

C I C E R O

ÉS BARÁTAI.

TANULMÁNY A CAESAR KORABELI
RÓMAI TÁRSADALOM FÖLÖTT.

IRTA

BOISSIER GASTON.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL
A HARMADIK KIADÁS UTÁN

FORDÍTOTTA

Dr CSIKY KÁLMÁN.

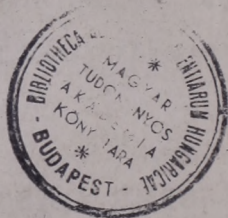

BUDAPEST, 1876.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

108441

M.ACADEMIA'
KÖNYVTÁRA

A Magyar Tudományos Akadémia főadata lévén a tudományok önálló művelése és emelése mellett azoknak terjesztésére is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly czélból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen könyvkiadó bizottsága főadatának megfelelni kívánván, mindenek előtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennélfogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott arról, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére, részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint egyes vál-

lalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkkelé tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos bírálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

B u d a p e s t e n, 1873. február 20-án.

*A Magyar Tudományos Akadémia
Könyvkiadó Bizottsága.*

TÁRGYMUTATÓ.

BEVEZETÉS. — Cicero levelei	1
CICERO A KÖZ- ÉS MAGÁNÉLETBEN	27
Cicero nyilvános élete	27
Cicero magánélete	88
ATTICUS	135
CAELIUS. A római ifjúság Caesar korában	177
CAESAR ÉS CICERO	233
Cicero, és Caesar galliai hadjárata	233
A győző és a legyőzöttek Pharsalus után	286
BRUTUS. — Ciceróhoz való viszonya	339
OCTAVIUS. — Augustus politikai végrendelete	401

BEVEZETÉS.

CICERO LEVELEI.

Nincs a történetnek oly szakasza, melyet manapság örömeztőbb tanulmányoznának az emberek, mint a római köztársaság utolsó éveinek eseményeit. Tudós munkák jelentek meg e tárgy fölött újabban Francia-, Angol- és Németországban¹; és a közönség mohó kíváncsisággal olvasta azokat. Azon kérdések fontossága, melyek akkor harczban állottak egymással, az események drámai elevensége, a személyiségek nagysága igazolják ez érdeklődést; de a mi még jobban megmagyarázza azon vonzalmat, melylyel ez érdekes korszak iránt viseltetünk, abban áll, hogy az Cicero leveleiben van

¹ E munka folyamában ki fog tűnni, hogy sokat használtam a Németországban megjelent műveket, főleg pedig Mommsen *Róma története* ezimű szép művét, mely oly sok tudománnyal s egyszersmind annyi életteljességgel van irva. Nem osztozom mindig Mommsen véleményeiben; de fölismerhető lesz, még ott is, hol eltérek tőle, az ő eszméinek befolyása. Ő jelenleg mindazok mestere, kik Rómát és ennek történetét tanulmányozzák.

elbeszélve. Egy azon korban élt ember mondá e levelek felől, hogy aki ezeket olvassa, nem fog kísértetbe jöni, hogy másutt kutassa ez idők történetét¹; és valóban megtaláljuk azt ezekben sokkal elevenebb színben és sokkal igazabban, mint ama későbbi művekben, melyek egyenesen a czélból irattak, hogy bennünket e korszakkal megismertessenek. Többre mire tanítnának minket Asinius Pollio, Titus Livius, vagy Cremutius Cordus, ha ránk maradtak volna is? Ők csupán személyes véleményöket fejezték volna ki; de e vélemény, a kor nagy részét illetőleg, gyanús; mert oly emberektől származik, kik nem mondhatták meg az igazat; kik a császárok udvarában irtak, mint Titus Livius; vagy kik, mint Pollio, bocsánatot reméltek árulásukért, ha a lehető legtöbb rosszat mondják azokról, kiket elárultak vala. Jobb tehát, ha a helyett, hogy a kész véleményt fogadjuk el, magunk szerzünk magunknak véleményt; és épen ezt teszi lehetővé Cicero leveleinek olvasása. Ezek az események közepébe vezetnek bennünket, s nyomaikon kísérjük a történetet napról napra. Azon tizenkilencz század daczára, melyek minket amaz eseményektől elválasztanak, úgy tetszik, mintha szemünk előtt látnók azokat elvonulni, s azon megbecsülhetlen szempontra látjuk helyezve magunkat, melyen állva, elég közel vagyunk a tényekhez, hogy valódi színezetökben ismerjük föl, és elég távol, hogy elfogultság nélkül ítélhessünk felőlük.

E levelek fontossága könnyen kimagyarázható. Az akkori politikai férfiaknak sokkal több szükségök volt arra, hogy egymással levelezésben álljanak, mint a maiaknak. A proconsul, ki Rómától valamely messze eső tartomány kormányára távozott el, nagyon érezte, hogy ő teljesen megvált a politikai élet színterétől. Oly embereknek, kik szokva vol-

¹ Corn. Nepos, *Att.* 16.

tak az események mozgalmas légköréhez, a pártok izgalmaihoz, vagy, mint kifejezték, a forum napvilágához, nagyon unalmas színben tűnt föl több évet tölteniök ez eldugott vidékeken, hova Róma nyilvános piacának zaja nem hatott el. Tulajdonképen kaptak ők egy hivatalos-lap féle tudósítást, *acta diurna*, mely a mi *Moniteur*-ünk tiszteletreméltó őse volt. De úgy látszik, hogy minden hivatalos lap természeténél fogva arra van kárhóztatva, hogy kissé jelentéktelen legyen. Róma hivatalos lapja meglehetősen bágyadt tudósítást adott a népgyűlésekből; hozta rövid kivonatban a forumon tárgyalt hiresebb pöröket, valamint elbeszélte a nyilvános szertartásokat is, a légköri tünetmények s a városban és környékén történt csudák pontos megemlékezésével. De mindez nem a fajta újdonság volt, melyet egy praetor, vagy egy proconsul tudni szeretett volna. És épen azért, hogy a hivatalos lap hézagait kipótolják, fizetett tudósítókhoz folyamodtak, kik a vidéki kíváncsiak számára irtak újdonságokat, (mint az nálunk is szokásban volt a mult században. Csakhogy, míg a tizenhatszadik században e föladattal jóhírű tanult embereket bíztak meg, kik bizalmas lábon állottak a nagy urakkal és szívesen voltak látva a ministereknél is) a római levelezők csak ismeretlen firkušok, mint Caelius nevezi őket: — napszámosok valának, kiválasztvák rendesen azon kiéhezett görögök közül, kik a nyomorúság miatt mindenféle mesterségre készen állottak. Ezeknek nem volt bejárásuk az előkelő házakhoz, s nem érintkeztek a politika férfjaival. Szerepök csupán abból állt, hogy nyakukba vegyék a várost, s fölszedjék, a mit az utczákon hallottak és láttak. Ezek gondosan gyűjtötték a színházi történeteket, utána jártak, hogy mely színészt fűtyölt ki a közönség, hogy mely viador győzetett le; részletesen leírták a pompás temetéseket, följegyezték a híreket s a piaczi élczeket, főleg pedig a bot-

rányos történeteket hajhászták.¹ Mind eme pletyka mulattatta ugyan egy pillanatig, de ki nem elégíthette azon politikai egyéneket, kik mindenek előtt az események és ügyek folyamában akartak maradni. Hogy azokról értesülhessenek, természetesen olyanhoz fordultak, ki tudhatta azokat. Kiválasztottak néhány biztos, jelentékeny és jólértesült embert barátaik közül, s ezek által megtudták ama tények okát és valódi jellegét, melyeket az ujságok szárazon és magyarázat nélkül hoztak; és míg fizetett tudósítók rendszeren az utcákon hagyták őket, emezek bevezették a nagy politikusok termeibe, s kihallgattatták velök azok titkos beszélgetéseit.

Ezt a szükségét, hogy mindenről szabályszerűleg értesülve legyen, s úgy szólván, Róma közepében éljen azután is, mikor azt elhagyta, senki sem érezte jobban, mint Cicero; senki sem szerette jobban a nyilvános élet amaz izgalmait, melyek felől panaszkodnak az államférfiak, míg azokat élvezik, s melyeket sajnálni nem szűnnek, a mint egyszer elvesztették. Nem szabad nagy hitelt adnunk neki, midőn azt mondja, hogy bele fáradt a tanács viharos vitatkozásaiba; hogy oly földet keres, hol sem Vatiniusról, sem Caesarról nem beszélnek, hol nem bajlódnak a telek-törvényekkel; hogy ég attól a vágytól, hogy Rómát feledhesse, Arpinum kies árnyai alatt vagy Formiae bájos vidékének ölén. Mihelyt elhelyezkedett Formiaeban, vagy ama szép nyári lakainak valamelyikében, melyeket Itália szemefényeinek, *ocellos Italiae*, büszkén nevez: gondolata természetesen visszatér Rómába, s futarai minden pillanatban járnak-kelnek, hogy hirt hozzanak mindenről, a mit a főváros tervez és tesz. Bármit mondjon is, szemeit soha sem tudja elfordítani a fo-

¹ Lásd Cie., *Epist. ad fam.*, II. 8. és VIII. 1. E munka folyamában Cicero műveire az Orelli-féle kiadás szerint történik a hivatkozás.

rumtól. Közel, vagy távol, szüksége volt arra, mit Saint-Simon *a közügyek azon jó illatának* mond, *melyet a politikusok nem tudnak nélkülözni*. Erőnek erejével ismerni akarta a pártok helyzetét, titkos egyetértéseket, benső egyenetlenségeket, s mind azon alattomos cselszövényeket, melyek az eseményeket előkészítik és fejlődésbe hozzák. Ezekről kért tudósítást szakadatlanul Atticustól, Curiótól, Caeliustól s annyi más nagy szellemektől, kik mind eme cselszövényekben vagy mint szereplők, vagy kíváncsi nézők részt vettek vala; s viszont ő maga ezekről értesíti távol levő barátait az ő fűszeres elbeszélő modorában; s ime ebből magyarázható ki, hogy azon levelek, melyeket ő kapott vagy küldött, miként tartalmazzák korának egész történetét, a nélkül, hogy ő azt akarta volna megírni.¹

A mai politikai férfiak levelezései, midőn közzétételnek, távolról sem birnak hasonló fontossággal. Ez azért van így, mivel az érzelmek és gondolatok kicserélése ma már nem történik annyira levelek segélyével, mint akkor. Mi új eljárási módot találtunk föl. A sajtó megmérhetlen nyilvánossága előnyösen helyettesítette azt a bizalmas közlekedést, mely néhány személyen túl nem terjedhetett. Manapság, éljen bár valaki visszavonulva bármily elhagyott helyen, a hírlapok folyamatában tartják mindannak, a mi a világon történik. Mivel az eseményeket majdnem ugyanazon időben tudja meg az ember, midőn azok megtörténnek, nem csak újdonságát, hanem izgalmát is élvezi azoknak. Úgy tűnik föl előtte, mintha látná és részt venne azokban, s nem érzi szükségét, hogy egy jól értesült barát vegye magának azt a fá-

¹ Megkísérlettem volt megvilágosítani néhányat azon kérdések közül, melyekre alkalmat nyújt Cicero leveleinek közzététele, egy „*Recherches sur la manière dont furent recueillies et publiées les lettres de Cicéron*“. Paris, Durand, 1863. ezimű iratban.

radságot, hogy őt azokról tudósítsa. Érdekes tanulmány tárgyát képezné kutatnunk, hogy mi mindent rontottak le és helyettesítettek nálunk a hírlapok. Cicero idejében a levelek foglalták el ugyanazon helyet s teljesíték ugyanazon szolgáltatokat. Kézről kézre adták azokat, ha valamely érdekes újdonságot tartalmaztak. Olvasták, magyarázták, vagy lemásolták a hírneves egyéniségek leveleit, melyekben érzületöket hozták köztudomásra. Az államférfi, kit megtámadtak, levélben védelmezte magát azok előtt, kiknek becsülését megtartani ohajtotta; midőn a forum elnémult, mint Caesar korában, levelek által próbáltak némi közvéleményt teremteni bizonyos szűkebb közönség körében. Ma a hírlapok kerítették hatalmukba e szerepet; a politikai élet hozzájuk tartozik, s mivel hasonlíthatlanul kényelmesbek, gyorsabbak, elterjedtebbek: megfosztották a levelezést legfőbb táplálékától.

Igaz, hogy a levél általi közlekedés számára még megmaradtak a magán ügyek; s azt hinné az ember, hogy ez anyag kimeríthetlen, s hogy a levelezés azon ezer változatú érzemények és indulatok birtokában, melyek benső életünket betöltik, még mindig elég gazdag lesz. S mindamellett is azt hiszem, hogy még azon bizalmas levelek is, melyekben csak indulatainkról és érzelmeinkről van szó, napról napra rövidebbekké és kevésbbé érdekesekké válnak. Ama kellemes és folytonos közlekedés, mely oly nagy helyet foglalt el a hajdani társadalomban, majdnem kivesző-félben van a mienk-ből. Mondhatni, hogy valami különös véletlen által, épen a közlekedés könnyüisége és gyorsasága, mely a levelezésnek több élénkséget tartozott volna adni, lett ártalmára annak. Hajdan, midőn a posta még nem létezett, vagy csupán arra volt föntartva, mint a rómaiaknál, hogy a császár rendeleteit hordja szét, készítette volt az ember fölhasználni ez alkalmat, vagy pedig rabszolga által küldeni leveleit. Akkor valóságos

esemény volt a levélírás. Nem akarták, hogy a küldőnez haszontalan útat tegyen; hosszabb, teljesebb leveleket irtak, hogy ne legyenek kényszerítve igen gyakran ismételni: s a nélkül, hogy arra gondoltak volna, nagyobb figyelmet fordítottak a levél megírására, azon természetes fontosságnál fogva, melyet az ember oly dolgoknak tulajdonít, mik több fáradságba kerülnek és nehezebbek. Még Sévigné asszony korában is, midőn a posta csak egyszer vagy kétszer indult hetenként, az irás fontos és komoly dolog volt, melynek teljes odaadással feküdtek neki. Az anya, ki leányától távol volt, alig küldötte még el levelét, midőn már arról a másiktól gondolkozott, melyet néhány nap múlva fog küldeni. A gondolatok, az emlékek, a panaszok fölhalmozódtak lelkében ezen időköz alatt, s ha egyszer tollat fogott, „nem tudta többé kormányozni ezt az áramlatot“. Mai időben, midőn az ember tudja, hogy akkor írhat, mikor tetszik, nem gyűjtjük többé az anyagot, mint tette vala Sévigné asszony; ma nem irunk már a mondani-valók fölhalmozott készletéből, „nem igyekszünk egészen kiűritni zsebünket“, nem törekszünk arra, hogy semmit ki ne felejtsünk a miatt való felrünkben, nehogy nagyon későre hagyjuk valamely ujdonság elmondását, mely elvesztené frissességét a hosszas várakozás által. Mig a posta időszakos megfordulása hajdan több folytonosságot és szabályszerűséget hozott az érülközésekbe: azon könnyűség, melylyel ma a levélírás jár, azt eredményezi, hogy ritkábban irunk. Az ember megvárja, míg akad valami mondani-valója, a mi nem épen oly gyakran van, mint gondolni lehetne; ma csak a szükségést írjuk meg, s ez nagyon kevés az oly érülközésben, melynek legfőbb kellemét a fölösleg alkotja. Pedig még ezt a keveset is az a veszély fenyegeti, hogy mindinkább összezsugorodik. Kétségtelenül a távirda fogja nem sokára helyettesíteni a postát; ide s tova

csupán e lihegő eszköz által fogunk közlekedni, mely a gyakorlati irányú és zaklatott társadalomnak valódi képe, s mely az általa használt stylban még a szükségesnél is kevesebbet szeret adni. Ez új haladás által a bizalmas levelezés kelleme, mely már is nagyon megcsökkent, örökre el fog enyészni.

De azon időkben is, midőn az embereknek több okuk volt a levélírára s midőn jobb leveleket is irtak, nem mindenkinek sikerült az egyformán. Vannak oly természetű egyének, kik alkalmasabbak e munkára, mint mások. Oly emberek, kik nehézkesebb fölfogással bírnak, és kiknek szükségök van sokáig gondolkozni, mielőtt tollat fognának, emlékiratokat, és nem leveleket írnak. Az értelem emberei szabályszerű és rendszeres módon írnak, de hiányzik náluk a kellem és a tűz. A gondolkozó és okoskodó főknek azon szokásuk van, hogy nagyon is saját gondolataik nyomán járnak; pedig tudni kell az embernek könnyedén átmenni egyik tárgyról a másikra, hogy az érdeklődés folyvást megmaradjon, és tudni kell abbahagyni mindent, mielőtt kimerítettük volna. Azok, kiken kizárólag egy eszme uralkodik, kik abban összpontosítják magukat, s belőle nem akarnak kilépni: csupán akkor válnak ékesszólóvá, midőn arról beszélnek, a mi pedig nem elegendő. Hogy az ember mindenkor és minden tárgy fölött kellemesen tudjon beszélni, mint azt a folytonos levelezés követeli, mindenk előtt élénk és mozgékony képzelemmel kell bírnia, mely engedi magát a pillanat benyomásai által megragadtatni, s azokkal együtt rögtön tud változni is. Ez első sajátsága azoknak, kik jól tudnak levelet írni, s ehez szeretnék még, ha szabad, egy kis kaczérságot is csatolni. Az írás mindig bizonyos erőfeszítést igényel. Ezt akarni kell, hogy amabban sikerre jussunk; s tetszvágyónak kell lenni, hogy azt akarhassuk. Nagyon természetes, hogy az

ember ad valamit a tetszésre azon nagy közönséggel szemben, melynek a könyveket írja; de sokkal kényesebb és követelőbb hiúság jele az, ha valaki szellemét egyetlen személyért pazarolja. Gyakran képezte kérdés tárgyát La Bruyère óta, hogy miért érnek el több sikert a nők, mint a férfiak, az írásművek e fájában? Nem azért-e, mivel bennök több a tetszvágy és az a természetes hiúság, mely, úgyszólván, mindig fegyverben áll, s mely nem veti meg a legkisebb hódítást sem, és szükségét érzi, hogy bárkinek kedvéért megfeszítse erejét?

Nem hiszem, hogy valaha ember e tulajdonokkal oly mértékben dicsekedhetett volna, mint Cicero. E kielégíthetlen hiúságot, a benyomásoknak e változatosságát, azt a könnyűséget, melylyel magát az események által megragadtatja, s azokat magán uralkodni engedi: mindezt megtaláljuk az ő egész életében és minden munkáiban. Első pillanatra úgy látszik, mintha nagy különbség volna levelei és beszédei közt, s az ember hajlandó volna kérdeni: hogyan juthatott sikerre ugyanazon egyén oly ellentétes írásfajokban; de e bámulat megszűnik, mihelyt közelebbről vesszük szemügyre a dolgot. Ha azt keressük, hogy melyek az ő beszédeinek igazán eredeti sajátságai, úgy találjuk, hogy épen ugyanazok, melyek bennünket leveleiben elbájolnak. E beszédek közhelyei olykor elkopottak, megesik, hogy pathosa hidegen hagyja az olvasót és gyakran találjuk, hogy sok mesterkélttség van szónoklatában; de a mi az ő véd- és vádbeszédeiben életerősen maradt fön, az elbeszéléseiben és alakfestéseiben található meg. Bajos volna nagyobb tehetséget találni, mint ő, az elbeszélés vagy festés terén, és elevenebben jeleníteni meg, mint ő, az eseményeket és az embereket. Hogy ezeket oly jól állítja szemünk elé, azért van, mert neki magának is szemei előtt állnak azok. Midőn bemutatja Chærea kereskedőt „beretvált szemöldökeivel

és fejével, melyen a ravaszság és gonoszság kinyomata ül¹, vagy Verres praetort, a mint nyolcz szolga által czipelt hordszékében viteti magát, akár Bithynia királya, maltai rózsákból vetett ágyára dölve², vagy Vatiniust, a mint a szószékre szökik föl „szikrázó szemekkel, fölfújt nyakkal, feszült izmokkal“³, vagy a gall tanúkat, kik a forumon diadalmas arcczal és emelt fővel futkosnak⁴, vagy a görög tanúkat, kik szünetlenül fecsegnek, és „vállaikat rángatják“⁵, végre mindazon személyeket, kikről nem feledkezhetünk meg többé, ha egyszer velök nála találkoztunk, az ő hatalmas és élénk képzelete előbb állítja önmaga elé, mint lefestette volna őket. Cicero csudás mérvben bír azzal a tehetséggel, hogy magát nézőjévé teszi annak, a mit elbeszél. Hihetlen eleven-séggel ragadják meg a dolgok, vonják, vagy taszítják a személyek, s egészen bele éli magát azon képekbe, melyeket róluk rajzol. S aztán mily szenvedély nyilatkozik ez elbeszélésekben! Mily dühös kifakadás támadásaiban! Mily örömmámor, midőn ellenségeinek valamely kudarczát írja le! Mennyire érezhető, hogy azoktól át van hatva, elárasztva, hogy azokat élvezi, hogy azokban gyönyörködik, hogy azokon legelteti szivét, az ő erőteljes kifejezései szerint: *his ego rebus pascor, his delector, his perfruor!*⁶ (Körülbelöl ugyanily szavakban fejezi ki magát Saint-Simon, megittasulva a gyűlölet és örömtől, ama híres törvényszéki jelenetben, midőn Maine herceget leerve, s a korcsokat megszegyenítve látja. „Én pedig, mondja, majd meghaltam az örömtől; közel voltam az ájuláshoz. Szivem túlfeszülve, nem talált többé helyet keblem alatt.... Diadalmaskodtam,

¹ *Pro Rosc. com.*, 7. — ² *In Verrem act. sec.*, V, 11. — ³ *In Vatini.*, 2. — ⁴ *Pro Font.*, 11. — ⁵ *Pro Rabir. post.*, 13. — ⁶ *In Pison.*, 20.

megboszultam magamat, kéjelegtem a boszúban.“ Saint-Simon hévvel ohajtá a hatalmat, s kétizben hitte, hogy már kezében is tartja; „de a vizek, mint Tantalustól, visszahúzódtak ajkaitól, valahányszor azt hitte, hogy már megizlelheti“. Én mindamellett is azt tartom, hogy nem lehet sajnálkoznunk fölötte. Ő rosszul töltötte volna be Colbert és Louvois helyét, s talán tulajdonságai is ártalmára váltak volna neki azon helyen. Szenvedélyes, ingerlékeny levén, élénken érzi vala a legcsekélyebb megtámadást, és minden szóra indulatba jő. A legjelentéktelenebb esemény föllelkesíti, s érezni lehet, midőn ilyenről beszél; hogy egész lélekkel csügg rajta. Ez az élénksége a benyomásnak, mely minden elbeszélésébe meleget önt, páratlan festővé teszi őt; de ugyancsak az homályosítván meg szünetlenül ítéletét, közepszerű politikust csinált ő belőle. Cicero példája is világosan ezt mutatja. #

Igaz tehát, ha azt mondjuk, hogy Cicero beszédeiben ugyanazon sajátságok találhatók föl, mint leveleiben; csak-hogy leveleiben jobban mutatkoznak azok, mivel ott az író szabadabb, és őszintébben engedi át magát természetének. Ha barátai közül valamelyikhez ír, nem gondolkozik oly sokáig, mint mikor a néphez kell beszélnie; első benyomását fejezi ki barátja előtt; s ezt élénk és szenvedélyes modorban teszi, úgy a mint lelkében megszületik. Nem veszi magának azt a fáradságot, hogy irányát kidolgozza; a mit ír, annak rendesen oly mesterkéletlen színe van, oly könnyed és egyszerű, hogy nem lehet föltenni, mintha előkészülettel és tervszerűleg látott volna hozzá. Egyik barátjának, ki azt hitte, hogy neki örömet csinál azzal, ha kifejezései-nek villámairól, *fulmina verborum*, tesz említést, így válaszol: „mit gondolsz leveleim felől? Nem úgy találod-e, hogy én neked közönséges stylban írok? Nem szólhatunk mindig ugyanazon hangból. A levél nem hasonlíthat egy

törvénytörvényes, vagy egy politikai beszédhez . . . . levélben mindennapi kifejezéseket alkalmazunk.“¹ De ha nagyobb gondot akart volna is rá fordítani, nem telik ki idejéből. Hiszen annyit kellett írnia, hogy mindenkit kielégíthessen! Egyedül Atticus három levelet kapott tőle olykor egy napon. S csakugyan ott irta leveleit, a hol éppen alkalmat talált rá: a tanács ülésében, kertjében, sétaközben, s ha utazott, az országúton. Néha ebédlő-termében keltezi, hol, míg egyik ételt a másik után fölhordják, mondja azokat titkárnak tolla alá. De ha sajátkezűleg ír is, akkor sem vesz több időt a gondolkozásra. „Azt a tollat kapom föl, írja testvérenek, a melyik éppen kezembe akad, s használok úgy, mintha jó volna.“² Nem is volt mindig könnyű kibetűzni írását. S ha valaki e miatt panaszkodik, ő nincs híjával a jó mentéseknek. Barátainak küldönczeit terheli a hiba, kik nem akarnak várakozni. „Egészen fölkészülten az útra, jönnek hozzám, mondja, úti kalap van fejükön, s azt mondják, hogy társaik az ajtóban várnak rájuk.“³ Hogy ne késleltesse őket, írnia kell vaktában, mindent, ami eszébe jut.

Mi pedig hálával tartozunk az ő türelmetlen barátainak, s ezeknek a sietős küldönczöknek, kik nem hagytak neki időt, hogy szónoki remekműveket csináljon. A mi Cicero leveleiben tetszik, éppen abban áll, hogy érzelmeit és gondolatait úgy tartalmazzák, amint azok először megfogamzottak, hogy tele vannak pongyolasággal és természetességgel. Mivel nem vehet időt arra, hogy kendőzze magát, olyannak mutatkozik, a milyen a maga valóságában. Testvére is azt írja hozzá egy ízben: „Egészen föltaláltalak leveledben.“⁴ Ugyanazt szeretnők mondani neki mi is, a hányszor

¹ *Ad fam.*, IX, 21. — ² *Ad Quint.*, II, 15, 6. — ³ *Ad fam.*, XV, 17. — ⁴ *Ad fam.*, XVI, 16.

csak leveleit olvassuk. Midőn barátaival cseveg, azért oly élénk, oly gyors, oly vidám, mivel képzelme fáradság nélkül viszi őt oda, hol azok vannak. „Úgy tetszik, mintha beszélgetnék veled“¹, írja egyikhez. „Nem tudom, hogyan van, mondja a másiknak, de azt hiszem, hogy melletted vagyok, mikor hozzád írok.“² Leveleiben még sokkal inkább átengedi magát a pillanat benyomásainak, mint beszédeiben. Ha valamelyik szép mezei lakába jő, melyeket annyira kedvelt, egészen átengedi magát a viszonylás örömének; soha sem tetszett oly szépnek, mint most. Meglátogatja az oszlopcsarnokot, a gyakorló-helyet, a társalgó-termet, könyveihez fut, szégyelve mintegy, hogy oly sokáig hagyta őket heverni. A magány szeretete annyira erőt vesz rajta, hogy sohasem találja eléggé egyedül magát. Még Formiae-ban fekvő háza sem tetszik végtére, mivel sok alkalmatlan ember látogatja. „Nyilvános sétatér ez, mondja, nem nyári lak“.³ Ott újra találkozni szokott a világ legunalmasabb embereivel, Sebosus és Arrius barátjával, mely utóbbi makacsul vonakodik visszamenni Rómába, bármennyire kérje is őt Cicero; ott marad nála, hogy mulattassa, és filozofáljon vele egész nap. „E pillanatban, midőn ^{neked} hozzád készülök írni, mondja Atticushoz küldött egyik levelében, bejelentik nálam Sebosust. Alig sóhajtottam ki magamat e fölött, midőn Arrius köszöntését hallom. Hát ezért hagytam oda Rómát? Miért fussak másoktól, ha ezek kezei közé kell esnem? Szeretnék, teszi hozzá, egy szép verset idézvén, mely talán saját műveiből van kölcsönözve, — szeretnék elfutni hazám hegyei felé, gyermekségem bölcsőjéhez,

In montes patrios, et ad incunabula nostra.“⁴

¹ *Ad Att.*, XIII. 18. — ² *Ad fam.*, XV. 16. — ³ *Ad Att.*, II, 14. — ⁴ *Ad Att.*, II. 15.

S valóban Arpinumba megy, sőt elmenekül egész Antiumig, a vadregényes Antiumig, hol idejét azzal tölti, hogy a tenger hullámaint számlálgatja. Ez az eldugott pihenőhely annyira megtetszik neki, hogy sajnálja, miért nem lett inkább duumvirre e kis városban, mint consullá Rómában. Itt nincs egyéb vágya, mint hogy barátja Atticus keresse föl, hogy vele sétálgasson a verőfényes parton, vagy beszélgethessen a bölcsészetről, „leülve egy kis padra, mely Aristoteles szobra alatt van“. E pillanatban úgy látszott, mintha megcsömörlött volna a politikai élettől; még beszélni sem szeret hallani felőle. „El vagyok határozva, mondja, hogy többé nem is gondolok arra.“¹ De tudjuk, hogyan szokta megtartani e fajta ígéreteit. Mihelyt Rómába visszatér, mélyen belemerül a politikai életbe; a mezők és a falusi örömek feledve vannak. Alig lehet időnként észrevenni benne egy-egy múltó sovárgást a nyugalmasabb élet után. „Mikor fogunk már igazán élni? *quando vivemus?*“ mondja szomorúan az események forrongó örvénye közepett, mely őt magával ragadja.² E félenk sohajtást azonban csakhamar elfojtja a pártharczok lármája és mozgalma. Ezekbe több hévvel avatkozik és ezekben nagyobb részt vesz, mint bárki más. Ezek még akkor is izgatják, midőn Atticushoz ír. Levelei e pártharczok minden mozgalmát magukban foglalják, és kitárják előttünk. Mintha csak látnók e hihetetlen jelene-
teket, melyek a tanácsban folynak, midőn megtámadja Clodius majd egymásután következő beszédeiben, majd indulatos közbeszólásaival, fölváltva irányozván ellene ékesszólásának nehéz lövegeit és gúnyjának könnyű nyilait. Még jobban elemében van, midőn a népgyűléseket rajzolja, és a választási botrányokat beszéli el. „Kövess a Mars-mezőre, mondja,

¹ *Ad Att.*, II. 4. — ² *Ad Quint.*, III. 1. 4.

a korteskedés javában foly, *sequere me in Campum, ardet ambitus*.“¹ És megmutatja nekünk a jelölteket, kik egymással hajba kaptak, kezökben tartva a pénzerszényt; vagy a bírakat, kik a forumon szégyenletesen árulják magokat a legjobb vevőnek, *judices, quos fames magis, quam fama commovit*.

Mivel Cicerónak az a szokása van, hogy a benyomásoknak enged, és velök maga is változik, nem minden levélén ugyanazon hang vonul végig. Nem lehet valami csüggedtebbet gondolni, mint ama levelei, melyeket száműzetéséből küld; örökös sópánkodás szól azokban. Visszatérése után való nap hangja minden átmenetel nélkül válik fönségessé és diadalmassá. Tele van ama túlzott udvariasággal, melylyel oly szívesen adózik mindazoknak, kik szolgálatára voltak vala, *fortissimus, prudentissimus, exoptatissimus* stb.; nagyszerű szavakban hirdeti a megtisztelésnek ama jeleit, melyeket iránta a becsületes polgárok tanusítanak, a tekintélyt, melyet a tanácsházban élvez, a bizalmat, melyet a forumon oly dicsőségesen hódított ismét vissza, *splendorem illum forensem, et in senatu auctoritatem, et apud viros bonos gratiam*.² Ámbár csak hű Atticusához intézi sorait, mégis amaz ünnepélyes szónoklatok visszhangját véljük hallani, melyeket az imént a tanácsban, vagy a nép előtt tartott. Olykor még arra is ráér, hogy a legfenyegetőbb helyzetekben mosolyogjon és tréfáljon egy-egy oly barátjával, ki őt fölvidítja. Antonius elleni legerősebb küzdelme között írja Papirius Poetushoz ama bájos kis levélkét, melyben oly mulatságos modorban szólítja föl ezt, hogy ne feledkezzék meg a vidám életről, s adjon ismét jó ebédeket barátainak.³ Nem daczol ő a ve-

¹ *Ad Att.*, IV, 15. — ² *Ad Att.*, IV. 1. — ³ *Ad fam.* IX, 24.

szélyekkel: elfelejti azokat. De ekkor is, ha egy-egy meg-rémült emberre talál, ő is azonnal visszaesik az ijedtségbe; azonnal megváltozik stílja is: ingerültté válik, tűzbe jön; a szomorúság, az ijedelem, a megindulás fölemelik őt minden erőltetés nélkül az ékesszólás legmagasabb fokára. Midőn Caesar fenyegeti Rómát, és midőn vakmerően szabja meg legutolsó békefeltételeit a tanácsnak: Cicero lelke föllázad, és bárcsak egy magánszemélyhez intézi szavait, oly hatalmas képeket használ, melyek a néphez intézett valamely beszédben volnának igazi helyökön. „Mi sors várakozik ránk? Hát engedjünk-e az ő szemérmetlen kívánságainak! Így nevezi azokat Pompejus; és valóban látott-e valaki ennél szemérmetlenebb vakmerőséget? — Tíz év óta tartasz kezdedben egy tartományt, melyet a tanács nem adott neked, hanem a melyet te magad vettél el párttusa és erőszakoskodás segélyével. Itt a határidő, melyet egyedül önkényed, s nem a törvény tűzött ki hatalmadnak. — De tegyük föl, hogy a törvény tűzte ki. — Az idő letelvén, utódot nevezünk ki számodra; te azonban ellenszegülsz, s azt mondod: „Tiszteljétek jogaimat!“ Hát te, hogyan bánsz te a mi jogunkkal? Micsoda ürügyed van, hogy megtartsd hadseregedet még azon határon túl is, melyet a nép kiszabott, s megtartsd a tanács ellenére? — „Vagy engedtek nekem, vagy harez dönti el köztünk a viszályt!“ — Jól van! döntsön hát a harez, mondja erre Pompejus; legalább megmarad az a reményünk, hogy győzünk, vagy szabadon halunk meg.“¹

Ha e kellemes változatosságra, a hang e hirteleni fordulataira egy más példát akarnék találni, nem Pliniusnál, sem nem azoknál keresném azt, kik leveleiket a nagy közönség számára írták. (Le kellene szállnom egészen Sévigné

¹ *Ad Att.*, VII, 9.

asszonyhoz. Mint Cicerónak, Sévigné asszonynak is nagyon élénk és mozgékony képzelme van; ő is átadja magát, minden gondolkozás nélkül legelső érzelmeinek; ő is engedi magát az események által megragadtatni, s a gyönyör, melyet élvez, mindig a legnagyobbnak tetszik előtte minden többi között. Azt jegyezték meg róla, hogy ő mindenütt jól érezte magát, nem azon szellemi lomhaságból, mely azt eszközli, hogy az ember azon helyhez tapadjon, ahol épen van, kikerülendő a változtatás fáradságát, hanem jellemének élénkségénél fogva, mely őt egészen a pillanat benyomásainak adta át. Páris nem bilincseli le annyira Sévigné asszonyt, hogy ne tudja szeretni a falusi életet is, s azon században senki sem beszélt szebben a természetről, mint ez a nagyvilági hölgy, kinek annyira eleme volt a társalgótermek levegője, s ki egyedül arra látszék teremtvé lenni, hogy abban találja jól magát. A tavasz legelső szép napjaiban kimenekül Livrybe, hogy ott élvezze „a május hó diadalmát“, hogy ott hallgassa „a csattogányt, a kakukot és a tücsök énekét, melyek megnyitják a kikeletet az erdőkben“. De még Livry is nagyon világias; neki valami igazibb magány kell, s vigan indul tovább, hogy elrejtőzzék a Bretagne vén fáí alá. Párisi barátai azt hiszik, hogy meghal unalmában, mikor nincs a mit ujságotjon, mikor nincsenek körölte szép szellemek, kiket mulattasson. Csakhogy vitt magával egyet-mást Nicole komoly erkölcsi irataiból, és talált egy vagy más fiatalkori regényt amaz elhagyott könyvek közt, melyeknek, mint tudjuk, épúgy a falu szokott utolsó menedékhelyök lenni, mint az ócska butoroknak, s ismét átolvasta azt magába vonulva, s csudálkozik rajta, hogy még most is tetszik. Elbeszélget cselédeivel, és mint Cicero, többre becsüli a parasztok, mint a vidéki gavallérok társaságát; jobban szereti mulattatni vén kertészét, Piloist, mint „soka-

kat, kik lovagi czimöket a rennesi parlamentben nyerték“. Sétálgat azon magános fasorok alatt, hol a szép jelmondatokkal bevéssett fák mintha csak egymással látszanának beszélgetni; végre annyi gyönyörűséget talál elhagyatott magányában, hogy alig bír megválni tőle; pedig nincs nő, ki Párist nála jobban szeretné. A mint egyszer visszatér oda, ismét teljesen a nagyvilági élet örömeinek él. Levelei tanuskodnak erről. Oly könnyen engedi át magát a bárhonnan jövő benyomásoknak, hogy leveleit olvasván, majdnem biztosan megmondhatjuk, miféle olvasmányt végzett be, miféle mulatságban vett részt, melyik tereméből jön ki. Midőn leányának az udvari pletykát oly kedvesen beszéli el, nagyon jól látjuk, hogy a bájos és szellemes Coulanges asszony társaságából jön, ki azt neki elmesélte. Midőn oly megindító módon szól Turenneről, akkor bizonyosan a Bouillon-palotában volt látogatáson, hol a herczeg családja ennek halálával együtt vagyoni bukását is siratja. Néha valóságos prédikációzt tart magának s Nicole modorában erkölcsi leczkéket ad; de ez nem tart hosszú ideig. Ha megérkezik fia s elbeszéli ama gavalléros kalandjainak egyikét, melyeknek hőse vagy áldozata volt, Sévigné asszony azonnal egész merészséggel vág a legsikamlósabb dolgok elmondásába, legfeljebb hogy egy kissé később fölkiált: „Nicole úr, legyen irgalmas irántunk!“ Mindig csak erkölestani dolgokról papol, ha La Rochefoucault látogatásából tér vissza; minden lépten-nyomon oktató szerepet vesz föl; mindenütt az élet és az emberi szív valamely képét pillantja meg, még abban a vipera-levesben is, melyet a beteg La Fayette asszonynak készítettek. Ez a vipera, melyet fölhasítanak, melyet megnyúznak, és a mely mindvégig mozog: nem hasonlít-e a megrögzött szenvedélyekhez? „Mit nem teszünk velök, a szenvedélyekkel? Szidalmazzuk őket, gorombaságokat mondunk nekik,

kegyetlenül bánunk velök, megvetjük őket, czivakodunk velök, panaszkodunk rájuk, indulatba jövünk ellenök, és mégis mindig mozognak. Nem győzzük várni, mikor lesz végök. Azt hiszszük, hogy ha szívöket kitépjük, végeztünk velök, s nem hallunk többé szót sem felőlük. Korántsem: mindig életben vannak, mindig mozognak még.“ A külső hatások iránti eme nagy fogékonyság, mely vele oly könnyen elcsátíttatja azon emberek érzeményeit, kikkel érintkezésbe jön, egyszersmind azon nagy események visszhangját is felkölti benne, melyek körülte történnek. Ezekről beszélván, leveleinek stylja emelkedetté válik, s ékesszólóvá lesz, mint Cicero, anélkül, hogy azt akarná. Bármily bámulatot ébreszt is bennem a gondolatok nagysága s a fordulatok élénksége Cicero ama szép levelében, melyet az imént Caesarra vonatkozólag idéztem: megvallom, még jobban megindít Sévigné asszonynak Louvois halálakor írott levele, és több merészséget s nagyobb csattanósságot találok azon rettenetes párbeszédben, melyet ő a miniszterrel mondat, ki kegyelmet kér, és istennel, ki megtagadja azt.)

(Mindezek csudálatos tulajdonságok, de némely visszásságot is hoznak magokkal. Az oly rögtöni benyomások néha kissé fölületesek is szoktak lenni. Ha az ember tulságosan élénk képzelődése által engedi magát ragadtatni, nem vesz időt a meggondolásra, mielőtt beszélre, s kiteszi magát annak, hogy véleményét gyakran kell változtatnia. S valóban Sévigné asszony sokszor mond e len maga magának. Csak-hogy ő nem levén egyéb, mint egy nagyvilági hölgy, ellenmondásai csekély fontossággal bírnak, s nem jut eszünkbe, hogy a miatt vádat emeljünk ellene. S valóban, mit is érdekel bennünket, hogy véleményét Fléchier és Mascaron fölött megváltoztatta, hogy bár kifogás nélkül bámulja a *Princesse de Clèves* czimű munkát, míg egyedül olvasta,

ezerféle hibát talál benne, mihelyt unokaöcsese Bussy arról rosszul nyilatkozik? De Cicero államférfi, s ezért komolyabbnak kellene lennie. Főleg pedig meg lehetne tőle kívánni, hogy következetes legyen ítéleteiben; pedig éppen ezt engedi meg legkevésebbé képzetének élénksége. Nem is sokat adott ő soha arra, hogy maga magához hű legyen. Ha az emberek, vagy az események fölött mond ítéletet, megtörténik vele, hogy néhány nap alatt minden scrupulus nélkül megy át egyik szélsőségből a másikba. Október végén kelt egyik levelében Catót kitűnő barátjának nevezi (*amicissimus*), s nagyon megelégedettnek mondja magát iránta tanusított viseletével. November elején azzal vádolja, hogy *szégyenletesen roszakarólag* viselte magát ugyanazon ügyben.¹ Mindez azért van, mert Cicero csupán benyomásai szerint szokott itélni, s egy oly fogékony lélekben, mint az övé, a benyomások nagyon gyorsan s élénken követik egymást, de nagyon különbözőleg is.

Egy másik még nagyobb veszélye a képzelődés e mértéktelenségének, mely nem tudja magát kormányozni, abban áll, hogy azok felől, kik magokat egészen át engedik neki, a legrosszabb és leghamisabb véleményt támasztja. Tökéletes emberek csak regényekben vannak. A jó és a rossz olyképen elegyülve természetünkben, hogy egyiket a másik nélkül ritkán találhatni. A legszilárdabb jellemeknek is megvan a maguk gyarlósága; a legszebb tettekben is oly indokok szerepelnek, melyek nem mondhatók mindig nagyon tisztességeseknek; legnemesebb indulataink sem mentesek egészen az önzéstől; kétely s méltatlan gyanú megzavarják olykor a legőszintébb barátságot is; történhetik, hogy bizonyos pillanatokban szenvedélyes vágyak s irigység, melyek miatt

¹ *Ad Att.*, VII, 1 és 2.

másnap magunk előtt is pirulunk, hirtelen keresztül suhannak a legderekabb emberek lelkén is. Az okos és ügyes emberek gondosan magukba zárják mindazon érzelmeiket, melyek nem valók arra, hogy napfényt lássanak; az olyanok, mint Cicero, kiket a benyomások élénksége elragad, beszélnek, s ezzel nagy igaztalanságot követnek el önmagokon. A szó, vagy a toll nagyobb erőt és több állandóságot kölesönöz e tűnékeny gondolatoknak. Előbb csak villámok voltak azok; de leirván, lényeket és magunk ellen vádló szerepet adtunk nekik, s oly tisztaságot, oly kidomborodást, oly jelentőséget nyertek, melylyel a valóságban nem bírtak vala. E pillanatnyi gyöngeségek, e nevetséges gyanakodások, melyek a megsebzett önszeretetből születnek, e rövid ideig tartó fölgerjedések, melyek egy kis megfontolás után azonnal lecsillapulnak, ez igazságtalanságok, melyeket a boszúság fakaszt ki, a dícsvágy e fölháborodása, melyet az ész siet meghazudtolni: mihelyt egy barátunkra bízunk, mind megörökítve maradnak. Egykor majd jön egy tudós magyarázó, s tanulmányozni fogja e nagyon is őszinte és bizalmas közleményeket, s arra fogja fölhasználni, hogy az oktalandról, ki azokat tette, oly képet rajzoljon, mely borzalomba ejti az utóvilágot. Ez aztán pontos és megezáfolhatlan idézetekkel be fogja bizonyítani, hogy az író rosz polgár és hamis barát volt, hogy sem hazáját, sem családját nem szerette, hogy irigykedett a becsületes emberekre, s hogy elárult minden pártot. Pedig még sem áll úgy a dolog, s egy okos ember sem hagyja rászedetni magát az ily áruító idézetek cselvetése által. Az okos ember jól tudja, hogy az, ily indulatos egyéneket nem szabad betűszerint fogni föl, s nem szabad nagyon hinni azt, a mit mondanak. Védni kell az ilyeneket maguk ellenében, s nem szabad hallgatni rájuk, midőn a szenvedély túlsapongásba ragadja őket, és mindenek fölött meg kell különböztetni valódi és állandó

érzeményeiket mindazon túlságoskodástól, melyek nem tartanak sokáig. Ezért nem alkalmas mindenki, hogy e leveleket helyesen értse; nem mindenki tudja úgy olvasni ezeket, mint olvasni kell. Nem bízom azon tudósokban, kik minden emberismeret nélkül, s minden élettapasztalás hiányában igénylik, hogy Cicero fölött levelei után mondjanak ítéletet. Leggyakrabban roszúl ítélik meg. Gondolatának valódi kifejezését keresik amaz üres udvariasságokban, melyeket a társadalmi szokás követel, s melyek époly kevéssé kötelezik azokat, kik mondják, mint amennyire megესalják azokat, kik készpénz gyanánt veszik. Az ily tudósok gyáva megalkuvásnak tekintik azon engedményeket, melyeket az embernek meg kell tennie, ha együtt akar élni a többiekkel. Nyilvános ellenmondásokat látnak azon különböző színezetben, melyet véleményének ad azon egyéniségekhez képest, a kikkel beszél. Diadalt ülnek bizonyos vallomások oktalansága, s némely dicsőítés dőresége fölött, mivel nem fogják föl a finom gúnyt, mely azokat mérsékli. Hogy valaki mind emez árnyalatokat kellőleg méltassa, hogy a dolgoknak meg tudja adni a maguk valódi jelentőségét, hogy jó birája lehessen e frázisok horderejének, melyek félmosolygással vannak mondva, s melyek nem jelentik mindig egészen azt, a mit jelenteni látszanak: több élettapasztalattal kell birni, mint a mennyit az ember rendesen megszerezhet egy német egyetemen. Hogy kimondjam azt, a mit gondolok: az ily dolgok kényes természetű méltatásában még több bizalommal tudnék lenni egy nagyvilági emberhez, mint egy tudóshoz.

Cicero nem az egyedüli, kivel levelezéséből megismerkedünk. Tele vannak e levelek érdekes részletekkel mindazok felől, kik ő vele ügyleti viszonyban, vagy barátságban állottak. S ezek ama kor legkitünőbb személyeségei valának, kik az első szerepeket játszották azon forradalomban, mely a római

köztársaságnak véget vetett. Senki sem érdemli meg jobban, mint ők, hogy tanulmányozzuk. S itt meg kell jegyeznünk, hogy Cicero egy gyöngesége nagy szolgálatot tett az utó világnak. Ha ő másfajta egyéniség lesz vala, olyan például, mint Cato, hány embernek levelét nélkülöznők e gyűjteményben! Csak az erényhősök foglalnának ott helyet, s isten látja, hogy ezek száma akkor nem volt nagyon tekintélyes. Cicero azonban, szerencsére, sokkal megközelíthetőbb vala, és barátainak megválasztásában nem járt el oly akadémikusan, mint a szigorú Cato. Bizonyos neme a természetes jószívűségnek tette őt hozzáférhetővé a legkülönbözőbb véleményű emberek számára; hiúsága mindenütt hódolatot kerestetett vele. Főllábával minden pártban ott állott; a mi nagy hiba egy politikusban, s a mit korának roszakarató egyénei keservesen is szemére hánytak neki; de oly hiba, melyből mi hasznot húzunk, mert ennek következése az, hogy minden párt képviselve van leveleiben. Ez a nyájas természet oly emberekkel hozta őt néha összeköttetésbe, kiknek véleménye az övével homlokegyenest ellenkezett. Némely időszakokban szoros viszonyban állott a legroszabb polgárokkal, olyanokkal is, kiket máskor vádló szavainak tüzével bélyegezett meg. Ránk maradtak oly levelek, melyeket Antoniustól, Dolabellától, Curiótól kapott, s e levelek telvék a tisztelet és barátság tanúságaival. Ha levelezése messzebbre nyúlnék vissza, valószínű, hogy Catilinától is találvánk levelet; és, őszintén megvallva, sajnálom ennek hiányát; mert ha helyesen akarjuk megítélni egy társadalom állapotát, miként egy ember természetét, nem elég csak az egészséges tagokat vizsgálnunk, hanem meg kell tapintani és alapjáig kikutatni a tisztátalan és romlott részeket is. Tehát e korszak minden jelentékeny embere, bármily életet folytattak és bármely párthoz tartoztak is, fölkeresték Cicerót. Mindnyájok emlékezetét megtaláljuk

az ő levelezésében. Leveleik közül néhány még fönmaradt; azoknak, melyeket Cicero hozzájuk irt, nagyobb részét birjuk. Azon bizalmas részletek, melyeket ő azok felől közöl, a mit véleleményökről, szokásaikról s jellemökről mond, lehetővé teszik, hogy otthonos ismerettel lépjünk életök körébe. Az ő segélyével mind e személyiségek, kiket a történet előttünk homályosan rajzol le, visszanyerik eredeti alakjokat; mintha csak közelebb hozná felénk, mintha megismertetné őket velünk; és ha levelezését elolvastuk, elmondhatjuk, hogy látogatást tettünk az ő korabeli egész római társaságnál.

Azon czél, melyet e könyvben magunk elé tűztünk, abban áll, hogy közelebről tanulmányozzunk néhányat e személyiségek közül, olyanokat főleg, kik leginkább részt vettek e korszak nagy politikai eseményeiben. De mielőtt e tanulmányhoz kezdenénk, szükséges magunkat egy dologra szilárdan elhatároznunk, s ez abban áll, hogy ne vigyük be ide korunk elfogultságait. Ma nagyon szokásban van a mult történeteitől kölcsönözni fegyvert a jelen tusáihoz. Finom és érdekes czélzásokban, szellemdus összehasonlításokban keresik a sikert. Talán nem is egyébért van a római régiség annyira divatban, csak mivel a politikai pártoknak kényelmes és főleg kevésbbé veszélyes csatatért szolgáltat, hol az épen napirenden levő szenvedélyek vínak harezot ódon köntösbe burkolózva. Midőn Caesar és Pompejus, Cato és Brutus neveire minden alkalommal szoktak hivatkozni, nem hiszem, hogy e nagy férfiak büszkéek volnának e dicsőségre. A kíváncsiság, melyet ők felköltenek, nem egészen érdeknélküli, és midőn róluk van szó, ez majdnem mindig azért történik, hogy egy-egy epigrammának nagyobb élt, s egy-egy hízeltetésnek több fűszert kölcsönözzenek. Én őrizkedni akarok az ily fonáságtól. Azt hiszem, hogy e kitűnő halottak több tekintetet érdemelnek, minthogy eszközül használjuk őket azon czívó-

dásokban, melyek bennünket szétválasztanak; s én jobban tisztelem emléköket és nyugalmokat, hogysem őket napi vitakérdéseink porondjára akarnám vonszolni. Sohasem szabad feledni, hogy a történelmet megbeesteleníti az, ki a pártok változó érdekeinek szolgálatába hajtja, és hogy annak, Thucydides szép kifejezése szerint, az örökkévalóság számára teremtetett műnek kell lennie.

Ez elővigyázattal élve, nyissunk be, kezünkben Cicero leveleivel, ama nagy korszak római társaságába, és kezdjük meg először is tanulmányozni azt a férfit, ki oly szívesen vállalja el körülünk a házi gazda tisztét.

CICERO

A KÖZ- ÉS A MAGÁNÉLETBEN.

I.

CICERO NYILVÁNOS ÉLETE.

Cicero nyilvános életét rendesen szigorúan ítélik meg korunk történetirői. Mérsékeltségeért lakol. Mivel e korszakot csak politikai utógondolatokkal szokták tanulmányozni, egy oly ember, mint ő, ki minden szélsőséget elkerülni igyekezett, nem elégít ki senkit egészen. Minden párt egyetértőleg megtámadja őt; minden oldalról gúnyolják és bántalmazzák. Brutus rajongó pártosai vádolják őt, mert félenk volt; Caesar szenvedélyes barátai bolondnak nevezik. Még leginkább az angolok és mi francziák bánunk vele legkiméletesebben.¹ E két országban a classicus hagyományok nagyobb tiszteletben állnak, mint egyebütt; a tudósok jobban hívei maradtak a régi megszokásoknak, s jobban ragaszkodnak bámulatuk hajdani tárgyaihoz, s annyi fölforgatás közepette a kritika legalább conservatív jellemű maradt. Talán a kedvezés is, melyet e két ország Cicero iránt tanúsít, onnan ered, mert itt a politikai életben nagyobb otthonossággal bírnak az emberek. Ha valaki az államügyek gyakorlatában

¹ Forsyth, *Life of Cicero*. London, Murray, 1864. — Merivale, *Hist. of the Roman under the emp.*, t. I. és II.

van, ha a pártok cselfogásai közt mozog, inkább hajlandó lesz megérteni azon áldozatokat, melyeket egy államférfitől a pillanat kényszere, barátainak érdeke, s ügyének jóléte követelhetnek. Ellenben nagyon szigorú lesz iránta az, ki csupán ama hajthatlan elméletek szerint ítéli meg az ő magaviséletét, melyeket a magányban gondolt ki, de a melyek az élet tűzpróbáján nem mentek keresztül. Ez az oka annak, hogy Németország tudósai oly kiméretlen harczot folytatnak Cicero ellen. Abeken¹ kivételével, ki szelíden bánik el vele, a többiek nem ismernek iránta irgalmat. Főleg Drumann² nem hagy rajta semmi becsületet. Műveit és életét oly szörzálhasogatólag és éleselműleg veszi bonczkés alá, mint egy ügyvéd, ki valamely bünper álladéka után kutat. E lelkiismeretes roszakarat szellemében jár el Cicero levelei körül. Ő bátran daczolt ama bizalmas közlemények bűbájával, mely velünk csudáltatja az író, és megszeretteti az embert minden gyöngéi mellett is; és leveleinek s beszédeinek kikapott töredékeit állítván egymással szembe, sikerült neki egy oly szabályszerű vádiratot készíteni, melyből semmisem hiányzik, s mely majdnem egy kötetet tölt be. Mommsen³ nem sokkal kegyelmesebb iránta, csak kevésbé hosszadalmas. Ő, mivel a dolgokat magas szempontból tekinti, nem vész el a részletekben. Két tömött és tényekkel teljes lapon, a mint ő irni tud, módot talált több kárhoztatást halmozni Ciceróra, mint a mennyit Drumann egész kötete tartalmaz. Világosan meglátjuk abból, hogy ez az állítólagos államférfi nem volt egyéb, mint egy önző s rövidlátó ember; és hogy ez a nagy író semmivel sem volt több, mint egy tárczairó és ügyvéd. Ugyanaz a toll írja ezt, mely Catót Don Quichottenak és

¹ Abeken, *Cicero in seinen Briefen*. Hannover. 1835. — ² Drumann, *Geschichte Rom's etc.*, t. V és VI. — ³ Mommsen, *Römische Geschichte*, t. III.

Pompejust káplárnak nevezi. Mommsen a mult tanulmányozása közben mindig a jelen előítéleteinek hatása alatt állván, azt lehetne hinni, hogy a római aristocratiában Poroszország junkereit üldözi, és hogy Caesarban előre üdvözlí azt a népszerű despotát, kinek szilárd keze egyedül képes Németországnak megadni az egységet.

Mi igaz van e bántalmazásokban? Mennyi bizalmat vethetünk az ily forradalmi kritika merész állításaiba? Mily véleményt kell alkotnunk Cicero politikai magatartása felől? Az események s tények tanulmányozása meg fog bennünket rá tanítani.

I.

Három ok szokta rendesen képezni az ember politikai meggyőződését: születése, egyéni gondolkozása és vérmérséklete. Ha itt nem csupán az őszinte meggyőződésről akar-nék beszélni, ezekhez csatolnék még egy negyediket, mely még több átalakító erővel bír mint a többiek, t. i. az érdeket, azaz azt a hajlamot, melyet az ember majdnem akarata ellenére is tapasztal, hogy a legelőnyösb pártot a legigazságosabbnak is tartsa, és hogy érzelmeit azon helyzettel egyeztesse meg, melyet elfoglal, vagy a mely után áhitozik. Kisértjük meg kifejtetni, hogy milyen vala ez okok befolyása Cicero politikai hajlamaira és magatartására.

Rómában hosszú időn keresztül kiválólag a születés határozott a meggyőződés fölött. Oly városban, hol a hagyományok annyira tiszteltetének, mindenki épúgy örökölte atyáinak véleményeit, mint vagyonát és nevöket, s becsületbeli dolognak tartatott hűségesen folytatni politikájokat. De Cicero idejében e szokás már kivesző félen állott. A legré-gibb családok sem csináltak lelkiisméreti dolgot abból, hogy öröklött kötelezettségekhez hűtlenné lettek. A tanács pártján

elég sok nevet találunk már ekkor, melyek a nép érdekeinek védelmében híresültek el, s e korszak legmerészebb demagogját Clodiusnak hitták. Egyébiránt Cicero egy időben sem találhatott volna politikai irányt születésében. Ő nem tartozott valamely ismert családhoz. Ő minden hozzátartozói közt első vala, ki politikai ügyekkel foglalkozék, s a név, melyet hordozott, nem kötelezte őt el egyelőre egyik párt iránt se. S végre ő nem Rómában született. Atyja a vidék azon kis szabad községeinek egyikében lakott, melyeken az élczeskedők oly örömetst gúnyolódtak, mivel azokban kétes latinsággal beszéltek az emberek, s nem nagyon ismerték a finom modort, de a melyek mindamellett is a köztársaság erejét és dicsőségét képezték. Az a durva, de vitéz és józan nép, mely Campania, Latium, Sabinum elhagyott szegény városait lakta, és a melynél a mezei élet szokásai az ősi erények némi maradványát őrizték meg,¹ az vala igazában a római nép.

— Az pedig, mely a nagy főváros utczáin és köztéerein tolongott, mely a színházakban vesztegette idejét, mely a forum lázongásaiban szerepelt s eladta szavazatát a Mars-mezőn, az csak fölszabadult rabszolgák és idegenek gyülelész csapata volt, s nem lehetett tőle rendetlenségnél, cselszövésnél és romlottságnál egyebet tanulni. Tisztességesebb és egészséges élet folyt a vidéki városokban. Ezek polgárai idegenek maradtak ama kérdések legtöbbje iránt, melyek Rómát izgalomban tartják vala, s a közügyek lármája nem igen jutott el hozzájuk. Csak néha voltak láthatók a Mars-mezőn, vagy a forumon, midőn honfiaik valamelyikeért kellett szavazniok, vagy jelenlétökkel védeniök a törvényszék előtt; rendszerént azonban nem sokat törődtek jogaik gyakorlásával, s otthon maradtak. Mindamellett is hódoló hűséggel viseltetének hazá-

¹ *Pro Rosc. Amer.*, 16.

jok iránt, féltékenyek voltak szabadalmaikra, még ha nem sokat látszottak is gondolni azokkal, büszkék a római polgár címére, s nagyon ragaszkodtak a köztársasági kormányhoz, mely azt nekik adta vala. Rájok nézve a köztársaság megtartotta a maga dicsfényét, mivel távol élvén attól, kevésbbé látták gyöngeségeit, s mivel mindenkor megemlékeztek annak régi dicsőségére. E falusi nép közepett, mely szintúgy el volt maradva gondolkozásában, mint szokásaiban, folyt le Cicero gyermekkora. Ő környezetétől inkább azt tanulta meg, hogy szeresse a multat, mint hogy ismerje a jelent. Ez vala az első benyomás és az első oktatás, melyet azon helyektől és azon emberektől kapott, kik közt fiatal éveit töltötte volt. Később is megindulással beszélt arról a szerény házról, melyet nagyapja épített a Liris mellett, s mely szigorú egyszerűsége által az öreg Curiusére emlékeztette a nézőt.¹ Azt hiszem, hogy kik e házat lakták, egy századdal előbbre érezhették visszahelyezve magukat, s hogy midőn az a mult emlékeivel vette őket körül, a régi dolgok iránt ébresztett bennök vonzalmat és izlést. Ezt kétségtelenül születésének köszönheti Cicero, ha ugyan valamit köszönhet annak. Osaládja körében megszerezhetette a mult iránti tiszteletet, hazája szeretetét, és nyerhetett ösztönszerű előszeretetet a köztársasági kormány iránt; de nem talált ott akár biztos hagyományt, akár tényleges lekötelezettséget egy párt irányában se. Midőn a politikai életbe lépett, kénytelen volt egyedül önmagában határozni, a mi nagy megkísértés egy tétovázó jellemre nézve, és hogy annyi ellentétes vélemény közt választani tudjon, korán kellett tanulmányokhoz látni és gondolkoznia.

Cicero gondolkozása és tanulmányainak eredményét politikai tartalmú iratokban gyűjtötte össze, melyek közül a

¹ *De leg.*, II, 1.

legjelentékenyebb, az államról, csak nagyon megcsönkítva maradt ránk. A mi belőle fönmaradt, mutatja, hogy e művében is, mint mindenütt, a görögök buzgó tanítványaképen jelenik meg. Plato az főleg, kihez ragaszkodik, s e görög böles iránti bámulata oly nagy, hogy gyakran szeretné elhittetni velünk, mintha annak pusztá lefordításával érné be. Általában úgy látszik, hogy Cicero nem törődik sokat az eredetiség dicsőségével. Körül-belül ez az egy hiúság az, mely ő benne nincs meg. Sőt erre vonatkozólag egy sajátos vallomás is található leveleiben, melyet sokszor igaztalanul fordítottak ellene. Barátjával Atticussal meg akarván értetni, hogy művei miért kerülnek neki oly kevés fáradságába, azt mondja: „Én csak szavakat szolgáltatok; abban pedig nem szükölködöm“; ¹ de itt Cicero, szokása ellenére, maga magát rágalmazza. Ő nem oly szolgálai fordító, mint a milyennek ki akarja magát adni, s kivált politikai munkáiban nagy a különbség közte és Plato között. Igaz, hogy könyveik ugyanazon címet viselik, de a mint fölnyitjuk, észreveszszük azonnal, hogy alapjokban véve, nem hasonlítanak egymáshoz. Egy szemléllő bölesésznek, mint Plato, sajátosága, hogy minden dologban az általánost veszi szemügyre. Ha egy alkotmányt akar készíteni, a helyett, hogy előleg tanulmányozná azon népeket, melyeket azzal kormányozni szándékozik, kiindul valamely logikai elvből, és azt hajthatlan szigorúsággal viszi keresztül az utolsó következményekig. Ekképen sikerül neki fölállítani egyikét azon politikai rendszereknek, melyekben minden rész támogatja egymást és összezsatosódik, s melyek csudás egységek által elbájolják a tanulmányozó böles lelkét, mint egy szép épület szabályos arányai el szokták büvölni a néző szeméit. Csak az a baj,

¹ *Ad Att.*, XII, 52.

hogy az efféle kormányrendszerek, melyek magános elméledések képzeményei, s melyek annyira egyöntetűek, nehezen alkalmazhatók is. Ha a gyakorlati életbe akarjuk átvinni, minden oldalról annyi ellenállással találkozunk, a mennyit senki sem várt vala. A népek hagyományai, jellemök, emlékeik, minden társadalmi erők, melyekre nem is számított az ember, nem akarják alárendelni magukat ama szigorú törvényeknek, melyeket rájuk szab. Akkor veszi észre az ember, hogy azok nem idomulnak az ő tetszése szerint, s mivel teljességgel vonakodnak engedni, végre is neki kell rászánni magát, hogy módosítsa azt az alkotmányt, mely oly szépnek tetszett, mikor még nem alkalmazták. De még ekkor is nagy a zavar. Nem könnyű az efféle szoros logikai szabályok által vezérelt rendszerekben valamit változtatni, hol minden oly ügyesen van összefűzve, hogy a legkisebb darab, mely helyéből kimozdul, az egészet rázkódtatja meg. Különben is a bölcsészek természetöknél fogva parancsoló és makacs jellemmel bírnak; nem szeretik az ellenkezést. Hogy kikerüljék az ellenzékét, mely őket türelmetlenekké teszi, hogy lehetőleg kibújanak a valódiság követelményei alól, utánozzák amaz athéni embert, kiről Aristophanes szól, a ki kétségbeesvén, hogy itt alant oly köztársaságot találhasson, mely neki tetszik, a felhőkben keresett egy az ő képzelődése szerintit. Ők is a légben alkotnak államokat, azaz oly eszményi köztársaságokat, melyek képzeleti törvények által kormányoztatnak. Bámúlatra méltó alkotmányokat készítenek, de a melyeknek az a bajuk van, hogy egy külön országra sem illenek, mivel az összes emberi nem számára készítvék.

Nem így tesz Cicero. Ő ismeri azt a közönséget, melynek ír; ő tudja, hogy az a hideg és számító faj, mely annyira kész a dolgokat gyakorlati oldalukról ragadni meg, nem igen érné be az ilyes ábrándalkotásokkal. Ő kevésbbé is téved

el az eszmény és az általános álmoképei közé. Ő nem igényli, hogy törvényeket írjon az egész mindenség számára; ő főképp saját hazájára és korára gondol; és ámbár úgy látszik, mintha egy tökéletes, azaz nem létezhető állam tervét akarná készíteni, mégis bizonyos, hogy egy oly alkotmányra irányozza tekintetét, mely valósággal létezik. Politikai elméletei körül-belül a következőkben határozódnak. A három kormányalak közül, melyeket rendesen meg szoktak különböztetni, elszigetelve egyik sem elégíti őt ki teljesen. Nem szükség szólnom a korlátlan egyedurasságról; ez meg van halva, s mint ilyen ellen, fölösleges volna küzdeni ellene.¹ De a másik kettő, az összes nép és a kevesek uralma, azaz a democratia és aristocratia sem mentesek a hiányoktól az ő véleménye szerint. Nehéz teljesen megbarátkozni a nemes — uralommal, ha az embernek nincs meg az az előnye, hogy nagy családból származott legyen. A római aristocratia, azon tulajdonságok mellett, melyeket a világ meghódítása és kormányzásában kifejtett, épen úgy, mint a többi, gögösen elbizakodott és elzár-

¹ Tudva van, hogy Cicero az *államról* írt munkájában nagy tisztelettel és bizonyos megilletődéssel beszél a királyságról, a mi meglepő egy oly köztársasági érzelmű embernél, mint ő. Csakhogy ő a királyság alatt bizonyos patriarchai és kezdetleges kormányt ért, és annyi erényt követel a királytól és az alattvalóktól, hogy világosan látszik, hogy ő maga sem hiszi, mintha az ily királyság könnyű, vagy csak lehető is volna. Nem lehet tehát föltenni, mint némelyek tették, hogy Cicero előre hirdetni és helyeselni akarta volna azt a forradalmat, melyet Caesar néhány évvel később végrehajtott. Ellenkezőleg, nagyon érthető kifejezésekben jelenti ki, hogy mit gondol Caesarról és kormányáról, midőn megtámadja azon uralomra vágyó zsarnokokat, kik egyedül akarnak kormányozni, a népek jogainak mellőzésével. „A zsarnok lehet kegyelmes, mondja; de mi különbséget tesz, hogy egy szelíd, vagy egy barbar kényúr ül-e a kormányon? Egyik, mint másik alatt egyaránt rabszolga az ember.“ (*De Rep.*, I., 33.)

között vala. Kudarczai, melyeket egy század óta szenvedett, szemmelátható hanyatlása, s az a tudat, hogy végenyészete közel van, a helyett, hogy göggyéből kigyógyították volna, még férhetlenebbé s kiállhatlanabbá tették. Úgy látszik, hogy az előítéletek makacsabbá és szorosabbá válnak akkor, midőn már csak kevés idejük van hátra az életben. Ismeretes, hogy a francia emigránsok, a diadalmas forradalommal szemközt, mennyire megfeszíték utolsó erejüket is az előjogaikért vívott hiú küzdelemre. Épen így a római nemesség, azon pillanatban, mikor a hatalom kisiklott kezeiből, mintha csak erőnek erejével azon volna, hogy még inkább fokozza saját hibáit, s megvető modora által még azon becsületes embereket is elkedvetlenítse, kik védelmére fölajánlották magukat. Cicero ez aristocratia iránt érzett vonzalmat magában azon előszeretetnél fogva, melylyel a választékos modor s a finom élvezetek iránt viseltetett; de pöffeszkedését ő sem szívélhette. Még akkor is, mikor ez aristocratiát szolgálta, mindig megőrizte szívében ellene az elégtelen polgárember nehezte-
lését. Jól tudta ő, hogy e nemesség nem bírja neki megbo-
csátni születését, és hogy őt jött-mentnek (*homo novus*) nevezi; kölcsönben aztán ő sem szünt meg gúnyolódni e szerencsés emberek fölött, kik fölmentve érzik magukat azon kötelezettség alól, hogy érdemmel birjanak, kiknek nincs szükségök rá, hogy fárasztásuk magukat, s kik az állam leg-
főbb méltóságait álmukban szerzik meg (*quibus omnia
populi romani beneficia dormientibus deferuntur*).

De ha az aristocratia kevésbé tetszett neki, még kevésbbé kedvelte a nép uralkodását. Ez mind közt a legroszabb, mondá ő előbb, mint Corneille,² s mikor ezt mondá, mesterei a görög

¹ *In Verr. act. sec.*, V. 70. — ² *De Rep.*, I. 26.

bölcsek nagyobb részének véleményét követte. Ezek majdnem mindnyájan nagy idegenkedést tanúsítottak a democratia iránt. És nem csupán a csendben és magányban érlelt tanulmányaik természete volt az, mely őket a tömegtől eltávolította, hanem szándékosan is kerülték azt, félvén, nehogy tévedései és előítéletei rájuk ragadjanak. Szilárd elvök vala, hogy a tömegen kívül és a fölött maradjanak. Maga a kevélység is, melyet bennök ez elszigeteltség táplált, tiltotta, hogy magukhoz hasonlót lássanak a nép egy emberében, ki távol állott azon tanulmányoktól, melyekre ők oly büszkék valának. Ir-tóztak a szám hatalmától is, mely ugyanannyi nyomatékot ad egy tudatlannak, mint egy bölcsnek. Cicero határozottan mondja, hogy az így értelmezett egyenlőség a legnagyobb minden egyenlőtlenség közt, *ipsa aequitas iniquissima est*.¹ De nem ez az egyedüli, s nem is a legnagyobb vád, melyet a görög bölcsek és velök Cicero a democratia ellen emeltek. Azt állították, hogy az természeténél fogva nyug-talan és zavargó, ellensége a rendnek, s nem biztosítja a tudós és bölcs számára azt a csöndes nyugalmat, mely annyira szükséges, hogy munkáik fölött gondolkozhassanak. Ha Cicero a nép uralmára gondolt, csak tusák és harcok merültek föl lelkében. A plebejusi lázongások és a forum viharos jelenetei jutottak eszébe. Mintha az adósok és a bir-tokaikból kifosztottak fenyegető panaszait hallaná, melyek három századon át zavarták a gazdagok nyugalma. Ily ziva-tarok közt ki talál módot arra, hogy munkának adja magát, mely csöndet és békét igényel? A szellem gyönyörteljes mulatása minden pillanatban félbe szakíttatik az erőszak ez uralma alatt, mely szünetlenül kiragadja a becsületes embe-reket könyvtárak bizodalmas rejtekéből, hogy a közélet pia-

¹ *De Rep.*, I, 34.

czára vesse őket. Ez a forrongó és bizonytalan élet nem lehetett kedvére a tanulmányozás egy oly határozott barátjának; és ha a nagy urak döllyfe néha a nép pártja felé hajlították is őt, az erőszakoskodás és az utczai zaj iránt táplált gyűlölete nem engedték ott maradnia.

Melyik kormányalkat volt tehát az, mely neki a legjobbnak látszott? Nagyön világosan nyilatkozik erre vonatkozólag az *államról* írott munkájában: az, mely mindegyiket kellő egyensúlyban egyesíti. „Azt kívánom, mondja, hogy az államban legyen egy legfőbb, királyi hatalom; hogy a hatóság egy másik része fön legyen tartva a legtekintélyesebb polgárok számára, s hogy némely ügyek a nép ítéletére és akaratára legyenek bízva.“¹ Ez a vegyes és mérsékelt kormányalkat pedig, mely a többiek tulajdonságait magában foglalja, szerinte nem valami képzelmi alkotás, mint Plato köztársasága. Ez létezik és működésben van; ilyen az ő hazájaé. Ez az ő nézete erős megtámadásoknak vala kitéve. Mommsen úgy találja, hogy ez époly kevéssé egyezik meg a bölcsészettel, mint a történelemmel. Igaz is, hogy e nézet, szigorúan véve, inkább hazafias, mint jogos. Nagyön messze mennénk, ha a római alkotmányt kifogástalan minta gyanánt állítnók föl, és szemet hunynánk hiányai fölött akkor, midőn éppen e hiányok miatt veszett el. Mindamellet is el kell ismerni, hogy minden tökéletlenségei mellett is a régi idők egyik legbölcsebb alkotmánya vala az, és hogy talán egy sem törekedett annyira kielégíteni a társadalom két legnagyobb szükségét: a rendet és a szabadságot. Éppen oly kevéssé lehet tagadni, hogy főérdeme abban áll, miszerint a különböző kormányformákat egyesíteni s szemmellátható ellentéteik daczára egymással kibékíteni

¹ *De Rep.*, I, 45.

igyekezett. Polybius észrevette ezt már Cicero előtt; és a római alkotmány ez érdemmel eredeténél és képződési módjánál fogva dicsekedhetett. Görögország alkotmányai majdnem valamennyien egy ember rögtönzése valának; a római az idő műve vala. A közhatalmak e bölcs mérlegelése, melyet Polybius annyira csudált vala, nem egy előrelátó akaratnak volt szüleménye. Róma főállásának első idejében nem találkozott oly törvényhozó, ki előlegesen megszabta volna azt az osztályrészt, melylyel mindegyik társadalmi elemnek birnia kell az egésznek összehatásában; maguk ez elemek szerezték azt meg maguknak. A plebejusi lázongások, a tribunatus elkeseredett harczai a patriciusok ellen, melyek Ciceróban oly iszonyt támasztának, épen ezek jobban szolgáltak, mint minden egyéb azon célnak, hogy befejezzék ez alkotmány művét, melyet ő annyira csudál. Közel két százados küzdelem után, midőn ez ellentétes erők észrevették, hogy egymást megsemmisíteni nem képesek, elszánták magukat arra, hogy egyesüljenek, és az egymáshoz való alkalmazkodás érdekében tett erőfeszítésből állott elő egy kétségkívül tökéletlen kormányalkat, — mert hiszen lehet-e ilyen tökéletes? — de a mely mégis talán az egész ó világban a legjobb vala. Jól meg kell jegyezni, hogy Cicero nem arra a római alkotmányra halmozza dicséreteit, mely az ő idejében állott főn. Az ő csudálata egy régibb kort illet. Elismerte ő, hogy ez alkotmány a Gracchusok óta gyökerestől megváltozott; de azon hitben volt, hogy mielőtt ez átalakulásokon átment, kifogástalan vala az. Érett korának tanulmányai és elmélkedései ekként visszavezették őt azon első benyomásokhoz, melyeket még gyermekségéből örökölt meg, s erősítették benne a régi idők szeretetét és a régi szokások iránti tiszteletet. Azon mértékben, a mint éveiben előbbre haladt, hajtották őt ez oldalra minden csa-

lódásai, minden viszontagságai. Minél szomorúbb volt a jelen, minél fenyegetőbb a jövő, annál nagyobb sovárgással fordult a múlt felé. Ha azt kérdezték volna tőle: mely korban óhajtott volna születni, azt hiszem, habozás nélkül választja vala azt az időszakot, mely a pun háborúkra következett, azaz azon pillanatot, mikor Róma, büszkén diadala érzetében, biztosítva a jövő felől, félelmes nagyságban a világ előtt, először pillantja meg Görögország szépségeit és kezd a tudományokban és művészetekben gyönyörködni. Ez Róma legszebb kora Cicero szemében, ez az, hová előszerezett helyezi dialogusainak színterét. Bizonyosan szeretett volna élni azon nagy emberek közt, kiket oly szépen beszéltet: Scipio, Fabius s az öreg Cato mellett, Lucilius és Terentius oldalán; és e hírneves csoportban azon egyéniség, kinek életét és szerepét bizonyosan leginkább óhajtotta, az, kinek legjobban szeretett volna lenni, ha az ember maga választhatná meg korát és maga intézhetné sorsát: az az egyéniség a böles és tudós Laelius.¹ Egyesíteni, mint az, jelentékeny politikai állást a tudományok művelésével, a szónoklat legfőbb hatalmához némi harcztéri sikert csatolni, a mit a békés diadalok legnagyobb szószólói sem vetettek meg, nyugalmas és rendes időkben jutni el az állam legfőbb méltóságaira, és díszes élet után hosszú ideig élvezni tisztes vénséget: ez vala Cicero eszményképe. Mily bánatot és szomort érezhetett, midőn e szép álomból a valóság csalódásaiba esett alá, s a helyett, hogy egy békés köztársaság ölében s a Scipiók közt lehetett volna élnie, úgy hozta

¹ Amaz érdekes levelében, melyet Pompejushoz consulsága után irt vala (*ad fam.*, V, 7.) és a melyben annak bizonyos szövetséget ajánlott föl, Pompejusnak Scipio szerepét adja, s maga részére Laeliusét veszi igénybe.

a sors, hogy Catilina vetélytársa, Clodius áldozata és Caesar alattvalója legyen.

Azt hiszem, hogy Cicero véralkata még több befolyást gyakorolt politikai vonzalmaira, mint születése és tanulmányai. Újat jellemének gyöngeségei felől már senki sem mondhat; szinte kedvöket találták az írók abban, hogy e gyöngeségeket meztelenül föltárják, sőt szándékosan túlozzák is, és Montaigne óta szokás lett nálunk gúnyolódni azok fölött. Nem szükség tehát ismételnem, a mit annyiszor elmondtak, hogy félénk, tétovázó, határozatlan volt; elismerem az egész világgal együtt, hogy őt a természet inkább a tudományok, mint a politika emberévé alkotá. Csak-hogy azt hiszem, hogy ennek bevállása nem csökkenti az ő érdemét annyira, mint általában gondolják, mert véleményem szerint a tudományok embere gyakran teljesebb, áthatóbb és tágabb körű szellemmel bír, mint más, és épen ez a széles látkör az, a mi őt akadályozza és zavarba hozza, midőn a közügyekre fordítja figyelmét. Kérdeni lehet, hogy minemű tulajdonokkal kell birnia egy államférfiúnak; nem helyesebb volna-e azt kutatni, hogy melyek azon tulajdonok, melyeket nélkülöznie hasznos? s vajon olykor nem bizonyos sajátságok korlátoltsága és kizárásában nyilatkozik-e a politikai tehetség? A tett emberét, kinek gyorsan kell elhatároznia magát, zavarba ejtheti a dolgok igen finom és igen átható látása, az ellentétes okok sokasága által, mely szeme előtt fölmerül. A képzelet tulságos élénksége, mely egyszerre sok tervet teremt agyában, megakadályozza, hogy egyre szögezze tekintetét. A makacsság gyakran a szellem korlátoltságából származik, s épen ez a politikus legnagyobb erényeinek egyike. A nagyon követelőző lelkiismeretesség, midőn a szövetségesek megválasztásában akadékoskodóvá teszi az embert, hatalmas segédeszközöktől fosztja meg.

Kell, hogy a politikus mellőzni tudja a nemeslelkűség ama fölbuzdulásait, melyek arra indítanak, hogy még ellenségeinek is igazságot szolgáltatasson; pedig ha az embernek megvan az a gyöngesége, hogy igazságos és türelmes, kiteszi magát azon veszélynek, hogy a hatalom birtokáért vívott heves harczokban maga magát fegyverzi le, és előnyt enged másoknak maga fölött. Még maga az egyeneslelkűség is, mely az államférfinak első sajátsága, veszélyessé válhatik reá nézve. Ha nagyon érzékeny pártja túlsapongásai és igaztalanságai iránt, csak lanyhán fogja szolgálni azt. Pedig hogy odaadása kifogástalan legyen, szükséges, hogy necsak kimenteni tudja, hanem képes legyen meg sem látni ama túlsapongásokat. Az ily szív- és jellembeli fogyatkozások által szerzi meg a sikert. Ha igaz az, mint én hiszem, hogy az állam kormányzásában a politikus gyakran hibái által arat sikert, és hogy épen jeles tulajdonai buktatják meg a tudományosan képzett ember sikereit: mikor azt mondják róla, hogy az államügyek vitelére nem alkalmas, ezzel majdnem bókot mondanak neki.

Meg lehet tehát vallani, a nélkül hogy Cicerót nagyon kisebbitenők, hogy ő a nyilvános életben nem volt helyén. Azon okok, melyek őt páratlan íróvá tették, nem engedték meg, hogy jó politikussá legyen. Az a benyomások iránti fogékonyság, az a kényes és ingerlékeny érzelmesség, mely irodalmi tehetségének főforrását képezi, nem engedték meg, hogy eléggé úr legyen saját akarata fölött. Az események igen nagy hatalmat gyakoroltak fölötte, pedig az embernek tudnia kell kiszabadítani magát azok alól, hogy rajtok uralkodhassék. Gyors és termékeny képzelme, midőn ugyanazon pillanatban mindenfelé szétszóródott, képtelenné tette őt a következetes tervek kivitelére. Nem tudott elég-szer csatlakozni az emberekben, és tévedni vállalataiban,

hogy ismét újabb gyarlóságoknak áldozatává ne legyen. Gyakran dicsekedett azzal, hogy a jövődöt előre látta és megmondotta. Bizonyára nem auguri minőségében, hanem valami kéjelmetlen éleslátásnál fogva, mely neki megmutatá az események következéseit, még pedig inkább a roszakat, mint a jókat. December nonáin, midőn Catilina czinkostársait vesztőhelyre vitette, tudta, hogy ellene be fog egykor következni a boszú napja, s előre látta száműzetését; ő tehát e napon, félénk habozása mellett is, melyet szemére hánytak, több bátorságot tanúsított, mint más valaki, ki a fölmagasztosulás pillanatában nem látta volna egyúttal a veszélyt is. Az ő politikai sekélyessége és gyöngesége kiváló magyarázatát leli abban, hogy mérsékelt vala, mérsékelt inkább véralkatánál, mint elveinél fogva, mérsékelt azzal az ideges és izgatott türelmetlenséggel, mely végre erőszakot alkalmaz, hogy a mérsékeltséget megvédje. Ritka dolog, hogy valaki minden túlzást elkerüljön a politikai küzdelmek közepette. A pártok rendesen igaztalanok panaszaikban, midőn le vannak győzve, kegyetlenek a megtorlásban, midőn diadalmasok, és készek töprengés nélkül megengedni maguknak mindazt, mihelyt tehetik, a mit előbb szigorúan megróttak ellenfeleikben. Ha ilyenkor a győzelmes pártban oly emberek vannak, kik észreveszik, hogy pártjok messzire megy, s kik ezt meg is merik mondani: okvetlenül mindenkit maguk ellen fognak zúdítni. Félénkséggel és állhatatlansággal vádolják az ilyeneket, azt mondják, hogy könnyelműek és változékonyak. De vajon igazságos szemrehányás-e ez? Vajon Cicero meghazudtolta-e magát, midőn előbb azon szerencsétleneket védelmezte volt, kiket Sulla aristocratiája sujtott, s harmincz évvel azután Caesar alatt a democratia áldozatait vette pártfogása alá? Ellenkezőleg nem volt-e sokkal következetesebb maga magával, mint

azok, kik keserűen panaszkodva a fölött, hogy száműzetésbe küldettek vala, ők maguk is száműzték ellenségeiket, mihelyt hatalmokban állott? Csakhogy meg kell vallani, hogy az igazság ez élénk érzete becsületére válik egy magánembernek, de veszélyes lehet a politikusra nézve. A pártok nem szeretik az a fajta embereket, kik vonakodnak társul csatlakozni az ő kicsapongásaikban, s kik az általános túlzások közepett önérzetesen megmaradnak az igaz mérték határain belül. Baj volt Ciceróra nézve, hogy nem birt oly egyenes elhatározásokkal, melyek az embert mindenkorra lekötelezik véleménye mellé, és hogy az egyik és a másik vélemény közt akart ingadozni, mivel mindegyiknek előnyös és hátrányos oldalait jól látta. Kell hogy az ember nagyon bizzék magában, ha meg akarja kísérleni, hogy mindenkinek ítéletén túl tegye magát. Az ily elszigeteltség oly határozottságot és erélyt tesz föl, a milyen hiányzott Ciceróban. Ha eltökéli magát, hogy egy párthoz csatlakozzék, ott talált volna megállapított hagyományokat és elveket, biztos barátokat, határozott irányt, s nem lett volna egyéb dolga, csakhogy hagyja magát vezettetni. Ellenben midőn arra vállalkozott, hogy egyedül haladjon a maga útján; kockáztatta azt, hogy mindenkit ellenségévé tesz, és maga előtt nem talált járt ösvényre. Elég átfutni politikai élete főbb eseményein, hogy meggyőződjünk, hogy bajai és hibáinak egy része innen veszi eredetét.

II.

A mit Cicero jelleméről épen most elmondtam, az nyujt fölvilágosítást első politikai szereplései felől. Sulla uralma alatt kezdett megjelenni a forumon. Akkor a nemesség uralkodása mindenható vala, s e hatalmával rend-

kívül visszaélt. Legyőzve rövid időre Marius által, boszúja rettenetes volt. Haragját nem elégíték ki a tömeges és mértéktelen mészárlások. Még az öldöklésben is hideg és szabályszerűleg működő szellemet tanusítván, kigondolta a proscriptiókat, melyek csak út-at-módot szolgáltatottak arra, hogy a gyilkolás szabályoztassék. Miután ekként eleget tett boszújának, azzal foglalkozott a nemesség, hogy tekintélyét megszilárdítsa. Megfosztotta birtokaiktól Italia leggazdagabb szabad-városait, kizárta a lovagokat a bíróságoktól, megkisebbité a népgyűlések hatáskörét, elvonta a tribunoktól a föllegezési jogot, azaz semmit sem hagyott maga mellett főállni. Midőn ellenségeinek halálával minden ellenállást megtört, és minden hatalmat saját kezeiben központosított, ünnepélyesen kinyilvánítá, hogy a forradalom be van fejezve, és hogy a törvényes kormány ismét helyreáll, s hogy „junius kalendájától kezdve az öldöklés megszűnik“. De az ily nagyhangú kijelentés daczára is még hosszú ideig folyt a mészárlás. A gyilkosok, védetve Sulla szabadosaitól, kik velők a nyereségben osztozának, esténként lesbe állottak a régi város sötét és csavargós utcáin, a Palatinus-hegy aljáig. Leszúrták a házaikba visszatérő gazdag embereket, és valami ürügy alatt maguknak íteltették meg azok vagyonát, a nélkül, hogy valaki panaszt mert volna emelni ellenök. Ilyen kormány alatt nyögött Róma, midőn Cicero mint védő ügyvéd először lépett föl. Oly mérsékelt ember mint ő, ki a túlzásoktól idegenkedett, bizonyára iszonynyal telt el ez erőszakoskodások láttára. A nemesség zsarnoksága ép oly kevésbé tetszett, mint a nép zsarnoksága. Látva a hatalommal való mindezen visszaéléseket, melyeket a nemesség megengedett magának, természetsszerűleg vonzatva érzé magát, hogy a democratiának nyujtsa kezét, és ennek védői sorában forgatá először szónoki fegyvereit.

Első föllépései merészek és csattanós hatásúak voltak. Ama néma rettegés közepett, melyet a proscriptiók emlékezete táplált, ő merészelt szólni, és az általános hallgatás erősebb visszhangot kölcsönzött szavának. Politikai jelentősége Roscius védelmétől veszi kezdetét. E boldogtalan ember, kit először minden vagyonától megfosztottak, s azután vádolták, hogy atyját meggyilkolta, nem talált ügyének védelmezőt. Cicero ajánlkozott védelmére. Ő fiatal és ismeretlen vala, két nagy előny arra nézve, a ki merész vállalkozásra szánja el magát, mivel az ismeretlenség csökkentti a veszélyeket, melyeknek az ember ki van téve, és az ifjúkor nem engedi azokat észrevennie. Nem sok fáradságába került, hogy védeneczenek, kit alaptalanul vádoltak, ártatlanságát kimutassa; de ennyi sikerrel ő nem érte be. Mindenki tudta, hogy a vád mögött Sulla leghatalmasabb szabadosainak egyike lappang: a gazdag és kéjencz Chrysogonus. Ez kétségtelenül azt hitte, hogy a védelem merész őszintesége ellen fedezve lesz azon iszony által, melyet már csak nevének kimondása is mindenkinben fölkeltett. Cicero bevonta őt a tárgyalásba. Megtaláljuk beszédében ama borzadály nyomait, mely meglepte a hallgatókat, midőn e rettegett nevet említettetni hallották. A vádlók meg voltak döbbenve, a tömeg elnémult. Csupán az ifjú szónok marad nyugodt és magának ura. Mosolyog, tréfál, gúnyolni merészkedik az iszonyú embereket, kikkel senki se mert szembe nézni, mivel rájuk nézván, mindenkinek azon kétezer lovag és tanács ur feje jutott eszébe, melyeket leüttettek. De Cicero még magát a hatalom urát sem kiméli egészen. A *szerencsés* melléknév, melyet a hizelgők Sullára ruháztak, alkalmat nyújt a szónoknak egy szójátékra. „Ki oly *szerencsés* ember, mondá, hogy környezetében egynémely semmire-

kellő is ne találkozzék?“¹ Ez a semmirekellő nem más, mint a mindenható Chrysogonus. Cicero nem kiméli őt. Lefesti e jött-ment embernek fényűzését és dölyfösségét. Bemutatja mint olyat, ki a Palatinuson épült házában fölhalmozza mindazon értékes tárgyakat, melyeket áldozataitól rabolt el, mint a ki a szomszédságot gyötri énekesei és zenészei zajával, vagy „mint a ki a forumon csatangol kezérmódra fésült és illatos kenőcstől fénylő hajjal.“² E gúnyos tréfákhoz komolyabb vádak is esatol. A proscriptiókról többször tesz említést e beszédben; mindenütt előlép az emlékezet és a benyomás, melyet azok hátrahagytak. Érezhető, hogy az ő lelke, ki azokról beszél és ki azokat látta, még egészen hatásuk alatt áll, és hogy az irtózat, melyet azok benne fölbresztettek s melynek nem bír ura lenni, tiltják, hogy róluk hallgasson, bármily veszélylyel jár is a szó. E nemes felindulás napfényre lép minden pillanatban, daczára a tartózkodásnak, melyet a proscibálók közelsége parancsolna rá. Ki meri mondani, midőn azok áldozatairól beszél, hogy ez áldozatok kegyetlenül mészároltattak le, habár szokásban volt, hogy rájuk mindenféle bünt kentek. Köz-gyűlöletnek és megvetésnek adja át azon nyomorultakat, kik a gyilkolásokból gazdagodtak meg, s egy szójátékkal, mely általánossá lett, „fej- és zsebmetszőknek“ nevezi őket.³ Végre határozottan követeli, hogy vége vessék ez uralomnak, mely miatt pirul az emberiség; „ha nem, teszi hozzá, akkor jobb a vadállatok közé költözni, mint Rómában élni.“⁴

Igy beszélt Cicero csak néhány lépésnyire azon embertől, ki a proscriptiókat elrendelte, s azok színe előtt, kik a

¹ *Pro Rosc. Amer.*, 8. — ² *Pro Rosc. Amer.*, 46. — ³ *Pro Rosc. Amer.*, 29. — ⁴ *Pro Rosc. Amer.*, 52.

száműzés eszközei valának, és azt kizsákmányolták. Képzelní lehet tehát a hatást, melyet szavai előidéztek! Mindnyájok titkos érzelmeinek adott ő kifejezést, s ezzel könnyebbülést szerzett a közszellemnek, mely kényszerítve vala hallgatni, meghunyászkodva némaságában. A democrat párt e naptól fogva a legélénkebb rokonszenvvel is viseltetett ez ékesszóló fiatal ember iránt, ki annyi bátorsággal tiltakozott egy gyűlöletes kormány ellen. Ez az emlékezet őrizte meg az ő számára egész consulságáig a nép kegyét. A hányszor csak Cicero valamely tisztséget óhajtott megnyerni, a polgárok tömegesen siettek a Mars-mezőre, hogy neki adják szavazatukat. Ez időszak politikailag szereplő emberei közül, pedig voltak ő nála sokkal nagyobbak is, egy sem jutott el oly könnyű szerrel a legelső méltóságokra. Cato többször vallott kudarcot. Caesarnak és Pompejusnak szövetségekre és korteskedésre volt szükségök, hogy mindig győzelmesek legyenek. Majdnem csak egyedül Cicero az, kinek minden jelöltsége azonnal sikert arat, s ki soha sem volt kénytelen oly eszközökhöz folyamodni, milyenektől rendesen a jó eredményt várták. Ama botrányos üzelem közepett, mikor a méltóságokat a leggazdagabbaknak adták el, ama szívós hagyomány daczára, mely a hivatalokat a legelőkelőbbek számára tartotta fön: Cicero, ki nem dicsekedhetett fényes születéssel és kinek csekély vagyona volt, mindig győzedelmeskedett a többiek fölött. Megválasztatott quaestorrá és aedillissé; elnyerte a városi praetorságot, mely a legmegtisztelőbb volt; eljutott a consulságra mindjárt első ízben, a mint arra pályázott, s azonnal mihelyt a törvény megengedte, hogy arra pályázhasson, s mind e méltóságokért nem kellett neki sem becsületéből, sem vagyonából semmit is föláldoznia.

Említésre méltó, hogy azon ideig, mikor praetorrá megválasztatott, még egyetlen politikai beszédet sem mondott.

Negyven éves koráig nem volt egyéb, mint ügyvéd, s nem is érezte szükségét annak, hogy egyéb legyen. Hiszen a törvényszéki szónokság minden útát megnyitott; néhány fényes siker a törvényszék előtt, elegendő vala, hogy valaki az állami méltóságok magas fokára emelkedjék, és senkinek sem jutott volna eszébe valami egyéb bizonyítékot kérni Cicerótól a közügyek vitelére való képessége iránt akkor, midőn hazája legmagasabb érdekeit bizták rá és souverain hatalommal ruházták föl. Mindamellet is, habár az ügyvédséggel való hosszas foglalkozás nem veszélyeztette is politikai pályafutása sikerét, nem hiszem, hogy ne ártott volna tehetőségének. Mindazon szemrehányásokat, melyekkel az ügyvédek manapság, bizonyára igaztalanul, illetik, teljesen megérdemelték az akkori ügyvédek. A római ügyvédről igazán el lehet mondani, hogy egyaránt föl vállalt mindenféle ügyet, hogy minden pörrel változtatta véleményét, hogy dicsőségét és művészetét kereste abban, ha bármely sophismát kitűnő érvekkel tudott támogatni. Sohasem hallotta a szónokságra készülő fiatal ember az ó-kori iskolában, hogy neki meggyőződést szükséges szereznie és hogy lelkiismerete szerint illik beszélnie. Azt tanították neki, hogy különféle ügyek vannak, u. m. tisztességesek és nem tisztességesek (*genera causarum sunt honestum, turpe* etc.),¹ a nélkül, hogy hozzátették volna, hogy ez utóbbiaktól óvakodnia kell. Ellenkezőleg, izlést és vágyat keltettek az ifjú szónokban, hogy kiválólag az ilyeneket vállalja el, mert túlozták az ilyenekben elérendő siker érdemét. Miután megtanították neki, hogyan kell megvédeni és menteni a bűnöst, nem átalották arra oktatni, hogy minemű eszközökkel lehet egy becsületes embert jó hírnevétől megfosztani. Ilyen képzést kapott a növendék a rhetoroktól, s

¹ *Ad Herenn.*, I, 3.

mihelyt kezök közül kikerült, nem mulasztott el egy alkalmat sem, hogy oktatásaikat ne alkalmazza. Nem követte el, pl. azt a hibát, hogy megtámadásaiban bizonyos mértéket és tartózkodást tanúsítson. Ha arra kárhoztatja magát, hogy igazságos legyen, még lett volna fosztva a siker egyik tényezőjétől ez ingatag és szenvedélyes tömeg szeme előtt, mely megtapsolta a gúnyoros rajzokat és sértő szidalmakat. De az igazmondás sem feküdt jobban a szónok szívéen, mint a jogosság. A szónoki iskolák szabálya volt az, hogy még a bűnügyekben is csipős és képzeleti részleteket kell föltalálni, melyek a hallgatóságot gyönyörködtetik (*causam mendaciunculis adspargere*).¹ Cicero nagy magasztalással említi néhányat e kellemes hazugságok közül, melyek talán becsületébe, vagy életébe kerültek az oly szegény embereknek, kik szerencsétlenségükre nagyon élczes ellenféllel állottak szemközt; és mivel neki magának e nemben termékeny képzelő-tehetsége volt, nem is vetette meg a siker e könnyű eszközéhez folyamodnia. Végre semmi sem volt az ó-kori ügyvéd előtt közönyösebb, mint az, hogy önmagával ellenmondásba jött. Beszéli, hogy Antonius, a szónok, soha sem akarta egy beszédét is írásba tenni, attól való féltében, nehogy valakinek eszébe jusson, hogy az ő mai véleményével a tegnapit állítsa szembe. Cicero ilyesmivel nem törődött. Az ő élete örökös ellenmondásban folyik le, s e miatt ő soha sem nyugtalankodott. Egyszer, midőn nagyon nyíltan az ellenkezőjét mondta annak, a mit máskor állított, és midőn sürgették, hogy magyarázza ki e hirteleni változást, megzavarodás nélkül válaszolta: „Csalódik, ki azt hiszi, hogy a mi beszédeinkben egyéni véleményünk kifejezését találja; a mi beszédeink az ügy és a körülmények, nem pedig az

¹ *De orat.*, II. 59.

egyén és a szónok nyilatkozata“. ¹ Ez legalább őszinte valóság; de mennyit vesz szemünkben a szónok és az ember, ki a körülményekkel együtt ekként cseréli véleményét! Az ilyenek hozzá szoknak, nem törődni többé azzal, hogy rend és egység legyen életökben, hozzá szoknak, hogy túl tegyék magukat véleményeikben az őszinteségen, és nyilatkozataikban a meggyőződésen, hogy tehetségöket épen úgy pazarolják a hazugságért, mint az igazság érdekében, hogy soha ne gondoljanak a pillanat szükségén és az előttök levő ügy sikerén kívül egyébre. Ime, ez az, mire Cicerót azon korszak ügyvédi működése tanította. Ő nagyon hosszú ideig foglalkozott abban, s midőn oda hagyta, hogy negyven éves korában a politikai pályán működjek, nem tudott megszabadulni azon rossz szokásoktól, melyeket amott fölvelt.

De azt mondjuk-e ezzel, hogy Cicerót ki kell törölni a politikai szónokok sorából? Ha e nevet mindenkinek megszokták adni, kinek szava némi befolyást gyakorolt hazája ügyeire, kinek hatása volt a tömegre, hogy azt magával ragadja, és a becsületes emberekre, hogy őket meggyőzze: akkor, úgy hiszem, bajosan tagadhatjuk azt meg Cicerótól. Ő tudott beszélni a néphez, s tudott figyelmet ébreszteni maga iránt. Nehányszor uralkodott a tömeg fölött legdühösebb kitérései közepett; el tudott azzal fogadtatni oly véleményeket, melyek ellenkeztek rokonszenvével; úgy látszott, hogy ki tudta ragadni közönyösségéből, s tud benne, néhány pillanatra, némi erélyt és hazafiasságot ébreszteni. Nem az ő hibája, ha az ily siker rendesen nem tartott a másik napnál tovább, ha az ékesszólás e dicső diadalai után mégis csak az állatias erő lett a helyzet urává. Ő legalább megtette szavával mindazt, a mit akkor a szó tenni tudott.

¹ *Pro Cluent.*, 50.

Mindamellett is beismerem, hogy politikai ékesszólásában ugyanaz a hiány van, a mi van jellemében. Szónokisága semmi tekintetben sem eléggé határozott, nem eléggé elszánt, nem eléggé gyakorlatias. Ő nagyon el van foglalva önmagával, és nem eléggé azon kérdésekkel, melyeket tárgyal. Ezeket nem ragadja meg egyenesen és nem a fő szempontokból. Pompás phrasisokba bonyolódik, a helyett, hogy azt a szabatos és világos irányt alkalmazná, mely a közügyek nyelve szokott lenni. Ha az ő nyelvét közelebből vesszük szemügyre, s megkísértjük elemezni, azt találjuk, hogy az sok retorikai, és némi philosophiai elemekből van alkotva. A retorikának köszönik eredetöket mindazok a kedves és meglepő érvek, a tárgyalásnak mind ama finomságai, a pathos mind ama nyilvánulásai, melyeket ott találunk. A philosophia szolgáltatta ama nagyszerű közhelyeket, melyek annyi észszel vannak kifejtve, de a tárgyhoz nem mindenkor tartoznak elég jól. Sok azokban a mesterkélttség és erőszakosság. Tömött és egyszerű tárgyalás jobban illenék a közügyek fejtegetéséhez, mint az ilyes finom apróságok és szenvedélyes fölbuzdulások; a böleselkedő szóáradatot pedig előnyösen helyettesítné a szónok politikai elveinek és azon általános eszméknek, melyek magatartását szabályozzák, világos és értelmes kifejtése. Szerencsétlenségére, mint mondtam, Cicero megtartotta a törvénykezési sorompók mellett fölvett szokásait a politikai szószéken is. Ügyvédi fogásokkal támadja meg azt az oly becsületes, oly mérsékelt, oly böles *telektörvényt*, melyet Rullus tribun hozott javaslatba. Negyedik *catilinai* beszédében azt a kérdést kellett vala neki fejtegetni, mely a legfontosabbnak nevezhető, a mit csak egy határozó gyűlés elé lehet hozni, hogy mely pontig szabad a törvényesség határán túlmenni annak, ki a hazát akarja megmenteni? Még csak nem is érintette. Szinte fáj az embernek látni, hogyan

hátrál e kérdés elől, hogyan vonul vissza, mint kerüli, s helyette apró érvelésekbe bocsátkozik, és köznapi pathos özönében vész el. Nyilván való, hogy a szónoklat e fontos és komoly faja nem volt azon tér, melyet Cicero kedvelt, és melyben magát jól érezte volna. Ki az ő tehetségének valódi előnyeit ismerni akarja, olvassa el mindjárt a negyedik *catilinaria* után a Muraena mellett ugyanazon időtájban tartott beszédét. Nincs az ő törvényszéki beszédeinek gyűjteményében ennél szebb és kedvesebb, s az olvasó csudálja, hogy egy ember, ki akkor consul volt s oly nehéz viszonyok közt élt, hogyan tudott annyi lelki nyugalomhoz jutni, hogy oly könnyedséggel és találóan szórja elmésségeit. De hát itt van ő igazán elemében. Vissza is tért ő, mint consul és mint consul-viselt ember is a lehető leggyakrabban a törvényszék sorompóihoz. Azért tette ezt, mint mondá, hogy lekötelezze barátait. / Én azt hiszem, hogy inkább maga-magának akart tetszeni; hiszen oly boldognak látszott, annyira megelégnkölt szelleme és kedve, midőn valamely kellemes és érdekes ügyben kellett megszólalnia! Sőt nemcsak hogy egy alkalmat sem mulasztott el, hogy a bíróság előtt megjelenhessen, hanem politikai beszédeit is lehetőleg a közönséges ügyvédi szónoklat keretébe foglalta. Például mindig személyi kérdések körül forgott. Az eszmék fölötti vita rendesen hidegen hagyja őt. Hogy kitünő képességeinek birtokába juthasson, kellett, hogy szemben álljon valakivel. Legszebb beszédei, melyeket a forumon, vagy a tanácsülésben tartott, magasztalások, vagy szidalmak. El téren vetélytárs nélkül áll ő; itt, saját kifejezése szerint, ékesszólása újong és diadalmaskodik. De a szidalmak és magasztalások, bármily szépek legyenek, a mi szemünkben éppen nem képezik a politikai szónoklat eszményét, s a mi izlésünk mai nap valami mást követel a szónoktól. Cicero beszédeit csak azzal az egygyel lehet iga-

zolni, hogy ő teljesen alkalmazkodott korához, s hogy e beszédek jelleme azon körülményekben találja megfejtését, melyek közt elmondva voltak. Nem a szó vezérelte többé az államot, mint a köztársaság szép korszakában. Más befolyások helyettesítették azt: a választásoknál a jelöltek pénze és korteskedése; a nyilvános vitákban a népegyesületek titkos és rettenetes hatalma; Sulla ideje óta pedig főleg a hadsereg az, mely emeli és fölforgatja a kormányokat. Ez uralkodó erők közepette az ékesszólás tehetlennek érzi magát. Hogy is tarthatta volna meg azt a nyomatékot, mely parancsol, azt az uralkodó és határozott hangot, mely érzi saját hatalmát? Hivatkozhatik-e az észre és logikára, megpróbálhatja-e tömött és velős szavakkal hatni a meggyőződésre, mikor tudja, hogy azon kérdéseket, melyeket felölel, másutt döntik el? Momm-sen azt a gúnyos megjegyzést teszi, hogy legtöbb nagy politikai szónoklatában Cicero már nyert ügy mellett kardoskodik. Mikor Verres elleni beszédeit nyilvánosságra hozta, Sulla törvényei a törvényszékek rendezése tárgyában már el voltak törölve. Nagyon jól tudta, hogy Catilina Rómát el akarja hagyni, midőn első *catilinaei* beszédét mondá, s abban oly nagy pathosszal szólítja föl Catilinát, hogy menjen ki a városból. A második *philippica*, mely oly merésznek látszik, ha azt hiszi az ember, hogy a mindenható Antonius előtt mondatott el, csak akkor tétetett közzé, midőn Antonius az alpokon-inneni Galliába futott. Mit használtak tehát mind e szép beszédek? Nem lendítettek semmit a kérdések eldöntésén, mivel azok már el voltak döntve; de mégis a megtörtént eseményeket elfogadtatták a tömeggel, a közvéleményt fölserkentették és megnyerték azok számára, a mi mégis csak ér valamit. Meg kell nyugodni abban, hogy ekkor már a szó nem kormányoz, az ékesszólás nem irányozza többé az eseményeket; de közvetett módon mégis hatást gyakorol

rájok, midőn a közszellem azon nagy mozgalmait szüli, melyek az eseményeket előkészítik, vagy befejezik: „az ékes-szólás nem teremt szavazatokat és tetteket, de fölrázza az indulatokat”.¹ Ha ez az erkölcsi hatás az egyedüli czél, melyet a szónoklat ez időben maga elé tűz, akkor Cicero ékesszólása, gazdagsága és pompája által, ragyogása és pathosa segélyével, hivatva volt arra, hogy azt a czélt el is érje.

Eleinte a néppárt szolgálatára ajánlotta föl szavát; láttuk, hogy e párt soraiban kezdte meg politikai pályafutását; de habár híven szolgálta azt tizenhét éven át, hajlandó vagyok hinni, hogy nem mindig szolgálta örömet. A nemesi uralom kicsapongásai hajtották őt a democratia felé, s tapasztalnia kellett, hogy a democratia sem volt bölcsőbb, főleg ha diadalra jutott. Ez az osztály olykor rémítő embereket küldött hozzá védenczekül. Védbeszédet kellett mondania bujatógatók és lázongók mellett, kik szakadatlanul zavarták a közbékét. Egyszer azon a ponton is állott, hogy Catilina mellett emeljen szót. Gondolni lehet, hogy mennyi önmegtagadásba kerültek neki az efféle szívességek, s hogy a democratia heveskedése nem egyszer hozta őt kísértetbe, hogy attól megválják. De szerencsétlenségére nem tudott hová menni, ha azt elhagyja; s ha a plebejusok sértették őt erőszakoskodásukkal, a nemesség sem vonzotta döllye és előité-

¹ Itt Havet kifejezését használtam, ki ezt az eszmét megvilágosította Ciceróról közzé tett egyik ritka iratában. S ez alkalommal legyen szabad sajnálatunkat kifejezni a fölött, hogy ő és Berger nem hozták nyilvánosságra azon kitűnő fölolvasásaikat, melyeket a Collége de France és a Sorbonne-ban tartottak, s melyeknek Cicero oly gyakran képezte tárgyát. Ha ők hallgatóik ohajtásának és a tudomány minden barátja kérelmeinek engednek vala, Franciaországnak e fontos kérdésben mit sem kellene Németországtól irigyelni.

leteivel. Mivel tehát az akkor főnállott pártok közt nem talált egyet sem, mely az ő véleményét teljesen képviselje, s mely jellemirányzatával összhangzó lett volna, nem tehetett egyebet, mint hogy maga alkosson magának külön egyet. Ezt meg is kísérlette. Midőn látta, hogy szavának hatalma, a magas hivatalok, melyeket viselt, a népszerűség, mely őt környezé, jelentékeny egyéniséggé tették őt: hogy magának a jövődőt biztosítsa, hogy az államban szilárdabb és magasabb állást foglalhasson el, hogy régi pártfogóinak követelődzéseitől meneküljön, s hogy ne legyen mégis kénytelen régi ellenfeleivel fogni kezét, igyekezett egy pártot teremteni, mely a többiek mérsékelt elemeiből állana, s melynek ő lenne vezére. Jól tudta azonban, hogy e pártot nem rögtönözheti, semmiből nem alkothatja meg. Lenni kellett előbb egy magának, mely körül az újonczok, kiket megnyerni remélt, tömörülhessenek. E magot a polgárok azon osztályában vélte föltalálni, melyhez születésénél fogva tartozott, s melyet lovagi osztálynak neveztek.

Rómában mindig hiányzott az, a mit ma közép vagy polgári osztálynak nevezünk. Ahoz képest, a mint a kis földművesek mindinkább odahagyták mezőiket, és a városba jöttek lakni, s a mint „azok a kezek, melyek előbb búzát és bor termeltek, csak tapsolással voltak elfoglalva a színházban és a circusban“, ¹ mind nagyobb-nagyobb lett az ür a dúsgazdag nemesség közt, mely csaknem az egész közbirtoknak ura volt, és azon szűkölködő s éhes nép közt, mely a rabszolgák közül szünetlenül újonczozta magát. Az egyedüli közvetítő elemet e kettő közt a lovagok képezték. Ez a név azon időszakban, melylyel mi itt foglalkozunk, nemcsak azon polgárokat jelentette, kiknek az állam lovat adott (*equites equo*

¹ Varro : *De re rust.*, II, 1.

publico), s kik a választásokon külön szavaztak; megadták e nevet mindazoknak, kik lovagi census birtokában valának, azaz kiknek vagyonuk 400,000 sestertiusnál (800,000 frank) többre ment. Képzelní lehet, hogy a nemesség mennyire megvetőleg bánt ezekkel az alacsony származású plebejusokkal, kiket a véletlen vagy takarékoságuk meggazdagított; távol tartotta magától e szerencsefiakat; épen oly bőkezűleg árasztotta rájuk megvetését, mint a *plebs* szegény embereire; makacsúl elzárta előttük a közhivatalok útját. Mikor Cicero consullá választatott, harmincz éve mult már, hogy egy új ember sem jutott el consulságra, sem lovag, sem plebejus. Ekként kizárva a politikai életből a nagy urak irígysége által, kényszerítve voltak a lovagok más térre fordítani tevékenységeket. A helyett, hogy szerencsétlen jelöltségi kísérletekre vesztegessék idejüket, vagyonszerzéssel foglalkoztak. Midőn Róma meghódította a világot, főleg a lovagok húztak hasznát e hódításokból. Iparos és fölvilágosult osztály volt ez, mely jólétben élt, s már félre tett tőkékkel is rendelkezvén, a legyőzött országokat saját hasznára akarta kizsákmányolni. Behatolván mindenüvé, hol római fegyverek villogtak, mint üzérek, bankárok, adóbérlők léptek föl, s mérhetlen vagyont halmoztak össze. És minthogy Róma akkor már nem a Curiusok és Cincinnatusok korát élte, s a dictatorokat nem az eke mellől hozták: a gazdagság tekintélyt és jelentékenységet kölcsönzött a lovagoknak. Ettől kezdve több tisztelettel szoktak beszélni róluk. A Gracchusok, kik a lovagokat szövetségesül akarták megnyerni az aristocratia elleni küzdelmökben, keresztül vitték azon határozatot, hogy a bírák ezek soraiból választassanak. Cicero még messzebb ment; megkísérlé belőlük képezni azon nagy, mérsékelt párt alapját, melynek alkotásán munkálkodott. Tudta, hogy hódolatuokra számíthat. Ő is közülük való volt születésénél fogva: rájuk is

visszasugárzott az a fény, mely az ő nevét környezé; ő soha el nem mulasztotta érdekeiket védni akár a törvényszék előtt, akár a tanácsban. Számított arra is, hogy hálásan fogadják törekvését, melylyel tekintélyöket gyarapítani s őket nagy politikai jövőre elhíni akarja.

Cicero mind eme tervei kezdetben szerencsés úton látszottak haladni; de, az igazat megvallva, a siker érdeme főleg a körülményekre hárul. A mérsékeltek e nagy szövetsége, melyet ő a maga legszebb műve gyanánt ünnepelt, csaknem önmagától létesült a félelem nyomása alatt. Egy társadalmi forradalom látszék fenyegetőleg közeledni. Minden régi párt söpredéke, nyomorult plebejusok és tönkre ment nagy urak, Marius régi katonái és Sulla proscriptorai egyesültek egy vakmerő és ügyes főnök vezérlete alatt, ki nekik az állami vagyon új fölosztását ígerte. E szövetség birta rá azokat, kik általa magukat fenyegetve látták, hogy ők is egyesüljenek saját oltalmukra. A rémület hatályosabb vala, mint nélküle a legszebb beszédek lettek volna, s ez értelemben lehet állítani, hogy Cicero e szövetség létesülését, melyet saját politikájának üdvös eredménye gyanánt szeretett tekinteni, inkább köszönhette Catilinának, mint önmagának. Az érdekek közössége tehát, legalább egyidőre, a különböző véleményeket kibékíté egymással. A leggazdagabbak s e miatt a leginkább veszélyeztettek, azaz a lovagok képeztek természetesen az új párt lelkét. Ezek mellé sorakoztak a plebejusok tisztesebbjei, kik nem akartak túlmenni a politikai reformok határán, s azok a nagy urak, kiket fenyegetett kényelmök kiragadt közönyösségükből, kik különben védelem nélkül engedték volna, hogy a köztársaság elveszzen, de azt már nem tűrhették, hogy valaki halas-tavaikhoz és angolnáikhoz nyúljon. Az új párt nem keresgélt soká főnök után. Pompejus Ázsiában volt, Caesar és Crassus titok-

ban pártfogolták az összeesküvést. Utánok nem volt nagyobb név, mint Ciceróé. Ez fejt meg a közvélemény ama nagy egyhangúságát, melylyel Cicero consulnak választaték. Megválasztatása valóságos diadalmenet vala. Ném szólok semmit consulságáról; hiszen ő maga esett azon hibába, hogy arról nagyon sokat beszél. Nem akarom kisebbitni Catilinán és czinkosain vívott győzedelmét sem. A veszély valóban komoly vala. Sallustius, ki pedig neki ellensége, világosan mondja ezt. Az összeesküdtek háta mögött lappangottak a politikai dicsvágyók, készen, hogy a zavarosban halászszanak. Caesar tudta, hogy a fejetlenség uralma nem tarthat sokáig. Némi fosztogatás és gyilkolás után Róma ki fogna ocsúdni meglepetéséből, és a jó hazafiak, kétségbeesésök közt erejük tudatára jutván, ismét fölül fognak kerekedni. Csakhogy valószínű, hogy akkor azon visszahatások egyike áll be, mely a nagy megpróbáltatásokat rendesen követni szokta. Visszaemlékezvén a bajokra, melyekből oly nehezen tudtak menekülni, sok ember hajlandó lesz fölálldozni a szabadságot, mely őket annyi veszélynek tette ki; és Caesar készen tartá magát, hogy ez esetben a korlátlan uralkodás hathatós gyógyszerét javasolja nekik, Cicero pedig most, midőn a bajt gyökerén vágta el, meglepven és megbüntetvén az összeesküvést, mielőtt kitorhetett volna, talán tizenöt évvel halasztotta továbbra az egyeduralom bekövetkezését Rómában. Nem hiába dicsekedett tehát szolgálataival, melyeket hazája szabadságának tett, s el kell ismernünk Senecával, hogy ha mértéken túl magasztalta is consulságát, nem ok nélkül magasztalta.¹

Sajnos, — de ritka dolog, hogy az ily fajta szövetségek sokáig túléljék azon körülményeket, melyeknek eredetöket köszönik. Midőn a különböző érdekek, melyeket a közös

¹ *De brev. vitae, 5: Non sine causa, sed sine fine laudatus.*

veszély egyesülésre szólított, kezdik biztonságban érezni magukat, a régi harcztot ismét megújítják egymás ellen. A plebejusok, midőn nem volt tovább mitől félniök, ismét érezték, hogy haragjok újra éled a nemesség ellen. A nemesek ismét elkezdtek irigyelni a lovagok gazdagságát. A mi a lovagokat illeti, bennök soha sem is volt meg az, minek meg kellene lenni, hogy egy politikai párt lelkét képezzék, mint Cicero akarta volt. Ők jobban el voltak foglalva magán ügyeikkel, mint az államiakkal. Nem volt meg az a számbeli erejük, mint a plebejusoknak, s hiányoztak náluk az uralkodás ama nagy hagyományai, melyek oly sokáig főtartották a nemesség tekintélyét. Maguktartásának egyetlen szabályozóját képezte a nagy vagyonnal együtt járó amaz ösztön, mely a rendet fölibe helyezi a szabadságnak. Ők mindennek fölött erős kormányt ohajtottak, mely őket védelmezni tudja, s később csakugyan ők voltak Caesarnak legodaadóbb hivei. Pártjának e szétmállása után Cicero, ki egymagára nem maradhatott, kutatta, hogy melyik oldalra álljon. Az ijedelem, melyet neki Catilina okozott vala, Caesar és Crassus jelenléte a democratia soraiban, nem engedték, hogy oda térjen vissza; végre is csatlakozott, minden ellenszenve mellett is, a nemességhez. Consulsága óta határozottan e felé fordul. Tudjuk, miként állott rajta boszút a democratia, e tetteért, melyet árulásnak tekintett. Három évvel az után száműzetésre ítélte egykori vezérét, későbbi ellenfelét, s visszahívásába is csak azért egyezett meg, hogy őt Caesar és Pompejus lábai elé vesse, kiket szövethetősök ekkor már Róma uraivá tett vala.¹

¹ Lásd Cicero száműzetésére és visszatérte utáni politikájára vonatkozólag az alábbi *Caesar és Cicero* cz. tanulmány első részét.

III.

A legsúlyosabb politikai válság, melyen Cicero, consulágának erős tusái után, keresztül ment, bizonyára az vala, mely a római köztársaság bukásával végződik Pharsalusnál. Tudjuk, hogy nem örömetst bocsátkozott e szörnyű küzdelembe, melynek kimenetelét előre látta, és hogy majdnem egy évig ingadozott a két párt közt, mielőtt elhatározta volna magát. Nem csuda, hogy oly sokáig habozott. Ekkor már nem volt fiatal és ismeretlen, mint mikor Roscius ügyében föllépett. Magas állással és fényes névvel birt, melyet nem akart veszélyeztetni; s természetes és megengedett dolog, hogy az ember jól megfontolja, mielőtt vagyonát, dicsőségét s talán életét egyetlen kockára teszi föl. Különben is a kérdés nem volt oly egyszerű és a jog oly világos, mint első tekintetre látszék. Lucanus, kinek rokonszenve fölött kétség nem lehet, azt mondá, hogy nem tudhatni, mely részen volt az igazság, s ez a homály még mai napig sem oszlott el, mivel tizennyolcz százados vita után sem sikerült még az utókornak e kérdésben egyetértésre jutni. Érdekes az a körülmény, hogy nálunk francziáknál a tizenhetedik században, az egyeduralom teljes virágzása alatt, a tudósok mindannyian tétovázás nélkül Caesar ellen nyilatkoztak. Főtörvényszékek hivatalnokai, állásuknál és jellemöknél fogva félénk és mérsékelt emberek, kik a királyhoz közel állottak s nem kimélték tőle a hízelt: vették maguknak azt a szabadságot, hogy bizalmas körben Pompejus-pártiak, sőt dühös Pompejus-pártiak legyenek. „Az első elnök, mondja Guy-Patin, oly erős párthíve Pompejusnak, hogy midőn én egyszer nála, bávillei szép kertjében, azt mondám, hogy ha én a tanácsülésben lettem volna akkor, midőn Caesart meggyilkolták, a huszonnegyedik tördőfést én adom neki, örömét nyilvánította ez

ézelmem fölött.“ Ellenben napjainkban, egy egészen demokrat korban, a franczia forradalom után, épen a forradalom és a democratia nevében karolták föl nagy sikerrel Caesar ügyét, és helyezték teljes világosságba azt a hasznót, melyet az emberiség az ő győzedelméből húzott.

Nem áll szándékomban megújítani e harczot, mely nagyon termékeny szenvedélyes vitákban. Csak annyit akarok fölhozni itt, a mennyit elengedhetlenül szükséges Cicero politikai életének megismertetéséhez. Véleményem szerint két teljesen különböző szempont van, melyből fölfogni lehet a kérdést: — először a mienk, azaz oly embereké, kik elfogulatlanul állunk ama lefolyt tusákkal szemközt, kik történetirók vagy bölcészek szerepében tekintjük azokat, miután az idő hevőket lehűtötte, kik nem annyira okaik, mint eredményök szerint ítéljük meg azokat, s főleg azt kérdezzük, hogy mi jót, vagy mi rosszat hoztak a világra; — s aztán a kortársak szempontja, kik ama tusákat szenvedélyeik és előítéleteik, koruk fogalmai, azokhoz való viszonyuk szerint méltatják, a nélkül, hogy a távolabbi következményeket ismerhették volna. Én egyedül ez utóbbi szempontra helyezkedem, ámbár a másik, a mint hiszem, magasabb és eredményesebb is; de mivel nekem egyedüli szándékom Cicerótól kérni számot politikai tetteiről, s mivel észszerűleg nem lehet tőle követelni, hogy a jövődőt jóslélekkel lássa: szorítkozom csupán arra, hogy kimutassam: hogyan állott a vitakérdés az ő korában, mily okokat hoztak föl mindkét oldalról, s miképen kellett józanul egy okos és honát szerető embernek megítélni ez okokat. Felejtjük el hát azt a tizennevezik századot, mely bennünket ez eseményektől elválaszt, képzeljük, hogy Formiae vagy Tusculumban vagyunk az aggodalom és bizonytalanság ama hosszú napjaiban, melyeket Cicero ott leélt, és hogy halljuk, őt Atticussal vagy Curióval vitázni azon

okok fölött, melyeket mindkét párt fölhozott, hogy maga részére nyérje őt.

Hogy a kortársak ítélete azon események fölött, melyekhez közel állnak, nem ugyanaz, mint az utókoré, bizonyítja azon körülmény, hogy Caesar barátjai, midőn Cicerót pártjokra akarták nyerni, nem használták föl azt az érvet, mely előttünk a legnyomatékosabbnak látszik. Ma a legfőbb ok, melyet Caesar győzedelmének igazolására föl szoktak hozni, abban áll, hogy mindent összevéve, ha Róma elvesztett is annak következtében néhány kiváltságot, végre is az összes birodalom javára vesztette azt el. Mit tesz az, ha néhány ezer embert megfosztottak is politikai szabadságától, kik azt különben is nem valami jól használták föl, ha ugyanazon csapással majdnem az egész világot ragadták ki a fosztogatás, szolgaság és romlás veszélyéből? Bizonyos, hogy a tartományok és azok lakossága, melylyel oly kegyetlenül bántak a köztársaság proconsulai, nagyon jól érezték magukat a Caesar által megalapított kormány alatt. Hadserege nyitva állott minden idegen előtt: szolgáltak alatta germánok, gallok, hispánok. Diadalra segíték őt, s természetesen élvezték diadalát; s ez, anélkül talán, hogy ő maga is ohajtotta volna, elégtételül szolgált a legyőzött népeknek. E népek nem kívánták egykori függetlenségüket visszaszerezni; elvesztették bukásukkal együtt a függetlenség vágyát is. Dicsvágyok egészen ellenkezőben állt: azt akarták, hogy legyen nekik szabad rómaivá lenniök. Eddig azonban az a kapzsi és kevély nemesség, melynek kezében volt a hatalom, és mely az egész emberiséget ki tudta zsákmányolni a maga gyönyörei és nagysága érdekében, állhatatosan vonakodott magához emelni őket, kétségen kívül azon számításból, hogy megőrizze jogát, szeszélye szerint bánni velök. Caesar, midőn az aristocratiát fölforgatta, lerontá azt a sorompót, mely Rómát a többi nem-

zetek előtt elzárva tartotta. A császárság az egész világot rómaivá tette; az békíté ki, és olvasztotta össze egy név alatt, mondja a költő, a mindenség összes népeit. Ez kétségtelenül nagyszerű eredmény, és nekünk nem illik elfeledkezni erről, nekünk, kik fiai vagyunk ama legyőzötteknek, kik Caesar által elhivattak győzedelmében osztozkodni. De ki gondolt rá Cicero idejében, hogy ez így fog lenni? ki láthatta és hirdethette előre eme távoli következményeket? A kérdés nem úgy állott az akkori emberek szeme előtt, mint áll előttünk, kik azt messziről tanulmányozzuk. Caesar sehol nem említi vállalkozásának indokai közt a legyőzött népek érdekét. Viszont a tanács sem igényelte soha, hogy ő a barbarok berohanása által fenyegetett római nemzetiségnek volna képviselője, s nem látjuk, hogy a tartományok fegyvert fogtak volna védőjük mellett; ellenkezőleg, csaknem egyenlően oszlottak meg a két vetélytárs között. Ha a nyugot Caesar mellett küzdött, az egész kelet Pompejus táborába gyülekezett. Ez bizonyítja, hogy midőn a tusa megkezdődött, következményeit nem ismerték, nem még azok se, kikre nézve haszonhozóvá leendett, s kiknek szemet önértékek fölnyithatta volna. Egyébiránt, ha Cicero gyanította volna is azon jótéteményeket, melyek Caesar győzelméből a világra háru landók valának, hihetjük-e, hogy ez elegendő indokul szolgál elhatározására? Ő nem volt azon emberek közül való, kik az egész emberiséget szeretik, csak azért, hogy fölmentve érezzék magukat hazájok szolgálata alól. Aligha elszánta volna magát arra, hogy szabadságát föláldozza azon okból, hogy ez az áldozat hasznára váljék a galloknak, britannok és sarmatáknak. A világ jóléte kétségtelenül nem volt közönyös ő előtt, de Rómáé még közelebbről érdekelt. Jelleménél fogva Cicero szelid és emberies vala; kimondotta szép műveiben, hogy minden nemzetek egy családot képeznek; közszeretet-

ben részesült az általa kormányzott tartomány lakosainál; s mindamellett is, midőn Caesar megnyitotta a kíséretében volt idegeneknek a várost, sőt a tanácsot is, nagyon elégtelennek mutatta magát e rendszabálylyal, s e barbárokat kegyetlen gúnynyal támadta meg. Igen, mert jól látta, hogy ezek a hispánok és gallok, kik fölemelt fővel sétálgattak a forumon, Róma fölött diadalmaskodtak. Római büszkesége föllázadt e látványra, s e miatt nem is kárhoztathatjuk őt. Ha magának megjósolhatta, vagy csak sejtette is a legyőzött népeknek készülöben levő általános fölszabadulását: belátta bizonyosan azt is, hogy ez a fölszabadulás saját hazája független, eredeti és önálló lételének elvesztését fogja maga után vonni. Természetes, hogy egy római ezen az áron a világ boldogságát sem akarta megvásárolni. †

Ez indokon kívül volt még egy másik, tetszős, ha nem is igaz, melyet sokszorosan fölhasználtak a határozatlanok elcsábítására. Azt mondogatták ugyanis, hogy a köztársaság és a szabadság nincsenek érdekelve e háborúban; két dicsvágyó ember harcza az egyszerűen, kik a hatalom fölött veszekednek. Volt is ez állításban az igazságnak némi színe, elegendő arra, hogy fölületes elméket megcsáljon. Bizonyos hogy a személyi kérdések nagy szerepet játszottak e viszályban. Caesar katonái egyedül ő érette harcoltak, s Pompejus sok barátját és teremtményét hordozta magával kíséretében, kik neki harmincz éven át szerencsét és hatalmat segítettek szerezni. Maga Cicero többször hangoztatja, hogy Pompejushoz való régi barátsága vitte őt annak táborába. „Érette, egyedül ő érte áldozom föl magamat,“ mondá, midőn Itáliát elhagyni készült.¹⁾ Vannak pillanatok, midőn kedvét látszik találni abban, hogy a viszálynak, melyben

¹ *Ad Att.*, IX, 1.

részt venni készül, jelentőségét kisebbitse; mikor, barátaihoz irván, ismétli azt, a mit Caesar pártosai mondtak: „Csak az uralomvágy összeütközése ez, *regnandi contentio est*.”¹ De nagyon kell vigyázni, ha ez időszakban kelt leveleit olvasuk, s óvatosan kell olvasni azokat. Soha sem volt ő határozatlanabb, mint ekkor. Mindennap változtatja véleményét, megtámad és véd minden pártot, annyira, hogy ha ügyesen összeállítnók mindazon szavakat, melyek elégtelenségei és bizonytalanságai közepett ajkairól ellebbentek, elég anyagot lehetne azokban találni arra, hogy mindenki ellen bűnvádat emeljünk. De ezek csak egy nyugtalan és megriadt lélek változó ötletei, melyekkel nem szabad visszaélni sem mások, sem ő maga ellen. Például, midőn azt állítja, hogy a köztársaságnak a kitört viszálylyal semmi köze sincs, nem mondja ki valódi gondolatát. Ez is csak egyike azon ürügyeknek, melyeket a végett gondol ki, hogy határozatlanságát barátai és maga szemében igazolja. Oly ritka dolog az, hogy az ember őszinte legyen, nem mondom csak mások, hanem még maga iránt is! Oly találékony az ember annak bebizonyításában, hogy ezer okai vannak így vagy úgy cselekedni, mikor pedig ok nélkül, érdekből vagy szeszélyből cselekszik valamit! De mikor Cicero nyílt akar lenni, mikor semmi indoka nincs, hogy magát csalja, vagy másokat ámitson, másképen beszél. Akkor Pompejus ügye valóban az igazság és törvényesség, a hazafias emberek és a szabadság ügyévé lesz. Kétségtelenül áll, hogy Pompejus nagyon rossz szolgálatokat tett a köztársaságnak, mielőtt a körülmények által kényszerítettett, hogy azt védelme alá vegye. Nem lehetett egészen bízni ő benne, féltek diectivágyától. Táborában uralkodó gyanánt viselte magát; voltak hízelgői és miniszterei. „Valóságos kis

¹ *Ad Att.*, X, 7.

Sulla, mondja Cicero, a ki szintén proscripitiókról álmodozik, *sullaturit, proscripaturit*.¹ A köztársasági párt bizonyosan más védőt keresett volna, ha szabadon válogathat; de mikor Caesar összegyűjtötte hadcsapatait, ez a párt, melynek sem katonái, sem tábornokai nem voltak, kénytelen vala elfogadni Pompejus segélyét. Úgy fogadta el, mint oly szövetségesét, kiben nem bíznak, kire éber szemmel vigyáznak, ki talán ellenséggé válik a győzelem után, de a kit nem lehet nélkülözni a harc alatt. Végre is, bár Pompejus nem biztosította teljesen a szabadságot, jól tudták, hogy az kevesebb veszélyben forgott ő miatta, mint Caesar miatt. Kétségen kívül nagyravágyó volt ő, de inkább vágyott dicsőségre, mint hatalomra. Kétszer látták hadsereggel megjelenni Róma kapui előtt. A democratia híttá őt; csak akarnia kellett volna, hogy királylyá kiáltassa ki magát; de ő mindkét ízben szabadságolta hadcsapatait, és letette a hatalmi jelvényeket. Megtették egyetlen consulnak, azaz majdnem dictatornak, s hat hónap multával ő maga nevezett ki egy tisztí társat maga mellé. Ez előzmények folytán azt hitték az őszinte köztársaságiak, hogy a győzelem után meg fog Pompejus elégedni hangzatos címekkel és fényes magasztalásokkal, s hogy majd meg lehet fizetni szolgálatait, bárkinek kára nélkül, a diadalmi biborral és borostyánnal. Annyi bizonyos, hogy ha valami egyebet kívánt volna, azt megtagadják tőle, s hogy ellenségeire talál a legtöbбекben azok közül, kik most szövetségeseiül szegődtek hozzá. Voltak táborában sokan, kik nem tartoztak barátaik közé, s kiket nem lehet gyanúsítani, mintha azért ragadtak volna fegyvert, hogy neki trónt szerezzenek. Cato nem bízott benne, s folytonosan megtámadta őt. Brutus, kinek atyját megölte, gyűlölettel viseltetett ellene.

¹ *Ad Att.*, IX, 10.

A nemesség nem bírta megbocsátni neki, hogy újra fölélesztette a tribunok hatalmát, s hogy Caesarral szövetséget kötött ő ellene. Valószínű-e, hogy mind e nagy személyiségek, kik a politikában otthonosak valának, rá hagyták volna szedni magukat egy közepes politikustól, ki soha senkit nem csalt meg; valószínű-e, hogy mindnyájan, tudtok és akaratukon kívül, ő érette munkálódtak? vagy azt kell gondolni, a mi még kevésbé hihető, hogy mindezt tudták, és hogy önként hagyták el hazájokat, tették kockára vagyonukat és áldozták föl életüket, szolgálni akarván egy oly ember érdekeit és nagyravágyását, kit ők nem szerettek? Bizonyára más érdekek forogtak az ő szemeik előtt. Midőn átmentek a tengeren, midőn minden vonakodásuk daczára elhatározták a polgárháború megkezdését, midőn egy oly hadvezér parancsai alá helyezték magukat, ki iránt oly sok okuk vala bizalmatlansággal viseltetniök: akkor bizonyosan nem az a szándékuk volt, hogy egy személyes viszályba elegyedjenek, hanem a fenyegetett köztársaság és szabadság segélyére akartak sietni.

„Csakhogy e részben, vetheti valaki ellenünk, csalódol. A szabadság és köztársaság neve tévútra vezet. Nem a szabadság volt az, a mit Pompejus táborában védelmeztek; az egy kasztnak egy nép fölött gyakorolt elnyomása vala. Főn akarták tartani egy nyomasztó és jogtalan aristocratia kiváltságait. Azért harcoltak, hogy a nemesség számára megmentsék azt a jogot, hogy elnyomhassa a népet és letiporja a világot.“ Ezért a szabadság barátainak Caesar felé kell fordítani rokonszenvöket, melylyel többnyire Pompejusnak szoktak adózni, mert Caesar a szabadelvű, ő a democrata, a nép embere, a Gracchusok és Marius utóda. S valóban azt a szerepet tulajdonította magának azon nap óta, mikor, még csaknem gyermek léte, szembe szállott Sullával. Mint

praetor és consul egész odaadással látszott szolgálni a nép ügyét, s még azon pillanatban is, midőn a tanácstól elhagyott Róma felé vonult, azt mondá: „Jövök, hogy a római népet egy párt uralma alól fölszabadítsam.“¹

Mi igaz van hát e nyilatkozatban, melylyel ő igényli, hogy a democratia védőjének tartassék? Mit gondolhatott a felől, nem mondom egy patricius, a ki természetesen nagyon rosszat tett föl felőle, hanem a nemesség egy ellensége, egy *új ember*, mint Cicero? Bármennyire bántotta is Cicerót az aristocratia lenéző modora, bármily sok bosszúságot érezhetett is, midőn útjában, jelöltségei alkalmával, mindig talált maga előtt egyet azon nagy urak közül, *kiknek alvás közben hullanak ölükbe a kitüntetések*: mégsem látszik, hogy valaha rossz kedvében is azon állítást kockáztatná, hogy a nép el van nyomva², s fölteszem, hogy midőn előtte elbeszéltek, hogy Caesar a nép szabadságának visszaszerzése végett fog fegyvert, kérdezte, hogy mikor vesztette el azt a nép, s miféle új kiváltságokat akarnak csatolni azokhoz, melyek már birtokában vannak. Bizonyosan megemlékezett ő ilyenkor arról, hogy a nép törvényszerű alkotmányi szervezetnek örvend, hogy vannak különleges tisztviselői, kikhez a többiek határozatától feljebb hivatkozhatnak, szent és sérthetlen tisztviselők, kiket a törvény azon roppant hatalommal ruházott föl, hogy szavuk tiltó közbevetésével megakaszthatták a kormányt, s félbe szakíthatták a politikai életet; hogy a népnek birtokában van a szószer és a beszéd szabadsága, a szavazati jog, a mit pénzért szokott áruba bocsátni; végre hogy szabadon juthat el minden hivatalokra, s csupán saját

¹ *De bello civ.*, I, 22.

² Sőt többiben azt látszik Cicero kifejezni, hogy a plebejusok helyzete a köztársaságban, mindent összevéve, jobb, mint a patriciusoké. (*Pro Cluent.*, 4). *Pro domo sua*, 14.)

példáját kellett Cicerónak idézni annak bizonyítása végett, hogy egy ösök nélküli s majdnem vagyontalan embernek lehető még a consulságot is elérnie. Igazában véve az ilyes szerencse ritka volt. A törvénybe írott egyenlőség az alkalmazásban nagy csorbúlást szenvedett. A consuli jegyzék e korszakban alig tartalmaz fényes neveken kívül mást. Úgy látszott, hogy néhány nagy család behelyezkedett az állam legfőbb méltóságába, s ők az ezekhez vezető utakat mintegy megszállva tartották, s nem engedtek oda senkit közeledni; de azért ez akadályok elhárítása végett, melyeket néhány dícsvágyó ember ügyessége vetett az intézmények rendes folyása elé, szükséges volt-e magukat az intézményeket lerontani? Oly nagy volt-e a baj, hogy a korlátlan uralom gyökeres gyógyszeréhez kellett folyamodni? Nem volt-e szabad hinni, hogy a létező bajt biztosabban meggyógyítja a szabadság, mint az önkényuralom? Nem állottak-e új példák szemök előtt, hogy a nép véleményének egy erős áramlata elegendő arra, hogy minden aristocraticus gátat elseperjen? A törvények nyújtottak eszközt a népnek, hogy minden befolyását visszaszerezhesse, ha erélyes akarattal birt. A szavazati jog és a szószék szabadsága, a tribunok tiltó közbeszólása és a szám győzhetlen ereje által elvégre mindig úr lehetett. Ha mégis mások kezébe bocsátotta át a hatalmat, ez saját hibája volt, s megérdemelte a lealáztatást, melyben a nemesség tartotta, mivel nem feszítette meg erejét, hogy abból kiszabaduljon. Cicero nem sokra becsülte a saját korabeli népet; mint hitte, jelleménél fogva közönyös és érzéstelen az. „Nem kér semmit, mondja, nem ohajt semmit“; ¹ s valahányszor csak azt látta, hogy a nép köztéren mozgalomban van, mindig gyanakodott, hogy néhány

¹ *Pro Sext.*, 49.

dicsvágyó ember bőkezősége csinálta ezt a csudát. Ő tehát nem volt azon véleményben, hogy új jogokat kell a népnek engedélyezni, midőn látta, hogy régi jogaival is oly kevésbé, vagy oly rosszúl él. Nem is tekinté ő komolynak azt az ürügyet, melylyel Caesar igazolni igyekezett, hogy miért nyúlt fegyverhez. Soha sem akarta ő Caesarban a Gracchusok utódát látni, ki az elnyomott nép felszabadítására jött el; soha sem tűnt föl előtte a készülöben levő háború oly színben, mint az aristocratia és a nép közt folyó ama régi tusáknak megújulása, melyekkel a római történet tele van. S valóban a tönkre jutott nagy urak, Dolabellák, Antoniusok, Curiók ama szövetsége, mely egy oly ember vezetése alatt állott, ki dicselkedve nevezte magát istenek és királyok fiának, nagyon kevésbé érdemelte meg a néppárt nevezetet; s viszont nem igen lehetett szó a születés előjogainak védelméről egy oly táborban, hová annyi lovag és plebejus sereglett s mely főnökei közé számítá Varrót, Cicerót, Catót, azaz Arpinum és Reate két kis polgárát, s a tuscolumi parasztnak utódát.

Egyébiránt nem látszik, hogy maga Caesar is nagyon lelkesült volna a democratia bajnokának szerepéért. A ki figyelmesen olvassa emlékiratait, látni fogja, hogy nem sokat beszél a nép érdekeiről. Azon mondása, melyet az imént idéztem, csaknem az egyedüli, melyben arról említést tesz. Minden egyébről nyiltabban szól. A polgárháború kitöréséről beszélvén, midőn fejtegeti azon okokat, melyek őt a harc megkezdésére indították, panaszkodik a fölött, hogy megtagadják tőle a consulságot, hogy elveszik tőle provinciáját, hogy őt elszakítják hadseregétől; de egy szóval sem említi a népet, s annak el nem ismert jogait és eltiport szabadságát. Pedig itt lesz vala alkalom rá, hogy igazolja vállalatát, melyet annyian, s épen a legbecsületesebb emberek, kárhoztattak. Mit követelt utolsó föltételeiben, melyeket Róma ellen

indulása előtt a tanács elé terjesztett? Mindig csak consul-ságát, tartományát, hadseregét; személyi érdekeit védelmezte, azok fölött alkudozott; soha eszébe sem jutott, hogy valami biztosítékot kívánjon azon nép részére, melynek magát védőjeül adta ki. Körötte, táborában, szintoly kevéssé gondoltak a népre, mint a mennyire ő maga nem foglalkozott annak ügyével. Legjobb barátai, legderekabb tábornokai, soha sem igényelték, hogy őket reformatoroknak, democratáknak tartsa valaki. Nem is hitték ezek, midőn Caesar után indultak, hogy polgártársaiknak vissza fogják adni a szabadságot; bossút akartak állni megsértett főnökükért, s meghódítani számára a hatalmat. „Mi Caesar katonái vagyunk“, mondák Curióval együtt. ¹ Nem volt más címök, nem ismertek más nevet. Midőn e vén centuriókat, kik látták Germaniát és Britanniát, kik Alesiát és Gergoviát bevették, rá akarták beszélni, hogy hagyják el Caesart, s álljanak a törvény és a köztársaság pártjára, nem válaszolták azt, hogy ők a népért és annak jogaiért harcznak, hanem így feleltek: „Mi hadnók-e el vezérünket, kinek előmenetelünket köszönhetjük; mi fognánk fegyvert azon hadsereg ellen, melyben szolgálunk s harminczhat év óta győzedelmesek vagyunk! Azt nem tesszük soha.“ ² Ez emberek nem voltak többé polgárok, hanem csak katonák. Harminczhat év diadalai után elvesztették a polgári élethez való vonzalmukat s annak hagyományait; a nép jogai iránt közönyösökké váltak; a dicsőség helyettesíté náluk a szabadságot. Cicero és barátai úgy vélekedtek vala, hogy e környezet nem olyan, mint lenni kellene egy népvezérnek, ki polgártársai számára a szabadságot készül kivívni, hanem egy dícsvágyó ember környezete az, ki fegyver által akar korlátlan uralmat szerezni; s e vélemé-

¹ *De bello civ.*, II, 32. — ² *De bello afric.*, 45.

nyökbén nem is csalódtak. Minden egyébnél jobban igazolta ezt Caesarnak a háború utáni eljárása. Mi módon használta föl győzedelmét? mi nyereséget juttatott abból a népnek, melynek védőjeül adta ki magát? Nem beszélek arról, a mit a nép jóléte érdekében és mulattatására tett, a költséges ünnepélyekről, a közlakomákról, melyeket annak adott, a búzáról és olajról, melyet oly nagylelkűleg osztogatott a szegényeknek, azon 400 sesterciusról (80 frank), melyet diadala napján minden polgárnak fizettetett: ha ez alamizsna kielégítette az akkori plebejusokat, ha szabadságukat ily áron fölálldozni hajlandók valának, megbocsátom Cicerónak, hogy oly kevésre becsülte őket, s hogy nem sorakozott oldaluk mellé; de ha valami egyebet igényeltek, ha teljesebb függetlenséget, több részesítést hazájok ügyeiben, új politikai jogokat reméltek, mindezt nem nyerték meg, és Caesar győzedelme, minden ígéretei daczára, nem tette őket se befolyásosabbá, se szabadabbá. Caesar megalázta az aristocratiát, de csupán saját hasznára alázta meg. Kivette a végrehajtó hatalmat a tanács kezéből, csak azért hogy saját kezébe kerítse. Minden osztályok közt egyenlőséget állapított meg, de az a szolgaságban való egyenlőség volt, s ezentúl mindenki egyforma engedelmeskedésnek vettetett alá. Jól tudom, hogy miután a szószerket hallgatásra kárhoztatta, miután a népet a szavazat jogától megfosztá, s minden közhatalmat saját kezében egyesített, a tanács, melyet ő nevezett ki, csupa hízelgésből, ünnepélyesen megszavazta neki a szabadító nevet, és a szabadságnak templomot rendelt emeltetni. Ha Cicerót és barátait azzal vádolják, hogy az ilyen szabadság ellen fogtak fegyvert, e vád ellen nem érdemes védelmezni őket.

Nevezzük a dolgot a maga igaz nevén. Maga, nem pedig a nép érdekében dolgozott Caesar; Cicero pedig, midőn ellene harczolt, azon meggyőződésben tette ezt, hogy a

köztársaságot és nem az aristocratia előjogait védelmezi. De megérdemelte-e ez a köztársaság a védelmet? Lehetett-e valamennyire remélni, hogy az föntartható? Nem volt-e nyilván látható, hogy bukása kikerülhetetlen? Ez az utolsó ellenvetés, a mit tenni szoktak Pompejus párhiveinek. Megvallom: nem könnyű rá megfelelni. A baj, melyben Róma szenvedett, s mely azon rendetlenségekben és erőszakoskodásokban nyilatkozott, melyekről Cicero levelei oly szomorú képet rajzolnak élénk, nem oly természetű volt, hogy némi böles reformokkal segíteni lehetett volna rajta. Régi és mélyreható vala az. Napról napra súlyosbodott, a nélkül hogy bármily törvény által elejét venni, vagy megszüntetni lehetett volna. Volt-e remény ahoz, hogy e bajt félénk újításokkal, milyeneket a legbátrabb emberek javasoltak, meg lehet gyógyítani? Mit használ vala, mint akarták, megszorítani az aristocratia kiváltságait és szaporítani a plebejusok jogait? Maguk a közélet forrásai is erősen meg voltak zavarodva. A baj azon viszonyból eredt, a mely szerint a polgárság újjenezozta a maga elemeit.

Róma hosszú időkön át a vidéki népből húzta erejét. A mezei tribusokból, melyeket mind közt legtöbbre becsültek, álltak elő azok a vitéz katonák, kik meghódították Italiát, és legyőzték Karthagót; de ez a földművelő és harczos nép, mely oly derekasan védelmezte a köztársaságot, nem birta megoltalmazni magát a nagy földbirtokosok benyomulása ellen. Összebb-összebb szorítva ama roppant uradalmak által, melyeken a művelés könnyebben megy, a szegény paraszt sokáig küzködött a nyomorral és az uzsorásokkal; azután, elvesztvén bátorságát a tusában, végre is eladta földjét gazdag szomszédjának, ki azt a végből óhajtá, hogy birtokát kikerekíthesse. Akkor aztán megkisérlette, hogy mint bérlő, majoros, vagy napszámos nyerjen alkalmazást azon jószágban,

melynek oly hosszú időn át ura volt; de ott találkozott a rabszolga versenyével, ki igénytelenebb munkás vala, ki nem alkudozott béreért, ki nem szabott föltételeket, kivel tetszés szerint lehetet bánni.¹ Ilyképen kétszer üzetvén el mezejéről, mint tulajdonos és mint bérlő, munka és segélyforrás hiányában, kénytelen volt a városba költözni. De Rómában sem volt rá nézve könnyebb az élet. Mit tehetett itt? Kevés ipar vala, s általában az sem a szabad emberek kezében. Oly országokban, hol a rabszolgaság virágzik, a munkának nincs becsülete; a szabad ember a maga kiváltságának és tisztességének tekinti inkább éhen halni meg, mint sem hogy valamit dolgozzék. Különben is a nagy uraknak mindenféle mestersegre voltak embereik rabszolgáik közt, és mivel annyi kézműves saját szükségleteire fölösleges volt, bérbe adta őket olyanoknak, kiknek kellettek, vagy saját nyereségére háza valamely zugában boltot nyitott nekik. Itt tehát a rabszolga versenye ismét megölte a szabad munkát. Szerencsére ez időszakban Marius megnyitotta a hadsereg sorait a legszegényebb polgárok (*capite censi*) előtt, s e boldogtalanok, nem találván más segélyforrást, katonának álltak be. Nem tudván okosabbat tenni, bevégezték a világ meghódítását, leigázták Afrikát, Galliát és a keletet, meglátogatták Britanniát és Germaniát, s legtöbben közülük, a legderekabbak és legjobbak elhűltek e hosszas hadjáratokban. Ezalatt az az ür, mely a városban azok után maradt, kik elmentek és nem tértek vissza, roszul lett betöltve. Mióta Róma hatalmassá lett, a világ minden részeiből özönlöttek oda az emberek, s lehet gondolni, hogy ezek nem a legtisztességesb elemek valának. Több ízben kísérletet tett Róma, hogy az idegenek

¹ Lásd: *Histoire de l' esclavage dans l' antiquité*, Wallontól, II. k. IX. k.

e benyomulását megakadályozza; de bármily szigorú törvényeket hozott is eltávolításuk végett, mindig visszajöttek, elrejtőzni e rendőrség nélkül való roppant városban, s a mint egyszer ott letelepedtek, utóljára is meg tudták szerezni a polgári czimet a gazdagabbak pénzekkel, a többiek hizelgésök és ármánykodás által. Még természetesebb úton, s a nélkül, hogy szükségök lett volna kérni, nyerték meg azt a fölszabadultak. A törvény mindjárt eleinte nem adott ugyan meg nekik minden politikai jogot, de egy vagy két nemzedék után minden megszorítás elenyészett, és annak, ki egykor malmot hajtott, s kit a rabszolgavásáron adtak el, unokája már törvényeket szavazott meg és consulokat választott, mint akár egy tős-gyökeres római. E szabadonbocsátottak és idegenek keverékéből alakult az, a mit még szokásból római népnek neveztek, nyomorult nép, mely magánosok bőkezűségéből, vagy az állam alamizsnáiból élt, melynek nem vala sem emléke, sem hagyománya, sem politikai szelleme, sem nemzeti jelleme, sőt még erkölcsisége sem, mivel nem ismerte azt, mi az élet tisztességét és méltóságát még a legalacsonyabb helyzetben is megadja: a munkát. Ily néppel a köztársaság nem volt föntartható. A köztársaság az minden államformák közt, mely a legtöbb becsületességet és politikai érzéket követeli meg azoktól, kik jótéteményeit élvezik. Minél több kiváltságot ad, annál több odaadást és értelmiséget kíván meg. Oly emberek, kik nem használták föl jogukat, vagy csak arra használták föl, hogy eladják, nem voltak méltók azok bírására. A korlátlan hatalom, mely kivánságukra jött elő, melyet újongással fogadtak, épen számukra volt teremtvé; s érthető, hogy a történetíró, ki távolról tanulmányozza a mult eseményeit, midőn a szabadságot Rómában eltűnni látja, azzal vigasztalja magát, hogy bukása megérdemelt és kikerülhetetlen vala, s bizonyára megbocsát,

sőt meg tapsol is azon embernek, ki midőn a szabadságot fölforgatta, csak a szükségesség és az igazság eszközeként jelenik meg.

De azon emberek, kik akkor éltek, kik a köztársasági kormányhoz hagyományaik és emlékeik által valának csatolva, kik visszaemlékeztek ama nagy tettekre, melyek annak uralma alatt történtek, kik ama kormánynak köszönhették méltóságukat, állásukat, hirnevöket, gondolkozhattak-e azok úgy mint mi, és vehették-e oly könnyű szívvél bukását? Először is ez a kormány fönnállott még; megbarátkoztak hiányaival oly hosszú időn át, míg vele együtt éltek. Kevesebbet szenvedtek miatta a megszokásnál fogva, melylyel hiányait viselni tudták.

Ellenben senki sem ismerte azt az új hatalmat, mely a köztársaságot vala helyettesítendő. A királyság ösztönszerű iszonynyal tölté el a rómaiakat, főleg mióta keletet meghódították. Ott e nevezet alatt a leggyűlöletesebb kormányokat találták, a legteljesebb rabszolgaságot a túlfinomult műveltség közepett, a fényűzés, és a művészet minden gyönyöreit, az értelmiség legszebb kifejlődését a legnyomasztóbb és legalacsonyabb zsarnoksággal egyetemben, fejedelmeket, kik szokva voltak alattvalóik vagyonával, becsületével, életével játszani, a szerencsének ez elkényeztetett kegyetlen természetű gyermekeit, milyeneket ma csak Afrika sivatagain találhatni. E kép nem vala csábító a rómaiakra nézve, s bármily kellemetlenségekkel volt is összekötve a köztársasági kormány, fölmerült az a kérdés, hogy érdemes-e vele fölcserélni azon bajokat, melyeket a királyság hozhatott magával. S mi több, természetes vala, hogy a köztársaság bukása nekik nem látszott még oly közelinek és oly biztosnak, mint nekünk. Úgy van ez az államokkal, mint az emberekkel; haláluk után ezer okot talál mindenki, a miért meg kellett

haluiok, melyekről élőkben sejtelve sem volt senkinek. Míg e régi kormány kerekei működésben voltak, senki sem láthatta, hogy mennyire meg van rongálva a gép. Cicerónak vannak néha mély kétségbeeséssel telt pillanatai, midőn kijelenti barátai előtt, hogy minden veszve van; de e pillanatok nem tartanak sokáig, s ismét gyorsan visszanyeri bátorságát. Úgy tetszik neki, hogy egy szilárd kéz, hogy egy ékes szó, hogy a jó érzelmű polgárok egyetértése mindent helyre hozhat, s hogy a szabadság könnyen meggyógyítja a szabadság visszaéléseit és hibáit. Soha nem látta be a veszély egész súlyos voltát. A legrosszabb napokban sem meggy gondolata túl a cselszövőkön s a nagyravágyókon, kik az állam nyugalma háborítják; mindig csak Catilinát, Caesart, vagy Clodiuszt vádolja, s hiszi, hogy minden meg lesz mentve, ha azokat legyőzni sikerül. Csalatkozott. Catilina és Clodius csak egy mélyebben fekvő baj tünetei voltak, melyet nem lehetett megorvosolni; de kell-e őt kárhoztatni, hogy ily reményt táplált, bármennyire homokra épült vala is e remény? Hibás-e ő azért, mert azt gondolta, hogy más eszközzel is meg lehet menteni a köztársaságot, mint csak a szabadság feláldozásával? Egy becsületes ember s egy jó polgár nem fogadhatják el mindjárt az ily végleteket. Mondja bár nekik valaki, hogy a végzet határozata elveszésre itéli azt a kormányt, melyet ők szeretnek, s melynek védelmezését megígérték: igazuk van, ha nem hiszik, hogy az el van veszve, mindaddig, míg csakugyan földre nem dőlt. Nevezze az ily embereket, a ki akarja, vakok vagy bolondoknak, megtisztelő rájuk nézve, hogy nem voltak nagyon éleslátók, mert vannak tévedések és csalódások, melyek többet érnek, mint a nagyon könnyű megnyugvás. A valódi szabadság nem létezett már Rómában, elhiszem; csak árnyéka maradt még fön; de az árnyék is valami. Nem lehet rossz néven venni azoktól, kik hozzá

ragaszkodnak, s kik kétségbeesett erőfeszítéseket tesznek hogy azt legalább ne engedjék elveszni; mert ez az árnyék, ez a látszat vigasztalja őket az elvesztett szabadságért, s nyújt valami reményt, hogy azt ismét visszaszerezhetik. Ezt gondolták a jó hazafiak, mint Cicero, kik érett megfontolás után, kényszer, kedv, sőt remény nélkül mentek Pompejus táborába; ezt mondatja Lucanus Catóval ama gyönyörű versekben, melyek, úgy hiszem, kifejezték mindazoknak érzelmeit, kik, bár nem volt titok előttük a köztársaság szomorú állapota, mégis mindvégig állhatatosan küzdöttek érte: „Mint egy atya, ki gyermekét vesztette el, maga vezeti a gyászkiséretet, saját kezeivel gyűjtja meg a halotti máglyát, s csak nehezen és legutóljára válik meg tőle: úgy, Róma, nem hagylak én téged el, míg holtan is karjaimba nem zártalak. Követni fogom mindvégig a te nevedet, oh szabadság, még akkor is, mikor már csak üres árnyék leszel!”¹

IV.

Pharsalus nem lett Cicero politikai pályája határpontjává, mint ő maga hinni látszék. Úgy vala elhatározva, hogy az események még egyszer a hatalom birtokába juttassák, s a köztársaság élére állítsák őt. Magányba való visszavonulása, hallgatása Caesar dictatorságának első időszakában, a helyett, hogy ártottak volna tekintélyének, ellenkezőleg öregbítették azt. Az államférfiak nem vesztenek oly sokat, mint gondolják, az által, ha egy ideig a közügyektől távol maradnak. A méltósággal viselt félrevonultság nagyobbítja alak-

¹ Luc., *Phars.*, II. 300.

Non ante revellar
Exanimem quam te complectar, Roma, tuumque
Nomen, libertas, et inanem prosequar umbram.

jokat. Elég, hogy ne legyenek a kormányon, s azonnal kezdik őket visszaóhajtani. Kevés oka van bárkinek szigorúan itélni meg őket, mikor nem vágyik már helyökre, s az a ki hibáik miatt többé nem szenved, könnyen meg is feledkezik e hibákról, és csak jó tulajdonaikra gondol. Ez történt Ciceróval is. Kegyvesztettsége lefegyverzé mind azon ellenségeit, kiket hatalma támasztott, és soha sem volt népszerűsége nagyobb, mint ez időben, mikor önkéntesen távol tartá magát a közönség szemeitől. Később, mikor azt hitte, hogy jobban kell közelednie Caesarhoz, oly ügyesen viselte magát, oly finomul egyezettette össze az alázatosságot a függetlenséggel, oly jól tudta az ellenzéki szint megőrizni, még a magasztalásokban és hizelgésekben is, hogy a közvélemény folyvást kedvező maradt iránta. Különben is a legyőzött ügy leghiresb védői, Pompejus, Cato, Scipio, Bibulus elvesztek. Mindazok közül, kik a régi kormány alatt dicsőséggel viselték a legmagasabb hivatalokat, csak ő maradt még fön; megszokták őt úgy tekinteni, mint a köztársaság utolsó képviselőjét. Tudjuk, hogy midőn martius idusán Brutus és barátai Caesart meggyilkolták, véres töreiket rázva, kiáltották Cicero nevét. Úgy látszik tehát, hogy elismerték őt pártjok főnökének, s mintegy meg akarták őt tisztelni azon vér által, melyet kiontottak.

Ekként még inkább a körülmények, mint saját akarata, játszottak vele oly nagy szerepet azon eseményekben, melyek Caesar halálára következének. Elbeszélem később, ¹ hogyan ment be Antonius ellen ama tusába, melyben el kellett vesztenie életét. Ki fogom mutatni, hogy nem önként és jószántából kezdte meg ama harczt. Elhagyta ~~vala~~ Rómát, s nem akart oda visszatérni. Úgy gondolkozott, hogy

¹ A Brutusról szóló tanulmányban.

a törvényes ellenállás ideje elmúlt, hogy Antonius veteránaival inkább jó katonákat, mint erős érveket kell szembe állítani; s valóban igaza is volt. Meggyőződve arról, hogy az ő szerepe véget ért, és hogy most a harc embereié kezdődik, útra indult Görögországba, midőn egy vihar visszavetette Rhegium partjaihoz. Onnan Velia révébe ment, hol Brutussal találkozék, ki Italiát készült odahagyni; s Brutus, a mindig töprengő, az erőszaknak mindenkori ellensége, kérte őt, hogy tegyen még valami kísérletet a nép föllelkesítésére, s próbálja meg még egyszer a küzdelmet a törvényesség terén. Cicero engedett barátja kérésének, s ámbár nem bízott a sikerben, sietett visszatérni Rómába, hogy megküzdje az utolsó harcot. Másod izben „vetette magát élve, mint Amphiaraus, a tátongó mélységbe“.

Brutus e napon nagy szolgálatot tett neki. Ama kétségbeesett vállalat, melybe csaknem akarata ellenére bocsátkozék, nem hozhatott hasznót a köztársaságnak, de növelte Cicero dicsőségét. Ez volt talán a legszebb pillanat egész politikai életében. Először is örömmel, s majdnem csudálkozva tapasztaljuk, hogy ekkor szilárd és határozott. Úgy látszik, mintha kibontakoznék tétovázásaiból, melyek rendszeren megbénították tevékenységét. De ekkor nem is lehetett tétováznia. Soha a kérdés nem állott tisztábban. Az események minden újabb fejleményekor élesebben különültek el a pártok. Caesarnak mindenki előtt ismeretes dicsvágya a római aristocratia körül való csoportosulásra kényszerítvén mindazokat, kik, mint ő, a régi intézményeket akarták föntartani, először szélesítette ki e régi párt kereteit és módosította programját. E párt új elemekkel szaporodván, megváltoztatta nevét és jellemét; a rend pártjává, a hazafias érzelműek, *optimates*, pártjává lett. Így szereti Cicero megjelenlni. Ez elnevezés előbb kissé határozatlan vala; Pharsalus

után szabatosabbá válik jelentése. Mivel e pillanattól fogva nincs többé kétség a győző czélzatai felől, midőn nyíltan saját tekintélyével helyettesíti a tanács és a nép hatalmát: az a párt, mely vele szemben áll, fölveszi azt a nevet, mely megilleti, s melyet tőle senki sem tagadhat meg; köztársasági párt lesz. Most tehát nyíltan megkezdődik a harc a köztársaság és a kényuralom közt. S hogy annál kevésbbé támadhasson kétség, Caesar halála után a kényuralom még leplezetlenebb, s úgy szólva, még brutálisabb alakban jelenik meg a rómaiak szemei előtt. Egy politikai szellemben szegény, modortalan, lélekemelkedettség nélküli, s egyszersmind durva, kicsapongó és kegyetlen katona erőszakosan követeli magának a nagy dictator örökségét. Nem is igyekszik eltitkolni szándékát, és se Cicero, se senki más nem táplál a felől kétséget. Bizonyosan nagy megkönnyebbülést nyújtott a rendszerint oly határozatlan, oly töprengő Cicerónak, hogy ezúttal oly tisztán látja az igazságot, hogy semmi árnyékot nem vesz észre a valóság és saját szelleme közt, hogy oly teljes bizalma van ügyének jogosságához, s hogy annyi kétség és homály után elvégre teljes napfényben harcolhat. Mennyire is látszik rajta, hogy jól érzi magát! mennyivel szabadabb és élénkebb! Mily hév s mily csatás szenvedély ez aggastyánban! Senki azon ifjú emberek közül, kik környezetében vannak, nem mutat annyi elszántságot, mint ő, s ő maga is bizonyára ifjabb, mint azon időben, midőn Catilina vagy Clodius ellen küzdött. Nem csak elszántán bocsátkozik a viadalba, hanem, mi nála ritkább dolog, mindvégig folytatja is azt ernyedetlenül. Különös ellentét, hogy épen a legveszélyesebb vállalat, melyet valaha megkísérlett, s mely életébe került, hogy épen az vala, melyben legjobban le tudta győzni rendes elesüggedését és gyöngeségeit.

Rómába történt visszatérése után, midőn még el vala telve azon lelkesültséggel, melyet Veliában Brutussal folytatott beszélgetéséből merített, megjelent a tanácsban, és ott szólani mert. Első *philippicája*, ha a többiekkel összehasonlítjuk, még félénk és bágyadt; de mily nagy bátorság kellett annak elmondásához e közönyös városban, a megrémült tanácsurak előtt, néhány lépésnyire a dühös, fenyegető Antoniustól, ki kémei által minden ellene kiejtett szót megtudott! Cicero tehát azon végzé, a mivel megkezdette. Két ízben, harminczöt évi időközzel, egyedül tiltakozott az általános némaság közepett egy rettegett hatalom ellen, mely nem akart tűrni ellenmondást. A bátorság ragadós, mint a félelem. A mint Cicero beszédében megmutatta azt, utánzótták a többiek is. E szabad szó először meglepte, azután megszégyeníté azokat, kik hallgattak. Cicero arra használta föl ez első, még meglehetősen félénk felbuzdulást, hogy néhány egyént gyűjtsön maga köré, s védőket szerezzen a már majdnem elfelejtett köztársaságnak. De ez nehéz vala. Köztársaságiak már alig voltak, s a legelszántabbak Görögországba mentek, Brutushoz csatlakozandók. A mit tenni lehetett, abban állt, hogy minden párt mérsékelt tagjait, mindazokat, kiket Antonius hevéssége sértett, fölszólítsa. Cicero esdekelve kérte őket, hogy feledjék régi viszályaikat, s egyesüljenek. „Most, mondá nekik, csak egy hajó van minden becsületes hazafi számára.“¹ Fölismerszett itt az ő rendes politikája. Ismét szövetséget próbált létre hozni, mint consulsága idejében. E szerep határozottan az vala, melyhez legtöbb vonzalmat érzett, mely legjobban illett hozzá. Jellemének s elveinek hajlékonyságánál fogva ő alkalmasabb volt, mint bárki más arra, hogy a véleményeket kiengesztelje, s azon

¹ *Ad fam.*, XII, 25.

szokása, miszerint minden párttal érintkezésben állt, azt eredményezte, hogy egyik előtt sem volt idegen, s mindekiben voltak barátai. Úgy is látszott, hogy kezdetben jól indul vállalata. Caesar vezérei közül többen örömet hallgatnak rá, főleg azok, kik azon meggyőződésben voltak, hogy mindent összevéve kisebb veszteség egy szabad állam polgárainak maradniok, mint Antonius alattvalóivá lenni, s azon alsóbb rendű dícsvágyók, mint Hirtius és Pansa, kik urok halála után nem érezték magukat elég erősnek arra, hogy az első helyre törekedjenek, s mégsem akarták beérni a másodikkal. Sajnos, hogy mindez csak a főnökök szövetsége vala katonák nélkül, pedig soha sem volt nagyobb szükség katonákra, mint e pillanatban. Antonius Brundisiumban tartózkodott, várva a legiókat, melyeket Macedoniából előparancsolt. Dühöngve a váratlan ellenálláson, melylyel találkozték, kijelenté, hogy rablás- és gyilkolással áll boszút. Tudták, hogy kitelik tőle. Már mindenki látni vélte házát kirabolva, birtokát szétosztva, családját száműzve. Mindenütt rettegés uralkodott. Remegtek, bujkáltak, futottak az emberek. A legbátrabbak kereső szemmel tekintettek szerteszét, hogy kit szólíthassanak föl a köztársaság védelmére. Csak Decimus Brutustól, ki az alpokon-inneni Galliában állott néhány legióval, vagy Sextus Pompejustól, ki Siciliában szervezte hadcsapatait, volt segély remélhető; de ezek is kétes és távoli segítők valának, a romlás pedig biztosan és közelben fenyegetőzött. Ez általános rémület közt Caesar unokaöccse, a fiatal Octavius, kit Antonius irigysége, s a köztársaságiak bizalmatlansága eddigelé a cselekvés terétől távol tartott, s ki türelmetlenül várta az alkalmat, hogy magát megismertesse, arra a meggyőződésre jött, hogy a kedvező pillanat megérkezett. Bejárta Róma vidékeit, fegyverre szólítván nagybátyja veteránjait, kik ott valának letelepülve. Neve, bőke-

zűsége, pazarúl szórt ígéretei, gyorsan gyűjtötték köréje a harczosokat. Calatiában, Casilinumban néhány nap alatt három-ezeret toborzott össze. Akkor a tanács főembereihez fordúlt, fölajánlá nekik veteránjai támogatását, nem kérven egyéb jutalmat mindezt, csak hogy ismerjék el erőfeszítéseit, melyeket megmentésükre tesz. Oly nagy szorultság között nem volt mód visszaútasítani a segélyt, mely nélkül elvesz vala a köztársaság, s maga Cicero is, ki először némi bizalmatlanságot tanúsított, végre elhagyta szédíteni magát ez ifjú ember által, ki tőle tanácsot kért, ki neki hízelt és őt atyjának nevezé. Midőn aztán segítsége által megmentve valának, midőn Antonius, saját legiói közül is többtől elhagyatva, kénytelen volt Rómából, hol Octavius által sakkban tartaték, eltávozni: a tanács hálája oly nagy volt, mint előbb rémülete. Elhalmozták a megszabadítót méltóságokkal és hízeltéssel. Cicero dicsőítő beszédében jóval magasabbra emelte nagybátyjánál; a haza védelmére az égtől küldött isteni ifjúnak nevezte; kezesül ajánlkozott hazafisága és hűségeért. Oktalan szavak, melyeket Brutus keményen szemére hányt, s melyeket az események nem késtek meghazudtolni!

Ismertebbek az ezután következett tények, hogysen mint azokat szükséges volna elbeszélnem. Soha Cicero nem játszott nagyobb politikai szerepet, mint ez időben; soha sem érdemelte meg jobban az államférfi nevezetét, melyet ellenségei meg szoktak tagadni tőle. Hat hónapig lelke volt a köztársasági pártnak, mely az ő szavára ismét szervezkedett. „Én adtam, mondá büszkén, jelt az ébredésre“, ¹ s joggal mondhatta ezt. Úgy látszék, mintha szava némi hazafiságot és erélyt öntött volna e közönyös népbe. Cicero tette azt, hogy még egyszer tapsoljanak a haza és a szabadság nagy

¹ *Philipp.*, XIV, 7.

névének említésére, mely nem sokkal ezután soha többé nem hangzott föl a forumon. Rómából elterjedt a lelkesedés a szomszéd szabadvárosokra, s lépésről lépésre egész Italiát megragadta. De ez még mind nem elég Cicerónak; még távolabb is ellenségeket támaszt Antoniusnak, és védőket a köztársaság ügyének. Ír a tartományok proconsulaihoz és a hadseregek vezéreikhez. A világ egyik végétől a másikig korbolja a lágymeleg szívűeket, hízeleg a dícsvágyóknak, üdvözliz az erélyeseket. Ő sarkalja a mindig habozó Brutust, hogy Görögországot kerítse hatalmába. Örvendez Cassius merész cselfogásán, melylyel Ázsia urává tette magát; ösztönzi Cornificiust, hogy űzze ki Afrikából Antonius katonáit; ő buzdítja Decimus Brutust, hogy Modenában álljon ellen. Héves sürgetésére mindenfelől érkeznek az ügybarátok. Még azok sem merik nyíltan megtagadni segélyöket, a kik ellenségek és árulók. Lepidus és Plancus nagyhangú nyilatkozatokban ígérk hűségöket. Pollio ünnepélyes hangon írja hozzá: „esküszik, hogy ő minden zsarnoknak ellensége.“¹ Minden oldalról kéri barátságát, sürgetik támogatását, pártfogásába ajánlják magukat. *Philippikái*, melyeket szerencsére nem ért rá átdolgozni, elterjednek az egész világon, körül-belül oly fogalmazásban, mint a hogy elmondta, megtartván a rögtönzés élénk színével együtt a félbeszakítások és a nép helyeslő tapsainak nyomait is. E szenvedélylyel rögtönzött beszédek mindenhová széthordozták ama nagy politikai jele-
netek izgalmas hatását. Olvassák azokat a tartományokban, a hadseregeknél, s az általuk fölkelte csudálat felől hírek érkeznek Ciceróhoz a legtávolabb eső országokból is. „A te togad még mindig szerencsésebb, mint a mi fegyvereink“, mondja egyik győzelmes vezér, s hozzá teszi: „Mint kiszol-

¹ *Ad fam.*, X, 31.

gált consul fölülmultad az egykori consult.“¹ — „Katonáim melletted vannak“, írja egy másik.² Rá hárítják a dicsőséget minden szerencseért, mi a köztársaságot éri. Őt üdvözik, neki köszönik mindazon sikert, melyet az fölmutat. Azon este, mikor a modenai győzelem hírért megtudták, az összes nép Cicero házához özönlött, diadalmenetben vitték őt a capitoliumra, és az ő szájából akarták hallani a csatáról jött tudósítást. „E nap, írja Brutusnak, minden fáradságaimért megfizetett.“³

Ez vala a köztársaság és Cicero utolsó diadala. A siker néha végzetesebbé válik a szövetségekre nézve, mint a veszteség. Midőn a közös ellenség, melynek gyűlölete őket egyesíté, le van győzve, előtérbe lépnek a frigy társak véleményének különbségei. Octavius meg akarta gyöngíteni Antoniust, hogy attól megnyerje, a mire vágyott; nem akarta azonban megsemmisíteni. Midőn Antoniust az alpok felé futni látta, kezét nyújtott neki, s mindketten együtt fogva vonultak Róma ellen. Most nem volt Cicerónak egyebet mit tennie, „mint a vitéz viadorok példáját utánozva, igyekeznie dicsőségesen halni meg.“⁴

Bátor halállal halt meg, bármit beszéljen is Pollio, ki miután elárulta, saját érdekében állónak vélte, rágalmazni őt. Jobban szeretek hinni Titus Livius állításának, ki nem tartozott az ő barátai közé, és Augustus udvarában élt: „Minden szenvedései közt, írja ez, a halál az egyedüli, melyet férfiasan viselt el.“⁵ S meg kell vallani: ez nem kis érdem. Menekülhetett volna, s egy ízben meg is kísértette. El akart utazni Görögországba, hol Brutushoz csatlakozhatik; de néhány napi hajózás után, ellenkező szél által akadályozva, tengeri beteg-

¹ *Ad fam.*, XII. 13. — ² *Ad fam.*, XII. 12. — ³ *Ad Brut.*, 3. —

⁴ *Philipp.*, III. 14. — ⁵ *Apud Senec., Suas.*, 6.

ségben szenvedve, gyötörtetve főleg bánat és szomorúság által, elvesztette kedvét az élethez, partra tette magát Cajetánál, és visszajön formiaei házába meghalni. Hálásan emlegette volt gyakran azt a tengeri vihart, mely őt az első ízben, midőn Görögországba akart futni, Veliába visszavetette. Ez adott neki alkalmat *philippikáinak* elmondására. Az a szél, mely Cajetába hajtá vissza, nem kevesebb szolgálatot tett hírének. Azt hiszem: halála jóvá tette élte gyarlóságait. Sok az egy oly embertől, ki nem vágyott Cato lenni, hogy oly szilárdan viselte magát e szörnyű pillanatban. Minél félénkebb volt jellemére nézve, annál inkább meghat, midőn oly elszántan látom halálra menni. Akkor is, midőn történetét tanulmányozván, kísértetbe jövők kárhoztatni őt határozatlansága és gyöngeségeiért, élte végpillanatára gondolok, magam előtt látom, mint Plutarch oly szépen festi, „kuszált szakállával és fűrtjeivel, bágyadt arczezal, balkezét, mint rendes szokása volt, állára téve, mereven nézni gyilkosainak szemébe“, ¹ — látom őt, és nem merek szigorú lenni iránta. Hibái daczára, becsületes ember vala, „ki nagyon szerette hazáját“, mint maga Augustus mondá az önszemrehányás egy őszinte órájában. Ha néha túlságosan habozó és gyöngye volt is, végre is mindenkor azt vette védelme alá, a mit az igazság és jog ügyének tekintett, s midőn ez ügy örökre legyőzetett, meghozta neki amaz utolsó áldozatot, melylyel védői tartozának: halálával szerzett annak becsületet.

¹ Plut., *Cic.*, 48.

II.

CICERO MAGÁNÉLETE.

I.

Azok, kik Cicerónak Atticushoz irt leveleit olvasták, s kik tudják, hogy mily nagy helyet foglalnak el a pénzkérdések e bizalmas tudósításokban, nem fognak csudálkozni, ha én az ő magánélete tanulmányozását vagyoni helyzetének vizsgálásával kezdem meg. A gazdagság vala akkor is, mint ma, legfőbb óhajta az embereknek, s e két korszak, melyeket annyira szeretnek összemérni, talán e tekintetben hasonlít legjobban egymáshoz.

Hogy azonban tüzetesen ki tudjuk mutatni Cicero háztartásának költségvetését, birnunk kellene azon följegyzésekkel, melyeket az ő számtartója Eros vezetett. Mindaz, mit e tárgyban bizonyossággal mondhatunk, annyiból áll, hogy atyja nagyon középszerű vagyont hagyott rá, s hogy ő azt tetemesen gyarapította; de hogy mily összegre emelte föl, azt már nem tudjuk pontosan. Ellenségei túlozni szokták gazdagságát, hogy némi gyanút ébreszsenek föl azon mód és eszközök iránt, melyekkel szerezte; s valószínű, hogy ha mi az ő vagyoni értékét ismernők, igen tekintélyesnek látnók azt; de őrizkedni kell e tárgyban korunk fogalmai szerint ítélni. A gazdagság nem valami általános értékű fogalom;

lehet valaki gazdag és lehet szegény azon viszonyokhoz képest, melyek közt él, s lehet, hogy valami dúsgazdagság valahol, a mi másutt vagyonosságnak is alig mondható. Tudjuk pedig, hogy Rómában a vagyon távolról sem volt oly egyenletesen elosztva, mint nálunk. Cicero consulsága előtt negyven évvel mondá Philippus tribun, hogy e roppant városban nincs kétezer ember olyan, kinek örökölt földbirtoka volna¹; de az a kétezer aztán az összes állami javak birtokában volt. Crassus állítása szerint, hogy valaki magát gazdagnak mondhassa, kellett hogy jövedelmeiből egy hadsereget birjon eltartani, s tudjuk, hogy ő minden megerőltetés nélkül megtehetette azt. Milo talált módot arra, hogy néhány év alatt több mint 70 millio sestercius (14 millio frank) adósságot csináljon. Caesar, még mint egyszerű magánember, egyetlen alkalomra 120 millio sestercius (24 millio frank) költségbe verte magát, csak hogy a római népnek egy új forumot ajándékozhasson. Az e fajta esztelen pazarlások óriási vagyont tételeznek föl. Az ily vagyoni arányok mellett Cicero gazdagsága, mely alig volt elégséges, hogy a Palatinuson egy házat vegyen, s melyet tusculumi villájának szépítése csaknem kimerített vala, bármily tekintélyesnek tünik is föl ma a mi szemünkben, akkor nagyon közönséges lehetett.

Mi módon szerezte e vagyont? Nem érdektelen ezt tudni, hogy megfelelhessünk ama hamis hírekre, melyeket ellenségei forgalomba hoztak. Ő maga mondja egy helyt, hogy azon eszközök, melyek által Rómában becsületes úton vagyonhoz lehetett jutni, a kereskedés, közmunkákra való

¹ *De offic.*, II, 21: E körülmények Cicero consulsága idején sem változtak jobbra. Tudjuk, hogy testvére egy hozzá intézett levelében mondja, hogy Rómában kevés lovag van, *pauci equites*, azaz kevés oly ember, ki 80,000 franknál több értékkel bírna.

vállalkozás s az adók bérlése valának¹; de ez eszközök, bármily kényelmesek is egy rohamosan meggazdagodni akaró emberre nézve, csak azok által voltak alkalmazhatók, kik politikai dícsvágyat nem éreztek magukban, mert az illetőt eltávolították az állami méltóságoktól, következőleg nem illettek az oly egyénhez, ki hazája kormányzására áhitozott. Az sem látszik, hogy Cicero úgy tett volna, mint Pompejus, ki tőkét egy nagyszerű bank-társaságnál fektette be, s részesült annak nyereségeiben; legalább leveleiben semmi nyoma nem maradt fön ily természetű vállalatokban való részvételének. Épen oly kevésbé gondolhatott arra is, hogy vagyoni helyzetét azon jeles művekből nyerendő jövedelemmel gyarapítsa, melyeket alkotott. Nem volt akkor szokásban, hogy a szerző eladja munkáit egy könyvárúsnak, vagyis inkább a könyvkiadási ipar, a milyennek ma ismerjük, akkor alig létezett. Azok, kik valamely könyvet olvasni, vagy birni akartak, rendesen kikölcsönözték azt a szerzőtől, vagy barátaitól, s lemásoltatták rabszolgáikkal. Ha több másolóval rendelkeztek, mint a mennyi saját szükségletükre kellett, a közönség számára dolgoztattak velök, s elárúsították azon példányokat, melyekre szükségök nem volt; de a szerző mit sem látott azon nyereségből, melyet az ő munkáiból ezek húztak. Végre a közhivatalokból sem gazdagodhatott meg Cicero; tudjuk, hogy az állami tisztségek nem annyira a vagyonszerzésre szolgáltattak eszközt, mint inkább alkalmat nyújtottak a költekezésre és anyagi romlásra, akár mert néha drága áron kellett azokat megfizetni, akár mert közjátékok és ünnepélyek adását kívánta meg a nép azoktól, kiket hivatalra juttatott. Csupán a tartományok kormányzása járt roppant java-

¹ *Parad.*, 6. *Qui honeste rem quaerunt mercaturis faciendis, operis dandis, publicis sumendis etc.*

dalmakkal. E javadalmakra számítottak rendesen kárpótlásul azok a nagyszabású dícsvágyók, kiket a magánéletben való fényűzésök, és a közéletben gyakorlott pazarlásaik minden vagyonukból kifosztottak. Úgyde e jövedelemforrástól Cicero maga üttötte el magát, átengedvén tisztársának Antoniusnak azon tartományt, melyet, a főnálló szokás szerint, neki kellett volna kormányozni consulsága után. Tulajdonképen gyanúsítják ugyan, hogy ekkor szerződésre lépett Antoniussal, a melynél fogva föntartá maga részére egy részét azon szép haszonnak, melyet annak átengedett. Ha ily szerződés létezett is, a mi egyébiránt kétes, bizonyos, hogy a másik fél nem tartotta meg. Antonius fosztogatta tartományát, de egyedül saját maga számára fosztotta ki; Cicero nem kapott abból semmit. Tizenkét évvel később, a nélkül hogy óhajtott volna, Cilicia proconsulává neveztetett ki. Tudjuk, hogy csak egy évig maradt ott, s bár nem követett el semmi törvénytelen tettet, sőt a kormánya alatt élő népeket boldogította, mégis 2.200,000 sesterciust (440,000 frank) hozott onnan, a mi fogalmat ad arról, hogy mit lehetett szerezni a tartományokban, ha valaki nem csinált magának lelkiismeretet azok kirablásából. Különben még ez a pénzösszeg sem hajtott hasznót Cicerónak: egy részét Pompejusnak kölcsönözte oda, ki azt neki soha sem fizette vissza; s valószínű, hogy a polgárháború alatt veszendőbe ment a többi része, mivel ennek bevégeztekor teljesen segélyforrások nélkül állott.

Másutt kell tehát vagyonának eredetét keresnünk. Ha ő a mi korunkban él, könnyű volna e talányt megfejtenünk; ügyvédi nagy tehetsége elegendő magyarázatul szolgálna. Oly ékesszólással, mint az övé, az ügyvédségből okvetlenül gyorsan meggazdagodnék; de akkor volt egy törvény, mely megtiltotta az ügyvédeknek valami díjat vagy ajándékot fo-

! szer
nyit ger
mármint

gadni el azoktól, a kik mellett törvényszék előtt beszéltek (*lex Cincia, de donis et muneribus*). Ámbár e törvény egy tribun műve volt, ki azt, mint Titus Livius mondja, ¹ a nép érdekében hozatta, alapjában mégis aristocrat színezetű törvény vala az. Mert az által, hogy az ügyvédnek nem engedte meg, hogy tehetségéből jogszerű anyagi hasznot húzzon, eltávolítá a törvényszék sorompóitól azokat, kiknek semmijök se volt, s föntartá ez üzlet gyakorlását, mint kiváltságot, a gazdagoknak, vagyis jobban mondva, megakadályozta, hogy az valódi üzletté legyen. Hiszem azonban, hogy e törvényt mindenkor nagyon tökéletlenül tartották meg. Mivel az nem gondoskodhatott előre mindenről, lehetlen volt meggátolnia, hogy a védenczek hálája s elismerése az ügyvéd iránt ne találjon valami leleményes módot, mely által a törvény szigorát kijátszotta. Ha a felek el voltak határozva, hogy a nekik teljesített szolgáltatokat valamiképen megfizessék, azt hiszem, a törvény nehezen akadályozhatta meg őket abban mindenkor. Cicero korában pedig nem találtak bünt annak nyílt megszegésében se. Verres mondá barátainak, hogy ő három részre osztotta pénzét, melyet Siciliából magával hozott; a legtekintélyesebb rész arra szolgált, hogy megvesztegesse bírait, a második, hogy ügyvédek fizesse, s a harmadik részszel beérte ő maga. ² Cicero, ki ez alkalommal gúnyolódott Verres ügyvédén Hortensiuson, és csipősen említé föl azon sphynxet, melyet ez amattól fizetésbe kapott, őrizkedett utánozni az ilyet. Testvére állítja, hogy azon időben, midőn a consulságra pályázott, soha senkitől nem kívánt semmi ügyvédi díjat. ³ Mindamellett is, bármily lelkiismeretességet tegyünk is föl róla, bajos elhinni, hogy sohase

¹ *Hist.*, XXXIV. 4. — ² *In Verrem act. prim.*, 14. — ³ *De petit. cons.*, 5 és 9.

használta volna föl védenceinek szívességét. Kétségtelenül áll, hogy visszaútasította azon ajándékokat, melyeket a sici-liabeliek akartak neki adni, midőn boszút állott értök Verresen, talán nem is lett volna okos dolog elfogadni oly feltűnő eset után, mely minden szemet rá fordított, s oly hatalmas ellenségeket szerzett neki. De néhány év múlva azt látom, hogy kísértetbe hagyja magát vitetni azon ajándék által, melyet barátja Papirius Poetus ad neki, kinek ügyében véd-beszédet tartott. ¹ Ez ajándék szép görög és latin könyvek-ből állott, Cicero pedig semmit se szeretett annyira, mint a könyveket. Tudom azt is, hogy mikor pénzre volt szüksége, a mi vele gyakran megtörtént, kiválólag az oly gazdag emberekhez szokott fordulni, kiket védelmezett. Az ilyenek kevésbbé szigorú hitelezők s türelmesebbek valának, mint mások; s természetes, hogy ő igénybe vette kölcsönzési szívességöket, miután előbb szónoklatával ő tett azoknak szolgálatot. Maga mondja, hogy Crassus házát barátainak pénzén vette meg. Ezek közt egyedül P. Sulla, ki mellett védbeszédet tartott, két millió sesterciust (400,000 frank) kölcsönzött neki. Megtámadtatván e tény miatt a tanácsban, egy tréfával rántotta ki magát, a mi bizonyítja, hogy a *Cincius*-törvény már ekkor nem nagy tiszteletben állott, s hogy azok, kik megsértették, nem sokat tarthattak a büntetéstől. ² Lehetséges tehát, hogy azon nagy urak, kiknek ő becsületöket, vagy vagyonukat megmentette, azok a városok, vagy tartományok, kiket a kapzsi kormányzók ellen pártfogásába vett, azon idegen fejedelmek, kiknek érdekét a tanácsban védelmezte, főleg pedig az állami bérlők ama gazdag társulatai, melyeknek kezén mind azon pénz keresztülment, a mit az egész birodalom Rómába ontott, s melyeket ő hitele és szavának oly

¹ *Ad Att.*, I, 20. — ² *A. Gell.*, XII, 12.

nagy készségével szolgált, lehető, mondom, hogy ezek gyakran kerestek és találtak alkalmat, hogy iránta való hálájokat tettleg tanúsítsák. Az ily elismerés manapság oly természetesnek látszik, hogy szinte nehéz volna Cicerót azon vád ellen védelmezni, hogy azt nem útasította mindig vissza; de a felől meg biztosak lehetünk, hogy ha az ily jutalmazást néha elfogadhatónak tartotta is, mindig több mérséklettel és tartózkodással tette azt, mint kortársainak legnagyobb része.

Ismerjük egyikét azon legrendesebb, s mint látszik, legtörvényszerűbb módoknak, melyek által az ily hálásszivűség kifejezést nyerhetett. Szokás volt Rómában, hogy az emberek haláluk után végrendeletökben fizessék meg a hála és a szeretet mindazon adósságait, melyekkel élőkben tartoztak. Ez a mód kínálkozott a védencznek, hogy lerója tartozását ügyvéde iránt, ki őt védelmezte, s nem látszik, hogy a *Cincius*-törvény ez elé valami akadályt vetett volna. Nálunk nincs semmi ehhez hasonló intézmény. Ez időszakban egy családapa, kinek pedig voltak természetes örökösei, tetszés szerinti összeget szakaszthatott ki vagyonából, s hagyatékának nagy részét adhatta rokonainak, barátainak s mindazoknak, kik neki élteben hasznot, vagy örömet szereztek. E szokás aztán visszaélésre vált; belé vegyült a divat és a hiúság is. Mutatni akarta mindenki, hogy milyen sok barátja volt, tehát sok embert tett végrendeletében örököseül, s természetesen kiválólág a leghíresebbeket. Néha oly egyének jöttek össze egy ily végrendeletben, kik soha egyebütt nem találkoztak egymással, mint ott, s kiket megglephetett e különös összetalálkozás. Cluvius, egy puteolii gazdag bankár, Ciceróra s Caesárra hagyta vagyonát már a pharsalusi csata után. ¹ Cyrus nevű építész egyszerre tette örököseivé Clodiust

¹ *Ad Att.*, XIII. 45. és köv.

és Cicerót, azaz oly két egyént, kik egész Rómában legjobban gyűlöltek egymást. ¹ Ez az építész kétségen kívül dicsőségének tartotta, hogy minden táborban vannak barátai. Megtörtént még az is, hogy valaki oly személyekről emlékezett meg végrendeletében, kiket soha nem látott. Lucullus oly hagyatékok által is szaporította mérhetetlen gazdagságát, melyeket ismeretlenek tettek számára, mialatt Ázsiát kormányozá. Atticus szép számú örökséget szedett össze oly emberekől, kiknek soha nevöket sem hallotta, s kik őt is csak hírből ismerték. Mennyivel inkább és gyakrabban irányulhatott az ily halálutáni bőkezűség egy oly nagy szónok felé, mint Cicero, kinek annyi lekötelezettje volt, s kire minden római büszkén tekintett. Látjuk is leveleiben, hogy sok oly embernek lett örökösévé, kik nem nagy helyet foglaltak el életében. Általában véve azon összegek, melyeket rá hagyományoznak, nem igen tetemesek. Egyike a legnagyobbaknak köztük az, melyet régi tanítójától, a stoicus Diodotustól örökölt, kit haláláig magánál tartott. ² Diodotus, hogy e hosszas szivességet meghálálja, rá hagyta mindazt, mit mint bölcsész és tanár megtakarított; 100,000 sesterciusra (20,000 frank) ment ez. Mindezen kis hagyatékok egyesítése sem képezett valami nagyon tekintélyes összeget. Cicero maga több mint 20 millió sesterciusra (4 millió frank) becsüli azt. ³ Nem látszik tehát előttem kétesnek, hogy ez örökségek, azon ajándékokkal együtt, melyeket védenceitől elismerésül kaphatott, képezték vagyónának főforrásait.

E vagyon különféle javakból állott. Voltak először is házai Rómában. Azon az egyen kívül, melyben maga lakott a Palatinuson, s azon másikon kívül, melyet atyjától örökölt a Carinae-városrészben, voltak még más házai is Argiletumban

¹ *Pro Mil.*, 18. — ² *Ad Att.*, II, 20. — ³ *Philipp.*, II, 16.

és az Aventinuson, melyek 80,000 sesterciust (16,000 fr.) jövedelmeztek neki. ¹ Voltak számos villái Italiában. Nyolczat ismerünk ilyen, igen jelentékenyeket, ² nem is számítva azon kisebb házeit (*diversoria*), melyeneket a nagy urak a fő-országútak mellett szoktak vásárolni, hogy legyen nekik hol megszállniok, mikor egyik uradalmukról a másikra utaztak. Voltak pénztökei is, melyeket, mint leveleiből tudjuk, különböző módon helyezett el. Vagyona e részének értékét nem tudjuk pontosan megbecsülni; de az e korbeli gazdag rómaiak szokásáról ítélve, lehet állítani, hogy ez sem volt kevésbé jelentékeny értékű, mint házai, vagy földjei. Egyszer sürgeti Atticust, hogy vegyen meg számára bizonyos kertet, melyet szeretett volna bírni, s hanyagul odavetve mondja, hogy e célra rendelkezik valami 600,000 sesterciussal (120,000 fr.). ³ S itt talán egyikét érintjük azon érdekes különbségeknek, melyek a római társadalmat a mienktől elválasztják. Mai nap csak a tulajdonképi bankárok kezelnek ily jelentékeny tőkéket. A mi aristocratiánk mindig bizonyos megvetést negélyezett a pénzkérdések iránt. A római ellenben nagyon jól értett azokhoz, és sokat foglalkozott velök. Nagy vagyona a politikai dícsvágy szolgálatára állott; s nem vonakodott annak egy részét fölláldozni, hogy párthiveket teremtsen magának. Egy államhivatalra pályázó jelöltnek erszénye nyitva állott mindazok számára, kik őt elősegíthették. Ajándékozott a szegényebbeknek, kölcsönzött a többieknek, s

¹ *Ad Att.*, XVI, 1. — ² Tuseulumi villája, névszerint, igen sokba került neki. Hogy ennek mily nagy értéke lehetett, bizonyítja az, hogy száműzetéséből lett visszatérte után a tanács 500,000 sesterciust (100,000 fr.) útalványozott neki pótlására azon kárnak, melyet villája távollétében szenvedett, s ő úgy találta, hogy koránt sem adtak elegendő kárpótlást. —

³ *Ad Att.*, XII, 25.

igyekezett mindannyival oly érdekviszonyokat kötni, melyek azokat az ő ügyének szolgálatára elkötelezték. A siker rendszeren azon jelölté lett, ki legtöbb embert kötelezett le. Cicero, ámbár nem volt oly gazdag, mint versenytársainak legtöbbje, mégis utánozta őket. Atticushoz írott leveleiben majdnem mindenütt szó van kötvényekről és határidőkről, miből látszik, hogy pénze mindenütt forog. Folytonos üzleti összekötetésben áll, mint ma mondanók: folyó számadása van a legnagyobb személyiségekkel. Majd kölcsönöz Caesartól, majd hitelez neki. Számos adósai közt mindenféle állású és vagyonú embert találunk, Pompejustól kezdve Hermogenesig, ki mint látszik, egy egyszerű szabados vala. Sajnos, hogy mindent összeréve, hitelezői jóval nagyobb számmal vannak. Atticus példája és tanácsai daczára rosszúl értett a gazdálkodáshoz. Mindegyre költséges szeszélyei támadnak. Neki minden áron szobrokat és festményeket kellett szerezni, hogy csarnokait velök fölékesítse, és a görög-gymnasiumokhoz tegye hasonlókka. Tönkre tette magát mezei lakainak szépítéseivel. Nagylélkü lévén, mikor nem volt is helyén, hitelezett másoknak oly időben, midőn maga is kölcsönre szorúlt. Mindig olyankor jön kedve valamely új villát vásárolni, mikor legjobban el van adósodva. Ilyenkor aztán nem restel Róma minden bankárához folyamodni pénzért; megkeresi Considiust, Axiust, Vectenust, Vestoriust; sőt megkísérленé Atticus nagybátyját Caecilium is meglágyítani, ha nem tudná, hogy az hajthatatlan. Egyébiránt vidáman viseli szorúlt állapotát. Hiába mondja neki a böles Atticus, hogy szégyen adósnak lenni, mivel e szégyenben igen sok emberrel osztozik, könnyű szívvel veszi, és ő az első, ki tréfát űz belőle. Egyszer azt mondja barátai közül egynek, hogy ő annyira el van adósodva, hogy szívesen csatlakoznék valami összeesküvéshez, ha befogadnák tagúl, de mióta a Catilina-féle összeesküvést megbüntette, azóta

nincsenek bizalommal iránta a többiek ¹; és hogy mikor a hónap elsője, a fizetések határnapja elérkezik, elzárkózik Tusculumba, s Erosra, vagy Tiróra bizza, hogy hitelezőivel veszekedjenek.

Mind ez a zavar és szorultság, melyekkel levelei telvék, majdnem akarátunk ellenére is bölcselmi munkáinak bizonyos helyeire emlékeztetnek bennünket, melyek nagyon meglepők, ha életmódjával összehasonlítjuk, s melyeket könnyen lehetne ellene fordítani. Ez a gondatlan és tékozló, számítás nélkül költekezni mindig kész ember-e az, ki egyszer a meggyőződés megindító nyomatékával kiáltott föl: „Halhatatlan istenek, mikor értik meg az emberek, hogy mily gazdagság rejlik a takarékoságban!“ ² Hogyan merte a műtárgyak e szenvedélyes kedvelője, a pompa és fényűzés e heves barátja bolondoknak mondani az oly embereket, kik a szobrokat és festményeket szeretik, vagy a kik nagyszerű házakat építenek? Ime maga magát kárhóztatja el, s én nem akarom egészen fölmenteni; de ha szigorú ítéletet akarunk felőle hozni, fontoljuk meg, hogy milyen időben élt, és gondoljunk kortársaira. Nem óhajtom őt a legroszabbakkal hasonlítani össze; így nagyon könnyű lenne diadala; de azok közt is, kiket a legtisztességesebb embereknek ismerünk, ő a legelső sorban foglal helyet. Nem köszöni gazdagságát uzsoráskodásnak, mint Brutus és barátai, nem növelte vagyonát oly piszkos zsugoriság által, melyet Catóban megrónak; nem rabolt ki tartományokat, mint Appius, vagy Cassius; nem hunyt szemet az ily fosztogatások előtt, hogy maga is részesüljön belőlük, mint Hortensius tette. El kell tehát ismerni, hogy azon hibák daczára is, melyeket neki szemére lehet hányni, a pénzkérdésekben kényesebb és önzetlenebb vala, mint a többiek.

¹ *Ad fam.*, V. 6. — ² *Parad.*, 6.

Végre is rendetlenségeivel csak önmagának ártott¹; s ha nagy hajlammal bírt a vagyonrogáló pazarlásra, nem folytatódt legalább annak kielégítése végett botrányos haszonleséshez. E lelkiismeretesség annyival nagyobb becsületére válik, minél ritkább volt akkor, s minél kevesebb ember lábolta meg jellemének beszennyezése nélkül azt a pénzsovár és romlott társadalmat, melyben élnie adatott.

II.

Nem kisebb dicséretet érdemel Cicero azért, hogy családi életében tisztességes és kifogástalan vala. Ez is oly erény, melyben kortársai nem jártak elől jó példával.

Valószínű, hogy ifjúsága szigorú szabályszerűségben folyt le.² Eltökélte, hogy nagy szónokká képezi ki magát; oda pedig nem lehetett nagy fáradság nélkül eljutni. Tőle magától tudjuk, hogy mily nehéz volt akkor az ékesszólás tanulása. „Ha valaki ebben sikert akar fölmutatni, mondja, le kell mondania minden élvezetről, kerülni a mulatságokat, búcsút venni a szórakozástól, a játéktól, az ünnepélyektől, sőt majdnem a barátokkal való közlekedéstől is.“³ Ily áron vásárolta meg sikerét. A dícsvágy, mely szívéen egészen erőt vett vala, megőrizte őt egyéb szenvedélyektől, és kielégítette.

¹ Nem valószínű, hogy Cicero úgy megkárosította volna hitelezőit, mint Milo, ki 4 száztólival elégité ki őket. Azon pillanatban, midőn Caesar halála után Rómát elhagyni készül, azt írja Atticushoz, hogy kölesönzött pénzei elegendők lesznek adósságai fődözésére. De mivel akkor a pénz szűkőn volt, és az adósok nem könnyen fizettek, meghagyja Atticusnak, hogy adja el az ő javait, ha szükséges lesz, s hozzá teszi: „Mindenek fölött jó hírnevemre légy tekintettel.“ (*Ad Att.*, XVI, 2.) — ² *Ad fam.*, IX, 26: *Me nihil istorum ne juvenem quidem movit unquam.* — ³ *Pro Caelio*, 19.

A tanulmányozás foglalta el és töltötte be fiatalságát. A mint egyszer az első évek elmúltak, a veszély megkisebbedett; a munka megszokása, s a fontos államügyek, melyekkel elhalmoztatott, eléggé megóvták őt minden veszélyes hajlamoktól. Még azok az írók is, kik őt nem szeretik, hiába próbálták az ő életében valami nyomát találni azon kicsapongásoknak, melyek körötte oly közönségesek valának. A legroszabb szándékúak, mint Dio, ¹ gúnyolódnak rajra egy Caerellia nevű szellemdús asszony miatt, kit egy helyt benső barátnőjének mond. ² Az is volt valóban, s úgy látszik, hogy nem vala minden befolyás nélkül Ciceróra. E nővel folytatott levelezése fönmaradt, és közzé van téve. E levelek eléggé fesztelen hangon írvák, s első pillanatra indokolni látszanak a roszakaratúak gyanúját; de meg kell jegyezni, hogy Caerellia sokkal idősebb volt, mint ő, s nem hogy zavart okozott volna családi életében, de sőt azt látjuk, hogy közbenjáróul szolgál Cicerónak feleségével való kibékítésében, ³ s végre tudjuk, hogy összeköttetésök a bölcsészet közös kedveléséből származik. ⁴ E barátság eredete tehát oly természetű, mely nem engedi meg, hogy belőle rosztat következtessünk. Caerellia képzett nő vala, a kivel a társalgás kellémes lehetett Cicerónak. Kora, neveltetése, mely a közönséges nőkét felülmúlta, szívélyes viszonyt támaszthatott köztük, s mivel Ciceróban természeténél fogva megvolt az az élénk kölcsönhatás, hogy a társalgás heve által fölizgattatva, nem tudta mindenkor magát kormányozni, és szellemét fékezni, s mivel másfelől szintúgy hazafiságból, mint hajlamánál fogva legjobban kedvelte azt a fesztelen és merész vidámságot, melyben, úgy látszik, Plautus szolgált példányképeül: megtörténhetett, hogy

¹ *Dio Cass.*, XLVI, 18. — ² *Ad fam.*, XIII, 72. — ³ *Ad Att.*, XIV, 19. — ⁴ *Ad Att.*, XIII, 21.

leveleiben minden fesz nélkül ír Caerelliához oly tréfákat, „melyek igazi rómaiak, s az atticai éleznél is csípősebbek“¹ valának. Később, midőn ez a parasztos és köztársasági öszinteség nem volt többé divatban, midőn egy alakulóban levő udvar befolyása alatt a modor finomodott, s a társas érintkezés szertartásosabbá vált: az ily mondások szabadsága kétségkívül megbotránkoztatott egynémely kényes ízlésű embert, s alkalmat szolgáltatott a roszakaratú hírekre. A mi szempontunkból Cicero minden elveszett levelei közt talán a Caerelliához írottak azok, melyeket leginkább sajnálunk. Ezek jobban megismertetnék velünk, mint minden egyéb, az azon korbéli társadalom viszonyait, és a nagy-világi életet.

Alkalmasint közel volt Cicero harminczadik évéhez, mikor megházasodott. Sulla uralkodása vége felé volt ez, midőn első szónoki sikereit is aratta. Neje Terentia előkelő és gazdag családhoz tartozott. Menyasszonyi hozományúl, Plutarch² szerint, 120,000 drachmát (111,000 frank) kapott, s ezen fölül azt látjuk, hogy Rómában voltak házai, s egy erdeje Tusculum mellett.³ Ez tehát előnyös házasságnak mondható oly fiatal emberre nézve, ki a politikai életbe több tehetséggel, mint vagyonnal lépett. Cicero levelei nem igen jó fogalmat nyújtanak Terentiáról. Úgy képzeljük őt, mint a ki jó háztartó, rendszerető, de durczás és kellemetlen nő vala. Nehéz volt vele élni. Nem jött ki jól sógorával Quintussal, s még kevésbbé sógorasszonyával Pomponiával, ki különben senkivel sem tudott megférni. Terentia oly befolyást gyakorolt férjére, milyet gyakorol mindenkor egy akaratos és nyakas nő egy határozatlan és közönyös férfira.

¹ *Ad fam.*, IX, 15: *Non attici, sed salsiores quam illi Atticorum, romani veteres atque urbani sales.* — ² *Plut, Cic.*, 8. — ³ *Ad Att.*, II, 4.

Cicero hosszú ideig korlátlan uralmat engedett neki a háztartásban, örült, hogy lerázhatta magáról azon foglalkozások egynémelyikét, melyek nem összhangoztak hajlamaival. Sőt politikai életére is volt némi hatással. Consulsága idejében Terentia tanácsolta neki az erélyes rendszabályok alkalmazását; később pedig összevesztette Clodiussal, Clodia elleni gyűlöletből, kire gyanakodott, hogy Cicerónak tetszeni vágyik. Mivel Terentianak mindenféle nyereség kedves volt, bele vitte férjét néhány oly pénzügyi vállalatba, melyeket még Atticus sem talált tiszteseknek, a ki pedig az ily dolgokban nem volt válogatós. De hatása csak ennyire szorítkozott. Úgy látszik, hogy idegen s talán közönyös is maradt férjének írói dicsősége iránt. Cicero szép műveinek egyikében sincs említés feleségéről, midőn pedig leánya, testvére és fiának neve oly gyakran fordul azokban elő. Terentia semmi befolyást nem gyakorolt szellemére. Soha nem bízta rá benső gondolatait az élet legkomolyabb ügyeiben; nem avatta be meggyőződése és hite dolgaiba. Erre nézve egy érdekes bizonyosságot találunk leveleiben. Terentia vallásos, sőt vakbuzgó vala. Tanácsot szokott kérni a jósoktól, hitt a csudákban. Cicero nem vett magának fáradságot arra, hogy e félszegségből kigyógyítsa. Sőt úgy látszik, hogy egyik levelében sajátos módon osztja meg e tulajdonokat felesége és maga közt, úgy mutatván be őt, mint az istenek mély tisztelőjét, míg maga az emberek szolgálatában foglalkozik.¹ Nem csak hogy nem bántotta az a vallásos buzgóság, melyet neje tanúsított, hanem még meglepő udvariasságot is mutat iránta. Midőn Pompejus táborába indul, íme így ír hozzá: „Végre megszabadultam azon kéjelmetlenség-

¹ *Ad fam.*, XIV. 4: *Neque Diū, quos tu castissime coluisti, neque homines, quibus ego semper servivi, etc.*

től és szenvedésektől, melyeket éreztem, s melyek neked is sok bűt okoztak. Elindulásom utáni nap jöttem rá azok okára. Éjjel szín-epét hánytam, s megkönnyebbülve éreztem magamat, mintha csak valamelyik isten adott volna orvosságot. Bizonyosan Apollo és Aesculap volt az. Kérlek, köszönd meg nekik a te szokott kegyességeddel és áhitatosságoddal.“¹ Az ily beszéd különösen veszi ki magát egy oly scepticus szájából, ki *az istenek természetéről* szóló értekezést írta; de Cicero kétségtelenül azon emberek közé tartozik, mint Varro és sokan mások, kik bár maguk keveset adnak a vallási gyakorlatokra, mégis nem tartják azokat roszaknak a nép és az asszonyok számára.

Egy egész könyv maradt ránk Cicerónak Terentiához írott leveleiből; e könyvben van lefektetve házi életének története. A mint e könyvbe tekintünk, első pillanatra szembe ötlík az, hogy minél tovább haladunk benne, a levelek annál kurtábbakká válnak; az utolsók már csak igen rövid czédulák. S nem csak a levelek hosszasága fogy, hanem a hang sem maradt ugyanaz, s a gyöngédség jelei egyre ritkábbakká lesznek bennök. Ebből mindjárt lehet következtetni, hogy az ő szeretete nem vala azok közül való, melyeket az idő növel; az együttélés megszokása, mely a házassági szövetségek legnagyobb részét összetartja, gyöngítette az övéket. A helyett, hogy nevéhez való ragaszkodása erősödnék, időfolytán meglazul. Első levelei rendkívüli szenvedélyt tanúsítanak. Pedig ekkor közel húsz éve volt már házas; de épen akkor nagyon szerencsétlen vala, s úgy látszik, hogy a balsors gyöngédebbekké teszi az embereket, s hogy a család tagjai szükségét érzik az egymáshoz való közeledésnek, mikor nagy csapások sujtolják őket. Cicero ekkor épen szám-

¹ *Ad fam.* XIV., 7.

üzetésre ítéltetett. Nagyon szomorúan távozik Rómából, hol, mint értésére esett, folygyújtották házáat, üldözték barátait, bántalmazták családját. Terentia nagyon erélyesen viselte magát; szenvedett férjeért, és tűrt bátorsággal. Midőn Cicero megtudja, hogyan bántak nejével, csüggedt hangon írja hozzá: „Mily boldogtalan vagyok én! Egy oly erényes, oly tiszteletre-méltó, oly szelíd, oly áhitatos nőnek így kell-e gyötörtetni én miattam!“ ¹ „Hidd el, mondja másutt, hogy te vagy nekem a legkedvesebb. E pillanatban úgy tetszik, mintha szemem előtt látnálak, és nem tudok parancsolni könnyeimnek!“ ² Még nagyobb ömlengéssel teszi hozzá: „Oh életem öröme, szeretnélek látni és meghalni karjaid között!“ ³ Ezután hat évig szünetet tart levelezése. Azon időben kezdődik újra, midőn Rómából Cilicia kormányára távozott; de a hang már egészen más. Azon egyetlen levélben, mely ez időből ránk maradt, a gyöngédséget üzleti dolgok helyettesítik. Szó van ebben egy örökségről, mely nagyon kapóra jött Cicero számára, s azon eszközökről, melyekkel abból a legtöbb hasznót lehetne húzni. Itt is a maga legkedvesebb és legóhajtottabb feleségének, *suavissima atque optatissima*, nevezi ugyan még Terentiát, de e szavak már csak udvarias alakiságok. Mindamellett is nagy vágyat mutat, hogy viszont láthassa, s kéri, hogy jöjjen elibe lehető legmesszebbre. ⁴ El is ment Terentia Brundisiumig, s kedvező véletlen által épen akkor lépett be a városba, midőn férje a kikötőbe érkezett; találkoztak s megölelték egymást a forumon. Boldog időszak volt ez Ciceróra nézve. Imperatori czímmel, s a diadalmenet reményével jött vissza; családját együtt és vidáman találta. Szerencsétlenségre a pol-

¹ *Ad fam.*, XIV, 1. — ² *Ad fam.*, XIV, 3. — ³ *Ad fam.*, XIV, 4. — ⁴ *Ad fam.*, XIV, 5.

gárháború közel volt a kitöréshez. A pártok közt az ő távollétében beállt a szakadás; a kard készült kiszállani hüvelyéből, s megérkezése utáni nap Cicero kénytelen vala választani köztük és nyilatkozni pártállását illetőleg.

E háború nem csak politikai helyzetének ártott, hanem magán jólétére is végzetessé vált. Midőn levelezését Pharsalus után újra kezdi, rendkívüli szárazság jellemzi azt. Cicero visszatér Italiába, s ismét Brundisiumban köt ki, de ezúttal nem mint diadalmas és boldog ember, hanem legyőzve és csüggedten. Ez alkalommal nem óhajtja már feleségét látni, ámbár soha sem volt nagyobb szüksége a vigasztalásra. Sőt eltávolítja magától s minden teketória nélkül azt írja hozzá: „Nem látom be, hogy ha jössz, mit segíthetsz rajtam.“ ¹ Ezt a választ még kegyetlenebbé teszi azon körülmény, hogy ugyanekkor magához hította leányát, s annak társaságában keresett vigaszt. Felesége nem kap többé tőle néhány sorból álló levelén kívül egyebet, s bátorsága van megvallani azt is, hogy azért nem ír hosszasabban, mert nincs semmi mondani-valója. ² Ugyanez időben útasítja feleségét Leptához, Trebatiushoz, Atticushoz, Siccához, ha akarja tudni az ő terveit. Ezzel elég világosan kimutatja, hogy nem bízik többé benne. Érdeklődésének egyetlen jelét abban adja még olykor-olykor, hogy egészségéről való gondoskodásra figyelmezteti nejét, a mi eléggé fölösleges figyelem vala, mivel Terentia több mint száz évig élt. Utolsó levele hozzá egészen olyan, milyet az ember a házfelügyelőnek szokott írni, ha valami rendeletet ad neki. „Azt hiszem, írja hozzá, hogy Tusculumban leszek e hó 7-én vagy 8-án; gondoskodjál, hogy minden készen legyen. Viszek talán magammal több vendéget is, s valószínű, hogy hosszabb ideig mara-

¹ *Ad fam.*, XIV, 12. — ² *Ad fam.*, XIV, 17.

dunk ott. A fürdő legyen kész s ne hiányozzék semmi az életre és egészségre szükséges dolgokból.“¹ Nehány hónap múlva megtörtént a két házaspár között az elválás, mit e hangból már előre is meg lehetett jósolni. Cicero elvált Terentiától több mint harmincz évi házasság után, mikor már gyermekeik és unokáik valának.

Mely indokok vezették őt e szomorú végletehez? Valószínű, hogy nem ismerjük azok valamennyijét. Terentia házastárs természetee gyakran előidézhette házasi életökben azon apró czívdások, melyek, ha szünetlenül visszatérnek, meglazítják még a legerősebb szeretetkötelékeket is. Azon időtájban, midőn Cicero a száműzetésből visszahívatott, alig néhány hónappal azon szenvedélyes levelek írása után, melyekről beszéltem, így ír Atticushoz: „Vannak némely házi kellemetlenségeim, melyekről nem akarok szólni.“ S aztán, hogy Atticus elérte, hozzá teszi: „Leányom és testvérem folyvást szeretnek engem“. ² Hinnünk kell, hogy bizonyosan volt oka panaszkodni feleségére, midőn azt ilyképen hagyja ki azok sorából, kiktől magát szeretve hitte. Gyanítjuk azt is, hogy Terentia féltékeny volt azon nagy szeretet miatt, melyet Cicero leánya iránt tanúsított. Ez a vonzalom oly túlzásokba és előnyözésekbe ment át, melyek Terentiát sérthették, s ő nem vala az az asszony, ki panasz nélkül tudjon tűrni. Hihető, hogy az e miatti szemrehányások előkészítették s közvetve okozták is, de közvetlenül nem ezek eredményezték az elválást. Ennek indoka sokkal prózaibb és közönségesebb vala. Cicero nejeének tékozlása és sikkasztásaival igazolja ama lépését, s vádolja Terentiát, hogy saját hasznára vagyoniilag tönkre tette őt. E korszak egyik legérdekesb jellemvonása, hogy a nők épen úgy foglalkoznak üzérkedéssel, s épen oly

¹ *Ad fam.*, XIV, 20. — ² *Ad Att.*, IV, 1.

nyerészkedőknek látszanak, mint a férfiak. Pénz képezi legfőbb gondjokat. Gyümölcsöztetik javaikat, befektetik tőkéiket, kölcsön adnak, és kölcsön vesznek. Cicero hitelezői közt is találunk egy nőt, kettőt pedig adósai között. Csakhogy mivel ők maguk nem léphettek föl mindig személyesen az ily pénzügyi vállalatokban, annálfogva egy-egy szolgálatkész szabadoshoz, vagy gyanús üzletemberekhez folyamodtak, s azok örködték az ő érdekeik fölött, de viszont hasznót is húztak jótékonyságukból. Cicero, Caecina mellett tartott beszédében, egy e fajta embert, kinek mestersége abban állott, hogy a nők vagyonát kezelte, s gyakran azok rovására maga gazdagodott meg, a következő szavakkal fest: „Nines ember, ki többet forgolódnék a mindennapi életben. Hízeleg a hölgyek előtt, ügyvéde az özvegyeknek, veszekedő természetű, pörhajhász, tudatlan és ostoba a férfiak közt, ügyes és derék jogtudós a nőkkel szemben, jártas abban, hogy hamis buzgóság s színlelt barátságának mutatása által el tudja ámítani az asszonyokat, kiknek mindig kész szolgálatot tenni, néha hasznos, de ritkán hű szolgálatokat.“¹ Az ilyen ember kitűnő segédül állott az oly nők rendelkezésére, kiket a meggazdagodás vágya gyötört. Terentia oldala mellett is volt egy ilyen, egy Philotimus nevű szabadosa, ügyes, de nem igen lelkiismeretes üzletember, kinek ez a foglalkozás jól ütött be, mert gazdag volt, s magának is voltak rabszolgái és szabadosai. Eleinte Cicero is gyakran vette igénybe szolgálatát, kétségkívül Terentia kérésére. Ez vétette meg vele jutányos áron Milo javainak egy részét, midőn Milo száműzetett. A vásár jó volt, de nagyon kényes, s Cicero érezte ezt, s e dologról mindenkor pironkodva emlékszik meg. Ciliciába utazásakor Philotimusra bízta vagyona egy részének kezelését,

¹ *Pro Caecin.*, 5.

de nem sokára megbánta. Philotimus, mint a nagy házak felügyelői szokták tenni, kevésbbé gondolt urának, mint saját magának érdekeivel. Zsebre dugta a Milo javaiból nyert hasznót, s Cicerónak visszatérésekor oly számlát mutatott be, a melynél fogva még Cicero tartozott ő neki egy tekintélyes összeggel. „Rémítő nagy tolvaj!“ ¹ — mondá róla Cicero dühösen. E perctől kezdve minden gyanúja Philotimusra irányult; s midőn Pharsalus után visszatért, észrevette, hogy Terentia is czinkostársa Philotimusnak. „Családi ügyeimet, mondá egyik barátjának, oly rossz helyzetben találtam, mint a köztársaságot.“ ² A szükség, melytől környezve látta magát Brundisiumban, bizalmatlanná tette őt. Behatóbban vizsgálta meg számadásait, a mi nála nem vala rendes dolog, s nem volt nehéz fölfedeznie, hogy Terentia gyakran megcsalta őt. Egyetlen alkalommal leánya menyasszonyi adományán 60,000 sesterciust (12,000 fr.) takarított meg magának. ³ Ez szép húzás volt; de nem vetette ő meg a kisebb nyereségeket se. Egy ízben azon kapta rajta férje, hogy 2000 sesterciust (400 frank) sikkasztott el egy összegből, melyet Cicero tőle kért. ⁴ Ez a kapzsiság végre fölbőszítette Cicerót, kit különben kétségkívül más okok is régóta keserítettek és bántottak. Elválásra szánta rá magát, de nem minden fájdalom érzése nélkül. Nem lehet büntetlenül elszakítani az oly kötelekeket, melyeket a megszokás, ha nem is a vonzalom, szorosabban fűzött egymáshoz. Úgy látszik, hogy a válás pillanatában, annyi egymással töltött boldog napok, annyi közösen viselt bajok után, mindig kell valami emlékezetnek lenni, mely fölébred és tiltakozik. Növeli e kínos pillanatok szomorúságát az, hogy midőn az ember magába akarna szállni

¹ *Ad Att.*, VII, 1 és 3. — ² *Ad fam.*, IV, 14. — ³ *Ad Att.*, XI, 2. — ⁴ *Ad Att.*, XI, 24.

és fájdalmába elmerülni, akkor jönnek az ügyes-bajos emberek; védelmezni kell érdekeit ellenök, számolni és vitatkozni kell velök. Az ily alkudozások, melyek sohasem tetszetek Cicerónak, ekkor még a szokottnál is nagyobb gyötrelmet okoztak neki. Kérven a szolgálatkész Atticust, hogy vállalja magára ez ügyet, így ír hozzá: „Nagyon új sebek ezek; nem tudok hozzájuk nyúlni a nélkül, hogy ne vérezzenek.“¹ És mivel Terentia folyvást ingerelte, véget akart vetni a vitának az által, hogy mindent megadott neki, a mit kért. „Jobban szeretem, írja, hogy én panaszkodhassam rá, mint ha magammal kellene elégtelennek lennem.“²

Képzelní lehet, hogy a roszakarók nem múlászották el tréfát üzni ez elválásból. S ez jogos megtorlás is volt, és Cicero sokkal többször gúnyolódott mások fölött, hogysem most kíméletet igényelhetett volna maga iránt. Szerencsétlenségre, kevésel ezután új alkalmat szolgáltatótt arra, hogy az emberek az ő rovására mülássanak. Hatvanhárom éve daczára jónak látá másodszor is megnősülni, s egy igen fiatal leányt választott ki magának, Publiliát, kit atyja halálos ágyán az ő gyámsága alá bízott. Egy gyámapa házassága gyámleányával igazi vígjátékba való házasság, s rendes dolog, hogy a gyám húzza belőle a rövidebbet. Hogyan történhetett az, hogy Cicero, az ő élet- és világismeretével, ily oktan lépésre engedte ragadtatni magát? Terentia, ki meg akarta magát boszúlni, mindenütt hirdette, hogy Cicero e fiatal leány iránt halálos szerelemmel viseltetett; de Tiro, Cicero titkára, azt állítja, hogy csak azért vette el, hogy adósságait a leány vagyonából fizesse ki, s azt hiszem, hogy Tirónak hitelt adhatunk, ámbár az efféle házasságokban szokatlan dolog, hogy az idősebb egyszersmind a szegényebb

¹ *Ad Att.*, XII, 22. — ² *Ad Att.*, XII, 21.

is legyen. Mint előre látható volt, a vizsály nem késett beütni házasság életökbe. Publilia, ki fiatalabb volt, mint mostoha-leánya, nem tudott megegyezni ezzel, s úgy látszik, hogy nem bírta eltitkolni örömét ennek bekövetkezett halála fölött. Ez megbocsáthatlan bűn volt Cicero szemében; s nem akarta többé feleségét látni. De a mi különös, ez a fiatal asszony, a helyett, hogy örömmel fogadta volna visszanyert szabadságát, a legnagyobb erőfeszítéseket tette, hogy ismét visszatérhessen ez aggastyán házába, ki őt elutasítá ¹; azonban Cicero hajthatatlan maradt. Most már meg is elégette a házasságot, s beszélik, hogy midőn barátja Hirtius, nővére kezét ajánlotta neki, azon ürügy alatt útasította vissza, hogy ~~bajos egyszerre a bölcsészettel és egy asszonynyal foglalkozni.~~ A felelet bölcse vala, de egy kissé előbb kellett volna erre rá jönnie.

III.

Cicerónak két gyermeke vala Terentiától. Leánya Tullia az idősbik volt. Saját szellemében nevelte ezt, beavatván tanulmányaiba, s bele csepegtetvén a vonzalmat a tudomány iránt, melyet ő maga annyira kedvelt, s melylyel, úgy látszik, felesége mit sem törődött. „Föltalálom benne, mondja, vonásaimat, beszédemet, lelkemet.“ ² Szerette is leányát egész gyöngédséggel. Még nagyon fiatal vala ez, midőn atyja nem tudta megállani, hogy egyik beszédében czélzást ne tegyen hozzá való ragaszkodására. ³ Ez a szeretet, bizonyára a legmélyebb, a mit csak érzett, képezte élete gyötrelmét. Lehetetlen valami szomorúbb sorsot képzelni, mint e fiatal nőnek jutott osztályrészeül. Tizenhárom éves korában Pisó-

¹ *Ad Att.*, XII, 32. — ² *Ad Quint.*, I, 3. — ³ *In Verr. act. sec.*, I, 44.

hoz, azután Crassipeshez menvén nőül, s elszakasztatván ezektől a halál és elválás által, harmadszor is férjhez ment az alatt, míg atyja távol volt és Ciliciát kormányozá. Kérői számosan valának, köztük fényes családokból való ifjú emberek; s nem csak atyja dicsősége vonzá ezeket hozzá, mint hinni lehetne. Cicero maga mondja, hogy az emberek azt gondolták, hogy ő nagyon fölgazdagodva tér vissza kormányzóságából. Ez ifjú emberek azon reményben voltak, hogy ha az ő leányát veszik nőül, oly előnyös házasságot kötnek, mely képesíteni fogja őket adósságaik kifizetésére.¹ Köztük vala Sulpicius consul fia, és Tiberius Nero, ki Tiberius császárnak és Drususnak lőn atyjává. Cicero ez utóbbi felé hajlott, ki egyenesen Ciliciába ment, hogy az ő beleegyezését megnyerje, míg neje és leánya, kire elutazása előtt rá hagyta a választás jogát, nála nélkül Cornelius Dolabella javára döntettek. Ez egy nagy családból származó fiatal ember vala, barátja Curio, Caelius és Antoniusnak, s eddigelé úgy élt mint ezek, azaz tékozolta jó hírnevét, s pazarolta vagyonát; különben pedig szellemes ember, és nagy világfi. Ez a férj egyáltalában nem bírta Atticus tetszését; de Terentiát, mint látszik, nagy nevével meg tudta nyerni, s talán Tullia sem maradt érzéketlen kellemes modora iránt. E házasság kezdete szerencsésnek mutatkozott. Dolabella elbájolta napát és nejét szívessége és jósága által. Maga Cicero, ki kezdetben meg volt lepetve e házassági ügy rohamos lefolyása által, azután úgy találta, hogy veje sok szellemmel és finomsággal bír. „Végre is, mondá, meg kell benne nyúgodni.“² Azon könnyelmű és ledér szokásokra akart czélozni, melyekről Dolabella házassága daczára sem mondott le. Pedig megígérte, hogy rendes életre tér, de

¹ *Ad. Att.*, VII, 4. — ² *Ad. Att.*, VII, 3.

nem igen tartotta meg ígérétét, s bármennyire óhajtott is Cicero szemet hunyni kicsapongásaira, végre még is ő maga nehezítette meg az elnézést. Folyvást úgy élt, mint az akkori fiatalság, lármázva éjente az utczákon s a divatos nők ablakai alatt, úgy hogy garázdálkodásai még egy oly városban is botrányosoknak tunket föl, mely szokva vala a botrányhoz. Egy szerelmi kalandjairól hírhedt divathölgygyel Caecilia Metellával, ki Lentulus Spinther volt-consul felesége vala, adta össze magát. Ugyanaz a személy ez, ki később tönkre tette a nagy tragikus színész Aesopus fiát, azt a bolondot, ki nem tudván már oly eszközt kitalálni, mely által lehető leghamarabb érje el bukását, arra a furesa hiúságra vetemedett, hogy egy lakománál, melyet kedvesének adott, egymillió sestercius (200,000 frank) értékű gyöngyöt olvasztott föl és azt lenyelte. ¹ Egy ily nő mellett, mint Metella, csakhamar elpazarolta Dobella minden vagyonát. Azután elfecsérelte feleségeét is, s nem elégedvén meg azzal, hogy e szegény nőt megcsalta és tönkre tette, fenyegetőzött is, hogy haza küldi, ha panaszkodni mer. Úgy látszik, hogy Tullia nagyon szerette férjét, és sokáig ellenállt azoknak, kik elvást tanácsoltak neki; Cicero egy helyen bolondsággal is vádolja e miatt leányát ²; de végre is újabb bántalmaztatások után rá kellett magát a válásra szánnia, elhagyta férje házát, és atyjához tért vissza, habár épen ekkor teherben volt. Ily kínos körülmények közt Tuscolumban történt lebetegedése halállal végződött élete harminczegyedik évében.

Cicero vígasztalan volt halála fölött, s leánya elvesztése fölötti bánata bizonyára legnagyobb vala életének minden fájdalmai közt. Mivel mindenki ismerte Tulliához való ragaszkodását, mindenfelől érkeztek hozzá a részvevő levelek,

¹ Horatius *Sat.*, II, 3, 239. — ² *Ad Att.*, XI, 25.

melyek rendesen csak azt vigasztalják meg, kinek nincs szüksége vigasztalásra. A bölcsészek, kiknek ő büszkeségök vala, bízditó szavaikkal intették és serkentették, hogy bátrabban tűrje veszteségét. Caesar Hispaniából irt hozzá, hol győzelmesen bevégezte Pompejus fiai ellen a harczot. Minden párt legnagyobb emberei, Brutus, Lucejus, sőt maga Dolabella is osztoztak fájalmában; de e levelek közül egyik sem hathatott rá mélyebben, mint az, melyet régi barátainak egyikétől Sulpiciustól, a nagy jogtudóstól kapott vala, ki ekkor Görögországot kormányozá. E levél szerencsére ránk maradt, s teljesen méltó ez ahoz a nagy szellemhez, ki írta, s ahoz, kihez írva volt. Sokszor idézték belőle a következő helyeket: „kell, hogy elmondjak neked egy gondolatot, mely engem gyakran vigasztalt; talán a te bánatodat is enyhíteni fogja. Ázsiából való visszatérésemkor, midőn Aeginától Megara felé hajóztam, a körütem fekvő vidékekre esett pillantásom. Megara szemben volt velem, mögöttem Aegina, jobbról feküdt a Piraeus, balról Corinth. — Mindezek hajdan virágzó városok valának, s ma csak a földszinén szétszórt romok. E látványba mélyedve így szólék magamhoz: hogyan merünk mi szegény halandók panaszkodni a mieink közül egynek halála fölött, mi, kiknek életünket oly rövidre szabta a természet, midőn egyetlen szempillantással ily nagy városok óriási holt tetemeit látjuk magunk előtt!'¹ E gondolat nagy és új. Ez a romokról vett tanulság, ez a mód, melylyel a természetet az erkölesi eszmék javára magyarázza, ez a komoly búsongás, vegyítve egy szép vidék szemlélete közé: mindezek oly gondolatokat szülnek, milyeneket a pogány régi kor nem igen ismert. Valóban úgy látszik, mintha e levélen a keresztyéni szellem bizonyos fúvalata lengene át.

¹ *Ad fam.*, IV, 5.

Azt hinnők, hogy oly ember írta, ki előtt a szent könyvek ismeretesekek valának, s „ki a prófétával együtt ült már elpusztúlt városok omladékain“. Oly igaz ez, hogy Szent Ambrus, egy vigasztaló levelet akarván írni, ezt utánozá, s ez egész természetesen keresztyénnek tűnt föl az emberek szemében. De Cicero válasza sem kevésbé szép. Megtaláljuk abban szomorúságának s egyedüliségének legmegindítóbb festését. Elmondván a fájdalmat, melyet a köztársaság bukása fölött érzett, hozzá teszi: „Legalább leányom megmaradt számomra. Volt hová visszavonulnom, és hol kipihennem magamat. Társalgásának varázsa feledteté velem minden gondjaimat, minden bánatimat; de az a szörnyű seb, melyet elvesztése okozott, ismét fölnyitotta szívemben mindazon sebeket, melyeket már behegedteknek tartottam. Egykor családom körébe menekültem vala, ha el akartam feledni az állam bajait; de ma nyujthat-e szívemnek valami írt az állam, hogy elfelejtse velem családi csapásaimat? Kénytelen vagyok mind házamat, mind a forumot kerülni, mert házam nem vigasztal azon szenvedésekért, melyeket a közügyek állapota okoz, és a közélet nem bírja betölteni az ürt, melyet házamban találok.“¹

Tullia szomorú sorsa, s a fájdalom, melyet halála atyjának okozott, reá irányozzák figyelmünket. Midőn ennyire siratva látjuk őt, szeretnők jobban ismerni. Sajnos, hogy egyetlen sor sem maradt fön tőle Cicero levelezésében; s midőn atyja pazarúl szórja bókjait szelleme dicsőítésére, kénytelenek vagyunk szavában megbízni, pedig egy apa dicséretei kissé mindég gyanúsak. Azok után, miket róla tudunk, könnyen megengedhetjük, hogy Tullia kiváló nő vala, *lectissima femina*, mint Antonius dicsérőleg mondá róla, ki pedig nem

¹ *Ad fam.*, IV, 6.

szerette Cicero családját.¹ Mindamellet is óhajtaná az ember tudni, hogy mikép viselte el azt a nevelést, melyet atyja neki adott. Ez a nevelés akaratunk ellenére is bizalmatlanságot kelt bennünk, s nem tudjuk visszatartani az iránti aggodalmunkat, hogy Tullia némileg szenvedett e nevelés alatt. Még az a mód is, a mint Cicero őt gyászolja, a mi szemünkben árt az ő emlékezetének. Talán azzal sem tett Cicero jó szolgálatot leányának, hogy halálára a *végasztalásról* szóló értekezést írta, mely tele volt dicséréteivel. Egy oly boldogtalan fiatal nő egy elégiát érdemelt volna; egy bölcselmi értekezés nehézkesnek látszik az ő emléke megörökítésére. Nem lehetséges-e, hogy atyja kissé ferdén nevelte őt, midőn nagyon tudóssá akarta tenni? Meglehetősen szokásban volt az ekkor. Hortensius szónokká képezte leányát, s mondják, hogy egyszer jobb beszédet tartott egy fontos ügyben, mint egy-egy híres ügyvéd. Azt hiszem, hogy Cicero bölcsészt akart képezni leányából, s tartok tőle, hogy ez nagyon is sikerült neki. Pedig a bölcsészet sok veszedelmet rejt magában egy nőre nézve, és Sévigné asszonynak nincs sok oka a dicsekvésre, a miért leányát Descartes tanaiba be tudta avatni. Az e fajta pedans és száraz alak nem alkalmas arra, hogy megkedveltesse velünk a bölcselkedő nőket.

A bölcsészet kevesebb sikert ért el Cicero fia Marcusnál, mint leányánál. Atyja teljesen csalatkozott az ő vonzalma és képességei iránt; a mi nem is szokatlan dolog, mivel az apai gyöngédség gyakran erősebb, mint az *ilyen* éleslátó. Marcusban csupán katonai hajlamok valának; Cicero pedig bölcsészt és szónokot akart képezni belőle; kárba is vezett minden fáradsága. E hajlamok, ha el is nyomattak egy időre,

¹ *Ad Att.*, X, 8.

ismét nagyobb erővel törtek ki. Tizenkilencz éves korában oly életet folytatott Marcus is, mint e kor fiataljai általában, s nevelői kénytelenek voltak dorgálólág lépni föl ellene költekezései miatt. Unta tanítója Dionysius leczkéit, s a szónoklati gyakorlatokat, melyekre atyja próbálá oktatni. Szeretett volna Caesarral menni a hispaniai háborúba. Cicero a helyett, hogy beleegyezett volna, elküldé őt Athenbe, hogy ott végezze be nevelését. Ott házat tartottak számára, mint a nagy urak szokták; szabadosokat és rabszolgákat adtak melléje, hogy oly nagy fénynyel jelenhessék meg, mint a fiatal Bibulus, Acidinus és Messala, kik vele együtt tanultak. Költségeire évenként mintegy 100,000 sesterciust (20,000 frank) adtak, a mi tisztességes összegnek látszik egy böcsészeti tanuló kezében. De Marcus kedvetlenül ment oda, s Athenben való mulatása nem hozta meg azt az eredményt, melyet Cicero várt vala. Atyja szemétől távol, minden tartózkodás nélkül adta át magát hajlamainak. A helyett, hogy a szónoklati s böcsészeti előadásokat hallgatta volna, pompás lakomák és zajos multságokban töltötte idejét. Annál kicsapongóbb volt, mert mint látszik, maga tanítója a rhetor Gorgias is buzdította e rendetlenségre. Ez a rhetor egy valódi görög ember volt, azaz kész mindent megtenni önhasznáért. Növendékét oktatván, látta hogy többet nyer, ha annak hibáit legyezgeti, mintha tehetségeit kiképezni törekszik; tehát legyezgette hibáit. Ez iskolában Marcus, a helyett hogy Platóval és Aristotelessel foglalkozott volna, mint atyja szívére kötötte, megkedvelte a falerni és chiosi bort, s ez a vonzalma meg is maradt mindvégig. Az ő egyetlen dicsősége, melyre mindig büszkén hivatkozott, abban állt, hogy korának legnagyobb ivója vala; kereste és elérte azt a dicsőséget, hogy legyőzte Antoniust, a triumvirt, ki e nemben igen nagy hírnek örvendett, s ki arra büszke is vala. Ily

módon tudott Marcus boszút állani atyjáért, kit Antonius öletett meg. Később Augustus, ki a fiúnak akarta megfizetni adósságát, melylyel az apának tartozott, consullá tette őt, de ezzel nem ragadta ki megszokott dorbézolásaiból, mert az egyetlen tett, mit róla említenek, az, hogy egyszer részeg korában poharát Agrippa fejéhez vágta.¹

Lehet gondolni, hogy Cicero mily fájdalommal érzett, midőn fiának első kicsapongásairól hallott. Fölteszem, hogy sokáig vonakodott hitelt adni a hírnek, mert szeretett csalódásban lenni gyermekei felől. Akkor is, midőn Marcus az egész családtól kemény leczkét kapva, búcsút vett Gorgiastól, s ígéretet tett, hogy ezután okosabban viseli magát, atyja, ki csalni óhajtott maga magát, azonnal hitelt adott neki. Ettől fogva nincs nagyobb gondja, mint hogy Atticust kérje, hogy fiát semmiben se hagyja szűkölködni, és szorgalmasan tanulmányozta fia leveleit, ha talán valami haladást fedezhetne föl azokban. Marcustól épen csak egy levél maradt reánk ez időből, midőn okosabb útra látszott térni. Tíróhoz van ez intézve, tele ígéretekkel és megbánással. Kijelenti, hogy annyira lealázva, annyira gyötörtetve érzi magát hibái által, „hogy azokat nem csak utálja, hanem még halani sem tud felőlük“. S hogy meggyőzze őszinteségéről, lefesti előtte életét; lehetetlen egy foglalatosabb életet képzelni is, mint az övé. Napjait és éjjeleit Cratippus bölcsésszel tölti, ki mint fiával bánik vele. Magánál tartja ebéden, hogy minél rövidebb ideig kelljen társaságát nélkülöznie. Továbbá annyira el van ragadtatva Bruttius tudós társasága által, hogy ezt maga körében óhajta tartani, s ezért élelmezése és szállása költségeit ő fizeti. Aztán szavalati gyakorlatokat tart latin és görög nyelven a legkitünőbb szónoklati

¹ Plin., *Hist. nat.*, XIV., 22.

tanárokkal. Ő most már csak a legtanultabb emberekkel érintkezik; csak tudós véneket látogat, mint a böls Epicrast, a tiszteletre-méltó Leonidast, s végre az egész areopagot, és ezt az épületes elbeszélést ily szavakkal zárja be: „Főleg azonban viselj gondot egészségedre, hogy majd együtt cseveghessünk a tudományokról és bölesészetről.“¹ E levél nagyon kedves; de olvasván, némi bizalmatlanság szállja meg lelkünket. Ez ígéretések annyira túlozva vannak, hogy az ember azon gyanúra jön, mintha Marcusnak valami rejtett érdeke hozta volna magával, hogy ezeket tegye, főleg ha meggondoljuk, hogy Tiro urának bizodal-mát birta, és minden adományai felől rendelkezett. Ki tudja, vajon e megbánás és e nagyhangú ígérek nem megelőztek-e valami pénzbeli kérelmet, s nem előleges mentségül szolgáltak-e arra nézve?

Meg kell azonban említnünk Marcus mentségére, hogy miután rendetlen életével megszomorította atyját, legalább megvigasztalta azt végső pillanataiban. Midőn Brutus Athénen keresztül utazván, fegyverre szólította az ott időző fiatal rómaiakat, Marcus újra éledni érzé magában a katonai hajlamokat. Eszébe jutott, hogy tizenhét éves korában Pharsalusnál sikerrel vezetett egy lovas dandárt, s a legelső fel-szólításra követte Brutust. Egyik legügyesebb. legszolgálat-készebb, legbátrabb alvezér lett belőle, s gyakran kiérdemelte főnöke dicséretét. „Nagyon meg vagyok elégedve, írja Brutus Ciceróhoz, a te Marcusod tevékenységével és erélyével. Látszik, hogy ő mindig eszében tartja, hogy milyen apával dicsekedhetik.“² Gondolni lehet, hogy mily boldognak érezte Cicero magát e nyilatkozat által. Ez örömében, melyet Marcusnak fölébredése okozott neki, írta és fiának ajánlotta a

¹ *Ad fam.*, XVI, 21. — ² *Brut. Cic.*, II, 3.

kötelességekről szóló értekezését, mely talán legszebb műve, s mintegy utolsó búcsúja családjától és hazájától.

IV.

Cicero családi életéről szóló tanulmányunk még nem teljes, s hátra van néhány részlet, mit hozzá kell csatolnunk. Tudjuk, hogy a római család nem csupán a rokonság által összekapcsolt szabad egyénekből állott, hanem a rabszolgákat is magában foglalá. A szolga és az úr akkor szorosabb viszonyban állottak egymással, s életök jobban összeforrt, mint ma. Nekünk is, hogy Cicerót családi körében teljesebben megismerhessük, szükséges néhány szót mondani rabszolgáihoz való viszonyáról.

Elméletileg ő sem táplált korától eltérő véleményt a rabszolgaság felől. Mint Aristoteles, ő is elfogadta és jogosnak ítélte ez intézményt. Bár hirdette, hogy az embernek vannak kötelmei rabszolgái iránt, még sem vonakodott elismerni, hogy a rabszolgákat kegyetlenség által kell féken tartani, ha más eszközzel nem lehet uralkodni rajtok; ¹ de a gyakorlatban nagy szelídséggel bánt velök. Annyira ragaszkodott hozzájuk, hogy ha közülük egyet-egyet elvesztett, meg tudta őket siratni. Pedig ez alkalmasint nem volt szokás, mivel látjuk, hogy szinte bocsánatot kér e miatt barátjától Atticustól. „Egészen szomorúságba van borúlva lelkem, írja hozzá; elvesztettem egy Sositheus nevű fiatal emberemet, ki fölolvásom vala, s e miatt jobban le vagyok verve, mint talán egy rabszolga halála miatt illenék.“ ² Összes levelezésében csak egyetlen egyre talállok, ki ellen nagyon föl van ingerülve, ez egy bizonyos Dionysius, ki miatt föl kutatja egész

¹ *De offic.*, II, 7. — ² *Ad Att.*, I, 12.

Illyriát, s kit minden áron kézre akar keríteni.¹ Csakhogy Dionysius könyveket lopott tőle, ez pedig oly bűn vala, melyet Cicero nem tudott megbocsátni. Rabszolgái szerették is őt nagyon. Ő maga dicsekszik azzal a hűséggel, melyet iránta balsorsában tanúsítottak, s tudjuk, hogy utolsó pillanatában éltek föláldozásával akarták őt megmenteni, ha meg nem akadályozza őket.

Köztük van egy, kit jobban ismerünk a többieknél, s ki jobban részese volt ura szeretetének: ez Tiro. A név, melyet visel, latin, mi azt gyaníttatja, hogy ő egyike vala az ura házában született rabszolgáknak (*vernae*), kit még jobban a családhoz tartozónak tekintettek, mivel sohasem hagyta el azt. Cicero korán kezdett hozzá vonzódni, s gondosan taníttatá. Sőt talán azt a fáradságot is vette magának, hogy nevelését ő maga végezte be. Egy helyt tanítójának nevezi magát, s szereti Tirót írása miatt boszantani. Nagyon erős vonzalommal viseltetett e szolga iránt, s végre nem tudott ellenni nélküle. Tiro szerepe Cicero házában igen jelentékeny vala, s teendői nagyon különbözök. Ő képviselte ott a rendet és takarékoságot, a mik nem voltak urának közönséges tulajdonságai. Ő volt urának meghitt embere, kinek kezén fordultak meg a pénzügyek. Ő volt megbízva, hogy a hónap elsőjén korholja a késedelmes adósokat, vagy türelemre bírja a nagyon sürgető hitelezőket; ő nézte keresztül Erosnak, a gazdasági felügyelőnek számadásait, melyek nem voltak mindenkor rendben; ő látogatta meg a szolgálatkész bankárokat, kiknek hitelét Cicero, ha meg volt szorúlva, igénybe szokta venni. Valahányszor valami kényes megbízást kellett végezni, mindig hozzá fordultak, mint például, midőn bizonyos pénzüsszeget kellett követelni Dola-

¹ *Ad fam.*, XIII, 77.

bellától, anélkül, hogy megsértsék. De a legfontosabb ügyekre fordított gondoskodása nem akadályozta őt abban, hogy a legcsekélyebbre is ne gondoljon. Megbízták, hogy ügyeljen föl a kertekre, vigyázzon a munkásokra, nézzen szét az építkezéseknél; sőt az ebédlő-terem gondozása is az ő hivatalos teendői körébe tartozik, s azt látjuk, hogy meg van bízva egy ebédre a meghívások elintézésével, a mi nem járt minden nehézség nélkül, mivel csak oly vendégeket lehetett összehozni, kik egymáshoz valók, „és Tertia nem akar jöni, ha Publius is meg van hívva.“ ¹ De főleg mint titkár teljesíté Cicero mellett a legnagyobb szolgálatokat. Majdnem oly gyorsan tudott írni, mint diktálták, s egyedül ő tudta olvasni ura írását, melyet a másolók rendesen nem bírtak kibetűzni. Sőt Tiro több volt Ciceróra nézve egy titkárnál, megbízottja és dolgozótársa is volt urának. Aulus Gellius állítja, hogy segítette urát műveinek megírásában ², s Cicero levelei nem hazudtolják meg e véleményt. Egyszer, midőn Tiro betegen feküdt egyik mezei lakásában, azt írja hozzá Cicero, hogy Pompejus, ki épen látogatáson vala nála, kérte őt, hogy olvasson föl előtte valamit, s ő azt válaszolta, hogy háza egészen némává lett, mióta Tiro nincs benne. „Irodalmi munkálkodásom, teszi hozzá, vagyis inkább munkálkodásunk, pihen távolléted miatt. Jőj mielébb, s hozz életet musáimba.“ ³ Ekkor még rabszolga vala Tiro. Csak jó későn, a 700. év táján szabadíttatott föl. Cicero környezetében mindenki örvendett a hű szolga e megérdemlett megjutalmazása fölött. Quintus, ki ekkor Galliában volt, egyenesen ezért ír testvéréhez, hogy megköszönje neki, hogy egy új barátot ajánlékozott számára. Később Tiro egy kis mezei jóságot vett

¹ *Ad fam.*, XVI, 22. — ² *A. Gell*, VII, 3. — ³ *Ad fam.*, XVI, 10.

magának, kétségkívül ura segélyével, és Marcus azon levélben, melyet hozzá Athenből ír, kedélyesen gúnyolja, hogy milyen új hajlamok fognak benne kifejlődni e szerzemény következtében. „Tehát földbirtokos vagy, mondja; most már búcsút kell mondani a városi élet finom élvezeteknek, s paraszttá kell lenned. Mily pompás látványt nyújtasz! Úgy tetszik, mintha látnálak gazdasági szerszámokat vásárolni, beszélgetni a majorossal, vagy az asztaltól gyümölcsmagvakat hozni kerted számára;“¹ De mint földbirtokos és szabados is épen úgy szolgálta urát Tiro, mint mikor még rabszolga vala.

Gyöngélkedő egészséggel bírt, s mindamellett is nem igen kimélhette magát. Mindenki szerette őt, de e szeretet ürügye alatt mindenki dolgot is adott neki. Visszaéltek szívességével, melyet kimeríthetlennék ismertek. Quintus, Atticus, Marcus megkivánták, hogy szakadatlanul tudósítsa őket Róma ügyeiről és Ciceróról. Mikor csak urának nyakára nőtt a sok munka, Tiro mindig oly nagy részt vállalt el abból, hogy végre is belébetegedett. Cicerónak ciliciai kormányzósága alatt annyira kimerítette magát, hogy ura kénytelen lőn visszatérésekor Patrasban hagyni őt. Csak igen nehezen tudott megválni hű szolgájától, s hogy fájdalmát bebizonyítsa, néha háromszor is írt hozzá napjában. Általában Ciceró gondoskodása, melyet e féltős és drága élet iránt minden alkalommal tanúsított, határtalan vala, egészen orvosnak állott be, hogy meggyógyíthassa. Egyszer, midőn Tirót gyöngélkedve hagyta Tusculumban, ezt írja hozzá: „Legyen gondod egészségedre, melyet eddig az én szolgálatomban elhanyagoltál. Tudod, hogy mi szükséges az egészséghez: jó emésztés, pihenés, mérsékelt mozgás, szórakozás, és nyílt has. Úgy térj vissza, mint vidám fiú; annyival jobban fog-

¹ *Ad fam.*, XVI, 21.

lak szeretni téged és Tusculumot.“ ¹ Midőn a baj súlyosabbá vált, a tanácsok is hosszabbá lettek. Az egész család együttesen ír hozzá, s Cicero, ki tolmácsolójok vala, ezt mondja neki felesége és gyermekei nevében: „Ha mindnyájunkat szeretsz, s főleg engem, ki fölneveltelek, csak egészséged helyreállításáról fogsz gondoskodni. . . . Nagyon kérek, ne tekints a költségre. Írtam Curiusnak, hogy mindent megadjon neked, a mit óhajtasz, hogy az orvost bőkezűleg díjazza, hogy ez aztán annál gondosabban ápoljon. Te megszámlálhatlan szolgálatokat teljesítettél irántam, itthon, a forumon, Rómában, tartományomban, köz- és magánügyeimben, tanulmányaim és tudományos munkáim körül; de mindezekre akkor teszed föl a koronát, ha, mint remélem, jó egészségben fogod magadat bemutatni.“ ² E ragaszkodást Tiro soha ki nem fáradó odaadással fizette meg. Ingadozó egészsége mellett is száz évnél tovább élt, s el lehet mondani, hogy ez a hosszú élet egészen ura szolgálatára volt szentelve. Buzgalma nem lankadt azután sem, mikor urát elvesztette, s utolsó pillanatáig annak ügyeiben vala foglalatos. Megírta történetét, közzé tette kiadatlan munkáit; s hogy semmit se hagyjon kárba veszni, összeszedte legcsekélyebb jegyzeteit és jó mondásait is, melyekből, mint mondják, egy kissé nagyon is hosszú gyűjteményt állított össze, mert föltétlen bámulata nem engedte, hogy az anyagot megválogassa. Végre beszédeiből igen jeles kiadásokat bocsátott közre, melyek még Aulus Gellius idejében is használtattak. ³ Mindezek kétségtelenül oly szolgálatok valának, melyekért Cicero, ki oly sokat adott irodalmi dicsőségére, leginkább lekötelezettnek érezte volna magát hű szabadosa iránt.

¹ *Ad fam.*, XVI, 18. — ² *Ad fam.*, XVI, 3 és 4. — ³ A. Gell., XIII, 20.

Midőn Tirónak urához való viszonyait tanulmányozzuk, önkéntelenül fölmerül egy gondolat, az t. i., hogy a régi rabszolgaság ez oldalról tekintve, s egy oly ember házában, mint Cicero, nem látszik oly visszataszítónak, mint képzelni szoktuk. S valóban ez időben szembetűnőleg szelídült is az, s e haladás érdemében nagy részök van a tudományoknak. Ezek azon körökben, hol műveltettek, egy új erényt terjesztettek el, melynek neve gyakran előfordul Cicero bölcséleti műveiben; ez az emberiesség, a szellemnek az a műveltsége, mely a lelket szelídebbé teszi. Az emberiesség hatásának köszönhető, hogy a rabszolgaság, a nélkül, hogy alapjában megtámadtatott volna, mégis sokat módosult következtéseiben. E változás zajtalanul ment végbe. Senki sem kísérelte meg egyenesen szembe szállni az uralkodó előítéletekkel; Senecáig senki sem sürgette, hogy a rabszolgának jogokat kell adni, és azt az emberek közé kell számítani; sőt inkább a rabszolgát folyvást kivették azon nagy tanelméletek alól, melyeket az embertestvériségről fölállítottak; de valóságban mégis senkinek nem vált nagyobb hasznára az erkölcsök szelídülése, mint neki. Láttuk, hogyan bánt Cicero a maga rabszolgáival; s őt nem lehet kivételnek tekinteni. Atticus is úgy viselte magát irántok, mint ő; s ez az emberiesség bizonyos tekintetben becsületkérdéssé lett, a mire sokat adtak a finom és művelt körökben. Nehány évvel később az ifjabb Plinius, ki szintén ily gondolkozású ember vala, megindító szomorúsággal beszél rabszolgáinak betegségeről és haláláról. „Tudom, mondja, hogy sokan csak úgy tekintik az efféle bajokat, mint egyszerű vagyonbeli károsodást, s hogy az ilyenek, mikor így gondolkoznak, még nagy és bölcs embereknek is hiszik magukat. A mi engem illet, én nem tudom, hogy valóban oly nagyok és oly bölcsesek-e ők, mint a milyennek magukat képzelik, de azt tudom, hogy

nem emberek.“¹ Ily érzelmeket táplált e korszak összes művelt társadalma. A rabszolgaság tehát sokat veszített szigorából a római köztársaság vége felé, s a császárság elején. E haladás, melyet rendesen a keresztyénség hatásának szoktak tulajdonítani, jóval régibb keletű annál, s dicsősége mindenestre a bölcsészetet és a tudományokat illeti.

A szabadosok és rabszolgákon kívül, kik egy gazdag római ember családjához tartoztak, más személyek is állottak még azzal, noha nem oly szoros kapcsolatban, s ezek valának a védenczek, *clientes*. A cliensi viszony régi intézménye kétségkívül sokat veszített már ekkor komoly és szent jellegéből. Elmúltak azok az idők, mikor Cato azt mondá, hogy a védenczek megelőzik a házban a rokonokat, s hogy a védúr (*patronus*) czíme közvetlenül az apai czím után következik. E kötelékek nagyon meglazultak,² s a kötelezettségek, melyek ama viszonyból származtak, kevésbé szigorúakká váltak. Majdnem az egyedüli, a mi még tiszteletben maradt, az a szokás vala, hogy a védenczek tartoztak kora reggel pártfogó uraik üdvözlésére megjelenni. Quintus, azon érdekes levelében, melyet consulsági jelöltsége tárgyában testvéréhez intéz, három osztályba sorozza a clienseket: először is olyanok, kik megelégesznek a reggeli látogatással; ezek általában lágyemeleg barátok, vagy kíváncsi kémlelők, kik azért jönnek, hogy újságot halljanak, vagy a kik néha minden jelöltet sorba látogatnak, gyönyörködve abban, hogy azok arczáról olvassák le, mily reménynyel vannak jelöltségök sikere iránt; — aztán jönnek az olyanok, kik pártfogójokat a forumra kísérik, és környezetét képezik, mialatt az a basilicában kétszer háromszor körüljár, hogy mindenki

¹ Plin., *Epist.*, VIII, 16. — ² Mindamellet is Virgil, ki nagyon hű a régi hagyományokhoz, a védurat, ki megeskalta cliensét, a Tartarusban azon fiú mellé helyezi, ki apját ölte meg.

észrevegye: mily jelentékeny ember érkezett oda; — végre következnek azok, kik soha sem távoznak el a patronus oldalára mellől, míg az házán kívül van, s kik ismét vissza kísérik haza. Az ilyenek a hű és szolgálatkész emberek, kik nem fukarkodnak az idővel, melyet áldoznak, s kiknek kipróbált buzgalma megszerzi a jelöltnek az óhajtott méltóságot.¹

Ki szerencsés vala egy nagy családhoz tartozni, az örökségül egy teljesen szervezett clienssereget is kapott. Egy Claudius, vagy egy Cornilius, mielőtt még azt a fáradságot vette volna is magának, hogy valakit lekötelezzen, biztos vala, hogy előcsarnokát minden reggel tömve találja oly emberekkel, kiket a hála csatolt családjához, s föltűnést okozott a forumon azon nagyszámú környezet által, mely oda kísérte, midőn első perbeszédét vala tartandó. Cicero nem dicsekedhetett ezzel az előnnyel; de, habár csak magának köszönheté védenczeit, azok mégis nagy számmal valának. A szenvedélyes tusák eme korszakában, midőn még a legnyúgodtabb polgárok is ki voltak téve a legoktalanabb vádakra, sokan kénytelenek valának az ő tehetségéhez folyamodni, védelem végett. Ő szívesen tette azt, mivel nem bírt egyéb eszközzel, hogy magának védenczeket szerezzen, mint ha sok embernek tesz szolgálatot. Talán ez az oka annak, hogy oly sok rossz ügyet vállalt el. Mivel ő eleinte majdnem egyedül s a lekötelezettek azon kísérete nélkül, mely nyilvános tekintélyt szokott kölcsönözni, jött a forumra, nem volt szabad nagyon válogatósnak lennie, ha ily kíséretet akart teremteni, és azt növelni óhajtotta. Bármily ellenszenvet érzett is becsületes szíve, midőn egy kétes jellemű pört vállalt el, hiúsága még sem tudott ellenállni annak az örömnek, hogy egygyel sza-

¹ *De petit. cons.*, 9.

porítani fogja azok tömegét, kik őt kísérik. E tömegben, mint testvére mondja, minden korú, minden állapotú és vagyonú polgárok találkoztak. Kétségtelenül jelentékeny egyéniségek is összevegyültek ott oly alsóbb rendű emberekkel, milyenek rendesen az efféle kíséretet képezték. Cicero, midőn egy néptribunról Memmius Gemellusról tesz említést, ki Lucretius pártfogójaképen szerepel, saját cliensének nevezi azt.¹

De nem csak Rómában valának neki védeneczei és lekötelezett emberei; látható leveleiből, hogy az ő pártfogása sokkal messzebbre is terjedt, s hogy mindenfelől írtak hozzá, valami szívességre kérve őt. A rómaiak akkor az egész világon el voltak terjedve; miután a világot meghódították, hozzá láttak kizsákmányolásához. A legiók után, s majdnem nyomukban egy csapat ügyes és vállalkozó ember lepte el az elfoglalt tartományokat, hogy ott szerencsét próbáljon; tudták tevékenységöket minden ország segélyforrásaihoz és és szükségleteihez alkalmazni. Siciliában és Galliában művelték a roppant uradalmakat, s nyerészkedtek borral és búzával; - Ázsiában, hol annyi gazdag és eladósodott városok valának, banküzletet vittek, azaz ők szolgáltattak uzsorájok által gyors és biztos eszközt a városoknak, hogy minél előbb tönkre jussanak. Általában vissza kíváncsoztak menni Rómába, mihelyt elegendő vagyont szereztek, s hogy ezt elérjék, lehető hamar akartak meggazdagodni. Minthogy pedig a legyőzött tartományokban csak ideiglenesen tartózkodtak, de valójában nem telepedtek meg, mivel nem ragaszkodtak az idegen földhez, s nem vertek benne gyökeret, könnyörtelenül bántak az emberekkel, s megútáltatták magukat velök. Azok aztán beperelték őket a törvényszékek előtt, s ilyenkor nagy szükségök volt a hathatós védelemre. Igyekeztek is meg-

¹ *Ad fam.*, XIII, 19.

nyerni a legkitünőbb ügyvédeknek, főleg pedig kora legnagyobb szónokának Cicerónak támogatását. Az ő tehetségének és befolyásának aztán nem nagy fáradságába került kirántani őket a bajból, melybe belé keveredtek.

Ha Róma e nagy üzéreinek, kik jellemök és eljárásuknál fogva olykor a mai nyereszkeskedőkhez hasonlíthatók, egyikét meg akarjuk ismerni, el kell olvasnunk azt a beszédet, melyet Cicero Rabirius Postumus védelmében tartott. Elbeszélé ő itt védenczének egész történetét. Érdekes történet ez, s jó lesz röviden elmondanunk, hogy megértsük belőle, milyenek valának azon üzleti emberek Rómában, kik az ő szolgálatkész szónoklatához annyiszor folyamodtak. Rabirius, egy gazdag és ügyes állami haszonbérő fia, vállalkozó szellemmel született. Ő nem szorítkozott a kereskedésnek pusztán egy fajára, mert azok közé tartozott, kik Cicero mondása szerint, a pénznek minden útját ismerik, *omnes vias pecuniae norunt*.¹ Mindenféle üzletet folytatott ő, s egyenlő szerencsével; maga is sok vállalatba fogott, s mások vállalataiban is részt vett. Kibérelte az állami adókat; kölcsönt adott magánosoknak, tartományok és királyoknak. Szintoly bőkezű lévén, mint gazdag, engedte, hogy barátai hasznot húzhassanak az ő vagyonságából. Alkalmazást adott nekik, bevonta őket saját vállalataiba, s nekik adta nyereségei egy részét. Rómában igen nagy is vala az ő népszerűsége; de mint történni szokott, szerencséje vált romlására. Nagy összeg pénzt kölcsönzött Egyiptom királyának Ptolomaeus Auletesnek, ki valószínűleg jó kamatokat fizetett neki azért. Ez a király saját alattvalóitól elűzetvén, Rabirius kénytelen vala új kölcsönöket adni neki, hogy veszélyben forgó pénzét megkaphassa. Saját vagyonát, sőt barátaiót is kockára tette,

¹ *Ad Quint.*, I, 1.

hogy a király költségeit fedezni tudja; ő fizette meg a királyi kíséret pompáját, midőn Ptolomaeus Rómába jött a tanács támogatásának megnyerése végett; s a mi még drágábbra jött neki, ő adta a király kezébe az eszközt, hogy a legbefolyásosabb tanácsurakat megnyerhesse. Ptolomaeus ügye biztosnak látszott. Mivel a király halájától sokat reméltek, a legjelentékenyebb egyének törték magukat a tisztességért, vagyis inkább a haszonért, hogy őt visszahelyezzék trónjára. Lentulus, akkor Cilícia proconsula, úgy hitte, hogy e föladatot ő tőle megtagadni nem lehet; de ugyanekkor Pompejus, ki a fiatal fejedelmet albai házában vendégeül tartotta, magának igényelte e tisztességet. E vetélkedés miatt majdnem az egész dolog dugába dőlt. Az ellentétes érdekek összeütközésbe jöttek egymással, s a tanács, hogy irígységet ne támaszson azáltal, hogy e kedvező alkalmat egynek engedni kizsákmányolnia, nem engedte azt egyiknek sem. Mondják, hogy Rabirius, ki jól ismerte a rómaiakat, ekkor azt a merész tanácsot adá a királynak, hogy fordúljon valamelyikéhez azon kalandoroknak, milyenekkel Róma tele volt, s kik pénzért semmitől sem ijedtek vissza. Gabinius, egykori tribun, kormányozta ez időben Syriát. Igérték neki 10,000 talentumot (55 millió), ha nyíltan ellenszegül a tanács határozatának. A jutalom igen nagy vala. Gabinius elfogadta az alkut, s hadesapatai visszavitték Ptolomaeust Alexandriába.

Mihelyt Rabirius a király visszahelyeztetéséről értesült, sietve jött hozzá. Hogy annál biztosabban pénzéhez juthasson, fölvállalta a király jövedelmeinek kezelés (*dioecetes*), vagy mint ma mondanók, pénzügyministerévé lett. Fölvette a görög köpenyt, nagy megbotránkozására a szigorú rómaiaknak, s viselte hivatalának díszjeleit. De csak abban a hitben vállalta el e hivatalt, hogy legjobban lesz kifizetve, ha sajátkezüleg fizeti ki magát. Ezt tenni is akarta, s miután

a Gabiniusnak megígért összeget beszedte, azt hitte, hogy szintoly okosan zsebre rakhatja saját kölcsönadott pénzeit is; de a nép, melyet vagyonilag tönkre juttatott, panaszban tört ki ellene, s a király, kire nézve Rabirius tűrhetlenné vált, mióta rá nem volt szüksége, s ki kétségtelenül örült, hogy kényelmes módot találhat megszabadúlnia hitelezőjétől, börtönbe vetteté őt, sőt életét is fenyegette. Rabirius menekült Egyiptomból, mihelyt lehetett, szerencsésnek érezvén magát, hogy csak vagyona veszett oda. Most már csak egyetlen segélyforrása maradt. Azon időben, midőn a király pénzügyeit igazgatta, saját számlájára egyiptomi árucikkeket, papirust, lent, üveget vásárolt össze, s azokkal több hajót megrakott, melyek némi feltűnést okozva kötöttek ki Puteoliban. Ennek híre Rómába is eljutott, s mivel az emberek szokva voltak Rabirius szerencsés kalandjaihoz, a közbeszéd kedvét találta benne, hogy a hajók számát és a szállítmány értékét túlozza. Sőt beszéltek azt is, csak úgy suttozva, hogy a hajók közt van egy kisebb, melyet nem mutatnak, kétségkívül azért, mert az tele van arannyal és más értékes tárgyakkal. Rabirius szerencsétlenségére, ez egész meséből egy szó sem volt igaz. A kis hajó csak a hírhajhászok képzeletében létezett; a többi hajókon szállított árucikkek pedig olcsón kelvén el, ő egészen tönkre jutott. Bukása nagy föltűnést csinált Rómában; egy egész idény alatt azzal foglalkoztak az emberek. Barátai, kiket nagylelkűségével halára kötelezett vala maga iránt, ott hagyták; a közvélemény, mely eddigelé oly annyira kedvezett neki, ellene fordúlt. A legelnézőbbek boldognak nevezték, a legdühösebbek vádolták, hogy csak színleli a szegénységet, s vagyona egy részét elrejtí hitelezői elől. Pedig bizonyos, hogy semmije sem volt, s csupán Caesar bőkezűségéből tengődött, ki egyike vala azon keveseknek, kik hozzá balsorsában is hívek maradtak. Cicero nem feled-

kezett el róla. Megemlékezett, hogy az ő száműzetése idején Rabirius neki rendelkezésére bocsátotta vagyonát, s embereket fogadott és fizetett, kik őt kísérik. Készségesen föl is vállalta Rabirius védelmét, midőn ezt a Gabinius-féle pörbe be akarták vonni, s legalább annyit elért, hogy becsületét és szabadságát megmentette.

E rajzból hiányzik még egy vonás. Cicero azt mondja beszédében, hogy Rabirius középszerű tanúltsággal bírt. Oly sokféle dolgot csinált egész életében, hogy nem maradt ideje magát képezni. De ezt nem lehet általánosságban venni, és rendesnek mondani; tudjuk, hogy pályatársai közül sokan, kevésbé irodalmi jellemű foglalkozásaik mellett is szellemdús és tudományosan képzett emberek valának. Cicero, midőn Sulpiciusnak egy thespiaei kereskedőt ajánl figyelmébe, azt mondja róla: „Szeretettel csügg a mi tanulmányainkon.“¹ Ugyancsak ő úgy tekintette a patraei Curiust, mint egyikét azoknak, kikben a régi római tréfás kedély legépebben megmaradt. „Siess vissza Rómába, írja hozzá, mert tartok tőle, hogy elmésséged veszendőbe megy.“² Szellemdús és a jobb társaságba tartozó emberek valának tehát azok a lovagok, kik hatalmas egyesületekbe álltak és bérbe vették az állami adókat. Cicero, ki soraikból emelkedett föl, majdnem mindegyikkel összeköttetésben volt; úgy látszik azonban, hogy kiválólag azzal a társulattal állott szoros kapcsolatban, mely az ázsiai legelő-földeket bérelte, s ő maga mondja, hogy e társulat az ő pártfogása alá helyezte magát.

Kiterjedt az ily pártfogás oly emberekre is, kik nem valának született rómaiak. Az idegenek, mint gondolni lehet, nagy tisztességnak s nagy biztosítéknak tekintették magukra nézve, ha valami módon egy kitűnő római egyéniséggel ösz-

¹ *Ad fam.*, XIII, 22. — ² *Ad fam.*, VII. 31.

szeköttetésben állhatnak. Védencei nem lehettek, igyekeztek tehát vendégbárataivá lenni. Azon időben, mikor oly ritkák voltak a kellőleg berendezett szállodák, szükség volt annak, ki útra kelt, gondoskodnia oly szíves barátokról, kik készséggel fogadták magukhoz vendégül. Italiában a gazdag emberek kis házakat szoktak venni mindazon utak szélétében, melyeken át szoktak kelni, s azokban töltötték az éjszakát; másutt azonban útközben egyik vendégbárátuktól a másikhoz szoktak szállásra menni. Egy gazdag római szállással ellátni, gyakran nem csekély teherrel járt. Mindig nagy kísérettel és pogyászszal utazott. Cicero beszéli, hogy Ázsia mélyén találkozott P. Vendiusszal, ki „két szekeret, egy kocsit, egy gyalog-hintót, lovakat, számos rabszolgát, s azonkívül még kis szekéren egy majmot s egy csapat vad-szamarat vitt magával.“¹ Pedig Vedit csak egy ismeretlen római ember vala. Mit lehet most képzelni arról a kíséretéről, melyet egy proconsul, vagy praetor hűrezolt magával, midőn tartománya kormányzásának elfoglalására indúlt! S mindamellet, hogy keresztül utazásuk szinte kimeríté azt a házat, hol vendégül megszállottak, mégis a tartománybeliek hajhászták ezt a költséges megtiszteltetést, mert ezerféle hasznót húztak abból, hogy azok támogatását maguknak megszerezték. Cicerónak Görögország és Ázsia minden nagy városaiban voltak vendégbáratai, mégpedig majdnem mindig a legelső polgárok. Sőt még királyok is, mint Dejotarus és Ariobarzanes megtiszteltetésnek tekintették e czímet. Jelenléte városok, Volaterrae, Atella, Sparta, Paphos minden lépten-nyomon kérték pártfogását, s nyilvános kitüntetésekkel fizettek érte. Egész tartományok, majdnem egész népek állottak védelme alatt, s például Verres ügye óta ő vala Si-

¹ *Ad Att.*, VI, 1.

cilia sziget védője és pártfogója. Ez a szokás túlélte a köztársaságot, s Tacitus idejében a híres szónokok még tartományokat és királyságokat számítottak clienseik között. Ez az egyetlen dicsőség maradt még fön az ékesszólás számára.

Azt hiszem, hogy e részletek teljesen megismertették velünk, milyen volt e korszak egy nevezetes emberének élete. A meddig megelégszünk azon néhány személy tanulmányozásával, kik a mai értelemben vett családot alkotják, s a meddig ama kor emberét csupán neje és gyermekei közt szemléljük: élete meglehetősen hasonlít a mienkhez. Az érzelmek, melyek az emberi természet alapját képezik, nem változtak, s körülbelül mindig ugyanazon következményeket vonták maguk után. Azon gondok, melyek Cicero családi tűzhelyét befelhőzték, örömei s bajai nem ismeretlenek előttünk. De mihelyt e szűk határu körből kilépünk, mihelyt a római embert szolgálai és hozzátartozói tömegébe helyezzük, ama társadalom és a mienk közti különbségek azonnal föltűnnek. Ma már az élet egységesebbé és egyszerűbbé lett. Nincsen többé birtokunkban oly megmérhetlen gazdagság, nincsenek oly roppant kiterjedésű összeköttetéseink, nincs oly nagy sokasága a vagyoni viszonyainkkal szoros kapcsolatban álló embereknek. A mit mi nagy háztartásnak nevezünk, akkor alig lett volna elegendő egy bérlő ügynökének, ki az állami adó beszédésére utazott valamely városába a tartománynak. Egy előkelő úr, sőt egy gazdag római lovag sem érte volna be ily kevéssel. Ha azon rabszolgaseregre gondolunk, melyet ők házaikban és mezei birtokaikon tartottak, ha számba vesszük a szabadosokat, kik bizonyos értelemben udvart képeztek köröttük, s a védenczek ama sokaságát, kik Róma utcáit, melyeken urok keresztül haladt, elállták, azon vendégbarátokat, kikkel az egész világon rendelkeztek, azon

városokat és királyságokat, melyek pártfogásukért esedeztek : jobban meg tudjuk magyarázni szavok nyomatékát, föllépésök büszkeségét, ékesszólásuk tekintélyét, magatartásuk méltóságát, személyes jelentőségek öntudatát, melyet minden tetteikben és beszédökben nyilvánítottak. Főleg e tekintetben nyújt nagy szolgálatot Cicero leveleinek olvasása. E levelek fogalmat adván azon nagyszerű egyénekről, milyeneket ma már nem ismerünk, mélyebb bepillantást engednek azon kor társadalmába.

ATTICUS.

Cicero minden barátai közt egyik sem állott vele hosszabb és szabályosabb összeköttetésben, mint Atticus. Viszonyuk félbeszakítás és megzavarás nélkül halálukig tartott. A legrövidebb időre terjedő távollét alatt is írtak egymásnak, s ha lehetséges volt, többször is napjában. Leveleik, melyek majd rövidek voltak, csak hogy egy-egy futó megemlékezést említsenek föl, majd hosszúk és tüzetesek, midőn az események komolyabb alakulást öltöttek, majd tréfás, majd komoly hangúak, a körülményekhez képest, a mikor és a mint séb-
tében írtak, — e levelek a két barátnak egész életét magukban foglalák. Találólág jellemezte ezeket Cicero, midőn mondja : „Ezek által beszélgetünk mi egymással.“ Sajnos, hogy mi közölük csak az egyiket halljuk, s a társalgás magánbeszélgetéssé vált. Atticus, midőn barátjának leveleit közzé tette, óvakodott a magáéit is hozzájuk mellékelni. Kétségkívül nem akarta, hogy nagyon leplezetlenül tárja föl saját gondolatait, s eszélyessége nem tanácsolta, hogy titkos véleményeit és belső életvilágát megismertesse a közönséggel. De bármennyire akart is elrejtőzni, azon nagy számú levelek, melyeket Cicero hozzá intézett, elegendő anyagot szolgáltatnak az ő megismeréséhez, s könnyű azokból teljes fogalmat alkotnunk azon egyén felől, kihez intézve valának.

Ő bizonyára egyike a legérdekesebb személyeknek e nagy jelentőségű időszakban, s megérdemli azt a fáradságot, hogy egyéniségét gondosan tanulmányozzuk.

I.

Húsz éves vala Atticus, mikor Marius és Sulla közt a háború kezdetét vette. Közelből látta annak első fejleményeit, s majdnem áldozatául is esett; Sulpicius tribun, egyike a néppárt kiválóbb főnökeinek, ki neki rokona volt, Sulla parancsára parthíveivel és barátaival együtt megöletett, s mivel hozzá Atticus gyakran járt vala, az ő élete is veszélyben forgott e miatt. Ez első veszély határozóvá lett egész élete fölött. Fialtal kora daczára szilárd és okos ember levén, nem csüggedt el, hanem gondolkozott, és megfontolta a körülményeket. Ha eddigelé érzett volna is magában némi hajlamot a politikai szereplésre, ha előbb vágyat táplált volna is kitüntetés és hivatalok bírására: most könnyű szívvel mondott le mindazokról, midőn látta, hogy néha mily árt kellene értök fizetni. Belátta, hogy egy oly köztársaság, melyben egyik ember a másiktól ekként erőszakosan ragadja el a hatalmat, veszve van, s hogy vesztében magával sodorhatja azokat is, kik szolgálatában állanak. Föltette tehát, hogy a közügyektől távol fogja tartani magát, s ezentúl összes politikája abban állt, hogy biztos helyzetet teremtsen magának, kívül a pártokon és a veszélyeken.

Azt kérdezte egyszer valaki Sieyestől: „Mit csinált ön a rémuralom alatt?” — „Mit csináltam? — válaszolt az — éltem!” S ez nagyon elég volt. De Atticus még többet tett, Ő élt nemcsak néhány hónapig tartó rémuralom alatt, hanem több évig tartó rémuralmat élt keresztül. Mintha csak próbára lett volna állítva okossága és ügyessége: ő a történe-

lem legzavarosabb időszakába helyezteték. Három polgárháborút ért meg, látta Rómát négy ízben elfoglalva különböző hatalmasoktól, s mindegyik győzedelmével megújulni látta a mézárhlást. És ő nem meghúzódva, ismeretlenül, elfelejtve valamely távoli városban, hanem Rómában mindenkinek szeme előtt élt. Minden hozzájárult, hogy az emberek tekintetét ő rá irányozza; gazdag volt, a mi elegendő okúl szolgált magában véve is a proscibáltatásra; magas véleménynyel voltak esze felől; bizalmas viszonyban állott a hatalmasokkal, és legalább összeköttetéseinél fogva jelentékeny egyéniségnek tartották. Mindamellott is ki tudott kerülni minden veszélyt, melyet állása és gazdagsága teremtet; sőt mi több, módot talált arra, hogy mindazon forradalmakban, melyek őt megrontással fenyegették, csak még inkább növekedett befolyás és tekintély dolgában. Minden kormányváltozás, mely az ő barátait a hatalom polczáról lebuktatta, őt még gazdagabban és biztosabb helyzetben hagyta meg, annyira, hogy utóljára is egész természetes úton mindenkor a hatalom új urának oldala mellett találta föl magát. Micsoda bámulatos ügyesség, micsoda böles megfontolás csudája által sikerült neki, hogy tiszteletben, gazdagon, hatalomban éljen oly időben, midőn maga a pusztá élet is nehéz vala? Nagy föladat volt ez, melyet ő következőképen oldott meg.

Azon első vérontások alkalmával, melyeknek Atticus tanúja vala, eltökélte magát, hogy ezután a politikai ügyektől távol, és a pártokon kívül fog élni. De ez nem vala oly könnyű, mint az ember hajlandó volna hinni, s gyakran a legszilárdabb akarát sem tud ily föltételben sikerhez jutni. Ha szinte kijelented is, hogy semleges akarsz maradni, a világ mégis azon név szerint osztályoz, melyet viselsz s osztályozni fog személyes összeköttetéseid, családí hagyományaid s vonzalmaid első nyilatkozatai szerint. Atticus meg-

értette, hogy neki, ha az e fajta kényszerített szerep alól menekülni akar, s a közvéleményt magáról másfelé akarja irányozni, el kell hagynia Rómát, még pedig hosszú időre elhagyni. Remélte, hogy ez önkéntes száműzés folytán teljesen vissza fogja nyerni függetlenségét, és szét fogja szakgatni azon kötelékeket, melyek akarata ellenére is még a múlthoz csatolva tarták. De ha vissza akart is vonúlani polgártársai szeme elől, azt nem óhajtotta, hogy mindenki elfelejtse. Vissza szándékozott majdan térni; s nem akarta, hogy úgy térjen vissza, mint idegen, kit senki sem ismer többé, s nem akarta, hogy első baráti összeköttetéseinek előnye mind veszendőbe menjen. Nem is valami ismeretlen tartományban eső távoli jószágot választott tartózkodása helyéül, s nem választotta egyikét amaz eldugott városoknak, melyekre a római nép sohasem irányozta tekintetét, Athénbe vonult vissza, abba a városba t. i., mely egyedül tartotta fön régi nagy hírét, s mely még Róma mellett is a népek csudálatának tárgyaúl maradt meg. Ott némely, kellő helyen alkalmazott bőkezű adományozása által csakhamar az egész lakosság szeretetét meg tudta nyerni. Gabonát osztott ki a polgárok közt, kamat nélküli kölcsönt adott a szépszemeknek eme városának, mely mindig pénzügyi zavarokban sínlett. Sőt többet tett: hízelgett az athénieknek oly oldalukról, mely legérzékenyebb vala. Minden rómaiak közt ő merte először kinyilvánítani szeretetét Görögország irodalma és művészete iránt. Eddigelé az ő honfitársainál az volt a divat, hogy a görög múzákat tisztelték és ápolták titokban, nyilvánosan pedig gúnyolódtak rajtuk. Maga Cicero is, ki oly sokszor daczolt e dőre előítélettel, nem merte mutatni, hogy pontosan tudja egy-egy szobrásznak nevét; csakhogy Cicero államférfi vala, kinek, legalább pillanatra, jól állott a többi népek iránt tanúsított e büszke megvetés, mely részben alap-

ját képezte annak, a mit ők római komoly méltóságnak szoktak nevezni. Legyezgetni kellett ezt a nemzeti gyöngeséget, ha az ember a nép tetszését meg akarta szerezni. Atticus, ki a népnek semmiféle kegyére nem számított, szabadabban nyilatkozhaték; ő gúnyt is üzött e római szokásból. Mindjárt megérkezése után elkezdett görögül beszélni és írni, tartózkodás nélkül látogatta a szobrászok és festők műtermeit, vásárolt szobrokat és festményeket, s munkákat írt a művészetekről. Az athénieket annyira elvarázsolta, mint meglepte látniok, hogy legyőzőik közül egy, ily módon osztokodik az ő legkedvesebb hajlamaikban, és így tiltakozik a többiek igazságtalan lenézése ellen. Hálájok, mely tudvalevőleg mindenkor nagyon zajosan szokott nyilvánulni, mindenféle hízelgésekkel halmozta el Atticust. Több ízben hoztak közhatározatokat tiszteletére; rá ruházták a városnak minden kitüntetésait, sőt szobrokat is akartak számára emelni. Atticus mindent visszaútasított; de a hatás megvolt, s ily nagy népszerűségének híre Rómába is eljutott, terjesztve azon nagy családokból való ifjak által, kik Görögországban végezték tanulmányaikat. Ily módon Atticus neve mit sem veszített távolléte miatt; a finom ízlésű emberek örömeiket lelték a művészetek e kiváló barátjában, ki még Athénben is annyira nevezetessé tudta magát tenni, s ez idő alatt a nagy tömeg, mely őt nem látta, elszokott attól, hogy őt valamelyik politikai pártba sorozza.

Az első lépés meg volt téve. Hátra volt még egy fontosabb. Atticus korán belátta, hogy a függetlenségnek első feltétele a gazdagság. Ez általános igazság még szembetünőbb vala e korszakban, mint valaha. Hány ember van, kinek a polgárháborúk alatti magatartását csak vagyoni helyzetéből lehet megfejtetni! Curiónak arra, hogy Caesar szolgálatába lépjen, a kit nem szeretett, egyetlen indokául hitelezőinek

szorongatása szolgált; sőt Cicero maga is legfőbb okai közt, melyek őt akadályozzák, hogy Pompejus táborába menjen, hová minden rokonszenve vonja, említi azt is, hogy Caesar neki egy pénzösszeget kölcsönzött, melyet ő nem tud visszafizetni. Atticus, hogy az efféle zavaroktól megmeneküljön, s teljes szabadságát kivívja, elhatározta, hogy gazdagságot fog szerezni, és szerzett is. Azt hiszem helyén való lesz itt néhány részletes adatot felsorolni annak szemléltetése végett, hogyan ment Rómában a meggazdagodás. Atyja meglehetősen szerény vagyont hagyott rá, 2 millió sestercius (400,000 frank) értékben. Midőn Rómát odahagyá, majdnem összes családí javait eladta, hogy mit se hagyjon maga után, mi a proscriptorokat kísértetbe hozhatná, s Epirusban vásárolt földeket, e nagy nyájtenyésztő országban, hol a föld gazdagon termett. Valószínű, hogy jutányos áron jutott e birtokhoz. Mithridates az imént pusztította el Görögországot. s mivel a pénzből ki voltak fosztva, mindent olcsón adtak el. Ügyes kezelés alatt hamar virágzó állapotra emelkedett Atticus uradalma; a jövedelem megtakarított fölöslegéből minden évben újabb földeket vásárolt, s végre ő egyikévé lett az ország nagy birtokosainak. De valószínű-e, hogy vagyona egyedül czélszerű mezei gazdálkodásából veszi eredetét? Igaz, hogy ő szerette volna ezt elhíttetni másokkal, hogy így bizonyos hasonlóságra tegyen szert Catóval és a régi rómaiakkal. Szerencsétlenségére, barátja Cicero elárulta titkát. Ez őszinte leveleket olvasván, azonnal fölismerjük, hogy Atticus sok egyéb eszközt is használt föl a meggazdagodásra gabonája és barmainak eladásán kívül. Ez ügyes földművelő egyzersmind számító üzér is vala, ki mindenféle üzlettel szerencsésen foglalkozott. Kitünőleg értett ahoz, hogy hasznot húzzon nemcsak, a mi közönséges dolog, mások bolondságából, hanem saját kedvteléseiből is, s tehetsége abban állt,

hogy meggazdagodott ott, hol mások tönkre mentek. Tudjuk például, hogy nagyon szerette a szép könyveket; ez akkor, mint ma is, igen költséges szenvedély vala; ő úgy tudta intézni a dolgot, hogy szép jövedelem forrásává tette azt. Nagyszámú ügyes másolókat tartott, kiket maga tanított be; miután ezekkel először saját maga számára dolgoztatott, s mikor saját szenvedélyét kielégítette, dolgoztatott velök mások számára, s nagyon drágán adta el a közönségnek a lemásolt könyveket. Ilyképen lett Cicerónak is valóságos kiadójává, s mivel barátjának művei nagyon kelendők valának, eredménye az lett, hogy ez a baráti viszony, mely szívének gyönyört szerzett, nem kevésbé vált hasznára erszényének is. ¹ Szigorúan véve, ez az üzlet nem eshetett kifogás alá, s egy tudományszerető embernek senki sem vehette rosz néven, hogy könyvárussá lett; de Atticus sok más olyan műveletekbe is bocsátkozott, melyektől jobb lett volna tartózkodnia. Midőn látta azt a sikert, melyet a gladiator harczok mindenütt arattak, s mivel nem folyhatott le többé egy ünnepély sem ilyféle öldöklés nélkül: arra a gondolatra jött, hogy viadorokat fog képeztetni uradalmaiban. Gondosan taníttatá őket arra a művészetre, hogy kellemmel tudjanak meghalni, s nagy áron adta őket bérbe azon városoknak, melyek ily látványban óhajtottak gyönyörködni. ² Meg kell vallani, hogy ez már nem oly foglalkozás, a mi egy tudós és böles emberhez illenék; de sok pénzt lehetett vele szerezni, s Atticus bölesesége könnyen alkalmazkodott, mihelyt tisztességes haszonra nyílt kilátása. Volt ő továbbá, alkalmilag bankár is, s kölcsönzött nagy kamatokra, mint

¹ E tárgyat igyekeztem több részletességgel kifejteni a *Revue archéologique*-ban megjelent ily czímű értekezésemben: *Atticus, éditeur de Cicéron*. — ² *Ad Att.*, IV, 4 és 8.

azt Róma legnagyobb urai is minden habozás nélkül tenni szokták. Csakhogy ő kissé több finomsággal tette, mint a többiek, s gondosan őrizkedett, hogy személyesen lehetőleg kevésbé lépjen előtérbe az üzleti dolgokban; kétségtelenül voltak mind Italiában, mind Görögországban szakértő ügynökei, kik tőkéit értékesítették. Összeköttetései kiterjedtek az egész világra; voltak adósai Macedoniában, Epirus, Ephesus és Delosban, s majdnem mindenütt. Kölcsönzött magánosoknak; kölcsönzött városoknak is, de egészen titokban, mert az a mesterség akkor ép oly kevésbé tartatott becsületeseznek, mint a milyen nyereséges vala, s az oly emberek, kik ezzel foglalkoztak, nem soroztattak sem a tisztességes, sem a lelkiismeretes emberek közé. S Atticus, ki éppen annyit adott jó-hírére, mint vagyoni boldogulására, nem is akarta azt senkivel tudatni, hogy ő az efféle nyerészkedést sem hanyagolja el. Sőt szorgosan titkolta ezt még barátja Cicero előtt is, s mi sem tudnánk róla, ha nem következtek volna be némely rossz napok is e kalandos üzérkedésre. Mert, habár rendesen nagy nyereséggel jártak az efféle üzletek, jártak kockáztatással is. Kétszáz éves római uralom folytán a szövetséges és a szabad városok, főleg pedig az ázsiaiak teljesen rongált anyagi viszonyok közt tengődtek. Mindnek kevesebb jövedelme volt, mint adóssága, s a proconsulok egyetértve az adóbérlőkkel, annyira megfosztották őket utolsó segélyforrásaiktól is, hogy a hitelezőknek mi sem maradt, ha nem siettek kielégítést szerezni. Ez történt egyszer, daczára éberségének, Atticussal is. Látjuk, hogy Cicero tréfát űz vele egyik levelében azon ostrom miatt, melyet Sicyon városa ellen intézett¹; ez az ostrom nyilvánvalólag némely engedetlen adós ellen vétetett foganatba; Atticus sohasem is viselt

¹ *Ad Att.*, I, 13.

másfajta hadjáratot. Ez az egy is rosszúl ütött ki. Míg ama szerencsétlen eladósodott város ellen ily háborút visel vala, a római tanács megszánta azt, s egy határozat által védelmébe vette nagyon szorongató hitelezői ellen, úgy hogy Atticus, ki Epirusból mint egy hódító, kibontott zászlókkal indult el, kénytelen vala, mint Cicero beszéli, a falak alá lett megérkezésekor kéréssel és hízeltéssel csikarni ki a sicyonbeliektől néhány nyomorúlt fillért (*nummulum ali-quid*). ¹ Föltehetjük azonban, hogy Atticus rendesen szerencsésebb vala tőkének elhelyezésében, s jól ismert okossága biztosít bennünket, hogy tudott jobban fizető adósokat is találni. Annyi bizonyos, hogy mind ezen pénzműveletek nagyon gazdaggá tették őt. De nem is volt szükséges nagyon törnie magát; mert míg vagyoni helyzetének emelésén ily ügyesen fáradozott, más oldalról készen jött kezébe a gazdagság. Volt neki egy nagybátyja, Qu. Caecilius, kit a legszörnyűbb uzsorásnak tartottak egész Rómában, a hol pedig annyi volt, s ki legközelebbi rokonainak is, de már csak különös kedvezésből, havonkénti egy százalékra szokott kölcsönözni. Rideg, hozzáférhetlen ember vala ez, ki annyira gyűlöletessé tette magát mindenki előtt, hogy nem lehetett visszatartani a népet, hogy temetésekor holttestét ne bántalmazták. Egyedül Atticus bírt vele jó lábon állni. Ezért Caecilius fiává fogadta őt végrendeletében, s vagyonának legnagyobb részét, 10 millió sesterciust, valamivel több mint 2 millió frankot hagyományozott neki. Ezzel meg volt alapítva szerencséje, független ember vala, s élhetett kedvére.

De nem lehet-e tartani attól, hogy ha Rómába visszatér, rossz néven veszik azt az elhatározását, mely szerint egy oldalra sem akarta magát lekötöztetni? Hogy a pártokon kívül

¹ *Ad Att.*, I, 19.

tartsa magát, arra illendőképén sem közönyösséget, sem félelmet nem hozhatott föl ürügyül; szükség vala egy tisztességesebb indokra, melyet kitűzhessen. Egy bölcsészeti iskola szolgáltatott neki ilyet. Az epicureusok, kik mindent föláldoztak az élet kényelmeért, azt mondták, hogy az ember okosan teszi, ha nem vállal közhivatalokat, mert így megmenekülhet a sokféle húzalkodástól, melylyel azok járnak. „Nem foglalkozni államügyekkel“, ez vala legfőbb elvök. Atticus elhatározta, hogy epicureussá lesz, s most már megvolt az ürügy, melylyel tartózkodását kellőleg kimenthette: bölcséleti felekezetének véleményéhez való hűsége; s ha őt kárhoztatták, a kárhoztatás az egész iskolára esett vissza, a mi az egyes tag felelősségét mindig könnyebbé teszi. De hát valójában igazi és tökéletes epicureus volt-e Atticus? Ez oly kérdés, mely fölött a tudósok vitáznak, de a melyet az egyén jelleme könnyen megoldhatóvá tesz. Roszúl ismeri őt az, ki föltenné róla, hogy bármiben is lelkiismeretesen ragaszkodott egy iskolához, s kötelezte magát, hogy annak hű tanítványa lesz. Valamennyit végig tanulmányozta azon gyönyör kedvéért, melyet a tanulmány tudvágyó lelkének szerzett, de óvakodott attól, hogy rendszeröknek szolgálatába álljon. Epicurus erkölcszánában talált egy elvet, melyre épen szüksége volt, s azt el is sajátította, hogy vele politikai magatartását igazolja. A mi magát Epicurust és tanait illeti, azokkal nagyon keveset törődött, s kész volt az első alkalommal hátat fordítani nekik. Ezt Cicero igen kedves módon tünteti föl *a törvényekről* szóló értekezésének egyik helyén. Úgy állítja magát elő e műben, a mint Atticussal beszélget a Fibrenus partjain, Arpinum kellemes árnyai alatt. Mivel ő a törvények eredetét az istenekhez akarja fölvinni, szükséges először megállapítani, hogy az istenek foglalkoznak az emberekkel, a mit az epicureusok tagadtak. Ekkor barátjá-

hoz fordul, s kérdi tőle: „Hiszed-e Pomponius, hogy a halhatlan istenek hatalma, okossága, bölcsesége, vagy, ha jobban szereted úgy mondani, gondviselése kormányozza a mindenséget? Ha ezt nem engeded meg, akkor ennek bebizonyításán kell kezdenem.“ — „Ám legyen, válaszol Atticus, megengedem, ha tetszik, mert a madarak dallása és a patakok mormolása mellett nem félek, hogy bölcselmi tantársaim közül valaki meghallana.“¹ Ez aztán alkalmazkodni tudó bölcsész, s iskolája nem sok hasznát veszi az ily tanítványnak, ki cserbe hagyja, mihielyt bizonyos felőle, hogy nem tudják meg. Itt látjuk igazán Atticus jellemét. Elszántan ragaszkodni egy véleményhez, annyit tesz, mint védelmezni azt, ha kell; annyit tesz, mint harczolni mellette, ha szükséges. Pedig a bölcsész viták, ha nem vérese is, nem kevesebb hévvel vívattak, mint más küzdelmek; ez is háború, Atticus pedig minden körülmények közt, legalább magára nézve, a békét szereti. Érdekes vizsgálni azt a szerepet, melyet Cicero neki juttat bölcsészeti párbeszédeiben, a hányszor csak föllépteti. Atticus általában nem vitatkozik, ő csak provokálja a vitát. Tudvágyó és kielégíthetlen levén, mindig kérdez, közbe szól; válaszra ingerel, kifogásokat tesz, tüzei a vitázókat, s ezalatt nyugodtan élvezi a küzdelmet, a nélkül, hogy maga belé elegyednék. Mindjárt meglátjuk, hogy éppen ily szerepet vitt a politikában is.

Atticus huszonhárom évig maradt Rómától távol, csak igen hosszú időközökben látogatván el oda, s rendesen csak kevés időt töltött ott. Mikor aztán gondolta, hogy hosszú távolléte folytán kiszabadult azon kötelékekből, melyek őt a

¹ *De Leg.*, I, 7. Hű marad e bölcsészetkedvelő-szerephez akkor is, midőn alantabb (I, 21.) mondja, hogy Antiochus néhány lépésre bevezette őt az Akademiába, *deduxit in Academiam perpauculis passibus*. Sohasem is ment beljebb.

politikai pártokhoz fűzték, midőn a gazdagsággal együtt a függetlenséget is megszerezte, midőn biztosítottnak látta magát mindazon szemrehányások ellen, melyekkel magatartását illethették, a mennyiben bölcsészeti meggyőződésnek tekintették azt benne, a mi csak okosság volt: akkor elhatározta magát, hogy visszatér Rómába, s fölveszi életének megszakasztott fonalát. Oly pillanatot választott a visszatéréshez, a mikor teljes nyugalom és béke uralkodott; s hogy múltjával teljesen szakítson, egy új melléknévvel jött vissza, melylyel ezentúl nevezni szokták őt. Az *Atticus* név, melyet Athénből hozott, nyíltan azt látszék jelezni, hogy mostantól fogva csak a tudományok művelésének és a művészetek élvezetének akar élni.

E pillanattól kezdve megosztá idejét a Rómában való tartózkodás és mezei lakásain való mulatás közt. Bankári ügyeit, melyek közül némelyek még függőben voltak, csendben lebonyolította, s úgy rendezte be magát, hogy a közönség szemei előtt eltakarja gazdagságának forrásait. Csupán epirusi jószágait és Rómában fekvő házait tartotta meg, melyek sokat jövedelmeztek neki, s melyeknek jövedelmét nyíltan be lehetett vallani. Vagyona ügyes gazdálkodása következtében mindegyre növekedett. Egyébiránt semmi olyan hibái nem voltak, melyek őt bajba vihették volna; nem szeretett sem venni, sem építeni, nem voltak pompás villái Róma kapui előtt, vagy a tengerparton, a milyenek föntartása Cicerót vagyoniilag tönkre juttatta. Pénzt néha még adott kölcsön, de úgy látszik, inkább azért, hogy lekötelezzen valakit, mint nyereszkezdésből. S aztán jól megválasztotta adósait, s a lejárat napján irgalom nélkül behajtotta pénzét. Ez eljárása, mint maga mondá, adósai érdekében történt; mert ha gondatlanságukat elnézi az ember, fölbátorítja őket arra, hogy magukat tönkre tegyék. Az olyanokat, kiknél pénze

kockáztatva lett volna, még legközelebbi rokonait is, nem restelte elútasítani. Cicero írja neki egyszer, hogy közös unokaöcsésük, a fiatal Quintus, eljött hozzá látogatóba, s nyomorú helyzetének festése által próbálta őt megindítani, s hozzá teszi: „Én a te ékesszólásodat alkalmaztam irányában: nem válaszoltam semmit.“ Ez a szer hathatós vala, s Atticus bizonyosan nem egyszer használta azt sógora és unokaöcsésével szemben, kik mindig pénzhányban szenvedtek. A mi őt magát illeti: ő tudott kevés költséggel fényes háztartást vinni. A Quirinálon fekvő házában, mely téresebb és kényelmesebb vala belül, mint a mennyit külsőleg mutatott, s melyet ő nem igen javíttatott ki, töltötte életét azon művészeti kincsek közt, melyeket Görögországban szedett össze, s tudományosan művelt rabszolgái közt, kiknek kiképzésére maga fordított gondot, s kiket mindenki irigyelt tőle. Gyakran gyűjtötte maga köré Róma legszellemesebb embereit vendégségbe, a mikor, mint látszik, kiválólag tudományos tárgyak fölött folyt a társalgás. Ezek a lakomák különben nem igen sokba kerültek neki, ha ugyan igaz, a mit Cornelius Nepos állít, ki számadásait látta, hogy asztalára havonként nem költött többet 3000 asnál (150 frank).¹ Cicero, ki szeret mindent kibeszélni, mondja, hogy Atticusnál nagyon közönséges főzeléket szoktak igen értékes edényekben föltálalni.² Mindamellett is bárki szerencsésnek érezte magát, ha ebben a választékos társaságban részt vehetett, hol hallgatni lehetett Atticus beszélgetéseit és Cicero legszebb műveinek, melyek még nem jelentek meg, fölolvasását; s e századnak, mely oly nagy vala kitűnő szellemekben, legválogatottabb embe-

¹ *T. Pomp, Att.*, 13. A közlött részletek mind Cornelius Neposnak Atticus életéről szóló munkájából vannak véve. — ² *Ad Att.*, VI, 1.

rei megtiszteltetésnek vallották magukra nézve, hogy Atticus quirinali házának szívesen látott vendégei valának.

II.

Atticus minden szerencsés viszonyai közül azt az egyet irígyelhetjük leginkább, hogy oly sok jó barátot tudott szerezni. Erre sok gondot és fáradságot is fordított. Rómába visszajövele óta abban látjuk őt foglalatatoskodni, hogy mindekivel jó lábon álljon, s mindenféle eszközt fölhasználjon arra, hogy a különböző pártok embereinek hajlamát megnyerje. Születése, vagyona s a mód, melylyel ezt szerezte, mind a lovagok felé vonzotta őt; s csakhamar nagy tekintélyre is emelkedett közöttük. De a patriciusokhoz is barátságos viszonyok csatolták őt, a kik pedig rendesen lenézőleg szoktak bánni mindekivel, ki nem tartozott kasztjokhoz. Hogy ezeket lekötelezze magának, arra nézve a legbiztosabb utat választá: legyezgetvén hiúságukat. Történelmi ismeretei segélyével hízolgő családfákat készített nekik, mely munkája által sok hazugság bűnrészesévé tette magát, s tudományával a nemesek legdörébb hiúskodásait támogatta. Már ez a példa is mutatja, hogy mily jól ismerte a világot, s mutatja, hogy ez ismeretének mily jó hasznát tudta venni, ha valakinek barátságát megnyerni akarta. Csak azon szívességek minőségét kell megtekintenünk, melyeket kinek-kinek tanúsított, s azonnal észrevehetjük, hogy mily éles megfigyelő képességgel kellett neki bírnia, s mily nagy tehetséggel, hogy mindenkinek gyöngé oldalát kikutatni és kizsákmányolni tudja. Fölkérte Catót, hogy az ő távolléte alatt vállalja el ügyeinek gondviselését Rómában, s Cato szívesen elfogadta az ajánlatot. Ily érdemes felügyelő sokat ért egy oly ember előtt, kinek annyira szívéen feküdtek vagyoni

érdekei. A hiú Pompejust azzal csábította el, hogy szép szobrokat szerzett számára Görögországban, melyekkel az fölékesíthesse az általa épített színházat.¹ Caesarról tudta, hogy az e fajta kedveskedés nem fog rajta, s hogy jó indulatának megnyerése végett anyagiasabb természetű szívességgel kell hozzá közeledni: annak tehát pénzt kölcsönzött.² Természetesen kiválólag a pártvezérek kegyét igyekezett megnyerni; de a mellett a többieket sem hanyagolta el, midőn hasznukat vehette. Szorgalmasan föntartotta ismeretségét Balbusszal és Theophanesszal, Caesar és Pompejus meghitt embereivel; sőt nehányszor Clodiust és nővérét Clodiát, úgyszintén más gyanús hírű egyéneket is meglátogatott. Mivel benne se oly rideg lelkiismeretesség nem volt, mint a milyent Catóban ismerünk, se oly erőszakos ellenszenv, mint a melyet Cicero gyakran tanúsított: minden emberhez tudott alkalmazkodni; szívessége kiterjedt mindenkire; megfért minden korról és minden jellemmel. Cornelius Nepos csudálkozva teszi azt a megjegyzést, hogy Atticus még igen fiatal korában elragadta a vén Sullát, s mikor már nagyon idős volt, tudott még tetszeni az ifjú Brutusnak. Mindezen barátai közt, kik véralkat, állás, vélemény és kor tekintetében oly annyira különböztek egymástól, Atticus képezte a közös kapcsot. Ő szakadatlanul járt egyiktől ki, másikhoz be, mint valami békéltető követ, igyekezvén őket egymáshoz közelebb hozni, egymással egyesíteni, mert, mint Cicero mondja, neki szenvedélye volt baráti viszonyokat létesíteni.³ Ő oszlatta el a gyanút és az előítéleteket, melyek az embereket gátolták abban, hogy egymást megismerjék; vágyat ébresztett bennök, hogy egymást fölkeressék és összeköttetésbe lépjenek,

¹ *Ad. Att.*, IV, 9. — ² *Ad Att.*, VI, 1. — ³ *Ad Att.*, VII, 8: *soles conglutinare amicitias.*

s ha később valami egyenetlenség támadt köztük, a közbenjáró szerepét vette át, s közvetítette a kölcsönös magyarázatokat, melyek aztán ismét rendbe hoztak mindent. Valódi mesterműve vala e nemben az, hogy Hortensiust és Cicerót ki tudta egymással békíteni, s jó viszonyt hozni létre köztük daczára azon heves féltékenységnek, mely őket egymástól elválasztotta volt. Mennyi fáradságába kerülhetett, míg lecsillapíthatta ezt a két ingerlékeny és hiú embert, kik mindig készen valának egymásra törni, s kiket a végzet állított szünetlenül egymás útjába, mintha csak kedvét lelte volna benne, hogy egymás ellen izgassa őket.

Atticus ezen viszonyai mind, bizonyára nem nevezhetők igazi barátságnak. Sokan vannak ez egyének közt olyanok, kikkel csupán azon haszonért állott összeköttetésben, melyet tőlük biztonsága és vagyona érdekében várt; de vannak mások, mégpedig nagy számban, kik valódi barátai valának. Hogy közülük a legnagyobbakat említsük meg: Cicero senkit sem szeretett annyira, mint őt, Brutus mindig tartózkodás nélküli bizodalmat tanúsított iránta, s még a philippii csata estéjén is neki írta meg utolsó rendelkezéseit. E két nagyhírű embernek Atticus iránti barátságát sokkal több világos bizonyosság tanúsítja, mint sem hogy azt kétségbe vonni lehetne, s el kell ismerni, hogy ő élénk vonzalmat tudott ébreszteni maga iránt e korszak legnemesebb két férfiában. Első pillanatra meglepőnek látszik ez. Eszélyes tartózkodása, nyíltan bevallott elhatározása, mely szerint minden politikai lekötöttségtől szabadon akar maradni, hogy az azzal járó veszélyektől is ment legyen: úgy látszik, mintha szükségképen elidegenítené tőle mindazokat a bátor lelkű embereket, kik vagyonukat és életüket föl tudták áldozni meggyőződésökért. Miféle érdemével bírta mégis magához bilincselni azokat? Egy annyira csak önmagával

foglalkozó, saját érdekeit szíven hordozó ember hogyan élvezhette oly teljes mértékben a barátság gyönyöreit, a barátságét, mely mindenekelőtt az odaadást és az önmegtagadást követeli meg? Hogyan tudta ő meghazudtolni az erkölestanítókat, kik azt állítják, hogy az önzés az igazi vonzalom halála? ¹

Ez is egyike ama sok talányoknak, melyekkel Atticus élete tele van, s ezt legnehezebb megfejtetni. Távolról tekintve, még Cicero magasztalásain keresztül is, Atticus nem látszik vonzó egyéniségnek, s nem olyan, kit az ember szeretne barátjául választani. Mindamellett is bizonyos, hogy azok, kik közelében éltek, nem úgy ítélték meg, mint mi. Szerették; s ki vele találkozott, azonnal hajlamot érzett magában, hogy őt megkedvelje. Az az általános jóakarat, melyet mindenki ben fölbresztett, az az általános megátalkodottság, melynél fogva az emberek nem akarták meglátni, vagy megbocsátották hibáit, az a sok benső baráti viszony, melyet teremtett: mind megannyi bizonyosság, melyek előtt lehetetlen szemet hunyni, bármily meglepők legyenek is. Van tehát ez egyéniségben valami egyéb is, mint a mit benne látni szoktunk, és szükségképen kellett neki valami kimagyarázhatlan vonzerőt gyakorolni ránk, mely egyedül az ő sajátja vala, s mely vele együtt enyészett el. E miatt nem lehet többé teljesen fölfognunk azt a különös csáberőt, melyet első látásra gyakorolt minden kortársaira. Mindamellett is lehet erről némi fogalmat alkotnunk, s azon írók, kik őt ismerték, főleg pedig Cicero, megismertetnek velünk néhányat azon ragyogó, vagy tartalmas tulajdonságokból, melyek által megnyerte azokat, kik vele érintkeztek. Fölsorolom ezeket a kortársak bizonyosságai nyomán, s ha nem fognak elegendők-

¹ Tacitus mondja ezt: *pessimum veri affectus venenum sua cuique utilitas.*

nek látszani arra, hogy teljesen igazolják Atticus baráti viszonyainak számát és bensőségét, csatoljuk hozzájuk a képzelet segélyével azt az egészen személyes varázst, melyet lehetetlen most már meghatározni és fölhalálnunk, mert vele együtt teljesen eltűnt észlelésünk köréből.

Először is sok szellemmel vala megáldva Atticus, e tekintetben mindenki egyetért, még pedig a szellemesség oly fájával, mely kiválólag alkalmas volt arra, hogy elbájolja azt a társaságot, melylyel érintkezésben állt. Ő nem csupán azon kellemes és könnyed modorú emberek közé tartozott, kik egy pillanatra, egy futólagos találkozás alatt elragadnak, de a kiknek hosszabb összeköttetésre nincs elegendő szellemi segélyforrásuk és készletök. Ő sok tanulmánynyal és alapos ismeretekkel rendelkezett; nem mintha valódi tudós lett volna; ez a cím különben is nem szolgál kedvező ajánlásul a nagyvilágban. Cicero mondja, hogy az oly emberek, mint Varro, kik igazi tárházai a tudománynak, nem mindig mulatságosak, s beszéli, hogy midőn ez hozzá látogatásra jött Tuscumbába, ő nem marasztotta togájánál fogva.¹ Atticus azonban, a nélkül hogy tanulmányaiban igazi tudósságig emelkedett volna, foglalkozott mindennel, a szép-művészetekkel, költészettel, nyelvtannal, bölcseséggel és történelemmel. Mindezen tárgyak fölött helyes, néha eredeti eszméi valának; képes volt nagy megerőltetés nélkül vitázni a szak-tudósokkal, s kik nem voltak ilyenek, azok tanulhattak tőle mindig némely érdekes részletet, a mit még nem tudtak. Pascal művelt embernek nevezte volna őt; s mindenesetre egy értelmes és világos eszű műkedvelő vala. Pedig azok az ismeretek, melyek fölött egy műkedvelő szokott rendelkezni, több okokból legjobban érvényesíthetők a nagy-világban.

¹ *Ad Att.*, XIII, 33.

Először is, mivel nem szakszerű tanulmányt folytat, főleg a nevezetesebb dolgok iránt érdeklődik; kiválólag az érdekes és új részleteket ismeri, s épen ez az, a mit a nagy-világi emberek szeretnek megtanulni tőle. Azután maga azon tárgyak különfélesége, melyekkel az ilyen ember foglalkozik, nem engedi meg, hogy akármelyiknek is mélyére hatoljon; szeszélye mindig másfelé ragadja, mielőtt még valamit kimerített volna. Ennek az az eredménye lesz, hogy sokféle dolgot tud, de mindig csak oly mérvben, mint az előkelő világ embereinek ígyök szerint van. Végre a műkedvelőnek sajátja, hogy mindent szenvedélylyel űz, még azt is, a mivel csak egy pillanatra foglalkozik. Mivel csak az egyéni hajlam vezeti tanulmányaiban, s csak addig folytatja ezeket, míg érdeklik, azért szava nagyobb élénkséggel bír, midőn tárgyait fejtegeti; modora szabadabb és eredetibb, következőleg kellemesebb is, mint az iskolai tudósoké, kik hivatal-szerűleg dolgoznak. Ily fogalmat kell alkotnunk Atticus tudományáról. Sokkal terjedelmesebb vala az, hogy sem a vele való társalgás egyhangúvá válhatott volna; nem vala elég mély arra, hogy unalmasságba essék; végre élénk vala az, mert a mit az ember kedvvel tesz, természetes hogy arról érdeklődéssel beszél. Ez a sajátosság kölcsönzött az ő társalgásának annyi vonzó báj, s ezzel tudta lebilincselni a legridegebb és legtartózkodóbb szellemű embereket is. Még nagyon fiatal volt, mikor Athénben találkozott a vén Sullával, kinek semmi oka nem volt, hogy őt szeresse. S ez mégis annyira el volt ragadtatva, midőn őt görög és latin verseket szavalni, s az irodalomról beszélni hallotta, hogy nem hagyta el magától, s erőnek erejével vissza akarta vinni Rómába. Sokkal később Augustus is tapasztalta ezt a bűvös hatást; nem bírt betelni Atticus társaságával, s ha nem mehetett el hozzá, minden nap írt neki csupán azért, hogy választ kapjon tőle,

s így némileg folyvást élvezhesse azon hosszan tartó beszélgetéseket, melyekben oly nagy gyönyört talált.

Képzelní lehet tehát, hogy már az első találkozás alkalmával mindenki vonzalmat érzett magában e szellemdús ember iránt, kinek társasága annyi élvezetet nyújtott. Minél jobban megismerte őt valaki, annál több becsülendő tulajdonságot fedezett föl benne, melyek lebilincseltek azokat, kiket szelleme hozzá vonzott. Először is az Atticusszal való közlekedés teljes biztosságot nyújtott; mert ámbár ő nagyon különböző véleményű emberekkel állott viszonyban, s általuk minden párt titkait ismerte: mégis soha nem lehetett őt azal vádolni, hogy a megtudott titkokat valakinek elárulta volna. Az sem látszik, hogy valaha valamelyik barátjának komoly okot szolgáltatott volna arra, hogy tőle megválják, s nem ismerünk oly esetet, hogy összeköttetései közül valamelyik másként, mint a halál által bomlott volna föl. De nem csak biztos volt a vele való érintkezés, hanem egyszersmind nagyon könnyű is vala. Nála elnézőbb és megközelíthetőbb embert képzelní sem lehet. Nagyon őrizkedett attól, hogy követelőzésekkel valakit fárasztson, vagy ridegségével visszariasztson. Az ő barátsága mellett nem lehetett oly szenvedélyes jelenetektől félni, milyenek Cicero vagy Brutus baráti körét gyakran fölzavarták. Sőt inkább körűlte az a nyugodt és rázkódás nélküli bizalmasság uralkodott, mely napról napra még jobban megszilárdul szabályos folyamata következtében. S ez az épen a mi kellemes vala azoknak a politikai férfiaknak, kik el voltak kábulva és kifáradva az életemésztő lázas tevékenységben. Menekűlve a közűgyek izgalmas munkájából, jól esett nekik, hogy a forumtól néhány lépésnyire ellátogathattak abba a csöndes hajlékba a Quirinálón, hová nem hatott be kívűlről a viszátkodás zaja, hol néhány perczig elcseveghettek a szellemdús házi úrral,

kinek kedélye mindig egyformán derült vala, ki őket mindig ugyanazon mosolylyal fogadá, s kinek barátságára olyan nyugodtan támaszkodhattak.

De bizonyára semmi sem szerzett neki annyi barátot, mint szolgálatkészsége. Ez fáradhatlan vala, s nem lehetett mondani, hogy érdektől irányzott lett volna, mivel Atticus, ellenkezőleg mint a legtöbben szokták, sokat adott, és semmit sem követelt. Ez is egyik magyarázó oka annak, hogy az ő baráti összeköttetései oly tartósak valának, mivel a szívesség tanúsításában való kölcsönösség, a mit mindkét fél jogosan igényelhet, s az adott és elfogadott szolgálatok összehasonlítása a mit az ember önkéntelenül is mérlegel, végre is mindenkor megzavarja a legszilárdabb baráti ragaszkodást is. Jól tudta ezt Atticus, s azért úgy rendezte be magát, hogy senkire sem szorúlt. Gazdag vala, soha sem voltak peres ügyei, nem vágyott méltóságokra, annyira, hogy ha valamelyik barátja föltette is magában, hogy viszonzni fogja szolgálatait, teljességgel nem talált rá alkalmat.¹ Így mindenki le volt kötelezve iránta, s az adósság mindig csak szaporodott, mert ő nem fáradt ki a jótettekben. Módunkban van az ő lekötelező szívességének terjedelmét megbecsülni. s közelről, úgy szólván: munkásságában szemlélnünk, ha emlékezetünkbe hozzuk futólag mind azon szolgálatokat, melyeket Cicero iránt hosszúra nyúló baráti összeköttetésök ideje alatt tanúsított. Cicerónak nagy szüksége vala egy Atticus-féle jó barátira. Azon eszes emberek közé tartozott ő, kik nem tudnak számítani; ha eléje tették számvivő könyveit, szívesen mondta volna azt, mit tanítványa az ifjabb Plinius

¹ Meg kell mindamellet is jegyzeni, hogy Cicero utolsó levele, melyet Atticushoz írt (XVI, 16.), bizonyoságot tesz azon tevékenységről, melyet Cicero kifejtett, hogy Atticusnak Caesar halála után veszélyben forgó vagyonát megmentse.

mondott, hogy ő másfajta irodalomhoz ért, mint a milyent azon könyvek tartalmaznak: *aliis sum chartis, aliis literis initiatus*. Atticus vállalkozott aztán az ő ügyeinek vitelére; tudjuk, hogy mily nagy tehetséggel bírt e foglalkozásra. Ő adta bérbe Cicero jószágait nagyon drága áron, a jövedelemből megtakarított annyit, mint csak lehetett, és kifizette a legsürgetősebb adósságokat. Ha új adósságokat fedezett föl, volt bátorsága megdorgálni barátját, ki egész alázatossággal válaszolta neki, hogy ezután rendesebb életet fog folytatni. Atticus, ki nem hitt az ilyen biztatásban, ilyenkor aztán neki látott a dolognak, hogy a hiányt fedezni tudja. Fölkereste Balbust, vagy más nagy bankárt, kivel üzleti viszonyban állott. Ha a rossz idő s a körülmények nehézzé tették a hitelművelet megkötését, nem tétozott benyúlni saját erszényébe. A ki őt ismeri, nem fogja megtagadni e nemeslelkűségtől a méltatást. Ha Cicero valami földbirtokot akart vásárolni, Atticus először haragra fogta a dolgot; de ha barátja megmaradt szándéka mellett, ő azonnal sietett megnézni a birtokot, és megalkudni ára iránt. Ha valami csinos kéjlakot kellett ott építeni, Atticus oda kölesönözte építő-mesterét, igazításokat tett a terven, és ügyelt az építésre. Ha a ház készen volt, föl kellett díszíteni. Atticus hozatott szobrokat Görögországból. Ő kitűnően tudta azokat megválasztani, és Cicero nem fogy ki a magasztalásból azon pentelikosi márványból faragott Hermathenék¹ fölött, melyeket ő szerzett. Cicero villájában, magától érthetőleg a könyvtárról sem lehetett megfélekezni, ismét Atticus volt az, ki a könyvekről gondoskodott. Ő különben is könyvkereskedést űzött, s a legszebb példányokat barátja részére tartotta föl. Amint a könyvek be voltak szerezve, szükségessé vált azokat el is rendezni;

¹ Mercurius és Minerva kettős mellszobra.

Atticus azonnal útnak indította könyvtárnokát Tyranniót segédeivel, kik aztán a fiókokat kitisztogatták, a szétvált papyrus-leveleket összeragasztották, a tekerceseket fölíratokkal látták el, s mindent oly jó rendbe hoztak, hogy Cicero elragadtatással írta levelében: „Mióta Tyrannio rendezte könyveimet, úgy tetszik, mintha lélek szállt volna házamba.“¹

Azonban Atticus nem érte be az ily, csupán külsőnek mondható, szolgálattétellel; ő behatolt a ház belsejébe, és ismerte annak titkait. Cicero mit sem akart eltítkolni előle, s minden tartózkodás nélkül bízta rá minden családi bajait. Elbeszélte neki testvére durva kihágásait, és unokaöcsese bolondságait; kikérte tanácsát, ha neje és fia szomorúságot okozott neki. Midőn Tullia hajadon korra jutott, Atticus keres számára férjet. Ő egy gazdag és előkelő lovag fiát hozta ajánlatba. „Térj vissza, mondá Cicerónak bölesen, térj vissza régi nyájadhoz.“¹ Sajnos, hogy tanácsára nem hallgattak. A gazdag pénzembernek elibe tettek egy tönkre ment nagy urat, ki aztán elpazarolta Tullia hozományát, s utóljára kényszerítette őt az elválásra. Midőn Tullia, talán bújában, meghalt, Atticus meglátogatta a dajkánál árván maradt kis gyermekét, s gondot viselt ápolására. Ugyanez időben sok dolgot szerzett neki Cicero, kétszeri elválásával. Miután első nejét Terentiát elküldte magától, Atticust bízta meg annak kieszközlésével, hogy Terentia az ő javára tegyen végrendelkezést. Majd ismét Atticusnak kellett elvállalnia azt a keletlen kötelességet, hogy Cicero második nejét Publiliát elútasítsa, midőn ez erővel vissza szándékozott térni férjéhez, ki róla többé mit sem akart tudni.

Mindezek kétségtelenül nagy szolgálatok; de tett ő sok más kényesebb és becsesebb szívességet is. Ő rá bízta Cicero

¹ *Ad Att.*, IV, 8.

azt, mi előtte a legdrágább volt az egész világon: irodalmi dicsőségét. Mihelyt megírta, azonnal közölte vele munkáit, tanácsa szerint javította azokat ki, s véleményétől tette függővé közzétételüket. Oly barátjának tekintette őt, ki előtt fesztelenül nyilatkozhatik, s egészen kitárhatja szívét. Ámbár sokat adott arra, hogy szavát komolyan vegyék, mégis ha biztos volt a felől, hogy Atticuson kívül más nem hallja, nem vonakodott tréfálni maga és művei fölött. Minden tartózkodás nélkül bevezette őt mestersége titkaiba, s fölmutatta előtte beszéde legjobban megtapsolt s leghatásosabb helyeinek receptjét. „Ezúttal, mint kedélyesen megjegyzi, Isocrates egész essentiás patikáját, és tanítványainak minden kenőcsös szelenczéit kiürítettem.“¹ Alig lehet valami érdekesebb, mint a hogy egyik legnagyobb szónoki diadalát elbeszéli. Híres consulságát akarta dicsőíteni, a mi kimeríthetlen tárgyat nyújtott neki. E napon pedig még különös oka is volt, hogy a rendesnél fényesebben és nagyobb hatással szónokoljon: Pompejus jelen vala, s Pompejusnak megvolt az a gyöngéje, hogy irigységet táplált Cicero dicsősége iránt. Jó alkalom kínálkozott most, hogy dühbe hozza őt, s Cicero dehogy mulasztotta volna el ezt tenni: „Mikor a beszéd sora rám került, írja Atticusnak, jóságos isten! mily henczegést vittem véghez! Mily kedvem telt benne, hogy magamat dicséretekkal halmozzam el Pompejus jelenlétében, ki még eddig nem hallott consulságommal dicsekedni! Ha valaha körmondatokhoz, meglepő fordulatokhoz, képletekhez s mind a többi szónoki figurákhoz folyamodtam, ekkor tettem azt kiválólág. Nem is annyira beszéltem én, mint inkább kiabáltam, mert gyakran ismételt tárgyaaim forogtak szóban: a tanács bölcsesége, a lovagok jó-akarata, egész Italia egyetértése,

¹ *Ad Att.*, II, 1.

az elfojtott összeesküvés maradványai, a visszaállított jólét és béke, stb. Tudod, milyen lármát tudok csapni, ha e tárgyról kell beszélnem. Ez alkalommal oly jól sikerült ez, hogy nem szükség róla többet mondanom; azt hiszem Athénbe is elhallatszott.“¹ Lehetetlen kedélyesebben üzni tréfát maga magából. Atticus e bizalmat azzal a fáradsággal fizette meg, mit barátja műveinek sikerére fordított. Mivel ő e műveket mintegy születésökben látta, s előbb foglalkozott velök, mint még a közönség előtt ismeretesekek lettek volna, majdnem szerzőjökül tekintette magát. Ő vállalta el, hogy azokat világ elé bocsássa, és biztosítsa sikerüket. Cicero mondja, hogy Atticus ehez nagyszerűen értett, s ebben nincs is semmi meglepő. Az az eszköz, melyet leggyakrabban használt, hogy e művek felől jó véleményt terjeszsen, abban áll, hogy azoknak legszebb részleteit legjobb olvasóival fölolvastatta azon szellemdús emberek előtt, kiket asztalához gyűjtött. Cicero, ki tudta, hogy mily egyszerűek szoktak az általa adott vendégségek lenni, kéri őt egyszer, hogy az ily alkalmakra térjen el kissé ez elvétől: „Legyen gondod rá, írja hozzá, hogy jól tartsd vendégeidet; mert ha valami boszúságuk lesz rád, én rajtam fogják azt kiönteni.“²

Természetes, hogy mindezen szolgálatokért Cicero végzetlen hálára volt lekötvelevezve iránta; de rosszul ítelnők meg őt, ha azt tennők föl, hogy csak azért a haszonért ragaszkodott Atticushoz, a mit tőle vett és várt. Igazán szerette ő Atticust, s minden levele tele van a legőszintébb érzelem bizonyítékaival. Csak nála érezte magát boldognak, szünetlenül fölkereste társaságát, alig hagyta el, s már hő vágygyal óhajtotta viszont látni. „Vesszek el, írja hozzá, ha nemcsak hogy tuseulumi házam, hol különben oly jól érzem magamat,

¹ *Ad Att.*, I, 14. — ² *Ad Att.*, XVI, 3.

de ha a Boldog Szigetek is tetszenének nálad nélkül!“¹ Bármily élvezet szerzett is neki, ha ünnepelték, tapsolták, hízelegtek, ha maga körül udvarlókat és bámulókat látott, mégis a nyüzsgő tömeg és a zaj közepéből mindig bánkódva fordult távollevő barátja felé. „Bármily nagy társaságban is sokkal elhagyatottabbnak érzem magamat, mintha egyedül veled volnék.“² S valóban ez az egész nagy társaság, mely körülte volt, politikai barátokból áll, kik az eseményekkel együtt változnak, kiket az érdekközösség hozzá csatol, s a vetélkedő dícsvágy ismét elszakít, velök szemben kénytelen vala Cicero tartózkodó és megfontolt lenni, a mi igazi büntetés egy oly nyílt szívű emberre. Ellenbeu Atticusnak megmondhat mindent, s szabadon rá bízhatja magát. Sürgetve szokta is őt fölszólítani, hogy jelenjék meg nála, mihelyt a legkisebb kedvetlenség szállja meg. „Ohajtozom utánad, írja neki, szükségem van rád, várlak. Ezerféle bajom van, a mi nyugtalanít, a mi aggaszt, s a mitől csak egy veled teendő séta fog megkönnyíteni.“³ Ki nem fogynánk belőle, ha össze akarnók szedni mindazon kedveskedő szavakat, melyekkel levelei telvék, s melyek útján érzeményei kifejezést találnak. S mindezek semmi kétséget hagynak fön Cicero gondolkozása felől, s mutatják, hogy ő nem csak úgy tekintette Atticust, mint hű és komoly barátot, kinek támogatására számítani lehet, hanem, a mi meglepőbb, finom és gyöngéd léleknek is tartotta: „Te, mondja neki, mindenkinek bánatában részt veszel.“⁴

Ime ez egészen más fogalmat ad Atticusról, mint a milyet róla rendesen alkotni szoktunk; pedig e határozott bizonyítékokkal csakugyan nem szállhatunk szembe. Hogyan

¹ *Ad Att.* XII, 3. — ² *Ad Att.*, XII, 51. — ³ *Ad Att.*, I, 18. — ⁴ *Ad Att.*, XII, 14.

állíthatnók mi, hogy az ő baráti érzelme kétes jellemű vala, midőn látjuk, hogy minden barátja meg volt elégedve vele? Áll-e jogunkban követelőbbeknek lennünk, mint azok valának, s nem sértenők-e meg az oly embereket, mint Brutus és Cicero, ha azt hinnők, hogy oly hosszú időn át bolondíttatni hagyták magukat, s ezt soha sem vették észre? Másfelől azonban, hogyan magyarázható meg, hogy az utókor, mely pedig csupán Atticus barátainak bizonyítékai alapján ítél, ugyanezen bizonyítékokból teljesen ellenkező véleményt merít ő felőle, mint a hogy barátai megítélték? Ez világosan onnan van, mert az utókor és a kortársak nem egy ugyanazon nézpontról ítélik meg az embereket. Láttuk, hogy Atticus, ki szabályelvül állította föl magának, hogy politikai dolgokba nem elegyedik, nem tartotta kötelezettnek magát arra, hogy osztozzék velök oly veszélyekben, melyeknek azok éppen a miatt ki voltak téve, mert politikával foglalkoztak. Annak mind dicsőségét, mind veszélyét rájok hagyta egészen. Gyöngéd, lekötelező, áldozatkész vala irántok az élet összes rendes folyamatában; de ha valami nagy politikai válság állott be, mely azokat fenyegette, ő félre vonult, s magukra hagyta barátait. Úgyde, ha az ember az eseményeket távolról nézi, midőn sok század választ el bennünket a tényektől, akkor csupán a legjelentékenyebb történeteket, főleg a politikai forradalmakat vesszük csak észre, azaz éppen azon körülményeket, melyek közt Atticus barátsága el szokott volt homályosodni. E miatt ítélünk róla szigorúan. Azonban a kortársak másként fogták föl a dolgot. Ama nagy válságok elvégre is csak ritka és múló kivételek valának, melyek kétségkívül súlyosan érintették őket, de még nagyobb hatással volt rájuk az az ezerféle apró eset, melyről az utókor tudomást sem vesz többé, melyek azonban egymásra következősök sorozatában teszik a mindennapi életet. A kor-

társak tehát az ily szíves szolgálatokból, melyek minden perczben ismétlődnek, melyek sokaságuknál fogva is megnyerik a szíveket, ítélik meg az igazi barátságot, s ezekből jobban megismerik azt, mint egy szembeszökő jótettből, melyet valaki ama nagy és ritka események alkalmával tanúsított irántok. E miatt voltak Atticus felől annyira más véleményben, mint mi vagyunk.

Minden kétségen kívül áll, és ez egyéniség egyik jellemző vonásának tekintendő azonban az a tény, hogy Atticus szükségét érezte annak, hogy sok jó barátot szerezzen, és gondot fordított arra, hogy azokat megnyerje és megtartsa. Tagadni lehet, ha akarja az ember, hogy ez a vágy ő benne a nemes és rokonszenves természet nyilatkozása volt, s abból eredt volna, a mit Cicero oly gyönyörűen nevez „a lélek azon hajlamának, mely szeretni akar“; de, még ha fölteszszük is, hogy Atticus azzal csak foglalkoztatni és betölteni akarta életét, akkor is meg kell vallani, hogy nem közönséges jellemre mutat, mikor valaki így tudja betölteni életét. Ez a kényes ízlésű epicureus, ez az élni-tudás mestere, ismerte azt az elvet, „hogy az élet nem élet, ha az ember egy jó barát kölcsönös szeretetében nem talál pihenő-helyet.“¹ Ő lemondott a politikai küzdelmek izgalmairól, az ékesszólás diadalairól, a kielégített dícsvágy örömről; de kárpótlásul élvezni akarta a magába vonult élet minden gyönyöreit. Minél inkább elzárkózott és visszahúzódó életet folytatott, annál válogatósabb és kényesebb volt azon élveket tekintetében, melyeket az nyújthatott neki; csupán ezeknek adván át magát, ízlelni, bennök kéjelegni, s kelyhököt kiüríteni vágyott. Szüksége volt barátokra, s köztük kora legnagyobb szellemeire,

¹ *Cui potest esse vita vitalis, ut ait Ennius, qui non in amici mutua benevolentia conquiescat?* (Cicero, *de Amicit.*, 6.)

legnemesebb embereire. Tevékenységét, melyet máshová nem fordított, egészen arra irányzá, hogy megszerezze magának a társaslét ama gyönyöreit, melyeket Bossuet az emberi élet legfőbb javának nevez. Ezt a jót szerencsés vala Atticus még kívánságán felül is élvezni, s a barátság bőségesen megfizetett neki mindazon fáradságért, melyet rá fordított. Ez vala az ő egyetlen szenvedélye, ennek teljesen eleget tett; és a barátság, mely életét megszépíté, nevét is híressé tette az utóvilág előtt.

III.

Atticus magánélete tehát kedvező színben áll előttünk. Kevésbé szerencsésen üt ki rá nézve ítéletünk, ha a politikai életben tanúsított magatartását tanulmányozzuk. E tekintetben nem maradt megkímélve a vádaktól, s nem könnyű őt megvédelmezni.

Mindamellett is nem lenne róla alkotott ítéletünk nagyon kedvezőtlen, ha magatartását egészen a mi korunk fogalmai szerint mérlegelnők. A közvélemény ma már sokkal elnézőbb lett azok iránt, kik nyíltan bevallják, hogy a politikától visszavonulva akarnak élni. Annyi ember vágyik hazáját kormányozni, s oly nehezzé vált e nagy tömegeből választani, hogy szinte hajlandók vagyunk hálával viseltetni azok iránt, kiket ily dícsvágy nem gyötör. A helyett, hogy kárhozzátnók őket, még inkább mérsékelt és böcs embereknek nevezzük; oly kivételt képeznek, kiket inkább bátorítani kell, hogy így kissé megtisztuljon a politika sűrűn ellepett útja. Rómában teljesen máskép gondolkoztak, s nem nehéz e különbség okait föltalálnunk. Ott az, a mit politikai testnek lehetne nevezni, valójában nagyon korlátolt terjedelmű vala. A rabszolgákon kívül, kik nem számítottak, a népen

kívül, mely megelégedett azzal, hogy szavazatát a választásoknál beadja, vagy inkább eladja, s melynek legnagyobb előjoga abban állott, hogy a jelöltek költségén mulatott, s az állami pénztárból élelmeztetett, csak néhány ősi származású, vagy újabban hírre emelkedett család osztozkodott a közhivatalokon. Ez a születési és vagyoni aristocratia nem igen nagy számú volt, s alig elegendő arra, hogy azon sokféle tisztségek személyzetét szolgáltatni tudja, melyek által az akkori világ kormányoztaték. Sokat adtak tehát arra, hogy senki se vonja ki magát e kötelezettség alól, s a visszahúzódó embert szökevénynek tekintették. Nem úgy megy ez a mi democrat világunkban. Mivel minden állás nyitva áll mindenki előtt, s mivel a fölvilágosultság elterjedésével minden osztályban születhetnek a hivatalokra alkalmas egyének: épen nem lehet attól tartani, hogy néhány nyugalmat szerető, békés és csöndes szellemű ember távolmaradása észrevehető és sajnós hézagot hagyjon azok sorában, kik mindenfelől mohón rohannak a hatalom birtokára. Más részről ma úgy gondolkodunk, hogy az ember a politikai életen kívül is ezerféle módon szolgálhatja a hazát. A római előkelő származású emberek nem ismertek más módot; ők úgy tekintették a kereskedést, mint nem eléggé tisztességes foglalkozást,¹ melyre egyes ember csak azért adja magát, hogy vagyont szerezzen, s nem látták be, hogy az állam is mennyit nyerhet mellette. Az irodalom csak kellemes és hiábavaló időtöltés színében tűnt föl nekik, s nem értették meg annak társadalmi fontosságát. Ebből következett, hogy náluk egy oly ember előtt, ki bizonyos rangot foglalt el, csak egyetlen tisztességes út nyílt arra, hogy te-

¹ Tit. Liv., XXI. 63: *Quaestus omnibus patribus indecorus visus.*

vékenységét érvényesíthesse és hazájának használjon, s ez az út a politikai működés terére vezetett.¹ Egyebet tenni, az ő szemökben egy jelentőségű volt a semmittevéssel; ők henyéknek nevezték a legmunkásabb tudósokat, s eszközbe sem jutott, hogy az állami szolgálaton kívül volna valami más, a mi megérdemelné, hogy egy polgár rá fordítsa idejét. Így gondolkodtak a régi rómaiak, s különösen meglepő lett volna rájuk nézve, ha látják, hogy valaki, mint Atticus tette, azt a jogot igényli magának, hogy nem szolgálja a hazát, erői és tehetségeinek határai közt. Cato, ki soha sem pihent, ki kilenczven éves korában is ereje teljes érzetében jött be a városba tuscolumi villájából, hogy vádat emeljen Servius Galba, a lusitánok hóhérja ellen, bizonyára oly meggyőződést táplált, hogy a ki quirinali házában, vagy epirusi birtokán, vagy könyvei és szobrai közt mulat, míg Róma sorsa a forumon, vagy Pharsalus síkján eldől, ép oly bünt követ el, mint a ki sátorában marad a csata napján.

Atticusnak e rendszeres visszavonulása nem volt tehát római szokás; a görögöktől tanulta azt. Görögország ama kicsiny, kormányozhatlan köztársasági államaiban, hol a polgár nem ismert nyugalmat, melyek közvetítés és ok nélkül mentek át a legdurvább zsarnokságból a legféltlenebb szabadosságra, könnyen érthető, hogy a békés és tanulmányozó emberek végre is bele fáradtak e meddő viszályokba. Megszüntek oly méltóságokra vágyni, melyek csak a szeszélyes tömegnek tett hízélgéssel voltak elérhetőek, s melyeket csak azon föltétel alatt lehetett megtartani, ha ugyancsak annak engedelmeskednek. Különben is, micsoda becsesl bírhatott előttük ez az oly nehezen megszerezhető s oly ritkán meg-

¹ Ezt mondja Scipio a *köztársaságról* írt munkájában (I, 22.)

Quum mihi sit unum opus hoc a parentibus maioribusque meis relictum, procuratio atque administratio republicae, etc.

őrzött hatalom, midőn meg kellett azt osztani a legaljasabb demagógokkal, s érdemes volt-e fáradságra és bajlódásra az a czél, hogy az ember egy Kleonnak legyen utódja, vagy tisztvársa? És míg a fáradság és a csömör elűzte a tisztességes embereket e nyomorú küzdelmek színteréről, azalatt a bölcészet, napról napra jobban tanulmányoztatván, bizonyos büszkeséget öntött a vele foglalkozókba, a mi ugyanazon eredményre vezette őket. Az oly emberek, kik azzal töltötték idejüket, hogy istent és a világot tanulmányozzák, s kik kutatni törekedtek azon törvényeket, melyek a mindenséget kormányozzák, méltóságukon alattinak tartották leszállniok e magasságból csak azért, hogy néhány négyszög mérföldnyi államokat kormányozzanak. Az iskolákban is rendes vitakérdésül szolgált az, hogy az ember köteles-e, vagy nem, politikai ügyekkel foglalkozni; hogy a bölcsnek kell-e hivatalokra törekednie, s hogy a szemlélődő élet, vagy a tevékenykedő élet-e előbb-való? Néhány bölcész, tétovázva, a tevékeny életnek adott elsőbbséget, a sokkal nagyobb rész az ellenkező vélemény mellé állott, melynek szárnyai alatt aztán sok ember jogosultnak érezte magát bizonyos előkelő henyeségnek élni, visszavonúlva a tudomány és művészet élvei által szépített magányukba, hol boldogan éltek, míg Görögország haldokolt.

Atticus követé példáját. Magával vivén Rómába ezt a görögországi szokást, nyíltan kijelentette elhatározását, hogy nem fog többé politikai vitákba elegyedni. Mindazon versengések alatt, melyek szakadatlanul zaklatták Rómát Cicero consulságától fogva a polgárháborúig, ő ügyesen félre tudott húzódni. Még abban az időben is, mikor e tusák a legmérgeesebben folytak, érintkezésben állott minden párttal, mindenütt voltak barátai, s e különböző politikai jellemű baráti összeköttetései is csak új ürügyet szolgáltatott neki

arra, hogy semleges maradjon. Midőn Caesar a Rubicón átkelt, Atticus több mint hatvan éves volt már, mely korban megszűnt a rómaiaknál a katonáskodásra való kötelezettség. Ez a körülmény is egygyel több okot szolgáltatott neki, hogy nyugton maradjon; igénybe is vette ezt. „Nyúgalomba léptem,”¹ válaszolta azoknak, kik fölszólították, hogy álljon be a hadseregbe. Ugyanily magatartást követett, és hasonló sikerrel, Caesar halála után; de ekkor jobban megesaltá a közvéleményt. Annyira Brutus barátjának tartották őt, hogy mindenki hitte, hogy ezúttal nem vonakodik nyíltan színt vallani. Maga Cicero, ki pedig bizonyosan jól ismerte őt, számított rá; de Atticus most sem hazudtolta meg magát, s fölhasznált egy fontos alkalmat, mikor a közönségnek kijelentette, hogy akarata ellenére nem engedi magát bevonatni. Mialatt Brutus hadakat szedett Görögországban, néhány lovag, az ő barátai, arra a gondolatra jöttek, hogy aláírást nyitnak a gazdag rómaiak közt a katonaság tartási költségeinek fődözésére. Először is Atticushoz fordultak, hogy az ő neve álljon az adakozók élén. Atticus egyenesen megtagadta az aláírást. Azt válaszolta, hogy vagyona Brutus rendelkezésére áll, ha szüksége van rá, s ha úgy kéri tőle, mint barátjától; de ugyanekkor kijelenté, hogy semmiféle politikai tüntetéshez nem fog csatlakozni. Visszaútasító válasza az egész aláírást megghiúsította. Ugyanez időben, híven azon szokásához, hogy minden pártnak kedvére tesz, szívesen fogadta házában Fulviát, Antonius feleségét és Volumniust, ugyanannak főhadszertárnokát; s biztos levén, hogy mindeütt vannak barátai, nem nagy aggodalmak közt várta a küzdelem kimenetelét.

¹ Corn. Nep., *Attic.*, 7: *Usus est aetatis vacatione.*

Legkülönösebb azonban az, hogy ez az ember, ki oly határozottan semleges maradt, még sem volt közönyös. Életrője azt a magasztalást mondja róla, hogy mindig a jobbak pártjához tartozott,¹ s ez igaz is; csakhogy azt a szabályt követte, hogy nem szolgálja pártját, s megelégedett azzal, hogy boldogulását szíven hordozta, még pedig a legmelegebben. Voltak — hihetné-e az ember? — politikai szenvedélyei, melyeknek bízalmas körben rendkívül élénk kifejezést tudott adni. Annaira gyűlölte Caesart, hogy még azért is kárhoztatta Brutust, hogy eltemetését megengedte.² Kétségtelenül azt akarta volna, mint a legdühösebbek kívánták, hogy a Tiberisbe vessék annak holttestét. Nem mondott tehát ő arról le, hogy előszeretettel és különös vonzalmat senki iránt se érezzen, s hogy azt legmeghittebb barátai előtt ki ne jelentse. Tartózkodása csak ott kezdődött, hol tennie kellett. Soha sem akart részt venni a küzdelemben; de ha nem osztozott is annak veszélyeiben, érezte legalább minden izgalmait. Mosolygunk, midőn látjuk, hogyan lelkesedik és melegül föl, mintha ő is a valódi harczosok közé tartoznék; részt vesz minden sikerben és minden vereségben; üdvözli a bátrakat, biztatja a tétovázókat, korholja a csüggedőket, és szabadságot vesz magának arra, hogy rendre útasítsa és megrója azokat, kik lanyhán látszottak fogni a dolgot, ő, a ki épen semmit sem tett. Érdekes hallani azon szemrehányásokat, melyeket Ciceróhoz intéz, midőn ez habozva csatlakozik Pompejushoz; a legszenvedélyesebb hangot veszi ajkára, eszébe juttatja tetteit és szavait, s esdekelve kéri saját dicsősége érdekében, idézi neki saját írott szavait, hogy határozatra bírja.³ A bátorság ily kitörése, melyre ő másokért hagyja magát ragadtatni, néha meglehetősen komikus jele-

¹ Nep., *Attic.*, 6. — ² *Ad Att.*, XIV, 10. — ³ *Ad Att.*, VIII, 2.

neteket szült. Midőn Pompejus Brundusiumba zárkózott, Atticus, a legmélyebb fájdalomtól indítatva javasolta, hogy kellene valamit tenni megszabadítására, s annyira ment, hogy Cicerót kérte, tegyen elutazása előtt valami hatásos kezdeményezést. „Csak ki kell tűzni egy zászlót, mondá, mindenki körülte fog seregleni.“¹ A jó Cicero egészen tűzbe jött barátjának sürgető buzdítására, s némely pillanatban úgy érezte, mintha bátorsága volna, s csak alkalomra várt, hogy neki vágjon a dolognak. Az alkalom kínálkozott, s hogyan zsákmányolta ki? íme maga beszéli el. „Midőn Pompejiban fekvő házamba érkeztem, Ninnius, a te barátod, fölkeresett, értésemre adván, hogy az ott állomásozó három cohors századosai másnap meg akarnak engem látogatni, s hogy át akarják adni a várost. Tudod: mit tettem én? Tovább útaztam még hajnalban, hogy ne találkozzam velök. Hiszen mit ér ez a három cohors? S még ha többen lettek volna is, mit tettem volna én velök?“² Ez okos emberhez illően van mondva, ki magát jól ismeri. A mi Atticust illeti, kérdeni lehet: vajon őszinte volt-e benne a buzgóság, melyet az ügy mellett tanúsított, midőn más részről azt látjuk, hogy állhatatosan vonakodik annak szolgálatába állni. Az ily nagy szenvedélyek, midőn oly óvatosan elzárkóznak a szívbe, és külső tettekben nem nyilvánulnak, méltán költik föl gyanúnkat valódiságuk iránt. Talán csak élénkíteni akarta kissé a tétlen szemlélőnek szerepét, melyet magának szánt, az által, hogy egy bizonyos pontig részt vett a küzdelem mozgalmaiban. Epicurus böles tanítványa meg szokott maradni a felhőtelen magaslaton, honnan nyugodtan legelteti szemeit a hajótörötteken és az emberi összevisszaságok látványán; de csak nagyon messziről élvezi azokat, s a gyönyör csökken a távolság miatt. Atticus

¹ *Ad Att.*, X, 15. — ² *Ad Att.*, X, 16.

ügyesebb, s jobban tud élvezni: ő leszáll a zűrzavar kellő közepébe, közléről nézi azt, részt vesz benne, mindig biztos levén, hogy idejében vissza tud vonulni.

Az egyedüli nehézség, melylyel meg kellett küzdenie, abban állt, hogy semlegességét mindenkivel elfogadtassa. E nehézség annyival nagyobb vala, mivel magaviseletével épen azokat sértette, kiknek becslésére legtöbb súlyt kellett helyeznie. A köztársasági párt, melyhez jobban ragaszkodott, s melynek sorában barátai közül legtöbben álltak, bizonyosan sokkal kevésbbé volt hajlandó megbocsátani neki, mint Caesar pártja. A hajdankorban is, s még inkább napjainkban nagyon szokták dicsérni azt a mondást, melyet Caesar a polgárháború kezdetén tett: „A ki nincs ellenem, mellettem van“, s nagyon kárhoztatták Pompejus ellenkező mondását: „a ki nincs mellettem, ellenem van“. Pedig kellő szempontból tekintve a dolgokat, se a dicséret, se a kárhoztatás nem nagyon indokolt. Mindkét vetélytárs saját szerepéből beszél, midőn így fejezi ki magát, s szavaik helyzetökből kifolyók valának. Bárhogyan ítéljük is meg Caesart, ő a főnálló rend megdöntésére vállalkozott, s azért szükségképen halára kötelezve érezhette magát azok iránt, kik azt tennie hagyták. Józan ész szerint mit is kívánhatott volna egyebet tőlük? A ki őt nem akadályozta, az, igazában véve, segített neki. De a törvényes rend, a főnálló rend jogosítva hiszi magát arra, hogy mindenkit fölszólítson az ő megvédésére, hogy mindazokat ellenségnek tekintse, kik fölhívó szózatára nem válszólnak, mert általánosan elismert elv, hogy az a polgár, ki nem visz segílyt a nyiltan megtámadott törvénynek, ennek szempontjából, azok büntársává teszi magát, kik a törvényt megsértik. Természetes tehát, hogy a Rómába érkező Caesar jól fogadta Atticust és mindazokat, kik nem mentek el Pharsalushoz; s viszont természetes, hogy ezek ellen nagyon

föl voltak ingerülve a Pompejus táborában álló köztársaságiak. Atticus nem sokat törődött haragjokkal; engedte beszélni a könnyelmű és fölbőszült fiatalságot, mely nem tudott vigaszt találni, a miért Rómából távoznia kellett, s fenyegetőzött, hogy azokon fog boszút állani, kik ott maradtak. Mibe vette ő az efféle fenyegetéseket? Biztos volt, hogy a párt legjelentékenyebb és legtiszteltebb két emberének becsülését megtartotta, s ezek tanúságát szembe állíthatta mind a többinek haragjával. Cicero és Brutus, lángoló meggyőződésök mellett is sohasem vették rossz néven az ő magatartását, sőt úgy látszott, helyeslik, hogy nem elegyedett politikai ügyekbe. „Ismerem érzelmeid becsületes és nemes voltát, mondá neki Cicero egyszer, midőn Atticus indítatva érzé magát, hogy mentegetőzzék; nincs köztünk egyéb különbség, csak az, hogy máskép rendeztük be életünket. Engemet bizonyos dicsvágy az állami méltóságok elnyerésére ösztönöz, míg téged bizonyos, épen nem kárhoztatandó indokok a tisztességes magánélethez vonzanak.“¹ Másrésről Brutus, élete vége felé ezt írja hozzá: „örizkedem attól, hogy téged vádoljalak Atticus; korod, jellemed, családod mind arra indít, hogy a nyúgalmat szeresd.“²

E kedvező ítélet Brutus és Cicero részéről annyival meglepőbb, mivel ők jól ismerték azt a bajt, melyet egy hasonló példa okozhat azon ügynek, melyet védelmezének. A köztársaság nem csupán ellenségeinek merészsége által veszett el, hanem híveinek közönyössége miatt is. Az a szomorú látvány, melyet a köztársaság ötven év óta nyújtott, a méltóságok nyilvános áruba-bocsátása, a botrányos erőszakoskodások, melyek a forumon mindannyiszor megújultak, a

¹ *Ad Att.*, I, 17. Lásd ezen kívül *de Offic.*, I, 21, s főleg I, 26. Ez utóbbi hely nyilván Atticusra célel. — ² *Epist. Brut.*, I, 17.

mikor csak egy-egy új törvény fölött folyt a vita, a csaták, melyek minden választás alkalmával vérrel áztatták meg a Mars-mezőt, azok a gladiator-csapatok, melyekkel környezni voltak kénytelenek az emberek magukat, hogy védve legyenek, mind azok a szégyenletes kihágások, azok az aljas ármányok, melyek közt Róma utolsó erői fölemésztettek, teljesen elcsüggesztették a tisztességes polgárokat. Félre húzódtak a közélettől; nem vágyódtak a hatalom után, mióta azt erőszakkal és csellel voltak kénytelenek kiküzdeni az emberektől. Cato rettenthetlen bátorsága kellett ahhoz, hogy valaki visszatérjen a forumra, ha ködörösökkel fogadták is, és ha széttépett togában és véres fejjel menekült is onnan. Így minél többre vállalkoztak a merészek, annál inkább szabad menetökre hagyták a dolgokat a félénkek, s az első triumviratus és Bibulus consulsága óta szemmel látható volt, hogy a tisztességes polgárok egykedvűsége azon dícsvágyók kezére fogja juttatni a köztársaságot, kik a hatalom birtoka után epekedtek. Jól látta ezt Cicero, s leveleiben nem szűnt keserűen gúnyolódni azon önző gazdagok ellen, kik halasztaikkba voltak szerelmesek, s kik az előre látható romlás közepette azzal vigasztalják magukat, hogy ángolnáikat legalább meg fogják menteni. A *köztársaságról* írott műve bevezetésében bámulatos erélylyel támadja meg azokat, kik maguk elcsüggedvén, másokat is csüggedésre igyekeznek bírni, kik azt állítják, hogy az embernek jogában áll nem szolgálni a hazát, s keresni saját jólétét a haza jóléte nélkül is. „Ne hallgassunk, mondja végül, a visszavonulást jelző hangra, mely füleinkbe szólal s mely hátra akarja hívni azokat, kik már rohamra indultak.“¹ Brutus is ismerte azt a bajt, melyben a köztársaság haldokolt, és gyakran panaszs-

¹ *De Rep.*, I, 2.

codik a rómaiak gyöngesége és csüggedése ellen. „Hidd el nekem, mondja, mi nagyon félünk a száműzetéstől, a haláltól, a szegénységtől.“ ¹ Atticushoz írja e szavakat, s még sem alkalmazza rá! Mily különös bűverővel kellett hát birnia ez embernek, mily hatalmat gyakorolt barátsága, hogy e nagy polgárok ekként czáfolták meg magukat az ő kedvéért, s hogy oly nyíltan megbocsátották neki azt, a mit másokban elkárhoztattak!

Minél jobban gondolkozik az ember e talány fölött, annál kevésbbé tudja elképzelni az indokokat, melyekkel Atticus előállhatott, hogy magatartását igazolja. Ha ő egy lett volna azon tudósok közül, kik történelmi vagy bölcseleti kutatásokba mélyedve, csupán a múltban és a jövőben múlatnak, s valójában nem is kortársai azoknak, kikkel együtt élnek: szigorúan véve még lehetne érteni, hogy nem vett részt küzdelmeikben, mivel távol tartotta magát szenvedélyeiktől is; de hát tudjuk, hogy Atticus épen ellenkezőleg a legerősebb hajlamot táplálta kora politikájának minden apró izgalmai és titkos fondorlatai iránt. Törekedett megismerni azokat, s kitűnően értett kibonyolításukhoz; ezek valának rendes tápláléka tudványó lelkének, s Cicero ő hozzá fordult kiválólag, ha azokról értesülést akart szerezni. Nem is tartozott ő azon szelíd és félénk jellemű egyének közé, kik a magános elmélkedésre vannak teremtvé, s kik nem találják föl magukban a tevékenykedő életre szükséges rugót. Ellenkezőleg: ebből a világos és gyakorlati szellemű üzletemberből bizonyosan kitűnő államférfi válhatott volna. Hogy hazájának hasznára lehessen, nem lesz vala szüksége egyébre, csak hogy annak szolgálatára szenteljen egy keveset abból a tetterőből, abból az értelemből, melyet saját meggazdagodá-

¹ *Epist. Brut.*, I, 17.

sára fordított; s Cicerónak igaza van, midőn fölismerte benne a politikus hajlamot. Végre, még csak ahoz a nyomorúságos mentséghez sem folyamodott Atticus, hogy ő azért nem foglalt pártállást, mivel rá nézve minden párt közönyös, s hogy, nem birván határozott meggyőződéssel, nem tudja, melyik fél oldala mellé sorakozzék. Cicero és Brutushoz intézett leveleiben százszor fejezi ki ennek épen ellenkezőjét; százszor bámúlatra ragadta azokat köztársasági buzgalmának hevével. És mind ennek daczára nyugton maradt, mikor megérkezett az alkalom, hogy szolgálatába szegődjék azon kormányznak, melyhez, mint mondá, annnyira vonzódik. A helyett, hogy csak némi erőfeszítést is tenne, hogy annak bukását késleltesse, csak arra vigyáz, hogy őt magát össze ne zúzzák a leszakadó romok. De ha nem tett is semmit védelmére, megadta-e legalább pártjának azt a végtisztességet, hogy bánatot mutasson bukásán? Tanúsította-e valamiképen, hogy ha nem jelent is meg a csatában, részt vesz legalább a veszteségben? Vissza tudott-e húzódni, midőn egy oly hatalom alatt vénült meg, melynek kénytelen vala hódolni, vissza tudott-e húzódni azon méltóságos és szomorú elzárkózottságba, mely még a győzőnek is tiszteletet parancsol? Nem, s bizonyára ez az, mi bennünket Atticus életében legjobban bánt. Sőt inkább sajnálatos sürgelemmel sietett alkalmazkodni az új kormányhoz. Egy nappal az után, mikor ő maga is proscribáltatott, a proscriptorok barátjaként jelenik meg. Pazarolja rájuk szellemének minden varázsát, folytonosan látogatja őket, részt vesz minden ünnepélyeiken. Bármennyire szokva vagyunk is azt látni, hogy ő minden győztes kormányt örömmel fogad, még sem tudunk megbarátkozni azzal az eszmével, hogy Brutus barátja és Cicero híve oly hamar meghitt emberévé lett Antonius és Octaviusnak. Még a legelnézőbb természetű emberek is úgy fognak vélekedni, hogy ama két

nagyhirű férfi barátsága oly kötelességeket rótt Atticusra, melyeket ő nem töltött be, és hogy ama férfiak emléke ellen, kik őt szeretetökökkel tisztelték meg, árulást követett el, midőn éppen azok hóhérait tette barátságuk örökösivé.

Ha tehát nem érzünk hajlandóságot oly kedvezőleg ítélni Atticusról, mint Brutus és Cicero ítélték, annál kevésbbé fogunk osztozkodni azon naiv lelkesedésben, melylyel iránta Cornelius Nepos viseltetik. Ez az engedelkeny életíró semmi egyéb meglepőt nem talál hőse életében azon szerencsés végzetén kívül, hogy oly nagy veszélyeket ki tudott kerülni. Nem bir magához térni bámulatából, midőn látja, hogy Sullától Augustusig annyi polgárháborútól tudott menekülni, annyi proscriptiót túlélni s tudta oly ügyesen föntartani magát ott, hol annyian elvesztek. „Ha magasztalni lehet, mondja Cornelius Nepos, azt a kormányost, ki megmenti a hajót a szirtek és viharok közöl, nem bámulhatjuk-e az oly ember bölcsességét, ki a politikai élet heves zivataraiból bántatlanul tudott megmenekülni?”¹ Itt azonban nincs helyén ez a bámulat. Mi azon bátor szívű emberek számára tartogatjuk a mi magasztalásunkat, kik tetteiket összhangba hozták elveikkel, s kik meg tudtak halni meggyőződésök védelmében. Sikerre nem jutásuk nem csökkenti tiszteletünket, s bármit mondjon is Atticus bámulója, vannak oly szerencsés hajózások, melyek kevesebb tiszteletet érdemelnek, mint némely hajótörés. Az egyetlen dicsőség, melyet Atticus teljesen megérdemel, melyet életírója oly nagy készséggel ad meg neki, abban áll, hogy ő amaz időszak legügyesebb embere vala; tudjuk azonban, hogy van sok más dicsőség, a mi ennél többet ér.

¹ *Attic.*, 10.

2

CAELIUS.

A RÓMAI IFJÚSÁG CAESAR KORÁBAN.

A történet azon részében, melyet itt tanulmányozunk, egy sincs talán érdekesebb alak, mint Caelius. Élete kiválólag megérdemli figyelmünket. Ő nem alkot, mint Brutus, egy ragyogó kivételt kortársai közül; ellenkezőleg: ő egészen a maga korának gyermeke, ő úgy élt, mint körülte éltek az emberek. Az akkori összes ifjúság, a Curiók, Dolabellák hasonlóak valának ő hozzá. Azok is, mint ő, korán megromlottak, keveset gondolnak méltóságukkal, pazarolják javaikat, barátai a gyönyörölvéeknek; mindannyian, mihelyt tehetik, a nyilvános életbe rohannak nyugtalan dícsvágyukkal, kielégítésre vágyó nagy igényeikkel, kevés lelkiismerettel és benső hit nélkül. Az ő története tehát mind a többieké is, s tanulmányozásának az az előnye van, hogy egy fogással megismerjük azt az egész nemzedéket, melyhez ő tartozott. Tanulmányozása pedig Cicero segélyével könnyű. Életfolyásuk és elveik oly nagy különbözőése mellett is, Cicero mindenkor valami sajátságos vonzalmat érzett Caelius iránt. Ő szerette e szellemes ember társaságát, ki mindenben nevetett, s jobban találta magát vele, mint a Cato vagy Brutus-féle emberek-

kel, kiknek ridegsége visszariasztotta. Védelmezte őt a törvénszékek előtt, midőn egy asszony, kit Caelius szeretett vala, vesztére tört, s ez a védbeszéd bizonyosan a legszebbek közé tartozik mindazok közt, melyek tőle ránk maradtak. Később, midőn Ciliciába kellett mennie, Caeliust szemelte ki politikai levelezőjeül. A szerencsés véletlen úgy akarta, hogy levelei a Cicero által ő hozzá intézettekkel együtt fönmaradtak, s amaz egész gyűjteményben az ő leveleinél nincsenek elmésebb és érdekesebb tartalmúak. Állítsuk össze mind az abban szétszórt adatokat, s ezekből próbáljuk megalkotni Caelius történetét, s így fogalmat szerezni arról, hogy milyen vala az akkori római ifjúság. Nem érdektelen dolog ez ifjúságot megismernünk, mert fontos szerepet játszott a jövő eseményekben, s Caesar főleg azt használta föl az általa létesítendő forradalom kivitelére.

I.

Caelius nem származott hírneves családból. Egy Puteoliban lakó római lovag fia volt, ki kereskedést űzött és nagy jószágokat szerzett Afrikában. Atyja, kinek egész életében nem volt egyébre gondja, mint hogy meggazdagodjék, mint történni szokott, nagyobb dícsvágyat táplált fiára nézve, mint valaha maga iránt; azt akarta, hogy államférfi váljék belőle, s mivel tudta, hogy a közhivatalokra ékesszólás nélkül nem juthat el, korán Ciceróhoz vitte, hogy ez képezzen a fiúból, ha lehet, nagy szónokot.

Nem volt még ekkor szokás, hogy a fiatal embereket a rhetorok iskolájába zárják, s beérjék azzal, hogy képzelt jogügyek vitatásában gyakoroltassanak. A mint a férfi-togát fölvelték, tehát tizenhat éves koruk táján, azonnal valamely híres államférfihez vitték őket, s ezt azután nem is hagyták

el. Ott a legbizalmasabb családi körben hallgatták aztán mesterök társalgását barátaival, vitáit ellenfeleivel; látták, hogyan készül az csöndben nagy szónoki csatáira, s követték őt a basilicába és a forumra; hallották perbeli beszédeit, vagy a nép előtt tartott szónoklatait, s mikor aztán már ők maguk is képesek voltak nyilvánosan beszélni, annak oldala mellett és pártfogása alatt léptek föl. Tacitus nagyon sajnálja, hogy az ő korában már nem volt divatos ez a férfias nevelés, mely a fiatal embert a valóság körülményei közé helyezvén, a helyett, hogy a rhetorica képzelt tényei közé szorítná, fölbresztette benne a természetes és igaz ékes-szólásra való hajlamot, s mely bátorrá tette az ifjút, az által hogy rögtön a valódi harcok közepébe vetette, s mint ő kifejezi magát, a háborút a csatamezőn tanította meg neki, *pugnare in proelio discebant*.¹ Mindamellett is volt egy nagy veszély az ily nevelésben. Ez ugyanis nagyon korán megtanítá az ifjakat oly dolgokra, melyeket jobb minél tovább nem ismerni; megbarátkoztatta őket a botrány és romlottság látványaival, melyeket a nyilvános élet rendesen nyújt; nagyon gyors érettséget hozott létre, s időelőtti dicsvágyat gyújtott bennök lángra. Az a tizenhat éves fiatal ember, ki tartózkodást nem ismerő vén államférfiakkal élt bizalmas érintkezésben, ki előtt azok minden elővigyázat nélkül föltárták a pártok legaljasabb eselszövényeit, nem veszített-e okvetlenül valamit a korával együtt járó ártatlanságból és gyöngédségből? Nem lehetett-e attól tartani, hogy ez a rontó hatású együttlét végre is a fondorkodás, a siker imádásának hajlamát, a hatalom féktelen szeretetét s azt a vágyat költi föl benne, hogy minden eszköz fölhasználásával gyors-

¹ *De Orat.*, 34.

san jusson magas polczra, s hogy, mivel rendesen a leggyorsabb út a legrövidebb is, kísértetbe jőjön kiválólag ezen haladni?

Ez történt Caeliussal. Három egész évig, becsületben és munkában töltött három évig, nem hagyta el Cicerót. De végre észrevette, hogy egy oly fiatal ember mint ő, ki politikai pályát akar magának nyitni, többre megy azok mellett, kik a főnálló kormányt meg akarják dönteni, mint a mellett, ki azt megtartani akarja; megvált tehát Cicerótól, hogy Catilinához csatlakozzék. Az átmenetel hirteleni volt; de Caelius soha sem is igyekezett kiméletes modorban hajtani végre pártváltoztatásait. Ettől fogva élete, mint gondolni lehet, más fordulatot vett; lázongó és merész bujtogató vált belőle, kinek mardosó nyelvétől remegtek a forumon, és erőszakoskodásától a Mars-mezőn. Egy pontifex választása alkalmával leütött egy tanácsurat. Midőn questorra tétetett, mindenki azzal vádolta, hogy megvásárolta a szavazatokat. Nem elégedve meg a római népgyűlések fölzaklatásával, nem tudni mi okból: Nápolyban szított föl egy néplázadást. Ezalatt azonban az élvezeteket sem hanyagolta el. Azon dobzódó fiatalság tivornyái, melyhez ő is tartozott, minden pillanatban fölzavarták a közcsendet. Beszélik, hogy Róma utczái nem voltak biztosak, midőn azok éjente dözsölésök után hazafelé mentek, s hogy, mint a Plautus és Terentius által festett könnyelmű ifjak, ők is üldözőbe vették a tisztos nőket, kikkel találkoztak. Mind ez a bolondság sok költséggel járt, s Caelius apja, bármily gazdag volt is, nem mindig mutatott kedvet arra, hogy fizessen. Ilyenkor a puteolii becsületes kalmár bizonyosan megbánta dícsárgyát, melyet fia jövője iránt táplált, s úgy találta, hogy nagyon sokba kerül az a terve, hogy fiából politikust neveljen. Másrésről Caelius nem olyan jellemű vala, hogy könnyű

szívvel tűrje a korholásokat; oda hagyta tehát az apai házat, s azon ürügy alatt, hogy közelebb húzódik a forumhoz és a hivatalos helyekhez, lakást bérelt a Palatinuson 10,000 sesterciusért (2000 frank), a hirhedt tribun Appius Clodius házában. Ez nagy jelentőségű esemény volt az ő életében, mert ott ismerkedett meg Clodiával.

Ha Cicero bizonyítására támaszkodnánk, nagyon megvető ítélettel kellene lennünk Clodiáról; de Cicero sokkal szenvedélyesebb tanú, sem hogy teljesen igazságos tudna lenni; s az a dühös gyűlölet, melylyel Clodius ellen viseltetik, nagyon gyanússá teszi őt akkor is, ha annak nővéréről szól. Másfelől, részben meg is hazudtolja maga-magát, midőn azt mondja, hogy Clodia igen tiszteletreméltó emberekkel állott viszonyban, a mi nagyon meglepő volna, ha igaznak vennők, hogy ez mindazon bűntényeket elkövette, melyekkel Cicero vádolja. Nehéz elhinnünk, hogy a köztársaság ama nevezetes, és hírnevőkre féltékeny férfiai folytatták volna vele az ismeretséget, ha tudják, hogy ő megmérgezte férjét és szeretője volt fitestvéreinek. Pedig ezt nem Cicero találta ki; általánosan elterjedt hír vala ez, melyet ő örömet ismételt. Sok ember hitte azt Rómában, Clodia ellenségei beszélték, s róla csípős verseket csináltak és írtak a falakra. Clodia híre tehát nagyon rossz vala, s meg kell vallani, hogy némely túlzások daczára is némileg megérdemelte azt. Semmi sem bizonyítja, hogy férjét megölte volna, mint vádolták; a mérgezési gyanúsítások akkor szokásosak voltak, s bámulatos könnyelműséggel el is hitték. De annyi igaz, hogy szerencsétlenné tette férjét életében, s nem látszott megszorodottnak halála fölött. Kétes az is, bár Cicero állítja, hogy fitestvéreinek lett volna szeretője; de, szerencsétlenségére, nagyon is bizonyos, hogy sok szeretője volt. Egyetlen mentségül lehet fölhozni mellette, hogy az

ily életmód akkor meglehetősen általános vala. Az e fajta botrányok soha sem voltak közönségesebbek Róma előkelő hölgyvilágában. Ez azért volt így, mert a római társadalom is válságon ment át, melynek messzire visszamenő okait érdemes megismernünk. Mondani kell e tárgyról néhány szót, hogy számot adhassunk azon súlyos csapásról, mely a köz-erkölcsiséget érte vala.

Oly országban, hol a családi élet annyira tiszteltetett, mint Rómában, a nőknek nagy jelentőséggel kellett birniok. Lehetetlen volt, hogy befolyásuk, mely oly erős vala a házi körben, kísérletet ne tegyen kívülre is terjeszkedni, s az a tiszteletteljes állás, melyet a magánéletben elfoglaltak, egyszer szükségképen fölébreszthette bennök azt a vágyat, hogy a nyilvános életre is befolyást szerezzenek. A régi rómaiak, kik oly féltékenyek valának tekintélyökre, érezték ezt a veszélyt, s azért mindent megtettek saját védelmökre. Tudjuk, mily modort szenvedlegnek a nőkkel való bánás tekintetében; nincs oly rossz szó, mit el ne mondanának róluk, engedik őket megtámadni még a színpadon is, sőt még politikai beszédekben is gúnyt űznek belőlük.¹ Azonban nem kell rosszúl értelmezni e gúnyolódásokat, s nagyon sajnálni a nőket, kik azoknak tárgyaúl szolgáltak. Csak azért támadják

¹ A Gracehusok korában következőleg fejezte ki magát Metellus censor egy beszédében, midőn az agglagényeket hevesen megtámadá. „Polgárok, ha asszonyok nélkül élhetnénk, mindnyájan megszabadítnók magunkat e kellemetlen tehertől (*omnes ea molestia careremus*); de mivel a természet úgy rendelte, hogy a nőt éppannyira nem nélkülözhetjük, mint a mennyire kellemetlen vele élni, áldozzuk föl ez oly rövid élet örömeit a haza érdekeinek, melynek örök élettel kell bírnia.“ A nősülésre való ösztönzés e módja nyilván nagyon hathatós lehetett, mert egy másik időszakban, mikor a házasságkötések éppen leggyérebben történtek, Augustus jónak látta az öreg Metellus beszédét fölolvastatni a nép előtt.

meg őket így, mert félnek tőlük, s e tréfák nem annyira gonosz boszantás, mint inkább elővigyázat jellegével bírnak. Ezek a durva katonák, ezek a faragatlan parasztok a velök való együttélésből megtanulták, hogy mily finom és vállalkozó szelleműek a nők, s hogy mily sok tekintetben többet érnek náluk; s épen ezért azon törekeshnek, hogy őket a házi kör szűk határai közé szorítsák. De még ez sem bírja megnyugtatni őket: szükséges, hogy a nők a családi körben is alárendelt és megkötött állást foglaljanak el. Hiszik és mondják, hogy a nők gyarló és fékezhetlen lények (*indomita animalia*), képtelenek magukat kormányozni, s ezért sietnek gondoskodni kormányzásukról. Ez ürügy alatt örökös gyámság alatt tartják őket, mindig atyjok, testvérök, vagy férjök hatalma alatt állnak; ők se el nem adhatnak, se nem vehetnek, se kereskedést nem üzhetnek, se semmi egyebet nem tehetnek gyámjok beleegyezése nélkül. Ily intézkedések által, mint állították, oltalmazni akarják a nőt; tulajdonképen pedig önmagukat védelmezték ellene. Cato, a nőnem nagy ellensége, leplezetlenül bevallja ezt az őszinteség egy pillanatában. „Emlékezzetek meg, mondatja vele Titus Livius az Oppius-törvény hozatala alkalmával, emlékezzetek meg mindazon rendszabályokról, melyeket őseink tettek, hogy a nőket férjeiknek alá rendeljék. Bármennyire legyenek is lelánczolva, alig uralkodhattok fölöttük. Mi lesz akkor, ha visszaadjátok szabadságukat, ha ugyanazon jogokban részesítitek, melyekkel magatok birtok? Hiszitek, hogy akkor is képesek lesztek föntartani uralmatokat? A mely napon egyenlők lesznek veletek, azon napon fölétek kerülnek.“¹ Ez e nap épen azon időszak táján jött meg, melylyel mi itt foglalkozunk. A régi szokások elgyöngülése kö-

¹ T. Liv. XXXIV, 3.

zepett, az asszonyok ellen hozott törvények is épen oly kevésbé maradtak tiszteletben, mint a többiek. Cicero mondja, hogy udvarias jogtudósok oly elmés eszközöket szolgáltatnak a nőknek, melyek segélyével ki tudtak búni a törvények alól, a nélkül, hogy megsértették volna azokat.¹ Ugyanekkor hozzá szoktak az emberek azt látni, hogy a nők mind jelentékenyebb helyet foglalnak a társadalomban, s tényezőkké válnak az állam kormányzásában is. Majdnem minden akkori államférfi, feleségének, vagy kedvesének vezetése alatt állt. Caesar számtalan gyöngéd viszonya, mint később az Augustusé, sok ember szemében mélyrelátó okosság színében tűnt föl, úgy gondolkozván, hogy ők csak azért akarnak tetszeni a nőknek, hogy általuk férjeiket kormányozzák.

Így a régi törvények eltörlése, a régi irányelvek megváltozása következtében a nők szabadabbá lettek. Úgyde a visszaszerzett szabadsággal eleinte rendesen úgy élnek az emberek, hogy visszaélnék vele. Nem tudják nyugodtan élvezni jogaikat, melyektől hosszú ideig meg voltak fosztva; az első pillanatokban mindig bizonyos mámor következik be, melyen nehéz uralkodni. Ez történt ez időszak római társadalmában is; s mindazon kicsapongások, melyeket az akkori nők magaviseletében észlelünk, részben az új szabadság ingerében és mámorító hatásában lelik magyarázatukat. Az olyanok, mint Terentia Cicero neje, kik a pénzt szeretik, sietvén fölhasználni azon jogukat, mely visszaadta nekik a vagyonukról való rendelkezési képességet, kétes nyereség reményében szabadosokkal és üzerekkel szövetkeznek, lelkiismeretlenül meglopják férjüket, nyereszkeskedő üzletekbe rohannak, hová a kapzsiság erős ösztöne mellett azt a kicsiben takarékoskodó és zsugori gazdálkodást viszik be, mely ne-

¹ *Pro Muraen.*, 12.

kik természetökben áll. Azok, kik az élvezet jobban szeretik a gazdagságnál, fékevesztett hévvel adják át magukat minden gyönyörnek. A kevésbbé merészek fölhasználják az elválás könnyűségét, hogy a törvény oltalma alatt egyik szerelmi viszonyból a másikba menjenek át. Mások még azt a fáradságot sem veszik maguknak, hogy elváljanak, és szemérmetlenül viszik piacra botrányaikat.

Ez utóbbiak közé tartozott Clodia; de minden bűnei mellett is, melyeket épen nem igyekezett titkolni, mégis kénytelen az ember beismerni nála némely jó tulajdonokat. Nem volt pénzsovár; tárczája nyitva állott barátai számára, s Caelius nem is pirúlt bele nyúlni abba. Clodia szerette s magához vonzotta a szellemes embereket. Egyszer rá akarta beszélni Cicerót, mondjon le ő érette bolondos Terentiájáról, s vegye őt feleségül; de Terentiának, ki gyanította a dolgot, sikerült halálosan összeveszítni őket. Egy régi scholasticus azt mondja, hogy Clodia csinosabban tánczolt, mint a hogy egy tisztességes nőhez illenék.¹ De nem egyedül ezen művészethez érzett hajlamot; Cicero egyik helyéből következtetni lehet, hogy költeményeket is csinált.² Művelni a tudományokat, a szellemdús emberek társaságát keresni, a finom és választékos élvezet kedvelni, mindebben előlegesen semmi kárhoytatni való nincs; ellenkezőleg mindezek oly tulajdonságok a mi időnkben, melyekkel egy művelt hölgynek bírnia kell, vagy a melyeket legalább mutatni tartozik. Rómában máskép gondolkoztak, s mivel csak a divathölgyeknek volt kiváltságuk az ily fényes és szabad életre, azért az oly nő, ki ugyanazon képességekre törekedett, kitette magát azon veszélynek, hogy velők összezavartatik, s hogy a köz-

¹ Schol., Bob., p. *Sext.*, ed. Or., p. 304. — ² Schwab, *Quaest. Catull.*, p. 77.

vélemény ugyanazon szigorral ítéli meg, mint amazokat. Clodia azonban nem törődött a közvéleménynyel. Ő magán életében és hajlamnyilvánulataiban ugyanazon rohamosságot és hevet tanúsította, mint testvére a nyilvános életben. Kész minden túlzásra, s nem szégyelve bevallani azokat, dühösen szeretve és gyűlölve, képtelen magán uralkodni, s utálva minden kényszert: nem hazudtolta meg azt a nagy és büszke családot, melyből származott vala, s bűneiben is fajára lehetett ismerni. Egy oly országban, hol a régi szokások iránti tiszteletet tüntetőleg kimutatták az emberek, a *decorum* (e szó és e fogalom római) classici földjén, Clodia kedveltelte benne, hogy gúnyt űzzön a hagyományos illemtörvényekből. Barátai társaságában járt ki, elkísértette magát velök a nyilvános kertekbe, vagy az Appius-útra, melyet nagy őse építtetett. Fesztelenül közeledett azokhoz, kiket ismert; a helyett, hogy félénken lesütötte volna szemeit, mint egy jól nevelt hölgyhez illett, merészselt a férfiakhoz szólni (sőt Cicero azt állítja, hogy néha meg is csókolta őket), lakomára hívta magához. A komoly, higgadt, szigorú férfiak boszankodtak e miatt; de a fiatal emberek, kiknek ez a merészség tetszett, el voltak ragadtatva, s eljártak Clodiához vendégeskedni.¹

Caelius ekkor egyike volt a római divatos fiatal uraknak. Mint szónok nagy hírré vergődött már; rettegetek szavának gúnyos életől. Bátor volt egész a vakmerőségig, kész mindig a legkockázottabb vállalatokba rohanni. Számítás nélkül költekezett, s nyomában jó barátok és védenczek nagy kísérete járt. Kevés ember tánczolt oly művészileg mint ő,² senki sem multa fölül az ízléses öltözködés művészetében, s

¹ Ezek és a következő részletek Cicerónak *Pro Caelio* mondott beszédéből vannak véve. — ² Maer. *Sat.*, II., 10.

egész Rómában magasztalták togája bíbor szegélyének szépségét és szélességét. Mind e tulajdonok, a komoly értékűek szintűgy, mint a hiábavalók, elszedítették Clodiát. A szomszédság könnyebbé tette köztük a megismerkedést, s Clodia csakhamar szeretőjévé lett Caeliusnak.

Azt az életmódot, melyet ezután folytattak, minden tartózkodása mellett is sejteti velünk Cicero. Futó szavakban beszél azon fényes ünnepélyekről, melyeket Clodia adott kedvese és a római ifjúság számára Tiberis-parti kertjeiben.^{*} Úgy látszik azonban, hogy főleg Bajae vala szerelmeskedésők színtere. Jó darab idő óta már, Bajae lett Róma és Italia előkelő világának rendes találkozó-helye. A meleg források, melyek ott bőven fakadnak, alkalmat, vagy ürügyet szolgáltatott az összejövetelekre. Nehány beteg, kik gyógyulás végett mentek oda, egy nagy csapat egészséges embert igazolt, kik mulatságot kerestek. April havától kezdve özönlöttek a vendégek, s az egész fördőidény alatt ezer meg ezer apró cselszövény fonódott, melyeknek híre eljutott Rómáig is. A komoly emberek nagyon ügyeltek rá, hogy ne legyenek láthatók e tolongó sokaságban, s Clodius később mint valami bünt hozza föl Cicero ellen vádúl, hogy csak keresztül ment ott. De Caelius és Clodia nem rejtőzött el, sőt inkább fesztelenül átengedték magukat mindazon élvezeteknek, melyeket föl lehetett találni e helyen, melyet Horatius a világ legszebb pontjának nevez. Egész Róma beszélt a partokon tett kirándulásaikról, lakomaik fényéről s zajáról, tengeri sétáikról, midőn énekesek és zenészek bárkán kísérték őket. Mindössze ennyi az, mit Cicero elbeszél, vagy inkább a mit sejtünk enged, mert szokása ellenére, s nekünk nagy kárunkra, ezúttal nagyon takarékosan bánik a szóval, kímélni akarván barátját Caeliust. Szerencsére bővebb értesülést is szerezhetünk e tárgyról, s mélyebben behatolhatunk e társadalomba,

melyet szeretnénk jobban megismerni. E végett csak azon emberhez kell fordulnunk, ki Lucretius mellett ez időszak legnagyobb költője vala: Catullushoz. Catullus ez egyének közt élt, kik oly méltók a tanulmányozásra, s oly viszonyban állott velök, melynél fogva jól rajzolhatta őket. Mindenki ismeri azt a Lesbiát, kit verseivel halhatatlanított; kevésbbé ismert dolog azonban az, hogy Lesbia nem oly képzeleti személyiség, melyet az elégiai költők gyakran teremtenek. Ovidius mondja, hogy e név alatt egy római hölgy rejtőzik, valószínűleg egy magas állású hölgy, mivel a költő nem akarja megnevezni, s abból, a mint róla beszél, világosan látható, hogy akkor mindenki ismerte kilétét.¹ Apulejus, ki sokkal későbbben élt, szókimondóbb, s fölfedezi előttünk, hogy Lesbia nem más, mint Clodia.² Catullus tehát Clodia kedvese és Caelius vetélytársa vala. Ő is gyakran járt a palatinusi házba s a Tiberis melletti pompás kertekbe, s versei teljesen megismertetik velünk azt a társaságot, melynek ő egyik hőse vala.

Az imént mondtam, hogy Clodia nem szerette a pénzt azzal a mohósággal, mint a divathölgyek azon korban és mindenkor szeretni szokták. Catullus története eléggé bizonyítja ezt. Ez a fiatal veronai ember, bár tisztes családból származott, nem vala nagyon gazdag, s miután egy ideig Rómában pazar és élvhajászó életet folytatott, nem maradt neki semmije. Szegényes kis birtoka csakhamar túl vala terhelve záloggal. „Nem éri azt, mondá vígan, se a rohamos északi, se a dühös déli szél; az adósságok orkánja fú rá mindenfelől. Oh, mily szörnyű és dögvészes szél ez!”³ Azon

¹ Ovid., *Trist.*, II, 427. — ² Apul., *de Mag.*, 10. Egy német tudós, Schwab, Catullusról írott munkájában (*Quaest. Catull.*, 1862.) Apulejus ez állításának igazságát véleményem szerint teljes bizonyossággal kiderítette. — ³ *Catull. Carm.*, 26.

képről, melyet néhány barátjáról fest, kik még szegényebbek, s még jobban el voltak adósodva, mint ő, világosan lehet látni, hogy azokra nem számíthatott, s hogy az ő „pókhálóval telt“ erszénye nem sok segílyt várhatott tőlük. Nem a gazdagságot és születést szerethette hát Clodia Catullusban, hanem a szellemet és tehetséget. A mi viszont Catullust ő hozzá csábította, a miért oly szenvedélyesen szerette, az Clodia előkelő és bájos modora volt. E tulajdonok rendesen nem találhatók föl az oly nőkben, kik Clodia módja szerint élnek; ő benne azonban, bármily mélyre süllyedt is alá, mindig fölismerhető maradt a patricius-leány. Catullus mondja ezt egyik epigrammjában, hol Lesbiát egy másik azon korbeli szépséggel hasonlítja össze:

„Sok embernek tetszik Quintia. Én úgy találom, hogy ő magas, fehér, karcsú: ezek tulajdonságai; mind egyenként elismerem. De tagadom, hogy mindezek együtt igazi szépséggé tennék őt. Nincs benne semmi kellem, s nagy testében nincs egy szikrányi szellem és kecs. Lesbia az igazi szép, a legszebb valamennyi közt; ő annyira eltulajdonított minden báj, hogy a többinek semmi sem maradt.“¹

Egy oly nő, mint Clodia, ki oly határozottan vonzódott az eszes férfiakhoz, bizonyosan örömet látogatta azt a társaságot, melyben Catallus élt. Abból, mit Catallus e társaságról beszél, világosan látható, hogy nem volt annál Rómában szellemdúsabb és élvezetesebb. Összejöttek abban írók és politikusok, költők és nagy urak, helyzetők és vagyoni állapotukra nézve különbözők, de mindannyian a tudomány

¹ *Catull. Carm.*, 86.

és élvek kedvelői. Ott valának Cornificius, Quintilius Varus, Helvius Cinna, kiknek költeményei akkor legnagyobb hírnek örvendettek, Asinius Pollio, ki még csak nagy reményű gyermek vala; főleg pedig Licinius Calvus, államférfi s egyzersmind költő, ez időszak egyik legeredetibb alakja, ki huszonegy éves korában oly tehetséggel és erővel támadta meg Vatiniust, hogy ez eme szavakkal fordult biráihoz: „Azért még, hogy ellenfelem oly nagy szónok, nem következik, hogy én bűnös legyek!“ E csoporthoz kell aztán soroznunk Caeliust, ki szelleménél és hajlamánál fogva nagyon méltó vala hozzájuk, s mindenekfölött Cicerót, ki ez értelmes, szelleme és dicsőségére büszke fiatalság pártfogója vala, s ki Caeliusban, Catullus mondása szerint, Romulusnak legékesebben szóló fiát üdvözölte.

E magas szellemű emberek társaságából, kik közül sokan politikai személyiségek valának, a politikai sem vala kizárva; nagyon köztársaságias érzelem uralkodott ott, s innen röptültek ki a legmardosóbb epigrammák Caesar ellen. Tudjuk, hogy mily hangon szólnak Catullus epigrammái; Calvus írt néhányat, melyek elvesztek, s melyek, mint mondják, még kegyetlenebbek valának. Magától értendő, hogy az irodalom legalább is annyi helyet foglalt el ott, mint a politika. Alkalmilag gúnyolódtak a rossz írók fölött, sőt Volusius költeményeit, példaadás végett, ünnepélyesen meg is égették. Néha, a vendégség végén, midőn a bor és tréfa hevületbe hozta agyukat, költői versenyt rendeztek; táblácskák jártak kézről kézre, s mindenki a leggonoszabb verseket írta rájuk, a mi csak eszébe jutott. De mindennél inkább foglalkoztatta őket az élvhajzászat. E költők és politikusok mindnyájan ifjak és szerelmesek valának; s bármennyire kedvöket lelték is abban, hogy Volusiust gúnyolják, vagy Caesart megtépászsák, mégis csak legjobban szerették szerelmöket dallani.

Ez termett számukra dicsőséget is. A latin elegiai költészetben semmi sem ér föl azon rövid és bájos versecskéekkel, melyeket Catullus Lesbiához írt. Propertius nagyon sok mythológiát vegyít sóhajai közé; Ovidius csak egy szellemes kéjencz; egyedül Catullusnak vannak szívhez szóló hangjai. Ez azért van, mert egyedül őt sebezte meg igazán és mélyen a szerelem. Addig tékozló és bolond életet folytatott; szíve kifáradt az örökös csapongásban s megúnta a futólagos szerelmi viszonyokat; de a mint Lesbiával találkozott, megismerte a való szenvedélyt. Bárhogyan gondolkozzunk is Clodiáról, Catullus szerelme fölmagasztalja őt, és semmi sem kedvezőbb rá nézve, mint ha e gyönyörű költészet fátyolán át nézzük. Ünnepeleket, melyeket a római ifjúság számára rendezett, s melyekről hogy eléggé részletes tudósításokkal nem birunk, csak sajnálni tudjuk, ez ünnepeleket Catullus versei élénkítik, s mintegy megelevenítik szemeink előtt; mert hiszen ez elragadó társaskörre, e fesztelen és drága lakomákra szerezte ő legszebb műveit. Kétségkívül a Tiberis-part árnyas fái alatt dalolta azt a szép költeményét, melyet Lesbiához, Sappho legtüzesebb ódáját utánózva, írt. Talán Bajae tengerpartján, Nápolylyal és Capreaevel szemközt, ama gyönyörű ég alatt, e bűvös vidék szédítő csábjai közepett olvasta föl legelőször ama költeményét, melyben annyi báj annyi szenvedélylyel párosúl, s mely oly méltó azon csudaszép tájra, melybe én keletkezését helyezni szeretem:

„Éljünk, szeressünk Lesbiám, s ne vessük a házsártos vének szidalmait. Eltűnik a nap, s újra kél; de mi ha kurta életünk világa kialszik, örök éj álmát aluszszuk, melyből nincsen fölébredés. Csókolj meg ezerszer, azután százszor, azután ezerszer, azután még százszor, meg újra ezerszer,

és újra százszor. Aztán ha sok ezerszer megcsókoltuk egymást, összezavarjuk a számadást, hogy ne tudjuk hány ezer volt, és más se tudja s ne irigyelhesse, hányszor csókoltuk meg egymást.“¹

Érdekes időszak a római társadalomban ez, midőn ily művelt társas körök állanak fön, melyekben mindenről foly a beszélgetés, hol az osztálykülönbségek elvegyülnek, hol az írók a politikusok mellett foglalnak helyet, hol nyiltan merik szeretni a művészeteket, s a szellemet hatalomnak tekintik. Hogy egy mai kifejezéssel éljünk, ekkor kezdődik meg a társas élet. A régi rómaiaknál ilyesmi nem létezett. Ők vagy a forumon, vagy családjok körében éltek. A tömeg és a család közt csak kevésbé ismerték azt a közvetítő elemet, mit mi társaságnak nevezünk, azaz ama művelt és válogatott köröket, melyek számos, de nem vegyesen összehányt tagokból alakúlnak, melyekben az ember szabadabban érzi magát, mint a nyilvános tér ismeretlenei közt, s még sem annyira otthonosan, mint a házi élet bízalmas zugában. Mielőtt ide jutottak, várakozni kellett, hogy Róma művelődjék, és az irodalom tért hódítson magának, a mi csak a köztársaság utolsó százada táján történt meg. S még itt sem szabad túlozni. Ez a kezdődő társas élet pillanatonként még nagyon durvának látszik. Catullus beszéli, hogy e kellemes lakomáknál, hol oly szép költeményeket olvastak föl, voltak oly vendégek, kik ellopták az asztalkendőt.² A társalgás néha nagyon síkamlósan folyt, mint a nagy költő némely epigrammaiból megítélhetjük. Clodia, ki ez eszes embereket maga köré gyűjtötte, sajátos különzségeket mutatott magavise-

¹ *Cat. Carm.*, 5. — ² *Cat. Carm.*, 12.

letében. A választékos élvek, melyeket egy nagy világi hölgy keres, távolról sem elégiték őt ki, s végre is oly túlságokba hajtott, melyek miatt pirúltak régi barátai. De ezek is, a divathősök, kiknek jó ízlését mindenütt dicsérték, kik annyi kellemmel tudtak beszélni, s oly gyöngéd verseket írtak, nem igen viselték magukat jobban, mint ő, s nem sokkal voltak kényesebbek. Míg Clodiával való viszonyuk tartott, ők is sok szemrehányást tehettek maguknak; midőn pedig viszonyuknak vége szakadt, azt a megbocsáthatlan hibát követték el, hogy nem tisztelték a múltat, s megfélelkeztek azon kíméletről, melylyel az ember mindig tartozik egy nőnek, a kit valaha szeretett. Catullus goromba epigrammákkal korbácsolta azt a nőt, kitől egykor legszebb költeményeihez nyert ihletet. Caelus, azon díjra czélozván, melyet a legaljasabb kéjhölgyeknek szoktak volt fizetni, garasos hölgynek (*quadrantaria*) nevezte őt el a nyílt piac hallatára, s ez a kegyetlen melléknév rajta is maradt. Látjuk tehát, hogy e társadalomnak még sokat kellett haladnia; de a haladás gyorsan indul meg a kezdődő egyeduradalom segélyével. Augustus alatt minden megváltozik. A durvaság e maradványai, melyeken még a régi köztársaság szaga érzett, az új kormány alatt eltűnnek; oly hamar megjavulnak, s oly finnyásokká lesznek az emberek, hogy a finom ízlésűek csakhamar gúnyolódva említik Calvust és Catullust, s az ő szemökben Plautus barbár. Csiszolódnak, finomúlnak és egyúttal fanyarabbá is válnak. Valami udvari íz terjed el az előkelő irodalmon, s e változás oly gyors, hogy egy negyed század alatt Catullustól Ovidiushoz hanyatlík alá a költészet.

Clodia és Catullus szerelmi viszonya nagyon szomorúan végződött. Clodia nem sokat gondolt a hűséggel, s nagyon is igazolta kedvesének ama sorait: „Az asszony ígéreteit

bízd a szelekre, és a gyorsan elfutó vizekbe írd.“¹ Catullus, midőn észrevette, hogy meg van esalva, elszánta magát, hogy feledni fogja. Tépelődött, haragudott magára, de megnyugodni csak nem tudott. Minden erőlködése daczára, hogy fölvidúljon, a szerelmi bú kerekedett felül. Fájdalmas küzdelmek után, melyek szívét szakgaták, szomorúan és megalázva tért vissza annak lábaihoz, kit lehetlen volt olykor meg nem vetnie, de a kit mindig szeretett. „Szeretlek is, gyűlöllek is, mondá. Kérded, hogyan lehetséges ez? Nem tudom; de jól érzem, hogy úgy van, s lelkem gyötrődik e miatt.“² Ennyi szenvedés és lemondás nem hatotta meg Clodiát. Mindig aljasabb szerelmi viszonyokba bonyolódott, s a szegény költő, kit elhagyott minden remény, végre is örökre megvált tőle. Sokkal tragicusabb volt a Clodia és Caelius közti szakadás. Bűnügyi pörrel kellett szerelmi viszonyukat megoldani. Ezúttal Caelius unt rá előbb. Clodia, ki ez irányban, mint láttuk, rendesen az első lépést szokta tenni, megdöbbsent a dolog ily kimenetele fölött. Fölingेरुल्यe cserben hagyatása miatt, szövetkezett Caelius ellenségeivel, kik nem hiányzottak; többféle bünténnyel vádolta azt be, azzal nevezetesen, hogy meg akarta őt mérgezni. Meg kell vallani: szomorú ébredés a bajaei ragyogó ünnepélyek után! A pör bizonyosan nagyon mulatságos vala, s hihető, hogy e napon a forum tele volt kíváncsiakkal, Caelius pártfogója, barátja, mestere társaságában, a gazdag Crassusszal és Cicéróval együtt jelent meg. Ezek osztozkodtak védelmében is; Cicero vállalkozott névszerint a Clodia személyét illető részre. Habár beszéde elején kinyilatkoztatja, hogy „ő épen nem ellensége a nőknek, legkevésbbé pedig egy oly nőnek, ki minden férfinak jó barátja szokott lenni“, — mégis föl

¹ *Cat. Carm.*, 70. — ² *Cat. Carm.*, 85.

lehet tenni, hogy nem hagyta kisikamlani kezéből a jó alkalmat, a mikor boszút állhatott mindazon bántalmakért, melyeket rajta a Clodius-család elkövetett. Clodia e napon minden hozzátartozóiért bűnhődött. Soha sem is szólt Cicero csípősebb és élénkebb gúnynyal; a bírák sokat nevetettek, s Caelius fölmentetett.

Beszéde folytán ünnepélyesen megigérte Cicero, hogy védené meg fogja változtatni életmódját. Valóban nagy ideje is volt már, hogy rendbe szedje magát, nagyon is sokáig tartott ifjúsága. Ekkor huszonnyolcz éves vala már; utána kellett látnia, hogy aedilisszé, vagy tribunná választassa magát, ha politikai szerepet akart játszani, a mit apja oly annyira óhajtott vala. Nem tudjuk, vajon ezután szigorúan megtartotta-e mindazon kötelezettségeket, melyeket Cicero az ő nevében ígért; azt talán kerülte ezentúl, hogy zajosabb botrányokba elegyedjék; Clodiával folytatott szerelmi viszonyának rossz eredménye elvette talán kedvét a meggondolatlan kalandoktól. De hogy valami szigorú jelleművé lett, hogy a régi rómaiak elvei szerint élt volna: azt róla bajos föltenni. Tudjuk, hogy néhány évvel később, midőn aedilisi hivatalt viselt, és a legkomolyabb ügyekkel volt elfoglalva, rá ért megtudni és elbeszélni mindenféle szerelmi történetet, a mi Rómában előadta magát. Midőn Cicero proconsul volt Ciliciában, íme ezeket írja egyszer hozzá:

„Semmi újdonság nem történt néhány apró kalandon kívül, melyek, bizonyosan tudom, érdekelni fognak. Paula Valeria, Triarius nővére, minden ok nélkül elvált férjétől, épen azon napon, mikor ez megérkezendő vala tartományából; Decimus Brutushoz megy nőül. Gyanítottad volna valaha ezt? Elmeneteled óta sok hihetetlen dolog

történt e nemben. Servius Ocella soha senkivel se hitette volna el, hogy ő házasságtörő, ha három nap alatt kétszer tetten nem kapják. Kérdezed: kivel? Valóban olyanal, hol épen nem óhajtottam volna; ¹ de nem mondom meg; tudd ki másoktól. Nem rosszúl veszi ki magát, ha egy diadalmas proconsul mindenfelé kérdezősködik, hogy mely asszonynyal kaptak rajta valakit.“ ²

Világos, hogy a ki ezt a kedves kis levelet írta, soha se tért meg annyira, mint Cicero szerette volna elhíttetni a világgal, s úgy látom, hogy az a fiatal korhely, ki Róma utczaít éjente föllármázta s ki Clodia szeretője volt, ebben az elmés férfiben is föltalálható még, ki oly kellemmel tudja elbeszélni e könnyelmű kalandokat. Vakmerőség nélkül lehet tehát állítani, habár magánélete ez időponttól kezdve eltűnik is szemünk elől, hogy soha sem hagyott ő föl egészen fiatalkori kedvtöltéseivel, s hogy tisztviselő és politikai férfi létére is mindvégig tudta hivatalos teendőit a mulatságokkal összekapcsolni.

II.

Caelius azonban nem csak szerelmi kalandok hőse vala; nem elégedett ő meg azzal a léha dicsőséggel, hogy a finom modor dolgában hangadó legyen a római ifjúság közt, komolyabb és értékesebb tulajdonokkal is dicsekedhetett. Cicero vezetése alatt csakhamar nagy szónokká lett. Mindjárt azután, hogy e kitűnő férfi gyámsága alól kivonta magát,

¹ Valószínűleg olyan nővel, kit Caelius szeretett. Cicero, e levélre felelvén, mondja, hogy Caelius hős tetteinek híre a Taurusig elhatott. Sokan úgy hiszik, hogy szerelmi hős tettekről van szó. — ² *Ad fam.*, VIII, 7.

fényesen kezdette meg szónoki szereplését egy ügyben, hol épen Cicero ellen küzdött, s ezúttal a tanítvány legyőzte mesterét. E sikere óta folyvást nőtt híre. Voltak a forumon szónokok, kiket a tanult emberek jobban csudáltak, mint őt, s kiknek tehetségét tökéletesebbnek tartották; senki sem volt, kitől jobban rettegetek volna; oly heves volt a támadás terén, s oly keserű gúnyjaiban. Kitűnőleg tudta ellenfeleit nevetéséges oldalukon markolni meg, s néhány szóban oly kegyetlen és maró jellemzést adni róluk, hogy örökre rajtok maradt. Ránk maradt egy ilyen, melyet Quintilianus e nemben példányúl hoz föl, s mely megismerteti velünk e rettenetes gúnyolódónak tehetségét. Arról az Antoniusról van szó e darabban, ki Cicerónak tisztvársa volt consulságában, s ki mindazon magasztalások daczára, melyek a *Catilináriákban* rá halmoztatnak, mégis csak egy közepes eselszövő s egy durva kéjencz vala. Miután ő a kormányzására bízott Macedoniát, szokás szerint, kifosztotta, megtámadott néhány szomszéd népséget, hogy jogczímet szerezzen a diadalmenet tartására. Könnyű sikerre számított; de mivel többet gondolt az élvezetekre, mint a háborúra, szégyenletes vereséget szenvedett. Caelius, ki őt visszatértekor megtámadta, vádbeszédeiben elmondott, vagy inkább csak képzeletéből festett egy tivornyát, mely alatt a holtrészeg vezér meg hagyta lepetni magát az ellenségtől.

„Nők, az ő rendes hadsegédei, töltötték be a mulató-termet, heverészve az ágyakon, vagy szanaszét feküdve a földön. Midőn ezek megtudják, hogy az ellenség közeledik, halálra rémülve, megkísérlik fölserkenteni Antoniust; kiabálják nevét, nyakánál fogva fölemelik. Némelyek hízelgő szokat susognak fülébe, mások durvábban bánnak vele, és ütik.

Ő azonban, a mint hangjokat és érintésöket megismeri, szokása szerint kinyújtja karjait, megfogja és meg akarja ölelni az elsőt, a melyiket elér. Nem tud aludni, annyira kiabálnak, hogy fölébreszszék, s nem bír fölébredni, annyira részeg. Végre, nem tudván magáról lerázni a félálmot, szádósai és szeretői hurezolják el a harcztérrel.¹

Ha valaki ily éles és metsző elmével rendelkezik, természetes, hogy másokat megtámadni szeret. Semmi sem is volt kedvesebb Caeliusnak, mint a személyes harcok. Szerette és kereste a vitát, mivel biztos volt a siker felől, s mivel erős rohamainak senki sem tudott ellenállni. Óhajtotta, hogy ellenmondjanak neki, mivel az ellenmondás tüzelte és erőt adott neki. Seneca beszéli róla, hogy egyszer egyik védecze, békés jellemű ember, kinek bizonyosan sokat kellett szenvednie ura indulatoskodásai miatt, egy ebéd alatt beérte azzal, hogy csupán kérdéseire válaszolt. Caelius haragudott a miatt, hogy nincs alkalma haragudni. „Hát, merj már ellenmondani, — szólt boszúsan —; hadd legyünk itt ketten.“² Caelius tehetsége, a milyennek leírtam, kitünőleg illett azon időhöz, melyben ő élt. Ez fejti meg teljesen azt a hírt, melyet ő élvezett, s azt a befolyást, melyet kortársaira gyakorolt vala. Ez indulatos vitázó, ez a könyörtelen gúnyolódó, ez a heves vádló teljességgel nem lett volna helyén rendes időkben; de egy forradalom között becses szövetségtárs volt, kit minden párt törekedett magának megnyerni. Caelius különben nem csak szónok, hanem államférfi is vala. Cicero mint ilyet magasztalja őt leggyakrabban. „Senkit sem ismerek, mondja neki, ki jobb politikus volna,

¹ Quint., *Inst. or.*, IV. 2. — ² *De ira*, III, 8.

mint te.“¹ Mély emberismerettel bírt, a helyzetet tisztán tudta áttekinteni; gyorsan elhatározta magát, a mi olyan tulajdon, melyet Cicero sokra becsült másokban, mert ő benne éppen ez hiányzott leginkább; s a mint Caelius elhatározta magát, oly erélylyel és hévvel fogott a végrehajtáshoz, a mi megnyerte számára a tömeg rokonszenvét. Oly időszakban, midőn a hatalom azé volt, ki megragadni merte, úgy látszott, hogy bátorsága fényes politikai jövőt biztosít Caeliusnak.

Mindamellett voltak nagy hibái is, a melyek néha éppen ama jó tulajdonaiból származtak. Jól ismerte az embereket: ez kétségtelenül nagy előny; de az emberek tanulmányozásánál mindenkor kiválólag rossz oldalaiuk tűnnek szemébe. Mindenfelé megforgatván őket, rendkívüli beható tekintete végre is talált valami fődözetlen rést. S nem csak ellenfelei számára tartogatta szigorúságát; legjobb barátai sem menekültek élesen bonczoló ítélete alól. Látjuk bizalmas levelezéseiből, hogy azoknak minden hibáit ismerte, s nem is resteli megmondani. Dolabella, az ő múltató pajtása, közönséges szájhős, „a ki képtelen egy titkot megőrizni, mégha fecsegése miatt el kellene is vesznie“.² Curio, az ő rendes társa a politikai cselszövésben, „tartalmatlan henczegő, ki a legkisebb szélre megfordúl, és semmi okosat nem tud cselekedni“.³ És mégis Curio és Dolabella, midőn Caelius őket ilyképen teszi le, elegendő befolyást gyakoroltak rá, hogy magukkal vigyék Caesar pártjába. Pedig Caesarról sem nyilatkozik jobban, ámbár éppen készülöben van ügyéhez csatlakozni. Ez a Venus fia, mint nevezi, „egy önző ember, ki gúnyt űz a köztársaság érdekeiből, s csak a maga hasznával törődik“;⁴ s nem áttallja bevallani, hogy Caesar tábo-

¹ *Ad fam.*, II, 8. — ² *Ad fam.*, VIII, 6. — ³ *Ad fam.*, VIII, 4.

— ⁴ *Ad fam.*, VIII, 5. E mondat értelme Orelliban változtatva fordul elő.

rában, hová maga is indul, csak „jellemtelen emberek vannak, kiknek okuk van félni multjoktól, és bűnös reményeket táplálni a jövő iránt.“¹ Ily gondolkozás és ily határozott hajlam mellett arra, hogy mindenkit szigorúan bíráljon meg, természetes, hogy Caelius senkiben sem bízott teljesen, és hogy senki sem számíthatott egész bízottsággal ő rá. Hogy az ember egy ügyet hasznosan szolgálhasson, egészen annak kell szentelni magát. Úgyde hogyan lehessen ezt tenni annak, ki nem képes arra, hogy ámíttatni engedje magát, és ne lássa meg az ügy rossz oldalait is? Az óvatos és tisztán látó emberek, kik egyedül attól félnek, hogy őket megcsalják, s kik oly világosan belátják mások hibáit, mindig csak lágymeleg barátok és hasznavehetlen szövetségeselek szoktak lenni. Egyrésről azon pártban, melyet szolgálni akarnak, nem ébresztenek bizalmat, mert mindenkor csak bizonyos tartózkodással szolgálják: másrésről nem birnak elég fogékonysággal a lelkesedés iránt, hogy maguk alkothatnának pártot, és mindig hiányzik bennök a szenvedély ama foka, mely nagy dolgok kivételére ösztönzi az embert. S rendesen az történik, hogy mivel sem vezérek, sem közemberek nem tudnak az ilyenek lenni, s mivel nem képesek másokhoz csatlakozni, vagy másokat magukhoz csatolni, utoljára is magukra maradnak.

Ehez járúl azon körülmény is, hogy Caelius, ki nem ámította magát a személyek tekintetében, nem látszott előszeretettel ragaszkodni egy véleményhez sem. Ő soha sem törekedett arra, hogy szilárd elvű ember hírében álljon, sem, hogy politikai életét rend és következetesség jellemezze. Itt mint magán ügyeiben is, a viszonyokhoz szabta magatartását. Alkalom, érdek, barátság teremtett ő benne valami ideig-

¹ *Ad fam.*, VIII, 14.

lenes meggyőződést, melyhez természetesen nem sokáig maradt hű. Átment Cicerótól Catilinához, midőn Catilinát erősebbnek hitte; visszatért Ciceróhoz, midőn Cicero győzött. Barátjává lett Clodiusnak addig, míg Clodiát szerette; mikor ezt elhagyta, elhagyta annak fivérét is, és hirtelen Milo pártjához csatlakozott. Többször pártolt át, minden töprengés vagy aggodalom nélkül a néptől a tanácshoz, a tanácstól a néphez. Általában nem bírt előtte semmi fontossággal az az ügy, melynek szolgált, s nem sok erőfeszítésébe került attól elszakadnia. Azon pillanatban mikor úgy mutatta, mintha nagyon szíven feküdnék valami pártérdek, oly hangon beszélt arról, a mi elárulta, hogy mit sem gondol vele. Még a legkomolyabb eseményekkel szemben is, midőn a köztársaság sorsa forgott kérdésben, nem látszik azt hinni, hogy az ő rá tartoznék, s ő érdekelve lenne a haza jóléte, vagy veszedelme által. „Az a ti dolgotok, gazdag vének“,¹ mondá. De ő rá mit tartoznék az? Mivel ő mindig rongált anyagi viszonyok közt él, neki soha sincs veszteni-valója. Rá nézve minden kormány közönyös, s csupán kíváncsiságból kíséri érdekekkel küzdelmeiket, melyekben ő mégis oly tevékeny szerepet játszik. Ha azonban a politikai élet mozgalmaiban oly nagy hévvel vesz is részt, ezt csak azért teszi, mert így közelebb-ről szemlélheti az eseményeket és embereket, csípős észrevételeket tehet rájuk, és mulatságos látványokban gyönyörködhetik. Midőn Cicerónak, föltűnő éleslátással, előre megjövendöli a polgárháború közeledését, és a bekövetkező szerencsétlenségeket, ezt teszi hozzá: „Ha nem forognál majdan némi veszélyben is, azt mondanám, hogy a végzet neked nagy és érdekes látványt fog nyújtani.“² Kegyetlen szó, melyért Caelius később keservesen meglakolt, mert az

¹ *Ad fam.*, VIII, 13, — ² *Ad fam.*, VIII, 14.

ember nem játszik büntetlenül az ily véres játékokkal s gyakran maga lesz az áldozat, a ki csak néző akart lenni.

Midőn ez a háború, melyről Caelius ily jóslatot mondott Cicerónak, a kitörés pontján állott, Caelius épen aedilisszé választatott meg, s nagyban el volt foglalva azzal, hogy párduczokat szerezzen Ciliciából azon játékokhoz, melyeket a nép számára vala rendezendő. Ez időben, miután eddig többé-kevésbé minden pártban időzött, nyíltan kijelenti vala, hogy a tanács ügyét védelmezi, azaz, midőn a tanácsurakról beszélt, azt mondá: „a mi barátaink“, s a „becsületes polgárok“ czímmel nevezte őket, a mi azonban nem akadályozta, hogy vizsga szemmel ne ügyeljen azon hibákra, melyeket a *becsületes polgárok* elkövethettek, és hogy keserűen ne gúnyolja *barátait*, ha alkalom kínálkozott rá. Cicero hidegnek és határozatlannak találta őt; szeretne volna, hogy vállalkozóbb legyen. Ciliciába való elutazásakor folyvást magasztalta előtte Pompejus kitűnő tulajdonait: „Higgy nekem, mondá, csatlakozzál teljesen e nagy emberhez; szívesen fogad.“¹ Caelius azonban nagyon őrizkedett attól, hogy ilyesmit tegyen. Ismerte Pompejust, mint a kiről több ízben éles jellemképet rajzolt; nem igen bámulta, épen nem szeretete. Ha távol állott Pompejustól, midőn ez hatalma tetőpontján vala, gondolni lehet, hogy még kevésbé vetette magát karjaiba, midőn annak hatalmát fenyegetve látta. Minél inkább közeledett az a válság, melyet előre látott, annál óvatosabban vonúlt háttérbe, és várta a történendőket.

Különben oly pillanat vala ez, melyben a legderekabb emberek is haboztak. Az ily határozatlanság, mely akkor, mint látszik, nem volt nagyon föltűnő, szigorúan ítéltetett meg a mi napjainkban. Pedig könnyű azt megérteni. A kér-

¹ *Ad fam.*, II, 8.

dések nem állnak oly tisztán a kortársak szemei előtt, mint előttünk. Midőn távolról, minden elfogultságtól ment észszel, nézzük azokat, midőn másfelől a következményeket az elvekkel összemérhetjük, s az okokat és az eredményt megítélhetjük, semmi sincs könnyebb, mint véleményt nyilvánítani; de nem így van a dolog, ha valaki az események között él, nagyon közel hozzájuk, hogy összefüggésekben fogja föl; ha lelke el van fogúlva az előzetesen vállalt kötelezettségek és a személyes rokonszenv hatása alatt, s ha a teendő elhatározás koczkáztatja biztonságát és jólétét. Ilyenkor nem lehet oly biztos látása az embernek. Még inkább növelte pedig e pillanatban a bizonytalanságot az, hogy a római köztársaság régi pártjai a fejetlenség állapotában voltak. Igazában véve, nem is léteztek már pártok, csak szövetségek. Ötven év óta nem elvi kérdések körül folyt többé a küzdelem, hanem csak személyes érdekek körül. A vélemények nem voltak többé fegyelmezve, mint egykoron; a minnek az lett eredménye, hogy a félénk jelleműek, kiknek, hogy eligazodni tudjanak, szükségök volt a régi hagyományokhoz ragaszkodniok, iránytalanul tévelyegtek és gyakran változtak. A tiszteletre-méltó és tekintélyes egyének e hirteleni nézetváltoztatása zavarba ejtette a kevésbé biztos meggyőződésűeket, s homályossá tette az igazságot. Caesar ismerván e bizonytalanságot, s abból hasznót meríthetni remélván, lehetőleg növelte annak okait. Még akkor is, midőn hazájának alkotmányát lerontani készült, tudott oly színben tűnni föl, mintha ő jobban tisztelné azt, mint bárki más. Egy tudós, ki e tárgyakban tekintély, ki alaposan ismeri a római törvényeket, érett vizsgálat után kinyilatkoztatta, hogy a törvényesség Caesar részén volt, s hogy sérelmei, melyekről panaszkodott, alaposak valá-

nak.¹ Akkor nagyon őrizkedett attól, hogy minden terveit kitárja, s hogy oly nyíltsággal beszéljen mint később, mikor már a hatalom birtokosa lett. Majd úgy mutatta be magát, mint a Gracchusok utóda és a népjogok védelmezője, majd azt mondogatta, a kedélyek megnyugtatósa végett, hogy a köztársaság nincs érdekelve e kérdésben, s az egész vitát két hatalmas vágytárs küzdelmére vezette vissza, melyet azok befolyásuk érvényesítése végett folytatnak. Mialatt legióit Felső-Italia városaiban szervezte, mindig csak azon óhajtságáról beszélt, hogy a közbékét föntarthassa; minél erőszakosabban léptek föl ellenfelei, annál mérsékeltebbnek mutatta ő magát, és soha sem tett elfogadhatóbb föltételeket, mint a mióta biztos volt a felől, hogy a tanács nem akar azokra hallgatni. A másik oldalon ellenben, azon táborban, hol a mérsékelt és meggondolt embereknek kellett volna együtt lenniök, csak indulatoskodás és ügyetlenség észlelhető. Az állam ellenségeinek nyilvánítják azokat, kik a polgárháború iránt ellenszenvet mutatnak; proscriptióról és nagyon-kobzásról beszélnek, és Sulla példája forog minden ajkon. Így tehát, a mi különös ellenmondás, épen azon táborban, hol azt vallják, hogy a szabadságot fogják védelmezni, ott sürgetik legjobban a kivételes rendszabályok alkalmazását; és míg az az ember, ki mindent a háborútól várt, s kinek kész hadserege volt, békét ajánlott, addig azok, kiknek még egy katonájok sem volt fegyverben, sietve útasították azt vissza. Így mindkét oldalon meg voltak cserélve a szerepek, s mindegyik fél a maga érdekeivel, vagy elveivel ellenkezőleg látszott beszélni és cselekedni. Lehet-e csudálni ily bizonytalanság közepett, s annyi kétkedésre indító ok

¹ Lásd Mommsen T. kitűnő értekezését: *Die Rechtsfrage zwischen Caesar und dem Senat*. Boroszló, 1857.

mellett, ha az oly becsületes emberek, mint Sulpicius és Cicero, kik odaadólag szerették hazájokat, de jellemöknél fogva alkalmasabbak voltak nyugodt időkben szolgálni azt, mint háborgó válságok közt, — lehet-e csudálni, ha magukat rögtön elhatározni nem tudták?

Caelius is tétovázott; de nem épen ugyanazon okokból, mint Cicero és Sulpicius. Míg ezek töprengve kérdezték, hogy melyik oldalon van az igazság, Caelius csak azt kereste, hol van az erő. Ő maga sajátyszerű nyíltsággal bevallja ezt: „Belső viszályok alkalmával, írta Ciceróhoz, míg csak törvényes eszközökkel, fegyver nélkül folyik a küzdelem, a becsületesebb párthoz kell csatlakozni; de ha háborúra kerül a dolog, akkor az erősebbhez kell fordulni, s a nagyobb bízottságot nyújtó pártot kell a jobbiknak tartani.“¹ A mint tehát Caelius a két vetélytárs erőit kellőleg összehasonlította, könnyű lett választania; csak szemét kellett kinyitni, hogy határozni tudjon. Egyik felől állott tizenegy legio, ki próbált segédesapatoktól támogatva, s a köztársaság legnagyobb tábornoka által vezérelve, s a határokon fokozatos sorrendben fölállítva, készen az első jelre síkra szállani.² A másik oldalon gyakorlott sereg kevés, vagy majdnem semmi; de annál több híres családból származott fiatal ember, éppannyira képtelenek parancsolni, mint nem igen hajlandók az engedelmeskedésre, és sok oly nagynevű ember, kik inkább díszére, mint hasznára vannak a pártnak. Itt egészen katonai kormány s tábori fegyelem; amott czivódás,

¹ *Ad fam.*, VIII, 14. — ² Látjuk a *De bello gallico* írott mű nyolczadik könyvének végén, hogy Caesarnak nyolcz legiója volt Galliában, egy az alpokon-inneni Galliában, és kettő, melyeket Pompejusnak adott. Mindjárt a helyzet fenyegető alakulásakor parancsot adott azoknak, melyek Galliában álltak, hogy a határokhoz közeledjenek. Corfinium bevétele után régi legioi közül három volt vele.

vitatkozás, harag, versengés, véleménykülönbségek, egyszóval a politikai élet közterének minden szokása és kellemetlensége átültetve a táborba. Ezek szoktak rendes bajai lenni egy oly pártnak, mely a szabadságot akarja megvédeni; mert nehéz elhallgattatni oly embereket, kik épen azért harcolnak, hogy a szabad szó jogát megtartsák, és minden hatalom hamar gyanússá lesz azok előtt, kik épen azért fogtak fegyvert, hogy a hatalom visszaéléseit meggátolják. Főleg azonban a két pártvezér jelleme képezte a különbséget a két párt között. Caesart mindenki, még legnagyobb ellenségei is úgy ismerték, mint a tetterő és előrelátás példányképét. A mi Pompejust illeti, mindenki látta, hogy ő hibát hibára halmozott, s akkor épúgy nem lehetett megmagyarázni magaviseletét, mint ma nem. A háború nem lepte meg; azt mondá Cicerónak, hogy régóta látta már annak közeledését.¹ Sőt nem csak előre látta, úgy látszik, hogy óhajtott is. Az ő kívánságára útasították vissza Caesar föltételeit, s a tanács többsége mit sem tett az ő megkérdezése nélkül. Látta tehát a válság jövetelét távolról, s ez egész diplomatiái háború alatt, mely az igazi ellenségeskedéseket megelőzte, elegendő ideje volt a készülétek megtételére. S bár mindebből semmi sem volt látható, mégis mindenki hitte, hogy föl van készülve. Midőn rendes hányavetisége szerint úgy nyilatkozott, hogy csak egyet kell toppantani lábával, s legiók teremnek elő a földből, azt vélték, hogy titokban tett hadszedésre s ismeretlen szövetségekre gondol, melyek az utolsó pillanatban fognak seregeket vezetni az ő zászlói alá. Oly bizalmat mutatott, a mi a legfélényebbeknek is bátorságot kölcsönzött. Valóban, ez a sajátságos elbizakodás oly komoly veszély közepett, oly emberben, ki királyságokat hó-

¹ *Ad Att.*, VII, 4.

dított meg, és oly nagy dolgokat hajtott végre, minden képzetet felülhalad.

Honnan meríthette hát Pompejus ezt a bizalmat? Nem rendelkezett-e pontos adatokkal ellenfele erejéről? hitte-e valóban, mint mondá, hogy annak hadesapatai elégületlenek, tábornokai hűtlenek, és hogy senki sem fogja követni egy oly háborúba, melyet hazája ellen készül viselni? vagy talán régi szerencséjére, nevének varázsára s azon kedvező véletlenséyekre számított, melyek annyiszor adták kezébe a diadalt? Annyi bizonyos, hogy midőn az Alesia és Gergoviáról elhíresült veteránok Ravenna körül összegyűltek és a Rubicóhoz közeledtek is, az oktalan Pompejus még mindig nagy megvetést tanúsított a vezér és seregei iránt, *vehementer contemnebat hunc hominem!*¹ De ez a henczegés nem tartott sokáig. Azon hírre, hogy Caesar egyenest Róma felé tart, azonnal lelohadt bátorsága; s ugyanaz az ember, ki, Cicero szerint, csak az imént annyira lenézte vetélytársát s annak vereségét jövendőlgette, néhány nap múlva rémülten fut Apulia belsejébe, megállani, és lábát valahol megvetni sem mervén. Ránk maradt az a levél, melyet Pompejus ekkor a consulokhoz és Domitiushoz intézett, kik legalább Corfiniumban megkísérlették az ellenállást: „Tudjátok meg, írja hozzájuk, hogy nagy aggodalomban vagyok (*scitote, me esse in summa sollicitudine*).“² Mily ellentét az iménti kérkedő szavakkal szemközt! Ily hangon szól az oly ember, ki szertelen reményeinek álnából fölriadván, rögtön a másik szélsőségbe esik. Semmi készüléket nem tett, mert nagyon biztos volt a siker felől; semmire sem mer vállalkozni, mert most már nagyon biztosan látja veszedelmét. Nincs bizalma, nincs reménye többé senkiben; minden ellenállás hasztalannak

¹ *Ad Att.*, VII, 8. — ² *Ad Att.*, VIII, 12.

látszik előtte; nem számít többé a hazafias szellem fölébredésére se, s eszébe sem jut, hogy egy utolsó fölszólítást intézzon az italiai vidéki városok köztársasági érzelmű ifjúságának honszeretetéhez. A hány lépést ellenfele előre tesz, annyival hátrál ő. Még az erős falakkal köryezett Brundisium sem nyugtathatja meg; el akarja hagyni Italiát, s csak akkor hiszi magát biztonságban, midőn már oda jut, hogy közte és Caesar közt a tenger hullámai terülnek el.

Caelius nem várt idáig, hogy magát elhatározza. Még mielőtt a küzdelem kezdődött volna, könnyű volt látnia, hogy mely részen van az erő, és hol fog lenni a győzelem. Akkor egy merész kanyarodást csinált, s Caesar barátai közé első sorba állott. Nyilatkozott, szokott erélyével támogatván Calidius indítványát, ki azt javasolta, hogy Pompejust hispaniai tartományába kell küldeni. Midőn a békés megoldás reménye teljesen elenyészett, elhagyta Rómát barátai Curio és Dolabella társaságában, s Caesart kereste föl Ravennában. Követte győzelmi menetében Italián keresztül; látta, hogy Caesar megbocsátott Domitiusnak, ki Corfiniumban elfogatta magát; látta, hogyan üldözi Pompejust és fogja szoros ostromzár alá Brundisiumban. E rohamos siker mámorában írta Ciceróhoz: „Láttál-e valaha bolondabb embert, mint az a te Pompejusod, ki ily nagy bajokat idéz elő, s oly gyermekesen viseli magát azok közt? Ellenben, olvastál, vagy hallottál-e valaha valamiről, mi fölülmúlja Caesar hevét a tett mezején, és mérsékletét a győzelemben? Mit gondolsz katonáinkról, kik a legerősebb télben, egy vad és jeges vidék nehézségeivel küzdve, sétaút gyanánt végezték be a hadjáratot?”¹

A mint egyszer pártállást foglalt Caelius, nem volt nagyobb gondja annál, mint hogy Cicerót is magával vigye.

¹ *Ad fam.*, VIII, 15.

Tudta, hogy Caesarnak nem tehet kedvesebb szolgálatot. Bármily nagy diadalt aratott is Caesar, nem élt csalódásban azokra nézve, kik ügyét szolgálták, s nagyon jól érezte, hogy hiányzik az ő környezetéből néhány tiszteletreméltó férfi, hogy pártja jobb színben tűnjék föl. Cicero nagy neve elegendő lett volna, hogy jóvá tegye azt a rossz benyomást, melyet az ő környezete tett az emberekre. Szerencsétlenségre, Cicerónak nagyon nehéz vala elhatározni magát. Azon egész idő alatt, mely a Rubicón való átkelést Brundisium megvételeitől elválasztja, mindennap változtatta véleményét. Mindkét párt egyenlő erővel igyekezett őt megnyerni; még a két pártvezér is sürgette őt, mindegyik a maga módja szerint. A mindenkor ügyetlen Pompejus, rövid leveleket írt hozzá, parancsoló hangon: „Indúlj el mielőbb az Appius-úton; keress föl Luceriában, vagy Brundisiumban; ott biztonságban léssz.“¹ Furcsa hang egy legyőzött ember szájában, ki állhatatosan úgy akar beszélni, mintha ő volna az úr! Caesar sokkal okosabb volt: „Jőj, mondá, jőj hozzám, segítni tanácsadással, neveddel, dicsőségeddel!“² Ez a kíméletesség, ez az előzékenység egy diadalmas hadvezértől, ki alázatosan kért, midőn jogában áll parancsolni, nem hagyhatta Cicerót érzéketlenül. Ugyanekkor, hogy biztosabban megnyerhesse, íratott hozzá legkedvesebb barátai, Oppius, Balbus, Trebatius, főleg pedig Caelius által, ki oly jól tudta, hogy mily eszökökkal lehet őt megfogni. Megtámadták egyszerre gyöngé oldalainak minden résein: szítogatták régi neheztelését Pompejus ellen; igyekeztek meglágyítani azon szerencsétlenségek festésével, melyek családját fenyegették; élesztették hiúságát, szeme elé tartván azt a dicsőséget, hogy a pártokat fogja kibékíteni, és nyugalomra hozni a köztársaságot.

¹ *Ad Att.*, VIII, 11. — ² *Ad Att.*, IX, 6.

Ennyi ostrom végre is megrendíthetett egy oly gyönggelket. Az utolsó pillanatban úgy látszék, hogy elszánta magát az Italiában való maradásra, valamely félre eső mezei lakában, vagy egy semleges városban, nem foglalva pártállást senki mellett, de mindenkinek hirdetve a mérsékletet és a békét. Megkezdett már egy szép értekezést a polgárok egyetértéséről; nyugalomban akarta azt bevégezni, s mint ki jó véleménynyel bírt a maga ékesszólásáról, remélte, hogy azzal kicsavarja a fegyvert a legmakaesabb kezekből is. Ez kétségkívül ábránd vala; nem kell azonban feledni, hogy Cato, ki minden elfogúltság gyanújától ment, sajnálta, hogy Cicero oly hamar lemondott e tervéről. Cato kárhoztatta őt, hogy Pharsalushoz jött, hol jelenléte nem nagy segélyére lehetett a harczosoknak, míg ha semleges marad, megtarthatja vala befolyását mindkét vetélytársra, s közbenjáróul szolgálhat vala köztük. De egyetlen nap fölforgatta mind e szép terveket. Midőn Pompejus elhagyta Brundisiumot, hol nem hitte többé magát biztonságban, és Görögországba hajózott vala, Caesar, ki e hírre számított, hogy azzal visszatartja Cicerót, sietett azt vele tudatni. De épen ez változtatta meg gondolkozását. Ő nem tartozott azon emberek közé, mint Caelius, kik a szerencsével együtt köpenyt fordítanak, és hódolnak a sikernek. Sőt inkább, mihelyt szerencsétlennek látta Pompejust, azonnal közelebb érezte magát hozzá. „Soha sem óhajtottam osztozni szerencséjében, mondá; szerettem volna osztozni balsorsában!“¹ Midőn megtudta, hogy a köztársasági hadsereg elvonúlt, s vele együtt régi politikai barátai majdnem mindannyian; midőn látta, hogy Italia földjén nincs többé törvényes hatóság, nincsenek consulok, nincs tanács: mély fájdalom fogta el szívét; úgy tetszett, mintha

¹ *Ad Att.*, IX, 12.

körötte üres volna a világ, s mintha, saját kifejezése szerint, a nap is eltűnt volna az égről. Sokan jöttek hozzá, üdvözölni őt okosságaért, de ő épen azt vetette magának szemére, mint valami bűnvádat. Keserűen kárboztatta gyávaságát, korát, nyugalom- és békeszeretetét. Egyetlen gondolata volt, minél előbb elútazni. „Nem bírom elhordozni bánatomat, mondá; könyveim, tanulmányaim, a bölcsészet, mit sem segítenek rajtam. Olyan vagyok, mint a madár, mely szárnyra akar kelni, és mindig csak a tenger felé tekintget.“¹

Mostantól kezdve rendíthetetlenül állott elhatározása. Hiába kísérlette meg Caelius visszatartani őt még az utolsó pillanatban egy megható levéllel, melyben útalt arra, hogy vagyont el fogja veszteni, és kockára tenni fia jövőjét. Cicero, bár nagyon megindúlva, elégnék tartotta oly szilárdsággal, mely nem vala nála közönséges, így válaszolni neki: „Örvendek rajta, hogy annyira szíveden hordozod fiam jólétét; de, ha a köztársaság fönmarad, elég gazdag lesz ő mindig apja nevével; ha a köztársaságnak el kell vesznie, ő is osztozni fog a többi polgárok közös sorsában.“² S kevéssel ezután keresztül hajózott a tengeren, és Pompejus táborába ment. Nem azért tette ő ezt, mintha bízott volna a sikerben; midőn oly párthoz csatlakozott, melynek minden gyöngeségét ismeri vala, jól tudta, hogy önként megy részesülni annak bukásában. „Megyek, mondá, mint Amphiaraus, hogy élve rohanjak a tátongó mélységbe.“³ Oly áldozat vala ez, melyre kötelezettnek hitte magát hazája iránt, s annál többet ér ez áldozat, mert önámítás és remény nélkül hozta azt meg.

¹ *Ad Att.*, IX, 10. — ² *Ad fam.*, II, 16. — ³ *Ad fam.*, VI, 6.

Míg Cicero ekként Pompejushoz csatlakozik vala, Caelius Hispaniába kísérte Caesart. Ettől fogva minden közlekedés lehetetlenné vált köztük; levelezések is, mely addig oly élénken folyt, megszűnik ez időponton. Maradt mégis ráuk egy levél, alkalmasint az utolsó, melyet váltottak, s mely különös ellentétet képez a megelőzőkkel. Caelius intézte ezt Ciceróhoz alig néhány hónappal azon események után, melyeket épen elbeszéltem, csak hogy nagyon megváltozott körülmények közt. Bár e levél csak igen csonkán maradt ránk, s nem könnyű minden mondatának értelmét helyre állítani, világosan látszik belőle mégis, hogy írója heves izgatottságban él. Caesar e buzgó pártosa, ki másokat is annak véleményére igyekezett téríteni, hirtelen dühös ellenségévé lett a vezérnek; azt az ügyet, melyet csak az imént annyi melegséggel védelmezett, most útalatos ügynek nevezi, s azt mondja, hogy „jobb meghalni, mint ily ügy szolgálatában állani.“¹ Mi történt hát ez időközben? Mily okok indították Caeliust ez utolsó véleményváltoztatásra, s mi lett ennek kimenetele? Helyén való lesz ezt elmondani, mivel ez elbeszélés némi világot fog vetni a dictator politikájára, főleg pedig jobban megismerteti velünk környezetét.

III.

A *barátság*ról írott értekezésében állítja Cicero, hogy a zsarnoknak nem lehetnek barátai.² E szavaiban Caesarra czéloz ő, s meg kell vallani, hogy ez a példa igazat látszik neki adni. Udvaroncokban nem lát hiányt a kényúr; Caesar pedig, ki jól fizette őket, többel rendelkezett, mint akárki más; de őszinte és odaadó barátot nem igen találunk mel-

¹ *Ad fam.*, VIII. 17. — ² *De amic.*, 15.

lette. Voltak ilyenek talán azon ismeretlenebb szolgálai közt, kiknek emlékezetét nem őrizte meg a történetírás;¹ de azok közül, kiket ő első sorba helyezett és szerencsésében részeltetni akart, egy sem maradt iránta hű. Bökezűsége csak hálátlanságot termett, kegyelmessége nem fegyverzett le senkit, s azok árútták őt el, kikre legjobban pazarolta kegyét. Egyedüli barátainak igazában véve csak katonáit lehet nevezni, azon hadastyánokat, kik a galliai nagy háborúból maradtak meg. Azok a centuriók voltak ezek, kiket valamennyit nevökről ismert, s kik oly bátran megölették magukat érte, szemei előtt; az a Scaeva, kinek paizsát Dyrrhachiumnál kétszáz-harmincz nyilvessző fúrta át;² az a Crastinus, ki Pharsalus reggelén így szólt hozzá: „Ma este, élve vagy halva, köszönetedre leszek érdemes.“³ Ezek szolgálták Caesart híven; ő ismerte ezeket és számított rájuk; de jól tudta, hogy tábornokaiban nem bízhatik. Elhalmozta bár ezeket a győzelem után pénzzel és kitüntetésekkel, mégis mindnyájan elégületlenek voltak. Némelyek, a legbecsületebbek, szomorkodtak, arra gondolván, hogy a köztársaságot lerombolták, s véröket húllatták a korlátlan hatalom megalapítása érdekében. A legnagyobb rész nem érzett ily lelki ismereti mardosást; de mindannyian úgy voltak meggyőződve, hogy szolgálataikat nem eléggé fizette meg. Bármily nagy vala is Caesar bökezűsége, nem bírta őket kielégíteni. Ke-

¹ Igazságtalanság lenne hallgatva mellőzni Matius nevét, kinek oly szép levele maradt ránk Caesar halála alkalmából (*Ad fam.*, XI, 28.). Ő valódi barátja vala Caesarnak; de meg kell jegyezni, hogy ő nem tartozott azok közé, kiket Caesar praetorrá, vagy consullá tett, s kiknek adósságait oly gyakran kifizette. Matius soha sem viselt valami jelentékeny politikai hivatalt, és Cicero levélgyűjteménye nélkül neve sem jutott volna el hozzánk. — ² *De bell. civ.*, III, 53. — ³ *De bell. civ.*, III, 91.

zökbe esett a köztársaság, praetorokká, vagy consulokká lettek, a leggazdagabb tartományokat kormányozták, s mindamellett is szünetlenül panaszkodtak. Minden ürügyet felhasználtak békétlenségek nyilvánítására. Antonius magának íteltette Pompejus házát olesó áron; mikor a pénzt kérték tőle, dühbe jött és csak szitkozódások közt fizette meg. Ő kétségtelenül azon meggyőződésben volt ekkor, hogy nincsenek iránta kellő tekintettel, s valószínű hogy Caesárt hálátlannak mondotta. Nem ritkán látni, hogy e hadi férfiak, kik az ellenséggel szemközt oly bátrak, a csata napján oly hősek valának, a mindennapi életben közönséges nagyra-vágyó emberekké válnak, tele aljas irigységgel és kielégíthetlen kapzsisággal. Zúgolódással és panaszszal kezdték, majdnem mindnyájan árulással végezték. Azok közt, kik Caesárt meggyilkolták, talán legjobb tábornokai találhatók: Sulpicius Galba, a nantuatok leverője, Basilus, egyik legkitünőbb lovas tiszt, Decimus Brutus és Trebonius, Massilia város ostromának hősei. Azok is, kik nem voltak részesek az összeesküvésben, szintén nem sokkal jobban viselték magukat ama napon. Midőn az ember Plutarchban olvassa Caesar halálának leírását, szíve elszorúl, azt látva, hogy senki sem tett kísérletet védelmére. Az összeesküdtek csak mintegy hatvanan valának, s a tanácsurak többen voltak nyolcz-száznál. Legtöbben közülük szolgáltak az ő seregében; mindannyian neki köszönhatték azt a tisztességet, hogy a tanács-házban ülhetnek, a mire nem bírtak érdemmel. És ezek a nyomorútak, kik tőle nyerték vagyonukat és méltóságukat, kik koldúlták pártfogását és kegyeiből éltek, végig tudták nézni meggyilkoltatását a nélkül, hogy csak egy szót ejtettek volna. Azon egész idő alatt, míg ez a rettenetes küzdelem tartott, míg Caesar, „mint egy vadászoktól megrohant állat, vonaglott a villogó kardok között“, mozdulatlanul

ültek székeiken, s egész bátorságuk abból állt, hogy elfutottak, midőn Brutus a véres tetem mellett beszélni akart. E jelenetre, melynek tanúja vala, emlékezett vissza Cicero, midőn később mondá: „Mikor a haza elnyomói elbuknak, akkor látja az ember, hogy nem voltak barátaik.“¹

Ha már tábornokai is, kiknek annyi okuk lett volna hűnek maradniok hozzá, elárúlták Caesart, jobban bízhatott-e azon kétes szövetségesekben, kiket a forumon újoneczozott, s kik mielőtt az ő szolgálatába szegődtek, szolgáltak már minden ügyet? Terveinek kivitelére politikai egyénekre volt szüksége, mégpedig lehetőleg sokra, hogy az új kormány ne tűnjék föl egészen katonai uralom színében. Nem is volt ez nehéz, s ő minden válogatás nélkül vette föl magához az ilyeneket. Minden pártból a legjellemtelenebb emberek jöttek főleg hozzá. Szívesen fogadta ez embereket, ámbár kevésre becsülte, s mindenütt magával hurezolta őket. Cicero nagyon megrémült, midőn Caesar azok kíséretében jön látogatására Formiaebe. „Egész Italiában, mondá, nincs egy semmirekellő, ki ne volna vele“,² s a rendszerint annyira tartózkodó Atticus sem állhatta meg, hogy e kíséretet pokoli csapatnak ne nevezze.³ Bármennyire szokva legyen is az ember azt látni, hogy az ily forradalmakban olyanok teszik a kezdeményezést, kiknek nincs sok veszteni-valójok, mégis meglepő, hogy Caesar nem bírt tisztesegebb szövetségársakat találni. Még azok is, kik leginkább ellene vannak, kénytelenek megvallani, hogy abból, a mit ő lerombolni akart, sok dolog nem is érdemelte meg, hogy föntartassék. A forradalomnak, melyet ő tervezett, komoly okai voltak; természetes tehát, hogy őszinte hívei is találkozhattak volna. Hogyan eshetik hát, hogy azok közt, kik segítettek megváltoztatni

¹ *De amic.*, 15. — ² *Ad Att.*, IX, 19. — ³ *Ad Att.*, IX, 18.

egy oly kormányt, melyre sokan panaszkodtak, mely alatt mindnyájan szenvedtek, oly kevesen voltak, kik meggyőződésből látszottak cselekedni; s hogy ellenben csaknem valamennyien nem egyebek, mint bérencz összeesküvők, őszinteség nélkül dolgozván egy oly emberért, kit nem szerettek, és oly művön, melyet rosznak tartottak?

De talán azon eszközökben leli magyarázatát Caesar pártjának minősége, a melyeket ő annak alkotására rendesen használt. Nincs nyoma annak, hogy midőn ő pártjának valakit megnyerni kívánt, arra vesztegette volna idejét, hogy a régi kormány hiányait és annak, melyet helyébe állítani akart, érdemeit bizonyítgatta volna előtte. Egyszerűbb és biztosabb bizonyítékot vett elő: fizetett. Jól ismerte ő korának embereit, s nem csalódott, midőn azt hitte, hogy egy oly társadalomban, mely egészen átengedte magát a fényűzésnek és gyönyöröknek, az elvi meggyőződés meggyöngyült és az érdekek adott helyet. Tehát minden lelkiismereti aggálytól menten szervezte a megvesztegetés messzeágazó rendszerét. Gallia szolgáltatta ehez az eszközöket. E tartományt ép oly derekasan kizsákmányolta, mint a mily vitézül legyőzte, „eltulajdonítván, mondja Suetonius, mindent, a mit az istenek templomaiban talált, s rohammal vevén be a városokat, nem annyira azért, hogy megbüntesse, mint inkább, hogy ürügye legyen kifosztani azokat.“¹ Az így szerzett pénzen vásárolt párthíveket. A kik fölkeresték, soha sem távoztak tőle üres marokkal. Nem felejtett ajándékot adni még a rabszolgák és a szabadosoknak se, kiknek valami befolyásuk volt uraikra. Míg Rómából távol vala, az ügyes Balbus- és Oppius, a bankár, kik neki ügyvivői voltak, gazdag pénz-ajándékokat osztogattak ki az ő nevében; tapinta-

¹ Suet. *Caes.*, 54.

tos módon pénzbeli segílyt adtak megszorúlt tanácsuraknak; pénztárnokai voltak a nagy családokból való fiatal embereknek, kik az apai segílyforrásokat fenéig kimerítették. Kamat nélküli kölcsönöket adtak; de mindenki tudta, hogy minemű szolgálatokkal kell majd egykor megfizetni. Így vették meg Curiót, ki nagyon drágán adta el magát; több mint 60 millió sestercius (12 millió frank) adóssága volt. Caeliust és Dola-bellát, kiknek ügyei nem igen állottak jobban, valószínűleg ugyanily eszközökkel hódították meg. Soha a megvesztegetés nem foglalt nagyobb tért és nem terpeszkedett szét nagyobb szemérmetlenséggel. Caesar tél idején majdnem minden évben visszajött az alpokon-inneni Galliába a túlsó Gallia kincseivel. Akkor aztán szabad volt a vásár, s a magasabb állású személyiségek egymás után érkeztek. Egy napon Lucába oly sokan jöttek, hogy kétszáz tanácsurat számláltak meg a teremben és százhusz testőrt az ajtónál.

Az oly egyének hűsége, kiket meg lehet venni, rendszeren nem tart sokkal tovább, mint az a pénz, melyet nekik adtak; pedig az ilyenek kezében a pénz sem igen tartós, s a mely napon az ember megszűnik gondoskodni pazarló hajlamukról, attól fogva nem bízhatik bennök. Azon kívül Caesar minden politikai barátaira nézve még egy különös ok forgott fön, mely őket előbb vagy utóbb szükségképen elégtelenekké tette. Mindannyian a köztársaság viharai közt emelkedtek föl; korán bele vetették magukat e tevékeny és háborgós élet hullámaiba, s megkedvelték azt. Senki sem élt inkább a szólásszabadsággal, és senki sem élt vissza jobban azzal, mint ők; annak köszönhatték befolyásukat, hatalmokat, híroket. Ez emberek, kik sajátságos következetlenség folytán minden erejökkel a korlátlan uralom megalapításán működtek, épen azok valának, kik legkevesbbé tudták nélkülözni a nyilvános élet küzdelmeit, a közügyek

ingerlő levegőjét, a szószerk izgalmaít, egyszóval mindazt, a mi csakis szabad államban létezhet. Senki előtt sem tűnhetett föl csakhamar súlyosabbnak a zsarnoki hatalom, mint épen ezek előtt, kik még a törvény könnyű és méltányos igáját sem bírták elhordozni. Nem sokára észre is vették a hibát, melyet elkövettek. Belátták, hogy midőn egy kényurat segítettek abban, hogy az mások szabadságát elrabolja, a saját magukét is kiszolgáltatták neki. Ugyanekkor könnyű volt azt is belátniok, hogy az új kormány, melyet saját kezeikkel teremttettek, nem adhatja nekik vissza azt, a mit a régi adott. Mit is értek valójában ama méltóságok és kitüntetések, melyekkel őket kifizetni akarták, mikor a hatalom lényegét egyetlen ember gyakorolta? Igaz, hogy voltak még praetorok és consulok; de mily nagy különbség ez egy embertől függő, szeszélyeinek alávetett, tekintélye által kormányzott, dicsősége által elhomályosított s mintegy megsemmisített hatósági személyek és a régi köztársaság tisztviselői közt! Ebből kikerülhetlenül csalódásnak, megbánásnak, és gyakran árulásnak is kellett támadnia. Így történt, hogy e szövetségese, kiket Caesar a különböző politikai pártokból toborzott össze, bár először sok hasznot tettek, utóljára is nagy zavarokat okoztak neki. E nyugtalan, nyakas, természetök szerint és hajlamuknál fogva fegyelmezhetlen emberek közül egy sem vetette magát önként fegyelem alá, és nem örömet engedelmeskedett. Mihelyt nem voltak urok szemei előtt, s annak hatalmas keze nem fékezte őket, régi ösztöneik azonnal fölülkerekedtek; a legelső alkalommal fölébredt bennök az egykori lázongó szenvedély, s a hányszor csak Caesar el távozott, mindig zavargások törték ki e városban, melyet csak korlátlan hatalma tartott nyugalomban. Caelius, Dolabella, Antonius maguk háborgatták a közbékét, melynek föntartására hívatva lettek volna. Curio, feje azon ifjúságnak, mely az új

kormány körül csoportosult, korábban halt el, hogy sem ideje lett volna az elégtelennek számát szaporítnia; de azon elvető és fesztelen hangból, melyen meghitt emberei előtt már ekkor Caesarról nyilatkozott, következtetni lehet, hogy ő is úgy tett volna, mint a többiek.¹

Most már könnyű megérteni, hogy mi indította Caeliust a panaszkodásra, s hogy ez a dicsvágyó ember, kit a régi köztársaság méltóságai nem elégítettek ki, végre is miért érezte magát kéjelmetlenül az új kormányrendszer alatt. Ebből ki lehet magyarázni azt a különös levelet is, melyet Ciceróhoz írt, és azt a hadüzenetet, melylyel Caesar és pártja ellen fordult. Az elégtelenség hamar beállt ő nála. Mindjárt a polgárháború kezdetén, midőn az övéi által kivívott sikerhez szerencsét kívántak neki, szomorúan válaszolta: „Mit ér nekem az ily dicsőség, melyben nem részesülök?“² Ekkor kezdte belátni, hogy az új kormányrendszerben csak egy embernek van helye, s hogy ezentúl egyedül azé minden dicsőség, és minden hatalom. Caesar magával vitte őt a hispaniai hadjáratra, a nélkül, hogy, mint látszik, alkalmat adott volna neki magát kitűntetnie. Rómába való visszatérésük után praetorra neveztetett ki Caelius, de nem a városi praetorságot kapta, mely nagyobb méltóság vala; Treboniust elibe tette Caesar. Ez a mellőzés, melyet megszégyenítésnek tekintett magára nézve, mély elkeseredést szült szívében. Föltette magában, hogy boszút áll ezért, s csak alkalomra várt. Ez alkalom elérkezettnek látszék, midőn Caesar egész hadseregével Thessaliába szállt át Pompejus üldözésére. Azt hitte, hogy a dictator és katonái távollétében, Italia lázas izgatottsága közepett, a mikor ezerféle ellenmondó hír keríngett a harez eredménye felől, kísérletet tehet egy döntő

¹ *Ad Att.*, X, 4. — ² *Ad fam.*, VIII, 15.

esapásra. Az időpont jól volt választva, de még jobban az a kérdés, a melyet Caelius fölhasznált a küzdelem megindítására. Mi sem szolgál politikai ügyességének nagyobb dicsőségére, mint az, hogy mily élesen szemelte ki a győztes párt gyöngye oldalait, s hogy egyetlen pillantással meg tudta választani a legkedvezőbb hadállást, melyből támadását sikerrel intézheti.

Ámbár Caesar úr volt már Róma és Italia fölött, s előre látható vala, hogy a köztársasági haderő nem fogja őt föltartóztathatni, de azért még sok nehézség maradt leküzdeni való. Caelius tudta ezt jól; s nem volt előtte ismeretlen, hogy a politikai harcokban a siker gyakran csak előkészület a következő veszélyekre. Az ellenség meggyőzése után saját pártját kell féken tartania a győzőnek, a mi néha még több erőbe kerül. Ellene kell szegülni a vágyaknak, melyeket megtűrt, sőt még bátorítani is látszott mindaddig, míg kielégítésök pillanata a messze jövőben vala; főleg pedig védekezni kell azon fölesigázott remények ellen, melyeket a győzelem teremt azokban, kik azt kívítták, de a melyek nem valósíthatók. Míg a hatalomra vágyó pártvezér nem elég erős, s míg pártosokat akar szerezni, nem fukarkodik ígéretek dolgában; mihelyt azonban hatalomra jutott, nehéz megtartania minden elvállalt kötelezettséget, s amaz ellenzéki szép programmok, melyeket előbb elfogadott és terjesztett, most megannyi akadálylyá válnak. Caesar elismert főnöke vala a demokrat pártnak; ebből merítette erejét. Emlékszünk rá, hogy Italiába történt belépésekor azt mondá, hogy a szabadságot visszaadni jön a köztársaságnak, melyet egy maroknyi nemesség leigázott. Úgyde a néppárt, a melynek ő ekként bizományosává tette magát, teljesen kész programmal fogadta őt. Ez a program nem egészen a Gracchusoké vala. Századig tartó, gyakran véres harcok után a gyűlölet elmerge-

sült, s a nemesség oktalan ellenszegülése követelőbbé tette a népet. Azon pártfőnökök mindegyike, kik Caius Gracchus óta vezetésére vállalkoztak, hogy annál inkább magukhoz csatolják a népet, néhány új kívánalmat állítottak föl számára. Clodius a korlátlan társulási jogot követelte, s azt, hogy a köztársaság titkos egyesületek által kormányoztassék. Catilina vagyonkobzást és rablást ígért elvtársainak; s emléke a nép-nél nagy tiszteletben maradt főn. Cicero beszéli, hogy gyász-lakomákat ültek tiszteletére, s hogy virágokkal ékesítették sírját.¹ Caesar, ki ezek utódának adta ki magát, nem utasíthatta el egészen örökségöket, sőt meg kellett ígérnie, hogy művöket be fogja fejezni, s eleget teend a democratia óhajainak. Ez a democratia ez időpontban nem igen látszék politikai reformokkal törődni; vágya a társadalmi forradalomra irányult. Munka nélkül élni az állam költségére, az igen gyakran ismételt ingyenes adományosztogatásokból; eltulajdonítani a szövetségesek legjobb földjeit oly módon, hogy a leggazdagabb itáliai városokba gyarmatok telepíttessenek; a földbirtok fölosztását bizonyos mérvig valósítani annak örve alatt, hogy a nemességtől visszaveszik azon állami jószágokat, melyeket az elsajátított: ez vala a plebejusok rendes eszménye. De a mit még sürgetősebben követeltek, a mi az egész pártnak jelszavává lett: az az adósságok eltörlése volt, vagy, mint kifejezték, az adósok lajstromának megsemmisítése (*tabulae novae*), vagyis a közhitelnek államilag szentesített megsértése, s a törvény által kimondott általános csőd. Bármily erőszakos volt is ez a program, úgy látszott, hogy Caesar elfogadta azt, midőn a néppárt főnökeül jelentette ki magát. Míg a küzdelem kétes volt, nagyon őrizkedett e részben valami föntartással élni, mert félt attól, hogy

¹ *Pro Flacco*, 38.

a szakadások által pártját meggyöngíthetné. Hitték is, hogy győzelme után rögtön hozzá kezd e követelések valósításához.

Caesar azonban nem csak azért jött, hogy egy kormányrendszert leromboljon, hanem egy másikat is akart alapítani, s tudta ő jól, hogy a rablás és vagyoni bukás alapjára nem lehet szilárd épületet emelni. Miután a néppárt programját lelkiismereti mardosás nélkül fölhasználta arra, hogy a köztársaságot fölforgassa, belátta, hogy rá nézve új szerep kezdődik. A mely napon Róma urává lett, államférfiúi ösztöne és uralkodói érdeke a conservatio barátjává tették őt. Mialatt a régi pártok mérsékelt embereinek nyújtott kezet, töprengés nélkül tért vissza gyakran a régi kormányrendszer hagyományainak nyomába is.

Bizonyos, hogy Caesar műve, egészében véve, távolról sem forradalmi mű. Törvényei közül néhányat martius idusa után Cicero is magasztalt, a mivel eléggé ki van fejezve, hogy azok nem egyeztek meg a demokratiai óhajaival és reményeivel. Nyolczvanezer szegény polgárt küldött gyarmatokba, csakhogy túl a tengeren Afrikába és Görögországba. Arra nem gondolhatott, hogy teljesen megszüntesse azon adományokat, melyeket az államtól kapott a római nép; de korlátozta azokat. Háromszázhuszezer polgár helyett, a mennyi a köztársaság alatt azokban részesült, csak százötvenezeret részesített; elrendelte, hogy ezt a számot nem szabad áthágni, és hogy a praetor minden évben helyettesítse a nyomor e kiváltságoltjai közül azokat, kik a lefolyt évben elhaltak. Távol attól, hogy valamit változtatott volna a tiltó rendszeren, mely a köztársaság alatt érvényben volt, beviteli vámot vetett az idegen árúkra. Egy, az előbbieknél sokkal szigorúbb fényűzési törvényt hozott, mely részletes szabályokat adott arra nézve, hogyan kell öltözködni és táplálkozni a polgároknak; s e törvény zsarnoki szigorral hajta-

tott végre. A vásárokat katonailag őrizték, hogy semmit se lehessen eladni, minek vételét a törvény tiltotta, s a katonák föl voltak hatalmazva még a házakba is behatolni, s az asztalról is elvinni a tiltott ételneműeket. E rendszabályokat, melyek a kereskedést és ipart károsították, s melyek következképpen a nép érdekeinek ártottak, az aristocrat kormányok hagyományaiból kölcsönözte Caesar. Nem lehettek tehát ezek népszerűek; de még kevesebb népszerűséggel bírtak azon megszorítások, melyeknek ő a gyűlésezési jogot álvette. Ez a jog, melyre a democratia többet adott, mint minden egyéb, tiszteletben tartatott egészen a köztársaság utolsó idejéig, s Clodius tribun ügyesen használta ezt föl hogy a tanácsot megfélemlítse és a forumon a rémuralmat állítsa föl. Azon ürügy alatt, hogy az utak védisteneit (*lares*) minden keresztúton tiszteljék, egyesületek alakultak városnegyedenként (*collegia compitalicia*), melyek a szegény polgárokat s a rabszolgákat foglalták magukba. E társulatok eleinte vallási színezettel bírtak, de csakhamar politikai jellegűekké váltak. Clodius korában a democratia fegyveres erejének bizonyos nemét képezték, s ugyanazon szerepet játszották Róma zavargásaiban, mint a párisi sectiók 93-ban. Ez állandó egyesületek mellett s ugyanazon mintára, alakultak időlegesek is, valahányszor csak valami nagy választás volt készülöben. Városnegyedenként jegyzékbe vették az embereket, fölosztották decuriák és centuriákra, előjárókat választottak élökre, kik katonai rendben vezették őket szavazni, s mivel rendesen a nép nem adta ingyen szavazatát, előre kijelöltek egy jelentékenyebb, *sequester*nek nevezett személyiséget, kinek kezeibe letették a jelölt által adott összeget, s kiosztók (*divisores*) voltak megbízva, hogy szavazás után a pénzt az egyes tribusok közt oszszák ki. Ime így gyakorolták Rómában, a köztársaság vége felé az álta-

lános szavazatjogot, s ez a faj, mely természeténél fogva barátja a fegyelemnek, így tudta fegyelmezni a rendellenességet. Caesar, ki gyakran fölhasználta e titkos társulatokat, ki azok segítségével irányozta a választásokat, és uralkodott a forum tanácskozásain, nem akarta többé túrni azokat, a mint rájuk nem volt többé szüksége. Ő úgy vélekedett, hogy egy szabályszerű kormány nem állhat fön sokáig, ha maga mellett működni engedi az efféle titkos kormányt. Nem riadt tehát vissza szigorú rendszabályoktól se, hogy megszabadúljon e rendszeresített rendetlenségtől. Barátainak nagy megbotránkozására egyetlen csapással elnyomta a politikai egyesületeket, csak a legrégibbeket hagyván meg, melyektől semmit se lehetett félni.

Mindezek erőteljes rendszabályok valának, melyek szükségképen sok embert megsértettek. Nem is merte ezeket Caesar foganatosítani előbb, mint csak Munda és Thapsus után, midőn tekintélyét már senkisem vonta kérdésbe, s midőn elég erősnek érezte magát, hogy szembeszálljon a democratiával, egykori szövetségesével. Midőn Pharsalushoz indúlt, még nagy kíméletet kellett szem előtt tartania; az eszélyesség tanácsolta, hogy ne ingerelje föl barátait, midőn annyi ellensége volt még legyőzni való. Másfelől voltak bizonyos kérdések, melyeket nem lehetett elnapolni, mert a democratia nagyon szíven hordozta ezeket, s közvetlen megoldásukat sürgeté. Ilyen vala főleg az adósságok eltörlése. Caesar Hispaniából lett visszatérése óta foglalkozott ezzel; azonban, helyzete nehézségei daczára sem mutatkozott mindjárt e kérdésben oly radicalisnak, mint várták volna. Conservativ hajlamai, s pártjának követelései közé helyezve, közép úton állott meg, s a helyett hogy az adósságokat egészen eltörülte volna, beérte azok leszállításával. Először is elrendelte, hogy mindazon összegek, melyeket az adósok addig

kamatba fizettek, levonassanak az adóssági tőkéből; azután, hogy az így megapasztott tőke fizetését megkönnyítse, megparancsolta, hogy az adósok vagyona bízálni férfiak által megbecsültessek; mégpedig nem a jelenlegi érték, hanem az határozottassék meg, melylyel az illetők vagyona a polgári háború előtt bírt, és hogy a hitelezők kötelezve legyenek az adós vagyont ily becsárban elfogadni fizetésül. Suetonius mondja, hogy az adósság ily módon több mint egy negyed-részával csökkent. Bizonyos, hogy még ez a rendszabály is nagyon forradalminak tűnik föl nekünk. Mi nem bírjuk föl-fogni a hatalom ily beavatkozását a végre, hogy ok nélkül megfoszsa a magánosokat vagyonuk egy részétől; s mi sem látszik igazságtalanabbnak, mint midőn a törvény maga tépi szét a szerződévényeket, melyek oltalma alá voltak helyezve; de ez eljárás az akkori emberekre nem tette ugyanazon benyomást, mint ránk. A hitelezők, kik attól féltek, hogy semmit sem hagynak nekik, örültek azon, hogy nem vesztették el mindenöket; az adósok ellenben, kik arra számítottak, hogy egészen megmenekülnek adósságuktól, keservesen panaszkodtak a miatt, hogy mégis kell valamit fizetniök Innen a csalódás és a zúgolódás. „Most, írta Caelius, néhány uzsorás kivételével itt mindenki pompejuspárti.“¹

Egy rejtett ellenségnek, mint Caelius, most kedvező alkalom kínálkozott előlépnie. Sietett is megragadni azt, és hasznot húzni azon lehangoltságból, melynek tanúja volt. Hadi terve merész vala. Fölvenni a szélső democrata, mint ma mondanók, a socialista szerepét, miről Caesar mit sem akart tudni; az eléggületlenekből egy radicalisabb pártot alakítani, s annak élére állani; ilyen vala a terv, melyet kigondolt. Mialatt az adósok vagyonának becslésére kinevezett

¹ *Ad fam.*, VIII., 17.

bizalmi férfiak legjobb tehetségök szerént végezték kényes föladatukat, és a városi praetor Trebonius ítelt azon perekben, melyek amazok becsléséből fölmerültek, Caelius a magacuruli székét Trebonius bírói széke mellé állíttatá, és önhatalmúlag tisztvársa és felsőbbje ítéleteinek bírájául tolván föl magát, kijelenté, hogy támogatni fogja mindazoknak igényét, kiknek panaszkodnak van az ítélet ellen. De akár azért, mert Trebonius mindenkit kielégített, vagy inkább, mert Caesartól féltek, senki nem mert előállani. Ez első kudarc nem csüggesztette el Caeliust; sőt inkább azt tette föl, hogy minél nehezebbé vált a helyzet, annál merészebben kell föllépni; azért Servilius consul és minden többi hatóság ellenzése daczára, két nagyon merész törvényt hirdetett ki, melyek közül az egyik a bérlőknek egy évre elengedte a lakbér fizetését, a másik pedig teljesen eltörölte az adósságokat. Ezúttal hajlandónak mutatkozott a nép segélyére jöni annak, ki oly határozottan fogta pártját; zavarok törtek ki, vér folyt a forumon, mint hajdan; Trebonius egy dühöngő tömeg által megtámadtatva, levettették székéről, és csak mintegy csuda által menthette meg életét. Caelius diadalmaskodott, s bizonyosan azt hitte, hogy egy új forradalom kezdődött meg; de valami sajátságos összetalálkozásnál fogva, ő is azon tévedésnek esett áldozatául, mely később Brutust megbuktatá. Ez oly különböző két ember teljesen ellentétes ügyekben ugyanazon módon csatlakozott; mindketten túlságosan számítottak Róma népére. Egyik visszaadta neki a szabadságot, s képesnek hitte arra, hogy azt óhajtsa és megvédje, másik fegyverre szólította, ígervén neki, hogy a gazdagok vagyonában részesíteni fogja. De a nép nem hallgatott se az egyikre, se a másikra, mert ekkor már épúgy nem volt fogékony a gonosz szenvedélyek, mint a nemes hajlamok iránt. Szerepe be volt végezve, s érezte ezt; azon napon,

melyen lemondását a korlátlan hatalomnak kezébe adta, mintha csak teljesen elvesztette volna a mult emlékezetét. Ettől kezdve fölhangy minden politikai kezdeménnyel, és semmi sem bírja kiragadni szenvtelenségéből. Annyi hévvel óhajtott, s annyi fáradsággal szerzett jogai, a népvezérek által annyi gonddal ápolt vágyai, a tribunság és a telektörvények, — mind közönyössé válnak előtte. A császárság korabeli az a nép már ez, melyet Tacitus oly csudálatos szépen rajzol, minden népek közt a legnyomorúttabb, hódoló minden sikernek, érzéketlen a balsors iránt; mindenkit, a ki győz, egyenlő ujongással fogad, s minden forradalomban egyedüli szerepe abban áll, hogy a küzdelem vége után a győző úszályaiba kapaszkodják.

Az ily nép senkinek se nyújthatott komoly támaszt; Caelius is rosszul tette, hogy számított rá. Ha olykor még, némi hagyományos megszokásból, fogékonynak mutatkozott is ama nagy ígéretek iránt, melyek régen, mikor még szabad volt, annyszor fölhevítették: ez a hevület csak mulékony vala, s egy csapat, történetesen Róma utczáin keresztül vonuló lovasság elég volt arra, hogy ismét rendre térjen. A tanács intézkedési jogot adott Servilius consulnak ama híres mondással (*videant consules, ne quid respublica detrimenti capiat*), mely minden törvényszerinti hatóságot fölfüggesztett, s a hatalmat egyetlen kézben összpontosította. Segíttette az átvonuló csapatoktól, megtiltotta Caeliusnak hivatalos teendői gyakorlását, s mivel Caelius ellenszegült, összetörte curuli székét,¹ s lerántatta a szónoki emelvényről, honnan leszállni nem akart. Ezúttal a nép nyugton ma-

¹ Egy érdekes adat, melyet Quintilianus őrzött meg, beszéli, hogy Caelius e nehéz körülmények közt is, mikor életével játszott, megtartotta könnyűvérűségét, és gúnyos természetét. Miután curuli székét összetörték, csináltatott egy másikat egészen bőrszifjakból, s a consulhoz vitette. Min-

radt, s a szóra, mely e hamvadó keblekben a régi szenvedélyeket akarta fölébreszteni, egy hang sem felelt. Caelius dühtől eltelt szívvel tért vissza lakába. Ily nyilvános megszégyenítés után nem maradhatott többé Rómában. Sietett is elhagyni a várost, mindenkinek azt mondván, hogy Caesarhoz úszik, kiegyenlítni vele a dolgot; de egészen más terveit valának. Mivel Róma cserben hagyta, meg akarta Caelius kísérteni Italia föllázítását s megújítani a társnépek háborúját. Merész vállalkozás volt ez, de nem esett kétségbe a siker fölől egy rettenthetlen ember segélyével, kinek támogatását megszerezte. Volt ekkor Italiában egy régi összekövő Milo, ki erőszakoskodásaival félelmissé tette magát a fejtelenség azon időszakában, mely Cicero consulságára következett. Később gyilkosság miatt elítéltetvén, Massiliába menekült. Caesar, midőn a száműzötteket visszahíttá, kivételt tett ez egyre nézve, mint a kinek javíthatlan vakmerőségétől félt; de Caelius meghívására titokban visszajött, és várta a történendőket. Caelius találkozott vele, s aztán mindketten sürgető leveleket írtak az italiai szabad városokhoz, nagy ígérekkel fegyverfogyásra szólítván őket. De a városok nyugton maradtak. Caelius és Milo most kénytelenek voltak a végső eszközhez folyamodni. Elhagyatva Róma és Italia szabad polgáraitól, a rabszolga-néphez fordultak, megnyitották a rabszolgák börtöneit, magukhoz szólíták Apulia pásztorait, s a nyilvános játékokra nevelt viadorokat. Ily módon néhány pártost gyűjtvén maguk köré, megváltak egymástól, hogy külön-külön próbáljanak szerencsét; de egyik sem jutott sikerre. Milo, midőn egy jelentékeny várost merészelt megtámadni, melyet egy praetor egy egész legióval védelme-

den néző nevetésbe tört ki, mert híre volt, hogy Serviliust fiatal korában egyszer szíjból font korbáccsal verték meg.

zett, ködobással üttetett agyon. Caelius, hiába törekedvén Nápolyt és Campaniát megnyerni, kénytelen volt hátrálni egészen Thurii városáig. Itt találkozott azon hispán és gall lovasokkal, kiket Rómából üldözésére küldtek; ezek, midőn eléjük ment, s pénzt ígért nekik, ha mellé állanak, megölték őt.

Így veszett el harmincznégy éves korában e rettenthetlen ifjú ember, ki remélte, hogy Caesar szerencsáját megfogja ingatni. Soha nagyszerűbb terv nyomorúttabb véget nem ért. Miután hihetetlen bátorságot tanúsított, s a szerint, a mint előbbi tervei megbuktak, mindig merészebbeket tűzött ki, miután néhány hónap alatt egymásután megkísérlette föllázítani Róma népét, Italiát, a rabszolgákat: díctelenül kellett elesnie néhány barbár katona csapása alatt, kiket kötelességöktől el akart csábítani, s halála, mely azon időpontban történt, mikor mindenkinek szeme Pharsalusra volt függesztve, majdnem észrevétlenül tűnt el az események zajában. Ki merné mégis állítani, hogy sorsát, bármily szomorú volt legyen is az, meg nem érdemelte? Mindent összevéve, nem igazságosan történt-e, hogy egy oly ember, ki kalandorból élt, kalandor módjára veszett el? Bármit mondjon is Cicero, nem volt Caelius igazi politikus; ahoz hiányzott benne a meggyőződés, s az a lelki erő, hogy meggyőződése szolgálatára tudja szentelni életét. Érzületének ingatagsága, magaviseletében tanúsított következetlensége, bizonyos scepticismus, melyet minden vélemény iránt mutatott, nem kevésbé ártottak tehetségének, mint jellemének. Ha életébe több egységet tudott vala hozni, ha korán csatlakozik vala egy tisztességes párthoz: lelki tulajdonai, méltó működési tért találván, teljes kifejlődésre juthattak volna. Akkor is megbukhatik, kétségkívül; de a Pharsalusnál, vagy Philippi síkján való halál még mindig oly dicsőség, melyet az utó-

kor számba vesz. Ellenben, mivel véleményét annyiszor változtatta, mint érdekei vagy szeszélyei változtak, mivel fölváltva szolgálta a legellentétebb pártokat, a nélkül, hogy valamelyiknek jogosságában hitt volna: azért mindig csak bevégzetlen szónok, és kockakajátékos politikus maradt, s az országúton, mint egy közönséges gonosztevő halt meg. De azért a történetírónak, hibái daczára is, szinte nehezen esik kíméletlenül bánni vele. A régi írók sem szólnak soha máskép róla, mint bizonyos titkos rokonszenvvel. A fény, mely ifjúságát környezte, szellemének vonzó bája, az a választékos előkelőség, melyet még legszomorúbb tévedéseiben is meg tudott őrizni, bizonyos merész őszinteség, mely nem keresett tisztességes ürügyet oly dolgok számára, melyek nem voltak tisztességesek, a helyzetek ama tiszta belátása a politikai életben, az az emberismeret, a segélyforrások föltalálásában való termékenység, az elhatározás amaz erélye, az a mindent merészelné és mindig fejével játszani tudó rettenthetlenség: annyi fényes tulajdonság oly nagy hibákkal vegyítve, a legszigorúbb bírakat is lefegyverezték. Maga a bölcs Quintilianus, ki oly kevésbé képes e szenvedélyes jellemet fölfogni, még sem merészelt szigorú lenni iránta. Dícsérvén elbájoló szellemét s mardosó ékesszólását, beéri azzal, hogy végül erkölcsi tanúlságképen ezt a megjegyzést teszi: „Oly ember vala ő, ki megérdemelte volna a végzettől, hogy helyesebb gondolkozása és hosszabb élete leendett, *dignus vir cui mens melior et vita longior contigisset!*“¹

Azon időpontban, mikor Caelius meghalt, az az előkelő ifjúság, melynek ő példányképe volt, s melyet Catullus versei és Cicero levelei velünk megismertettek, nagyobbára elenyészett már. Majd senki sem élt azon fiatal emberek

¹ *Inst. orat.*, X, 1.

közöl, kik a bajaei ünnepélyeken csillogtak, s kiket megtapsoltak a forumon. Catullus halt meg legelőszőr, oly időben, midőn a kor által érettségre jutott tehetsége komolyabb és magasztosabb leendett. Leghamarább követte őt barátja Calvus, kit harminczöt éves korában, kétségtelenül a nyilvános élet emésztő fáradaimai ragadtak el. Curiót Pompejus katonái ölték meg, úgy mint Caeliust Caesaréi. Dolabella túlélte őt, de csak rövid időre, s az is tragikus módon veszett el. Forradalmi nemzedék vala ez, melyet a forradalom aratott le, mert igaz marad az a híres mondás, hogy a forradalom minden időben és minden országban elnyeli a maga gyermekeit.

CAESAR ÉS CICERO.

I.

CICERO, ÉS CAESAR GALLIAI HADJÁRATA.

Nem csatlakozott Cicero, midőn egyszer azt mondá Caesarnak: „Utánunk ép’ úgy, mint most köztünk, éles véleménykülönbségek fognak uralkodni felőled.“¹ Valóban igaz; Caesar egyike azon történeti személyeknek, kik fölött még ma is a legnagyobb hevességgel foly a vita. Senki nála több rokonszenvet nem költött föl, és senki sem támasztott több gyűlöletet, s tagadhatatlan, hogy benne meg is volt az, a mi az egyiket, mint a másikat igazolni látszik. Föltétlenül se csodálni, se kárhoztatni nem lehet őt; egyénisége bizonyos oldalról mindig vonzza azokat is, kiket másfelől visszataszít. Még azok is, kik tőle undorral fordulnak el, kik nem tudják megbocsátni neki az általa végrehajtott politikai forradalmat, még azok is, ha győzelmeire gondolnak, vagy ha iratait olvasák, érzik, hogy bizonyos titkos vonзалom ragadja őket feléje.

Minél bonyolultabb, minél inkább vitás e történeti személyiség, annál több okunk van, ha felőle helyes fogalmat akarunk alkotni, megkérdezni azokat, kiknek módjokban volt

¹ *Pro Marcello*, 9.

ismerni őt. Cicerónak, ámbár jelentékeny nézetkülönbségek miatt majdnem egész életében a Caesarral ellentétes párton állott vala, két ízben mégis volt alkalma vele bensőbb viszonyban élni. A galliai háború alatt politikai szövetségben és folytonos levelezésben állott vele; Pharsalus után ismét barátjává lett, s közbenjáróul lépett föl a győző és ennek száműzött ellenfelei közt. Kutassuk föl, hogy mit mond róla életének ezen két szakában, mikor közelebbről láthatta; s levelezéséből, mely azon korszak nevezetes embereit oly jól megismerteti velünk, szedjük össze az azon férfiúra vonatkozó tudósításokat, ki valamennyi közt a legnagyobb vala.

I.

Először is meg kell említenem, hogy mely események következtében hagyta el Cicero azon aristocrata pártot, melyhez consulsága óta tartozott volt, s mi bírta arra, hogy a triumvirek ügyének szolgálatába álljon, és hogyan lehetett Hortensius és Cato bátorszívű barátja Pompejus és Caesar emberévé? Ez olyan nem szép szaka az ő életének, melyet még leghatározottabb bámulói is lehetőleg takargatni szoktak. Mind a mellett is bizonyos tekintetben érdekes, sőt talán hasznos is itt egy pillanatra megállapodnunk.

Midőn Cicero visszajött száműzetéséből, melyre consulsága után Clodius vádolása következtében ítéltetett, visszatérése valódi diadalmenet volt. Brundisium, hol partra szállt, nyilvános ünnepélyekkel üdvözölte megérkezését. Az Appius-út mellett fekvő vidéki városok polgársága az út szélén várt rá, s a szomszéd majorságokból is mindenünnen összegyűltek a családapák nejeik- és gyermekeikkel együtt, hogy őt átútaztában megláthassák. Rómában számtalan sokaság fogadta, zsúfoltan ellepve a köztéreket, vagy a templomok lépcsőzetén

sorakozva. „Úgy látszott, mondja ő, mintha az egész Róma, székeről fölemelkedve, szabadítóját jőne üdvözölni.“¹ Testvérénél, hol megszállott vala, találta a tanács legmagasabb személyiségeit, kik ő rá váraoztak, s ugyanakkor üdvözlő íratokat a város minden népegyleitől. Az üdvözlő levelek alá írt egyének közt valószínűleg voltak sokan, kik azelőtt való évben ugyanoly sürgellemmel szavazták meg azt a törvényt, mely őt száműzte; s visszatérésekor bizonyosan sokan tapsoltak olyanok, kik elútaztakor ujongottak volt. De a népeknek megvan ez a sajátságos és nemes elragadtatásuk. Olykor váratlan lendülettel fölszabadítják magokat a nehez-
telés, bizalmatlanság s a pártszellem kicsinyeskedése alól, s oly pillanatban, mikor a meg hasonlítás a legtüzesebbnek, a szenvedély legélénkebbnek látszott, hirtelen hódolatra egyesülnek egy nagy tehetség, vagy egy nagy jellem iránt, ki, nem tudni hogyan, meggyőzte őket. A hála és csodálat e felbuzdulásai többnyire hamar lelohadnak; de ne tartottak bár tovább egy napnál, halhatatlan dicsőségére szolgálnak annak, ki tárgyak volt, s a fény, mely belőlök áradt, elegendő egy egész életet beragyogni. Cicerónak is meg kell bocsátnunk, hogy oly gyakran és oly ömlengéssel beszél e szép napról. Egy kis büszkeség jogos és természetes vala itt. Egy, a nép tapsa iránt oly érzékeny lélek hogyan állhatott volna ellent a diadalmi visszatérés mámorának? „Azt hiszem, — mondá — hogy nemcsak visszatértem; úgy látszik, mintha az égbe ragadtatnám föl.“²

De nemsokára vissza kellett szállnia a földre. Bármily hitben volt légyen is az első pillanatban, fölismerte csakhamar, hogy ez a város, mely őt oly nagy ünnepélyességekkel fogadta, mit sem változott, s hogy ugyanoly állapotban találta azt újra, mint elhagyta volt. Az anarchia uralgott abban

¹ *In Pis.*, 22. ² *Pro Dom.*, 28.

három év óta, de oly anarchia, melyet a forradalmaink által adott példák daczára is alig tudunk képzelni. Mióta a triumvirek, hogy a köztársaságot hatalmokban kerítsék, szabad fékre bocsátották a demagogiát, ez egészen ura lett a városnak. Egy merész tribun, az aristocratia egy szökevénye, ki Róma legszebb nevét hordozta, Clodius, vette át annak vezetését, s a mennyire lehetséges vala, fegyelmezését. Ő ezen feladatában sok tehetséget és bátorságot tanúsított s elég jó sikerrel érdemesítette magát arra, hogy a becsületes emberek ijedelmévé váljék. A római demagogiáról beszélvén, ne feledjük el, hogy az sokkal borzasztóbb volt, mint a francia, hogy a legfélelmesb elemekből szokta volt újonczait szedni. Bármily jogos rémületbe ejt is bennünket az a eső-eselék, mely zendülések alkalmával gyárvárosaink zugaiból egyszerre elő szokott ömleni, tudnunk kell, hogy Rómában ez alsóbb rétegek még mélyebbre szállottak alá. Az idegen csavargók- s a kenyértelen munkásokon kívül, kik a forradalmak rendes eszközei szoktak lenni, ott volt még a szolgaság által demoralizált főlsszabadultak egész tömege, melynek a szabadság csupán módot nyújtott több roszt tenni; ott voltak a vadállatok és emberek elleni harcra idomított viadorok, kik mások és maguk életével játékot szoktak űzni; s aztán ott voltak a szökevény rabszolgák, mindannyi közt a legroszabbak, kik, miután otthon loptak vagy gyilkoltak s útközben rablásból éltek, Rómába menekültek egész Italiából, hogy a külvárosok homályában szem elől veszzenek, a családnélküli és sehonnai emberek ez ocsmány és rémületes tömege, melynek, a közvélemény által törvényen és társadalmon kívül levén helyeztetve, se tisztelni, se veszteni valója nem volt. Ezek közül újonczozta Clodius a maga bandáit. Az újonczozás világos nappal, Róma leglátogatottabb helyén, a *gradus Aurelii* közelében folyt. Az újoncz-katonákat az-

tán decuriák- és centuriákba osztották erélyes főnökök vezetése alá. Városrészek szerint titkos társulatokba egyesültek, honnan jelszavokat kaptak s központjuk és fegyvertáruk Castor templomában volt. A kitűzött napon, vagy a mikor szükség volt egy népi tüntetésre, a tribunok kiadták a rendeletet a boltok bezárására; akkor az utcákra özönlő kézművesek s a titkos társulatoknak egész serege együtt megindult a forum felé. Ott találkoztak, nem a tisztességes emberekkel, kik tehetetlenségök érzetében otthon maradtak, hanem a viadorokkal és pásztorokkal, kiket a tanács saját védelmére Picenum és Gallia vad vidékéről hozatott; s megkezdődött a csata. „Képzelní kell Londont — mondja Mommsen — Új-Orleans rabszolga-népe sségével, Konstantinápoly rendőrségével, a mai Róma iparszegénységével; s gondoljuk hozzá Páris politikai állapotát 1848-ban: némi fogalmunk lesz a köztársasági Róma e végső idejéről.“

Nem volt többé törvény, mely tiszteletben tartatott, polgár és tisztviselő, a ki bántalmazástól védve lett volna. Egy nap a consul vesszőesomóját törték össze, másnap holtra vertek egy tribunt. Maga a tanács, a példa által vonzatva, elveszté azt a tulajdonságát, melyet a római legutóljára szokott volt elveszteni: méltóságát. E királyok gyűlésében, mint egykor egy görög nevezé, vérlázító durvasággal veszekedtek. Cicerótól senki se vette rossz néven, midőn ellenfeleit *disznóknak, szemétnak, büzhödt húsnak* nevezte. Néha a vitatkozás oly élénkké vált, hogy a zaj kihatott egészen az izgalmas tömegig, mely a curiával szomszédos csarnokokat betöltötte. Az is részt vett aztán benne, még pedig oly erőszakossággal, hogy a megrémült tanácsurak siettek menekülni.¹ A forumon, mint képzelní lehet, még galádabbúl

¹ *Ad Quint., II 1.*

folyt a dolog. Cicero beszéli, hogy a mikor az emberek belefáradtak a sértegetőzésbe, egymás arcába köptek.¹ A szószéket rohammal kellett elfoglalnia, ha ki a néphez beszélni akart, s élte veszélyeztetésével tarthatta meg magát rajta. A tribunok egy új módot találtak fel, hogy előterjesztett törvényjavaslataikat egyhangú szavazattal fogadtassák el, s ez abban állt, hogy mindazokat, kik sejtetni engedték eltérő véleményöket, megütlegelték és elkergették onnan. De a küzdelmek sehol sem voltak oly tüzesek, mint a Mars-mezőn a választások napjain. Oda jutott Róma, hogy visszakívánta azon időket, mikor nyilvánosan üzték a kereskedést a választók szavazatával. Ekkor már azt a fáradságot sem szokták venni az emberek maguknak, hogy a közhivatalokat megvásárolják; kényelmesebbnek találták erőszakkal keríteni kézre. Minden párt napfeljötté előtt megindult a Mars-mezőre. A találkozás az oda vezető úton történt. Mindegyik sietett ellenfelei előtt megérkezni, vagy ha azok már ott állottak, rohammal igyekeztek őket helyökből kiverni. A hivatalok természetesen azon pártnak jutottak, mely ura maradt a helynek. E fegyveres bandák közepette személybiztonságról szó sem lehetett; sőt odáig jutott már a dolog, hogy a magánházakat is el kellett sánczolni, hogy a meglepetéstől biztosítva legyenek. Kimenni csak viadorok és rab-szolgák kíséretében lehetett. A ki egyik városrészből a másikba akart jutni, kénytelen volt oly előkészületeket tenni, mintha egy pusztá vidéken akart volna keresztülutazni, s a találkozás egy utcza kanyarulatánál oly félelmes volt, mint akár egy erdő mélyében. Róma közepén valóságos csaták és szabályszerű ostromok folytak le. Egészen közönséges dolog volt ellenségének házat fölgyújtani azzal a kockázta-

¹ *Ad Quínt.*, II, 3.

tással, hogy az egész városrész borúl lángba; s végre már nem is folyt le választás vagy népgyűlés a nélkül, hogy vér ne omlott volna. „A Tiber — mondja Cicero, egy ily csatáról beszélvén — a polgárok holttesteitől megdagadt; a város csatornái azokkal voltak tömve, s a vért, mely a forumon patakvolt, szivaescsal kellett leltörölni.“¹

Íme ily sötét vonaglások közt veszett el a római köztársaság, ily szégyenletes kicsapongások emésztették föl utolsó erőit. Cicero jól ismerte ezt a vérengző anarchiát és a veszélyeket, melyekkel annak közepette szembe kellett szállnia. Mielőtt Rómába belépett volna, el is határozta, hogy elég okos lesz ki nem tenni többé magát annak, hogy újra oda kelljen hagynia a várost. Ő nem tartozott azon jellemek közé, kiket a szerencsétlenség erősbekké tesz, s kik bizonyos gyönyört találnak a balsors elleni küzdelemben. A száműzés elbátortalanítja. Thessaliában való tartózkodása hosszú unalmi közt egy szomorú visszapillantást vetett múltjára. Szemrehányást tett önmagának s bűnül róttá föl bátorságát, függetlenségi törekvéseit, a hatalmasok megtámadásában tanúsított merészségét, s azt a hibát, melyet akkor követett el, midőn nagyon szorosan csatlakozott egy oly párthoz, melyet a jobbiknak tartott, de a mely szemmelláthatólag gyöngébb vala. Azzal az erős elhatározással tért tehát vissza, hogy lehetőleg senkihez sem köti le magát, hogy elleneit szívességgel fogja lefegyverezni s hogy kíméletesen bánik mindenkivel. S csakugyan ily magatartást tanúsított megérkezésekor, s első beszédei remekei e politikának. Látható, hogy még az aristocratia felé hajlik, mely nagyon tevékeny részt vett az ő visszahívásában, s azért hazafias és hálás hangokon zengi annak dicséretét; de kezd már hízelegni Caesarnak is, Pom-

¹ *Pro Sext.*, 35.

pejust pedig „százada és minden századok legerényesb, legbölcsebb és legnagyobb emberének“ nevezi.¹ Ugyanazon időben, mint ő maga mondja, óvakodott a tanácsban megjeleni, midőn ott izgató kérdések kerültek tárgyalás alá s nagy gonddal igyekezett menekülni a forumról, mihelyt a vita kissé tüzesebbé kezdett válni. „Nem kell többé sebészi műtét — válaszolt azoknak, kik őt csattanósabb cselekvésre nógatták, — csendes életrenddel akarom meggyógyítani magamat.“²

Nem sokára azonban észrevette, hogy ez az ügyes visszatartózkodás sem képes minden veszélyt elhárítani feje felől. Mialatt házat, mely száműzetése után leromboltatott, újra fölépítteti a Palatinuson, Clodius bandái megrohanták és szétkergették a munkásokat, s a sikertől neki bátorodva, fölgújtották a szomszéd házat is, mely testvére Quintus tulajdona volt. Nehány nappal később, midőn a szent úton sétált, egyszerre csak nagy lármát hall, s visszafordúlva, botok és csupasz kardok által látja magát fenyegetve. Ismét ugyanaz a nép támadta meg. Alig bírt bemenekülni egy ismerős ház tornáczába, míg az ajtó előtt rabszolgái derekasan verekedtek a megtámadókkal, hogy időt szerezzenek neki elillani. Catót nem döbbsentette volna meg az ily erőszakosság, Cicero bizonyosan nagyon megrémült; s az ily föllépések nyitották föl szemét mindenek fölött annak belátására, hogy az ő ügyes óvatossági rendszere nem nyújt elegendő biztosságot. Valóban nagyon is valószínű volt, hogy egyik párt sem hajlandó magára vállalni az ő védelmezését mindaddig, míg ő nem akar adni egyebet, mint csupán bókokat; és mivel nem maradhatott egyedül, gyámol nélkül annyi fegyveres párt között,

¹ *Ad pop. pro red.*, 7. — ² *Ad Att.*, IV, 3.: *Ego diaeta curari incipio, chirurgiae taedet.*

hogy a segílyt, mire szüksége volt, megtalálja, el kellett határoznia magát, inkább szövetkezni azok egyikével.

De hát melyiket válaszsza? Oly nehéz kérdés volt ez, mely érdekét összeütközésbe hozhatta rokonszenveivel. Minden hajlama szemelláthatólag az aristocratia felé vonzotta. Consulsága ideje táján szorosan ahhoz csatlakozott vala, s az óta annak híveül vallotta magát; azért daczolt a nép dühével, azért tette ki magát a száműzetésnek. De maga a száműzetés megtanította rá, hogy a legtisztességesebb párt egyúttal a legkevesebb biztosságot adó is volt. Az utolsó pillanatban a tanács nem lelt hathatósabb eszközt megmentésére, mint hogy hasztalan határozatokat hozott, gyászruhát öltött és testületileg a consulok lábai elé vetette magát. Cicero úgy vélte, hogy ez nem volt elegendő. Mikor látta, hogy oly rosszúl oltalmazták, gyanakodott, hogy azok, kik nem karolták föl az ő érdekét nagyobb határozottsággal, nem is igen bánkodtak kegyvesztettsége miatt; s ebben alkalmasint nem is csatlakozott. A római aristocratia, bármennyit köszönhetett is Cicerónak, nem tudta feledni, hogy ő új ember. A Claudiusok, a Corneliusok, a Manliusok mindig bizonyos lenézéssel tekintettek erre az arpinumi kis polgárra, kit a nép szavazata egyenlővé tett velök. Még talán megbocsátják vala szerénységét, ha ő maga több szerénységgel viseli magát benne; de ismerték hiúságát, mely ha nem volt is egyéb, mint nevetséges, az aristocratia szemében, melyet sértett, bűnösnek tűnt föl. Nem tudták szívelni jogos büszkeségét, melylyel örökösen emlegette, hogy ő a maga emberségéből emelkedett föl. Boszantónak találták, ha goromba módon megtámadtatva, ő meg gúnyosan merészelt válaszolni; s legújabban is még botránkozást mutattak, a miért annyira meg tudott feledkezni magáról, hogy Catulus villáját vette meg Tusculumban, s a Palatinuson Crassus házába ment lakni. Cicero a maga ren-

des finom érzékével igen jól észlelte az aristocratiának minden érzelmeit, sőt túlsötéten is látta azokat. Mióta száműzetéséből visszajött, más neheztelése is volt a nemesség ellen. Ez sokat fáradozott ugyan visszahívásának kieszközlésében; de megérkezésének fényességét nem sejtette előre, s alkalmasint nem is örült neki. „Azok, kik elvágják szárnyamat, mondja Cicero, nem szívesen látják, hogy újra kinő.”¹ Ez idő óta az ő tanácsban ülő jó barátai mit sem akartak tenni érdekében. Vagyonát nagyon megfogyatkozva, házát a Palatinuson leégetve, tuscolumi és formiaei villáját kifosztva és romba döntve találta, s mégis alig bírta elszánni magát a tanács, hogy őt veszteségeiért kárpótolja. De a mi Cicerót még jobban keseríté, az abban állott, hogy az ő Clodius elleni gyűlöletében nem osztozkodtak; dühös kifakadásaira hidegen mutatták magukat az emberek, némán maradtak. Sőt némelyek, a legravaszabbak, azt szenvedték, hogy tisztelettel szólottak e pártoskodó tribunról, s nem pirúltak nyilvános helyen kezét szorítani vele. Vajon miből származhatott kíméletességek egy olyan ember iránt, ki őket oly kevésbé kímélte volt? Onnan, mert reménylették, hogy hasznát vehetik, és mert titokban azt a tervet táplálták, hogy a demagogiát híjják segélyére a veszedelemben forgó aristocratiának. Egy ily szövetezés, habár kevésbbé közönséges, mint a demagogiáé a despotismussal, éppen nem vala lehetetlen; s Clodius bandái, ha őt megnyerni sikerül, lehetővé teszik vala a tanácsnak a triumvireket korlátok közé szorítani. Cicero, ki ezt a politikát észrevette, félt, hogy ő annak áldozatja lesz; s ekkor keservesen megbánta, hogy valaha a tanácsnak szolgálatokat tenni próbált, a melyek olyan sokba kerültek neki. Visszaemlékezvén a veszélyekre, melyekkel a tanács

¹ *Ad Att.*, IV, 2.

védelmében szembeszállt, azon makaes és szerencsétlen küzdelmekre, melyeket négy éven át folytatott, visszagondolván politikai sikereinek bukására, magán vagyona romlására, szomorúan mondá: „Most már csakugyan látom, hogy nagy számár voltam (*scio me asinum germanum fuisse*).“¹

Most már nem volt más mit tennie, minthogy a triumvirekhez csapjon át. Ezt tanácsolták neki barátja, a bölcsek Atticus s testvére Quintus is, kit házának fölgújtása szokása ellenére okossá tön. E párthoz érzett hajlamot csatlakozni ő maga is, valahányszor egy-egy új veszély fenyegette. Mind a mellett is bizonyos önmegtagadásába került, hogy magát el tudja határozni. Eddigél a triumvirek az ő leghalálosabb ellenségei valának. Nem is említve, hogy Crassusban ő Catilinának egyik czinkostársát gyűlölte, jól tudta, hogy Caesar uszította föl ellene Clodiust, s nem bírta feledni, hogy Pompejus, ki pedig esküdött, hogy meg fogja védeni, gyáván átengedte őt két barátja boszújának. Azonban nem válogathatott a szövetségesekben, s mivelhogy nem merte magát többé az aristocrat pártra bízni, kénytelen volt a másik oltalma alá menekülni. Ebben már meg kellett nyugodnia. Fölhatalmazta testvérét, hogy járjon közben érette Caesar- és Pompejusnál, s rászánta magát, hogy azok dicsvágyának szolgálatába áll. Első ténye visszatérte után az volt, hogy Pompejus részére a néptől azon rendkívüli teljhatalmak egyikét kérte, mely után az annyira vágyódott; kieszközölte ugyanis, hogy rá bízta Róma élelmezésének gondozását hat évre, mely mellett csaknem határtalan hatalommal ruházták föl. Nem sokkal ezután, bár a közkinestár ki volt merítve, Caesarnak szavaztatott meg egy összeg pénzt legióinak fizetésére, s azt az engedélyt, hogy tíz alvezért tarthasson parancsnok-

¹ *Ad Att.*, IV, 5.

sága alatt. Midőn az aristocratia, mely átlátta, hogy Caesar minemű célból törekszik Gallia meghódításán, akadályozni akarta őt ennek folytatásában, ismét Cicero indítványozta és vitte keresztül, hogy megengedték művének befejezését. Így a triumvirek egykori ellensége azok rendes védőjévé lett a tanács előtt. A támogatás, melyet Cicero nyújtani ígért, nem volt haszon nélkül való. Nagy neve és ékesszólása minden párt mérsékelt embereit feléje vonzotta, azokat, kiknek véleményök ingadozó, meggyőződésök határozatlan volt, s azokat főleg, kik a nagyon viharos szabadságba belefáradva, egy erős kéz után keresgéltek, mely nekik nyúgalmat adjon; s mindezek, csatlakozva Caesar és Pompejus személyes barátjaival, a dús Crassus pénzen vásárolt teremtményeivel, és a mindenféle dícsvágyókkal, kik előre érezték a monarchia közelgését s elsőik akartak lenni annak üdvözlésében, mind ezek a tanácsban biztos többséget alkottak, melynek Cicero volt szónoka és feje, s mely a triumvirek javára azon igen fontos szolgálatot teljesíté, hogy törvényes szentesítést adott azon hatalomnak, melyet ők erőszakkal kerítettek kézre és törvénytelenül gyakoroltak.

Vége nyúgalmat talált Cicero. Ellenségei féltek tőle, Clodius nem merte többé megtámadni; irigyelték, hogy olyan benső barátságban él az új urakkal; és mégis ez az eszélyes magatartás, melylyel a triumvirek báláját és Atticus üdvkívánatait érdemelte ki, gyakran súlyos teherként nehezült lelkére. Ha bár elmondhatta is, hogy „élete visszanyerte régi ragyogását“, mégis az önvád mardosásait érezte magában, a miért oly embereket szolgál, kiknek nagyravágyását ismerte s kiket a haza szabadságára nézve félelmeseeknek látott. Azon erőfeszítések közepett, melyeket azért tett, hogy kedvökben járjon, olykor hirtelen fölébredt benne a hazafiság, és szégyenében elpirúlt. Meghitt barátjaival folytatott

levelezése minden lépten-nyomon mutatja azon vívódás nyomait, melyen keresztül ment. Egykor ezt írta Atticusnak könnyed és határozott hangon: „Tegyük félre a becsületet, igazságot és a szép elveket!... Mivelhogy azok, kiknek sem mi hatalmok nincs, nem akarnak szeretni, kísértjük meg azok szeretetét elnyerni, a kiknek mindent hatalmokban van tenni.“¹ De csakhamar elfogta a szégyen, s nem tudta megállani, hogy így ne nyilatkozzék barátjának: „Van-e valami szomorúbb, mint ez a mi életünk, főleg az enyém? Ha meggyőződéseim szerint beszélek, bolondnak tartanak; ha érdekeimre ügyelek, vádolnak, hogy rabszolga vagyok; ha hallgatok, azt mondják, hogy félek.“² Még nyilvános beszédeiből is, daczára az önmagára parancsolt tartózkodásnak, kiérzik ez a titkos bánkódás. Azt hiszem, hogy kiválólag fölfedezhető ez abban a szertelenül keserű és indulatos hangban, mely neki ekkor sajátja. Talán soha sem hangzottak ajkáról szenvedélyesebb megtámadások. E mások iránti hevesség pedig legtöbbször oly lélekből ered, mely önmagával nincs megelégedve. Ily pillanatokban ékesszólását az a benső fájdalom tette keserűvé, melyet az ember akkor tapasztal, ha rossz nyomon van s nincs bátorsága, hogy elhagyja azt. Nem birta megbocsátani régi barátainak gúnnyolódásukat, s az újaknak követelőzéseket; titokban szemrehányást tett magának gyáva engedékenységeért; haragudott másokra és magára, s Vatinius és Piso lakolt mindenkiért. Ily kedélyállapotban senki sem tarthatta őt megbízható barátjának. Olykor rögtönösen új szövetségesei ellen fordult s annál kellemetlenebb, minél váratlanabb csapásokat mért rájuk. Néha abban találta örömét, ha a triumvirek legjobb barátait támadja meg, hogy megmutassa másoknak s bebizo-

¹ *Ad Att.*, IV, 5. — ² *Ad Att.*, IV, 6.

nyítsa maga előtt, mennyire nem vesztette el még szabadságát. Nagyon meg volt a közönség lepetve akkor is, midőn egy beszédében, melyben Caesar érdekeit védelmezte, rendkívüli magasztalással emlékezett Bibulusról, a kit Caesar útált. Sőt egy napon egyszerre csak úgy látszott, hogy visszatér azokhoz, kiket, mielőtt őket elhagyta volna, becsületes embereknek szokott vala nevezni. Az alkalom épen kedvezőnek látszék ünnepélyesen szakítnia új pártjával. A triumvirek barátsága nagyon meghidegült. Pompejus nem örült a galliai háború sikereinek, melyek az ő régi diadalait elfeledtetéssel fenyegették. Cicero, midőn őt vetélytársáról egész kíméletlenséggel hallotta nyilatkozni, azt hitte, hogy most ő is veszélytelenül nyithatja meg ingerült szívét, s egy esattanós ténynyel akarta kiérdemelni régi barátainak bocsánatát. Fölhasználván azon zavarokat, melyek Caesar telektörvényének végrehajtásánál keletkeztek, nagy szavakban kihirdette, hogy május idusán beszédet fog tartani a campaniai földek eladásáról, melyek azon törvények által a nép közt osztattak föl. Nyilatkozatának hatása roppant nagy volt. A triumvirek szövetségesei fölzúdultak és meg voltak lepve; az aristocrata párt pedig sietett kitörő örömmel fogadni a hozzá visszatért ékesszavú szökevényt. Nehány nap múlva azonban minden ellene fordult. Ugyanazon pillanatban, mikor ő ezen merész föllépésre bírta magát, a triumvirek újra megkötötték bomlásnak indult szövetségüket Luccában, és hízeglő udvaronczoctól környezve, megosztották még egyszer maguk közt a világot. Cicero ismét magára maradt, támasz nélkül, szemben egy fölingerelt és mindenható ellenséggel, mely újra áldozatul dobhatta őt oda Clodius boszúvágyának. Atticus haragudott; Quintus, ki testvérének közbenjárója volt, hevesen panaszkodott, hogy őt is cserben hagyta; Pompejus, bár titokban épen bátorította az elpárto-

lásra, úgy mutatta, mintha ő neheztelne érte legjobban. A szerencsétlen Cicero, megtámadtatva minden felől, és megremülve azon, hogy annyi haragot keltett föl, sietett meghúnyázkodni, s megígért mindent, a mit kívántak tőle. Függetlenségi kísérlete ekképen még súlyosabbá tette szolgaságát.

E pillanattól fogva, mint látszik, nyúgodtabban bele találta magát új helyzetébe; éreznie kellett, hogy úgy sem tudja megváltoztatni. Rászánta magát, hogy mindegyre túlzóbb magasztalásokkal halmozza el a hiú Pompejust, kinek dícsszomja olthatatlan volt. Elvállalta, hogy Oppius- és Balbussal együtt ügyvivője legyen Caesarnak, s fölfigyázzon az emlékművekre, melyeket az építtetett. Sőt tovább ment; hatalmas pártfogóinak kértére kezét akart nyújtani oly egyéneknek, kiket legnagyobb elleneinek tekintett. Ez nem volt csekély áldozat egy oly embertől, ki mint ő, annyira hevesen tudott gyűlölni; de azon pillanattól fogva, mikor ily határozottan állott a triumvirek pártjára, el kellett hogy fogadja barátságukat ép úgy, mint terveiket védelmezte. Hozzáláttak, hogy Crassussal kibékítsék. Ez nagy dolog volt, mely nem létesülhetett egy nap alatt, mert, mikor már régi ellenségeskedésök lecsillapúlnak látszott, hirtelen ismét föléledt az a tanácsban folyt egy vita által, s Cicero oly kíméletlenül bánt el új szövetségesével, hogy rajta maga is elesodálkozott. „Azt hittem, — mondja egész naivsággal — hogy gyűlöletem már ki van merülve, s nem gondoltam, hogy maradt még valami belőle szívemben.“¹ Azután kérték, hogy vállalja el Vatinius védelmét; szívesen ráállott, ámbár az előtt való évben egy dühös vádbeszédet tartott volt ellene. A római ügyvédek eléggé szokva voltak az ily rögtöni átesapáshoz, s Cicero több

¹ *Ad fam.*, I, 9.

mint egy példát adott már erre. Midőn Gabinius Egyiptomból visszatért, hol Ptolomaeus királyt a tanács határozott rendelete ellenére visszahelyezte trónjára, Cicero, ki ez embert nem szenvedhette, most kedvezőnek találván elvesztésére az alkalmat, készült őt megtámadni; azonban Pompejus sürgetve kérte épen arra, hogy vállalja el védelmét. Ő nem mert ellenállni, megváltoztatta szerepét, s rábírta magát, hogy egy oly ember mellett beszéljen, kit útált, s oly ügyben, melyet rossznak ítélt. Meg volt legalább az a vigasztalódása, hogy perét elvesztette; és bár minden alkalommal sokat adott a sikerre, valószínű, hogy ez a veresége nem okozott neki fájdalmat.

Azonban jól tudta, hogy oly sok kedveskedés, megalázódás és mind az a csattanós meghazudtolás, melyet kényszerült maga ellen elkövetni, utóljára is azzal végződik, hogy fölzúditja ellene a közvéleményt. Azért elhatározta magát ez időtájban, hogy barátjához, Lentulushoz, ki az aristocratia fejének egyike volt, egy nagyjelentőségű levelet írjon, melyben kimagyarázza magaviseletét,¹ s melyet valószínűleg szélesb körben való elterjesztésre szánt. Miután e levélben a tényeket saját álláspontjáról elbeszéli s jól ledorongolja azokat, kiktől elpártolt, a mi kényelmes és közönségesen használt eszköz szokott lenni arra nézve, hogy az ember megelőzze a cserben hagyottak panaszait s őket tegye felelősekké a bajért, mit nekik okoz, — sajátságos őszinteséggel rászánta fejét, hogy bizonyos védbeszéd-fajta tartson a politikai köpenyforgatás mellett. Igazoló okai, melyeket fölhoz, nem mindenkor nagyon jók; de azt kell hinni, hogy nem is lehet találni jobbakat, mivel azóta is mindig azokkal szoktak előállani. Azon ürügy alatt, hogy Plato valahol mondja: „az ember tartozik hazájának ép úgy nem lenni ártalmára, mint

¹ *Ad fam.*, I, 9.

atyjának“, Cicero azt az elvet állítja föl, hogy egy politikusnak nem szabad megátalkodottan azt akarni, a mit polgártársai nem akarnak, s nem szabad erejét hasztalan ellenzékeskedés kísérleteiben elvesztegetni. A körülmények változnak, azokkal együtt változni kell az embernek is, s alkalmazni magát a szél fúvásához, ha szírtén nem akarja szétzúztatni hajóját. Egyébiránt valójában lehet-e azt változtatásnak mondani? Végre is nem lehet-e ugyanazon dolgot akarni, és mégis különböző zászlók alatt szolgálni a hazát? Az az ember nem ingatag, ki a körülményekhez képest, látszólag ellenmondó véleményeket védelmez, ha az ellentétes úton is ugyanazon czél felé halad; s „nem kell-e gyakran változtatni a vitorlák irányát, ha kikötőbe akarunk jutni?“ Ezek bizony csak általános igazságok, melyeket egy találmányos politikus gondol ki, hogy velök gyöngeségeit fedezze; vitatkozni fölöttük nem szükséges. Legjobb módja Cicero védelmezésének, ha arra utalunk, hogy mily időben élt ő, s mily kevéssé volt teremtvé ez időhez. Ez a választékos író, ez a szellemes művész, a csöndes tudományoknak ez a barátja, a sors valami különös szeszélye által a történet legviharosabb és legzavarteljes korszakainak egyikébe helyeztetett. E véres küzdelmek közt, melyekben a durva erő volt az úr, mit tehetett egy nyugalomhoz és tanulmányhoz szokott ember, kinek nem volt szaván kívül más fegyvere, s a ki mindig a toga örömeiről s az ékesszólás békés babérjáról ábrándozott? Férfiasabb lélek, mint az övé, kellett volna ahhoz, hogy e viharokkal szembeszállhasson. Az események, erősbek nála, minden lépten-nyomon össze-vissza bonyolították terveit, s játékot űztek az ő tétovázó akaratával. A politikai pályára léptekor jelmondataúl ezt választá: nyugalom és tisztesség, *otium cum dignitate*; de ez a kettő nem olyan, hogy könnyen lehetne őket párosítani forradalmi időkben, s az ember legtöbbször

elveszti a kettő egyikét, ha a másikhoz nagyon ragaszkodik. A határozott jellemek, kik ezt jól tudják, mindjárt eleinte megteszik a választást köztük, s a szerint, a mint valaki Cato vagy Atticus, az első naptól fogva vagy a tisztesség, vagy a nyugalom mellé szegődik. A határozatlanok, mint Cicero, a kettő közt ingadoznak a körülményekhez képest, s egyszerre mindkettőt elszalasztják. Itt most életének történetében azon válságos pillanatok egyikéhez érkeztünk, hol a tisztességet áldozatul viszi a nyugaloméért; ne legyünk iránta túlszígorúak, s emlékezzünk meg arra, hogy később föláldozta nemcsak nyugalját, hanem életét is, hogy megmentse becsületét.

II.

Cicero új politikájának egyik eredménye lett, hogy az alkalmat adott neki Caesart jól megismernie. Nem mintha eddigelé ismeretlenek lettek volna egymással; hiszen mindkettőjüknek a tudomány iránti szeretetök, tanulmányaik közössége már ifjúságukban egyesítette őket; s ezen első viszonyukból, mely soha nem szokott feledésbe menni, megmaradt bennök a rokonszenv és kölcsönös jóakarát. Midőn azonban később ellentétes pártokhoz csatlakoztak, az események csakhamar szétválasztották őket. Megszokták, hogy a fórumon, a tanácsban mindig az ellenkező véleményben legyenek, s barátságuknak természetesen szenvedni kellett vítaik élénksége miatt. Mind a mellett is Cicero azt mondja, hogy Caesar soha sem tudta őt gyűlölni, még akkor sem, mikor a legtüzesebben keltek ki egymás ellen.“¹

A politika miatt jöttek egymással meghasonlásba, a politika hozta őket ismét össze. Midőn Cicero a triumvirek

¹ *In Pis.*, 32.

pártja felé fordúlt, ismét benső viszonyba kezdtek egymással lépni; de ezúttal helyzetök különböző vala, összeköttetésöknek sem lehetett többé ugyanazon jellege. Cicerónak egykori tanulótársa most pártfogójává lőn. A mi őket most összefűzte, az nem a kölcsönös vonzalom, vagy a közös tanulmányok, hanem az érdek és szükség volt, s új kötelekeiket bizonyos kölcsönszerződés fonta, melyben kettőjük közül egyik a maga tehetségét s némileg becsületét is szolgáltatotta, hogy a másik biztosítsa neki a nyugalmat. Mindezek, meg kell valani, nem kedvező körülmények arra nézve, hogy belőlük őszinte barátság keletkezzék. S mégis, ha Cicero bizalmas leveleit olvassuk, melyekben oly nyíltszívűleg beszél, nem lehet kételkednünk, hogy ő sok élvezetet talált a Caesarhoz való barátságos viszonyában, mely eleinte oly nyomasztónak látszott előtte. Valószínűleg összehasonlította azt azon viszonynyal, melyet ugyanazon időben Pompejussal kellett föntartania. Caesar legalább mindig nyájas és udvarias volt. Ámbár a legterhesb ügyek nehezültek vállaira, mégis tudott mindig időt szakítani arra, hogy barátaival foglalkozzék s pajzán tréfát csináljon. Bármily diadalmas hírvő volt legyen is, eltűrte, hogy hozzá „bizalmasan és lealázódás nélkül“¹ írjanak. Ő maga szeretetreméltó, „fínomsággal, előzékenységgel s kellemmel teljes“² levelekben válaszolt, melyek Cicerót elbájolták. Pompejus ellenben, úgy látszott, kedvét leli abban, ha őt gögös modorával sértegetheti. Ez a hiú, ünnepélyeskedni szerető ember, kit kelet népeinek imádata elkényeztetett, s ki csak albai házából Rómába se tudott másként, mint diadalmi járásban menni, bizonyos parancsoló és fölfúvalkodott hangot szeretett negéyezni, mely tőle mindenkit elidegenített. Hetykeségénél azonban még visszatetszőbb vala szín-

¹ *Ad Quint., II, 12.* — ² *Ad Quint., II, 15.*

lelése. Terveit vonakodva közölte másokkal; elrejtette még legmeghittebb barátai előtt is, kiknek pedig érdekekben áll vala ismerni azokat, hogy támogathassák. Cicero gyakran panaszoja, hogy soha sem lehetett tudni: mit akar Pompejus; ő vele magával is megtörtént, hogy merőben csalódott annak valódi szándékai felől, s magára haragította, mikor szolgálatot velt iránta teljesíteni. Ez a makacs tettetés kétségtelenül mély politikai eszélynak tűnt föl a legtöbb ember szemében; a tapasztaltaknak azonban nem került nagy fáradságukba annak valódi okát kitalálni. Ha véleményét senki előtt sem nyilatkoztatta ki, ez abban lelte magyarázatát, mert a legtöbb esetben nem is volt véleménye; s mint az elég közönségesen történik, a hallgatás csupán arra való volt nála, hogy elfödje az ürességet. Ő találmányra haladt előre, határozott elvek s megállapított rendszer nélkül, s tekintetét soha sem irányozta a jelenlevő körülményeken túl. Az események mindig meglepték, s bebizonyította, hogy ép oly kevésbé volt képes irányozni, mint előrelátni azokat. Sőt még dícsvágya, ez uralkodó szenvedélye, sem bírt éleslátással s határozott törekvésekkel. Bármilyen méltóságot ruháztak is rá, hogy nagyságának eleget tegyenek, látszott, hogy mindig mást kívánt; meglátszott ez rajta, a nélkül, hogy mondta volna, mert nagyon ügyetlenül akarta rejtegetni. Rendes taktikája abban állott, hogy az unatkozottat játszotta, s szerette, ha erőltették elfogadni azt, a mit leginkább óhajtott megnyerni. Világos, hogy ez a sokszor ismételt komédia többé senkit sem ejtett csalódásba. Egy szóval, mivel egymásután minden pártot megtámadott és védelmezett, s miután gyakran úgy látszott, hogy majdnem királyi tekintélyre vágyódik, s mégsem kísérlette meg a köztársaság lerombolását, mikor hatalmában állott vala: ma már lehe-

tetlen meghatározunk, hogy miféle terveket forgatott lelkében, sőt hogy általában volt-e valami terve.

Nem így áll a dolog Caesarra nézve. Ő legalább számot vetett dícsvágyával, és szabatosan tudta, hogy mit akar. Sőt tervei meg voltak állapítva, még mielőtt belép vala a politikai életbe;¹ ifjúságában megfogamzott benne az a gondolat, hogy a főuralmat megnyerje. A szemei előtt lefolyt forradalmak látása szülte benne ezt a gondolatot; saját becsének érzete, ellenségei középszerűségének tudata, erőt adott neki a vállalkozásra; és bizonyos babonás hit a maga rendeltetése iránt, mely elég gyakori az oly embereknel, kik nagy tettekre törnek, előre biztosítást nyújtott neki a siker felől. Ezért határozottan is ment célja felé, a nélkül, hogy elhamarkodott hevességet tanúsított volna, bár másfelől azt soha nem vesztette el szem elől. Hogy valaki helyes tudatával bírjon annak, a mit akar: nem közönséges tulajdonság, főleg oly zavaros időkben, mikor a jó és rossz összevegyül; pedig a diadal azokat illeti, kik ama tulajdonsággal meg vannak áldva. Abban állott kiválólag Caesar fölénye, hogy e tétovázó politikusok közepett, kiknek bizonytalan terveik, ingadozó meggyőződésök s kétes nagyraívágásuk valának, ő volt az egyedüli, ki átgondolt becsvágygyal s megállapodott szándékkal bírt. A közelében állók érezték is túlsúlyát ennek a hatalmas nyugodt akaratnak, mely teljesen belátta a maga terveit, ismerte erejét, biztos volt a győzelem felől. Cicero is, előítéletei daczára, meghajolt az előtt. Ily következetesség és szilárdság láttára nem állhatta meg, hogy velök

¹ Ez legalább az ó-kor minden történetírójának véleménye. Olvassuk Cicerónak egy Qu. Axiushoz intézett levéltöredékében, melyet Suetonius idéz (Caes., 9.) *Caesar in consulatu confirmavit regnum de quo aedilis cogitavit.*

kellemetlen összehasonlításba ne tegye régi barátjának habozó és állhatatlan jellemét. „Osztozom véleményedben Pompejus felől, — írá röviden testvérének — vagyis te vagy az én véleményemen, mert én már rég idő óta nem győzőm magasztalni Caesart.“¹ Valóban elég volt csak közelednie is ez igazán lángeszű emberhez, hogy fölismerhesse az ürességet ama látszólag nagy emberben, kit a könnyű siker s a fölfúvzkodott nagyképűség oly hosszú időn át az együgyűek bámulatának tárgyává tett.

Nem kell azonban gondolni, hogy Caesar azon makacs önféjűek közé volna számítható, kik ellenszegülnek az eseményeknek, és nem akarnak soha semmit változtatni egyszer megalkotott tervökön. Ellenkezőleg, senki nem tudott nála jobban meghajolni a kényszerűség előtt. Célja ugyanaz maradt; de ha szükség volt rá, nem habozott a legkülönbözőbb eszközöket venni foganatba annak elérése végett. Épen ez időszakban, mely bennünket foglalkoztat, egyike a legjelentékenyebb módosulásoknak ment végbe politikájában. Igen helyesen mondja Mommsen, hogy Caesart az különbözteti meg azon férfiakról, kiket rendesen vele összehasonlítanak, Nagy Sándor- és Napoleontól, hogy ő kezdetben inkább államférfi volt, mint hadvezér. Ő nem a táborból került ki, mint azok; sőt alig ment át azon, mikor alkalmyszerűleg, s majdnem akarata ellenére hódítóvá lett. Egész ifjúsága Rómában folyt le a politikai élet mozgalmai közt, s csak oly idős korában ment Galliába, mikor Sándor már meghalt, Napoleon pedig legyőzetett. Kétségbevonhatlanul azon szándékban élt, hogy fegyverhatalom alkalmazása nélkül tegye magát uralkodóvá; arra számított, hogy a köztársaságot egy benső és lassú forradalom által fogja megbuktathatni, meg-

¹ *Ad Quint.*, II, 13.

örízvéu, a mennyire lehető, egy ily törvénytelen működésben legalább a törvényesség külszínét. Láttá, hogy a néppártnak több hajlama volt a társadalmi reformok, mint a politikai szabadság iránt, s helyesen következtette, hogy egy democrat monarchia nem lenne kedve ellenére. Midőn e zavarokat növelte s titkon Catilina és Clodius czinkosává szegődött, ez által elidegenítette a félénk köztársaságáikat a nagyon is háborgós szabadságtól, s előkészíté őket, hogy áldozzák föl ezt önként a nyugalomért. Ily módon remélte, hogy a köztársaság, megrendülve a naponkénti támadások alatt, melyek még a legrettenthetlenebb védelmezőket is kimerítették és ellankasztották, egyszer végreis erőszak és zaj nélkül le fog dőlni. Nagy meglepetésünkre azonban azt látjuk, hogy Caesar egy oly időpontban, mikor oly ügyesen fogamatba vett terve már közel látszott lenni a sikerhez, egyszerre csak abba hagyja azt. Consulsága után, mely alatt tisztársát tétlenségre, a tanácsot hallgatásra kárhoztatván, egészen egymaga kormányzott, eltávozott tíz évre Rómából s egy ismeretlen ország meghódítására vállalkozik. Miféle indok bírhatta rá e váratlan változásra? Szeretné hinni az ember, hogy megundorodott azon alacsony fondorlatokkal teljes élettől, melyet Rómában folytatott, s hogy üdülést akart keresni magához méltóbb munkában; valószínűbb azonban, hogy azon meggyőződésre jutván, hogy a köztársaság magától meg fog dőlni, belátta azt is, hogy neki hadseregbe és katonai bírnévre van szüksége, ha Pompejussal végezni akar. Tehát nem lelkesedés, nem szenvedély, hanem megfontolt terv és számítás bírta őt rá, hogy Galliába menjen. Midőn e nagy horderejű elhatározásra jutott, mely nagyságát annyira volt emelendő, negyvennégy éves korban állott már.¹ Pascal azt

¹ Vagy csak 42, ha születését 654-re tesszük. Lásd e pontra nézve egy érdekes jegyzetet *Caesar élete* II, k. 1. fejr.

mondja, hogy ily korban már késő volt kezdeni, s hogy Caesar nagyon idős volt ahhoz, hogy a világ meghódításában leljen múltságot. Ellenkezőleg, mint látszik, ez volt azon erélyes akarát legcsodásabb lendületeinek egyike, hogy oly életkorban, mikor a szokások már kitéphetetlenül meg vannak gyökerezve, mikor az ember visszafordulás reménye nélkül rálépett az útra, melyen mindvégig haladnia kell, ő rögtönösen új életet kezdett, és egyszerre odahagyván huszonöt évig vitt népizgatói szerepét, tartományok kormányzására s hadak vezetésére vállalkozott. Valójában pedig ez a látvány sokkal meglepőbb ránk nézve, mint a milyen akkor volt. Ma nem igen szokta valaki ötven éves korában rögtönözni magát kormányzóvá, vagy tábornokká; ez állásokhoz a mi fogalmaink szerint különleges hivatás s hosszú tanulás kívántatik. A történelem tanítja, hogy Rómában másként volt. Nem látjuk-e, hogy a kéjtelgő Lucullus, ki az ázsiai hadsereg vezérletét átvenni ment, a hadtudományban utazása alatt vett oktatást, s megérkeztekor legyőzte Mithridatest? A mi a kormányzást illeti, azt egy gazdag római otthon magánál megtanulta. Roppant terjedelmű uradalmi, egész legiói a rabszolgáknak, kik tulajdonában voltak, oly megmérhetetlen birtokok kezelése, melyek gyakran több mai korbeli királyságot nagyságban fölülmúltak: mindez kezdettől fogva beavatta őt a kormányzás művészetének titkába. Így magyarázható meg, hogy Caesar, ki a tartományok kormányzásában s a hadseregek vezényletében csak hispaniai praetorsága évében gyakorolhatta magát, nem volt kénytelen tűzetesb tanulmányokat tenni a helvétek legyőzése s a legyőzött tartományok szervezése végett, s hogy az első pillanattól kezdve bámúlatos hadvezérnek s lángeszű kormányzónak mutatta be magát.

Ez időszakban kezdődik Ciceróval való benső viszonya, mely az egész galliai háború folyamán eltartott. Cicerónak

gyakran volt alkalma hozzá írni, azon czélból, hogy oly embereket ajánljon figyelmébe, kik parancsnoksága alatt óhajtottak szolgálni. Ekkor abban állt az ifjúság dícsvágya, hogy Caesar táborába menjen. Azon óhajtáson kívül, hogy a nagy eseményekben egy oly vezér alatt részt vegyenek, az a titkos remény is táplálta őket, hogy ama távoli országokban módjok lesz meggazdagodni. Tudjuk, hogy az ismeretlen többnyire mily varázsszal burkolja körül magát, s hogy az ember mily könnyen köti hozzá mind azon kellemet, a mit tőle vár. Gallia ez idők képzeletében úgy tűnt föl, mint Amerika a XVI. században. Azt hitték, hogy ez országokban, melyeket addig senki sem látogatott, kincsek vannak fölhalmozva; és mind azok, kik meg akarták szerencséjüket alapítani, siettek fölkeresni Caesart, hogy részesüljenek a zsákmányban. S ez a sürgelem nem volt neki tetszése ellenére; bizonytságot tett az azon varázshatás mellett, melyet az ő hódításai gyakoroltak, s jó szolgálatot tett az ő tervének. Sőt ő maga is örömet szolgált föl egyeseket, hogy menjenek vele. Cicéronak, ki egy ismeretlen római számára állomást kért tőle, jó kedélylyel írta ezeket: „Ajánlottad hozzám M. Offiust; ha akarod, akár Gallia királyává tegyem; ha ugyan nem inkább óhajt Lepta mellett hadsegéddé lenni. Küldj aztán mást is, a kit akarsz, hogy meggazdagítsam.“¹ S csakugyan épen ez időben két egyén volt Cicero mellett, kiket nagyon kedvelt s kiknek szükségök volt a meggazdagodásra: Trebatius Testa, a jogtudós, s Cicero testvére, Quintus. Az alkalom kedvező volt; fölhasználta, hogy mindkettőt elküldje Caesarhoz.

Trebatius egy tehetséges fiatal ember volt, ki nagy szeretettel adta magát a tudományokra. Cicerohoz csatlakozott s mindvégig meg is maradt mellette. Szülővárosát, Ulubraet,

¹ *Ad fam.*, VII, 5.

mely a pontini mocsárok között feküdt, a kietlen Ulubraet, *vacuae Ulubrae*, melynek lakóit ulubraei békáknak szokták nevezni, korán elhagyta, hogy Rómába jöjjön lakni. Jogot tanult s mivel abban nagyon kiképezte magát, kétségtelenül sok szolgálatot tett Cicerónak, ki a törvénytudományban soha sem birt nagy jártassággal, s kényelmesbnek tartotta gúnyolódni rajta, mint megtanulni azt. Szerencsétlenségre azonban a jogi tanácsadás Rómában ingyenes volt; a törvénytudók Rómában nem szerezhettek vagyont. Trebatius is, minden tudománya mellett, nagyon szegény volt. Cicero, ki őt önzés nélkül szerette, rábírta magát, hogy kellemes és hasznos társaságától megváljon, elküldte őt Caesarhoz egyikével azon bájos ajánlóleveleknek, melyeknek írásában oly nagy mester volt, s melyekben annyi kedvességet és szellemet tudott tűndököltetni. „Nem hadi tribuni, vagy praefectusi állomást kérek számára — mondá. — Nem határozok meg semmit. Fogadd őt barátságodba, s ha aztán még akarsz valamit tenni szerencséje s hírneve érdekében, nem ellenzem. Egy szóval egészen rád bízom őt, átadom, mint mondani szokták, kezemből kezedbe, s remélem: jól fogja találni magát azon hűséges és diadalmas kezek közt.“¹ Caesar megköszönte Cicerónak a tőle kapott ajándékot, mely bizonyosan becses leendő előtte, „mert — mint szellemdúsan mondá — annyi ember közt, mennyi köröttem van, egy sem találkozik, ki egy keresetle-velet képes volna fogalmazni.“²

Trebatius nem szívesen távozott el Rómából; Cicero azt mondja, hogy ki kellett lökni az ajtón.³ Gallia első megpillantása, mely nagyon keveset hasonlított a mai Franciaországhoz, nem volt alkalmas arra, hogy fölvidítsa. Vad vi-

¹ *Ad fam.*, VII, 5, — ² *Ad Quint.*, II, 15. — ³ *Ad fam.*, VII, 6.: *nisi te extrusissemus.*

dékeken, félig meghódított és fenyegetőző népek közt úta-
zott át; s közepette e barbárságnak, melytől szíve össze-
szorúlt, mindig azon pompás város élveire gondolt vissza,
melyet elhagyott vala. Levelei, melyeket írt, oly vígasztala-
nok voltak, hogy Cicero, megfélelkezve arról, hogy ő is
ugyanazon fájdalokat érezte száműzetése alatt, szelíden
megdorgálta ostobaságaiért, mint ő nevezé. Mikor a táborba
érkezett, rosz kedélyhangulata még inkább fokozódott. Tre-
batus nem volt katona, s valószínű, hogy a nerviek és atre-
batok nem kis félelmet okoztak neki. Épen azon pillanatban
érkezett meg, midőn Caesar Britanniába készült hadmenetre.
Trebatus vonakodott, nem tudni micsoda ürügy alatt, oda
kísérni őt. Talán azt hozta föl okúl, mint Dumnorix, hogy
fél a tengertől. Azonban Galliában maradvá sem volt hiány
a veszélyekben és unalomban. A téli táborban mulatás nem
volt sok kellemmel összekötve; hideg- és esőtől sokat kel-
lett szenvedni a zord ég alj alatt. Nyáron táborozásra kellett
menni; újra kezdődött a veszedelem. Trebatus mindig pa-
naszkodott. Elégületlenségét még inkább növelte az, hogy
nem találta meg mindjárt azon előnyöket, melyekkel magát
bízatta volt. Nem örömet jött oda, s lehető hamar vissza
is akart térni. Cicero mondja, hogy az ő ajánlólevelét, melyet
Caesarhoz írt, úgy nézte Trebatus, mint valami hiteljegyet,
melyet csak be kell mutatni, hogy a pénz markába hűljön,
s aztán mehet vissza.¹ De nem csupán pénzért jött Galliába;
hitte, hogy ott tekintélyt és befolyást is fog szerezni. Caesar
közelébe akart jutni s annak becsülését nyerni meg. „Még
jobban szeretnéd, — írja neki Cicero — ha jogi tanácsodat
kikérné Caesar, mintha arannyal halmozna el.“² Csakhogy
Caesar annyira el volt foglalva, hogy csak nagynehezen le-

¹ *Ad fam.*, VII, 17. — ² *Ad fam.*, VII, 13.

hetett közelíteni hozzá, s azért kezdetben nem nagy figyelmet fordított erre a tudós jogászra, ki Rómából jött hozzá. Beérte azzal, hogy katonai tribuni címet és rangot adott neki, természetesen annak hivatalos teendői nélkül. Trebatiusz úgy vélekedett, hogy ez nem elegendő jutalom oly hosszú útért s az ott tartózkodás veszélyeiért, s vissza akart térni. Cicerónak sok fáradságába került lebeszélni őt az ily megfontolatlan lépésről. Nem hiszem, hogy összes levelezésében volna valami kedvesebb és mulattatóbb, mint azon levelei, melyeket Trebatiushoz írt, hogy maradásra bírja. Ezen igénytelen fiatal emberrel, ki iránt annyi rokonszenvet érzett, egészen fesztelenül bánik el Cicero. Szabadon mert tréfálni vele, a mit nem tehetett mindenkivel, s annál szívesebben nevetett rajta, minél szomorúbbnak látta, s minél inkább kívánta vigasztalni. Azt hiszem, hogy az a fáradság, melyet boldogtalan barátjának fölvidítására fordít, majdnem meghatóvá teszi tréfálkozásait, s hogy itt a szív kölesönöz bizonyos búbájt a szellemnek. Néha szelíden gúnyolódik vele csak azért, hogy megnevettesse, s incselkedőleg oly dolgokat említ föl, melyekkel, mint meg volt győződve, nem bánja a jó Trebatiusz, ha gúnyolják is. Egyszer például arra kéri föl, hogy értesítse őt a hadjárat minden részleteiről. „A csaták leírásában — mondja — legjobban hiszek a legfélénkebbeknek“; ¹ valószínűleg azért, mert azok a harcztértől távol állván, legjobban keresztülláthatják az egészet. Máskor, miután kijelenti, hogy mennyire aggódik azon veszélyek miatt, melyeknek Trebatiusz ki van téve, hozzá teszi: „Szerencsére ismerem óvatosságodat; sokkal merészebb vagy a törvényszék előtt, mint az ellenséggel szemben, s bár jól tudsz úszni, még sem mertél elmenni Britanniába, nehogy a tengerben

¹ *Ad fam.*, VII, 18.

megfürödjél.“ ¹ Hogy békétlenkedését lecsillapítsa, ijeszti a csúfolódók gúnyjával. Nem lehet-e tartani tőle, hogy ha visszatér, Laberius a színpadra viszi valamely játékában? Hiszen pompás vígjátéki alakot nyújtana egy ijedező törvénytudós, a mint a hadsereg mögött utazik, s mesterségét a barbárok közt praktizálja. De csináljon csak szerencsét: majd elhallgatnak akkor a gúnyolódók! Minél később jön vissza, annál gazdagabban jön vissza: megjósolta Balbus. Balbus pedig bankár, ki nem tartja a stoicusok véleménye szerint, hogy az ember mindig gazdag, ha az ég és föld látományában gyönyörködhetik; hanem úgy beszél, mint római, s azt akarja mondani, hogy tömött erszénynyel jön vissza, *more romano bene nummatum*. Trebatius csakugyan ott maradt, s okosan cselekedte. Caesar csakugyan figyelmessé lett rá, s baráti viszonyba lépett vele. Ő maga is megszokta a tábori életet, s végre nem volt olyan félénk, mint megérkezése után. Valószínű, hogy gazdagon tért aztán meg, mint Balbus megjósolta; mert ha szinte nem volt is Galliában az a kincs található, melyért az emberek oda mentek: de Caesar bőkezűsége oly kimeríthetetlen aranybánya volt, mely minden barátjait meggazdagította. Később Trebatius nehéz időket élt át, megőrizve mégis folyvást azon hírét, hogy becsületes ember. E részben minden párt igazságot szolgáltatott neki, bár azon pártoknak nem igen volt szokásuk igazságot szolgáltatni. Ő azon szerencsés és ritka sorsban részesült, hogy a polgárháború minden veszélyeit elkerülte, s élt még Horatius korában is, ki legjobb satiráinak egyikét hozzá intézi. ² E költeményből látszik, hogy ő akkor egy kedves és barátságos aggastyán volt, ki szívesen nevetett és tréfált a fiatalsággal. Kétségtelenül gyakran be-

¹ *Ad fam.*, VII, 10. — ² *Sat.*, II, 1.

szélgetett azon nagy időszakról, melynek ő egyik utolsó maradványa volt; a galliai háborúról, melyben részt vett, Caesarról és alvezéreiről, kiket ismert vala. Kivételes hosszú élete kedvező módot nyújtott neki, hogy beszélhetett Virgiliussal Lucretiusról, Titus Liviussal Cicero felől, Catullusról Propertiussal, s így átmenetet, bizonyos élő köteléket képezett a latin irodalom két legragyogóbb korszaka közt.

A másik személyiség, kit Cicero Caesarhoz küldött, testvére, Quintus volt. Mivelhogy ez igen nagy helyet foglalt el az ő életében, s mivel a galliai háborúban is elég jelentékeny szerepet játszott, azt hiszem, helyén lesz róla néhány szót mondanunk. Ámbár ő ugyanazon oktatásban részesült s ugyanazon tanítókat hallgatta, mint testvére, mégis soha nem érzett hajlamot a szónokság iránt s mindig vonakodott közhelyen beszélni. „Nagyon elég — szokta mondani — egy szónok egy családban, sőt még egy városban is.“¹ Nehéz és változékony természetű ember volt s minden ok nélkül esztelen dühbe tudott jönni. Látszólagos nagy erélye mellett is gyorsan el tudta veszteni bátorságát, s ámbár igyekezett mindig úrnak látszani, mégis egészen környezete uralma alatt állott. E hiányok, a melyeken Cicero magában sóhajtozott, ámbár próbálta mentegetni, gátul szolgáltak Quintusnak nyilvános pályáján, s megzavarták magánéletét.

Korán megházasították Pomponiával, Atticus nővérével. Ez a házasság, melyet a két barát a végett hozott létre, hogy baráti viszonyukat még szorosabbra fűzze, kis hiján széttépte azt. A hitestársak úgy találták, hogy természetök nagyon azonos jellegű: mindketten hevesek s ingerlékenyek voltak, és soha sem tudták egymást megérteni. A házi bé-

¹ *De orat.*, II, 3.

két aztán teljesen megzavarta az, hogy egy Statius nevű rabszolga korlátlan uralmat nyert urának lelkén. Ez alkalomnál könnyű lenne Cicero leveleiből kimutatnunk: mily uralmat gyakorolt gyakran egy-egy rabszolga a régi családokban; e hiatalom sokkal nagyobb volt, mint gondolni lehetne. Természetesnek az látszanék, hogy ma, midőn a szolgaszemély szabad, jelentékenyebb állást foglaljon el házaiban, mint hajdan. Azonban éppen ellenkezőleg áll a dolog: a szolga elvesztette befolyásban azt, a mit méltóságban nyert; függetlenné lévén, egyességre lépett urával. Együtt élnek, összekötve egy időleges szerződés által, mely, mivel kölcsönös kötelezettségeket szab eléjük, mindkét fél előtt nyomasztó színben tűnik föl. Mivel ez a törékeny szerződés minden pillanatban megszakadhat, s mivel az egy napon szövetkezettek ki vannak téve annak, hogy másnap közönyösök vagy éppen ellenségek lesznek egymás irányában, nincs többé odaadás és bizalom köztük, s azon egész idő alatt, meddig a véletlen összefüzi őket, egymás ellen védekeznek s egymást szemmel tartják. Egészen másként volt az ó-korban, mikor a rabszolgaság virágzott. Akkor úr és szolga nem egy pillanatra, hanem az egész életre voltak összekötve; arra törekedtek, hogy megismerjék egymást, s alkalmazkodják egyik a másikhoz. Urának kegyét megnyerni: ettől függött a rabszolga egész jövője, s hogy azt elérje, nem kímélte a fáradságot. Mivel nem volt védeni való helyzete, sem megőrizni való méltósága: egészen gazdájának szentelte magát. Annak legrosszabb szenvedélyeit is minden habozás nélkül kész volt szolgálni, s végre nélkülözhetlenné tette magát. Ha egyszer aztán szilárdan állott ura kegyében, minden perczben tanúsított kedveskedései — s azon benső és titkos szolgálatok által, melyeket minden tartózkodás nélkül kívántak tőle s melyeket ő teljesíteni soha sem

vonakodott: akkor annyira uralkodott a családon, hogy — bármily különösnek tessenek is e mondás első pillanatra — igazában a cseléd egy időben sem volt nagyobb úr, mint azon korban, mikor rabszolga volt. Így állott a dolog Statiussal is. Quintus hibáinak fölismerése által annyira be tudta hízelegni magát annak bizalmába, hogy az egész ház az ő hatalmába került. Egyedül Pomponia daczolt vele, s a sok húza-vona, melyet háztartásában e miatt tapasztalt, még kiállhatatlanabbá tették őt. Férjét szünetlenül boszantó szavakkal ingerelte; vonakodott megjelenni az általa adott lakomáknál azon ürügy alatt, hogy ő úgy is csak idegen a házban; vagy ha megjelent, ez csak azért történt, hogy a vendégeket a legsajnálatosabb jelenetek tanúivá tegye. Egyszer olyankor, midőn Pomponia még a rendesnél is házsárosabb és mérgesebb volt, történhetett, hogy Quintus a következő két epigrammot szerzette, melyek költői tehetségének egyedüli szikrái gyanánt maradtak ránk:

„Bízd hajódat a szelekre, de lelked asszonynak ne add át.
Kevesebb bízottság van az asszony szavában, mint a hullámok szeszélyeiben.“

„Asszony nincsen jó; vagy ha esetleg mégis találkozik egy, nem tudom, mi módon válhatott a roszaság egy pillanatra jóvá.“

E két epigramm udvariasnak épen nem mondható; de megbocsátható, mikor a veszekedő Pomponia boldogtalan férje tollából kerültek ki.

Politikai élete Quintusnak nem volt ragyogóbb, mint a milyen szerencsétlen volt házi élete. Hivatalos állásait inkább testvére nagy nevének köszönhette, mint saját érdemé-

nek, s nem is tett semmit, hogy méltóvá tegye magát azokra. Miután aedilis és praetor volt, Ázsia kormányzójává neveztetett ki. Nehéz kísérlet egy oly jellemre, mint az övé, az a korlátlan hatalom, melylyel fölruházva volt. Ez megzavarta fejét; erőszakoskodása, melyet semmi sem fékezett, nem ismert határokat; mint valamely keleti zsarnoknál mindig égetés, akasztás járta nála. Mindenek fölött azon dicsőséget akarta megérdemelni, hogy szigorú igazságszolgáltatónak tartsák. Mivel épen alkalma volt tartománya alsó részében két gyilkost zsákba varratni s úgy vízbe löketni, mikor a tartomány másik felét meglátogatta, szeretett volna annak is egy olyan látványt nyújtani, hogy ne irigykedhesenek. Igyekezett tehát kézre keríteni egy bizonyos Zeuxist, ki jelentékeny személyiség volt, s ki anyagyilkolással volt vádolva, de a törvényszék által fölmentetett. Zeuxis, a kormányzó megérkeztekor, mivel szándékát sejtette, megugrott, s Quintus sajnálva, hogy az ő anyagyilkosa úgy kisiklott kezei közül, a leggyöngédebb leveleket írta hozzá, hogy visszatérésre bírja. Rendesen azonban nem volt ily tettető s nyiltabban beszélt. Egyszer megparancsolta egyik alvezérének, hogy egy bizonyos Liciniust és fiát, kik sikkasztást követtek el, fogassa el s égettesse meg. Máskor egy Catienus nevű római lovagnak azt írta, hogy „gondoskodni fog róla, hogy füstben füllaszsa meg, nagy öröme a tartomány lakóinak.“¹ Ha aztán szemére hányták, hogy ily örült leveleket ír, azt válaszolta, hogy az egész csak tréfa volt s nevetni akart egy pillanatra. Furcsa tréfálózás, mely barbár természetéről tesz bizonyosságot! S mindamellet is Quintus fölvilágosult szellemű ember volt; olvasta Platót és Xenophont, nagyon szépen beszélt görögül, sőt tragédiákat is írt

¹ *Ad Quint.*, I, 2.

pihenő óráiban. Tehát egészen birt egy finom és művelt ember külszínével, de csakis külszínével. A legjobb neveltségű rómaiaknál a polgárisultság gyakran nem több, mint csak külső máz, s a csiszolt földszin alatt az a durva és vad szellem rejlik, mely sajátja e könyörtelen katonafajának.

Quintus meglehetősen rossz hírral jött vissza tartományából; de a mi meglepőbb, nem jött vissza gazdagon. Nyilván kevésbbé zsarolt, mint tisztársai, s nem tudott elég pénzt visszahozni, hogy a vagyonán esett réseket kijavítsa; vagyona pedig bő költségei által nagyon leolvadt, mert ő is szeretett, mint testvére, vásárolni és építeni; ő is nagy gyönyörét találta a ritka könyvekben, s valószínűleg kedvencez rabszolgáitól sem tudott semmit megtagadni. Cicero száműzetése aztán teljesen rendetlenségbe hozta gazdasági ügyeit, s testvérének visszatértekor Quintus merőben tönkrement. Ez azonban nem gátolta őt, hogy legnagyobb szegénysége idején föl ne építtesse római házáat, s hogy egy másikat ne vegyen a külvárosban, s egyet falun Arpinumban. Arcanumi villájában ekkor építtetett fürdőket, oszlopcsarnokot; ásatott halastavat, s egy oly szép utat csináltatott, hogy állami műnek gondolták. Igaz, hogy egy ez időbeli rómainak szegénysége fölért sok mai nagy úrnak gazdagságával; mindamellett jött egy nap, a mikor Quintus egészen hitelezőinek kezébe esett, s többé nem volt hitele. Ekkor szánta el magát az utolsó segélyforráshoz folyamodni, mely a zavarba jutott adósok számára még fennmaradt: element Caesarhoz.

Nem csak a dicsőségvágy vonzotta tehát Quintust Galliába; mint annyi más, ő is azért ment oda, hogy meggazdagodjék. Eddigélé az eredmény nem felelt meg egészen a várakozásoknak, s az oly népeknél, mint a belgák és germánok, nem találták meg az illetők mindazon kincset, melyért

oda mentek. Ez azonban nem bátortalanította el őket; a helyett, hogy lemondtak volna e kincskeresők az általuk alkotott ábrándképről, minden újabb csalódás után belebb helyezték azt az elbűvölt helyet, hol a gazdagság forrását föl lehet találni. Mivel ekkor éppen Britanniát mentek megtámadni, tehát Britanniába tették át reményöket. Mindenki számított rá, hogy ott nagy szerencsét csinál s Caesar maga, mint Suetonius mondja, remélte, hogy onnan sok gyöngyöt fog hozni.¹ De ezen várakozásban is csalatkoztak; Britanniában se gyöngy, se aranybánya nem volt található. Nagy bajjal lehetett néhány rabszolgára is szert tenni, kiknek nem volt nagy becsök, mert arra gondolni sem lehetett, hogy belőlök tudósokat és zenészeket lehessen csinálni. Az egész vagyon, melylyel ez a nép bírt, nehéz szekerekből állott, melyeknek tetejéről vitézül harczoltak. Cicero is, kinek Trebatius a hadsereg e csalódását tudtúl adta, tréfásan azt felelte vissza: „Mivelhogy ott se aranyat, se ezüstöt nem találtok, tanácsom az, hogy tégy szert egy britt szekérre, s jőj rajta vissza egyenesen Rómába.“² Quintus is ilyen véleményben volt. Ámbár Caesar által jól fogadtatott, s alvezérré neveztetett ki, mégis, mikor azt látta, hogy a szerencse nem jön oly gyorsan, mint ő remélte, elveszté bátorságát, s mint Trebatius, ő is visszatérésre gondolt; Cicero azonban, ki ezúttal nem tréfált többé, meg tudta őt akadályozni szándokában.

S ezzel nagy szolgálatot tett neki, mert éppen azon telen, mely a britanniai hadjáratra következett, lett alkalma Quintusnak egy oly hősi ténnyt hajtani végre, mely nevét becsültté teszi minden hadi ember előtt. Ő, ámbár Sophoclest szenvedélylyel olvasta s tragédiákat is írt, alapjában véve

¹ *Caes.*, 47. — ² *Ad fam.*, VII, 7.

mégis nem volt egyéb, mint katona. Az ellenséggel szemközt visszanyerte igazi lényét, s oly erélyt tudott kifejteni, melyet nem lehetett volna gyanítani benne. A föllázadt népek közt, sebtében egy éjjel előállított sánczok mögött, egyetlen legióval meg tudta védelmezni a tábort, melynek őrizetét rá bízta Caesar, s föl tudta tartóztatni a roppant számú ellenséget, mely épen azelőtt semmisített meg egy római hadsereget. Szilárd hangon felelt elbizott hetvenkedésekre, és ámbár beteg volt, hihetetlen tevékenységet fejtett ki, s katonái csak erőszakos föllépések által tudták arra kényszeríteni, hogy magát kimélje. Nem szükséges részleteibe bocsátkoznom ez eseménynek, melyet Caesar oly szépen beszél el *Commentáráiban*, s mely egyike a galliai háború legdicőségeseb tényeinek. Ez a szép fegyvertény magasra emeli Quintust; eltörli jellemének kicsinyességeit, és arra segíti őt, hogy némileg több sikerrel játszsza végig azt a hálátlan és nehéz szerepet, mely rá, mint egy nagy ember öcsésére jutott.

III.

Cicero helyesen gyanította, hogy ámbár Caesar a maga commentárainak írásakor nem nyilvánított magasabb igényt, mint hogy anyagot készítsen elő a történelem számára, művének tökélye mégis akadályozni fogja az okos embereket, hogy annak új megírásába kezdjenek. Plutarchus és Dio is óvakodtak, hogy azt újra dolgozzák; elégnék tartották Caesar művét megrövidíteni; s ma a galliai háború történetét csak az ő elbeszélése után ismerjük, ki annak hőse volt. Bármily tökélyes legyen is ez elbeszélés, vagyis épen tökéletessége miatt csak alig elégedhetünk meg vele. Az épen a szép művek tulajdonsága, hogy az érdeklődést még élénkebbé teszik; holott azt lehetne föltenni róluk, hogy egészen kimerítik

azt. Minél jobban érdeklődünk azon tények iránt, melyeket elbeszélnek, annál inkább fölébred bennünk a vágy, hogy még jobban megismerjük azokat; s az ily művek által elért siker legbiztosabb jele, hogy nem elégitik ki az olvasót, s fölkeltik óhajtasát, hogy többet tudjon meg, mint a mennyit ők elmondanak. A történelem ez egyik legjelentékenyebb eseményének új részletei felől való gondoskodás az épen, a mi Cicerónak Trebatiushoz és testvéréhez írt leveleit oly becsesekké teszi előttünk. Ámbár e levelek ritkábbak és rövidebbek, mint óhajtanók, megvan mégis az az érdemök, hogy némi világot adnak még ahhoz, a mit Caesar nyújt hadjáratai felől. Bizalmasb hangon lévén tartva, mint a közönségnek szánt elbeszélés, mélyebben bevezetnek bennünket Gallia meggyőzőjének magánéletébe; bevisznek sátra alá a nyugalom és pihenés óráiban, melyekről beszélnie neki magának eszébe sem jutott. Mindenesetre érdekes látványt nyújtanak s a *Commentárok* természetes kiegészítését képezik e levelek, s nem tehetünk jobbat, mint hogy gondosan főlsszedjük a bennök szétszórt adatokat, ha Caesart és környezetét ismerni akarjuk.

Én azt hiszem, hogy Caesar hadserege nem hasonlított azon régi római hadakhoz, melyeket komoly és józan jelleműeknek rajzolnak szemeink elé, s a melyek mindig a lictorok vesszői alatt remegtek, s folytonosan szigorú fegyelemnek voltak alávetve. Caesar ezredei is kétségtelenül kemény szigorban tartattak veszélyek alkalmával, s nem is panaszkodtak e miatt. Az övéinél több fáradalmat egy sereg sem tűrt, s nagyobb műveket nem hajtott végre; de ha a veszély el volt hárítva, akkor meglazult a fegyelem. Caesar nyugalmat, sőt mulatságokat is engedett katonáinak. Engedte, hogy ragyogó fegyverzetbe öltözzenek, sőt hogy keresett gondossággal csinosítgassák magukat. „Csak hadd legyenek

piperkőczök — mondá; — jól fognak azért ők verekedni.¹ S valóban ezek a katonák, kiket a Pompejus-pártiak elpuhúltaknak neveztek, ugyanazok, kik Dyrrhachium mellett majdnem éhen halva kinyilatkoztatták, hogy inkább fakérget esznek, minthogy Pompejust elosonni hagyják. Nagyobb részben azon alpokon-inneni gallok közül újonczották ezeket, kiknél a római polgárisodás még nem törülte el azon tulajdonságokat, melyeket eredetökkel örököltek; szeretetreméltó s pompás faj, mely szerette a háborút s örömmel folytatta. A főnökök nagyon hasonlítottak a közkatonákhoz; élénk, tüzes emberek, válságos pillanatokban kifogyhatlanok a segédeszközökben, s nagyobb hittel a lelkesedés, mint a gyakorlottság megszokása iránt. Megjegyezni való, hogy közülük egyik sem előbbi háborúban emelkedett hírre. Úgy látszik, mintha Caesar szándékosan akarta volna, hogy katonai dicsőségek az ő fővezérségétől számíttassék. Némelyek, s ezek közt a talán legnagyobb, Labienus, az ő politikai barátai valának, régi összeesküvők, mint ő, kik népiizgatókból az ő példájára s minden további tanulmány nélkül kitűnő tábornokokká váltak. Mások ellenben, mint Fabius Maximus és Servius Galba, híres neveket hordoztak. Ezek az ő párthívei voltak, kiket előre az aristocratiából képezett maga számára, vagy abból túsok gyanánt vett. A legszamosabban, Crassus, Plancus, Volcatius Tullus, Decimus Brutus, s később Pollio fiatal emberek valának, kik iránt ő kiváló figyelemmel viselkedett, s kikbe szívesen helyezte bizodalját veszélyes vállalatok alkalmával. Ő az ifjúságot bizonyos természetes előszeretetből s politikából is kedvelte; mivel ez még egy párttal sem szövetkezett s nem volt ideje, hogy a köztársaságot szolgálván, ehhez szegődjék: remélte

¹ Suet. *Caes.*, 67.

Caesar, hogy könnyebben fog azon új kormányhoz simúl ni, melyet ő megalapítani szándékozott.

Ez alvezérek, kiknek számuk változó volt, nem egyedül képezték a proconsul rendes kíséretét. Ide csatlakozott azon fiatal rómaiak csapata, fényes családok gyermekei, születések által magas méltóságokra szánva, kik az ő vezetése alatt akarták a hadviselést megtanúl ni. Ezeket sáto rtársaknak *contubernales* nevezték. Ép olyan katonák, mint a többi, a csaták napján életöket koczkára téve, a harc után barátai s társai voltak a főnöknek, követve őt minden meneteiben, mint a cliensek szokták kísérgetni védürokat a városban. Ezek részt vettek az ő mulatságaiban, jelen voltak pihenése és kedvteléseinél, ott ültek asztalánál, körülvették, midő n törvényszéket ült, egy szóval ö k képezték azt, mit mi körülbelől udvarnak mondanánk s a mit akkor a praetor testőrségének (*praetoria cohors*) neveztek. Mondják, hogy Scipio Africanus volt az első, ki ez eszközt kitalálta, hogy a hódolt népek szemében a legfőbb hatalom külfényét emelje, s utána a kormányzók nagy gondot fordítottak rá, hogy megőrizték ezt a pompát, mely nagyságuk varázsát növelte. De nemcsak ennyiből állott a dolog; hanem e harcziak mellett jutott még hely igen különböző képességű és állapotú emberek számára. Pénzügyi tehetségek, értelmes titkárok, sőt jogtudósok is szükségesek voltak e roppant tartományok igazgatásához, melyeket egy proconsul kormányzott. Így még Trebatius is, a békes Trebatius, a maga helyén volt egy hadsereg kíséretében, s alkalmat talált tudományát egészen a nérviek- és belgákig gyakorolni. Ha ez emberekhez, kiknek magasabb működésök bizonyos jelentőséget kölcsönözött, hozzá vesszük az alsóbb rangú tisztek tömegét, az alantas szolgálattelvő személyeket, milyenek voltak a lic-torok, hivatalszolgák, írnokok, tolmácsok, ajtónállók, orvosok,

kamarások, sőt a madárjósok is: fogalmunk lehet azon valóban királyi környezetről, melyet egy proconsul mindig magával vitt.

Caesaré még fényesebb lehetett, mint a másoké. A parancsnoksága alatt álló tíz legio, azon országok terjedelme, melyeket meghódítani s kormányoznia kellett, megfejtí a tiszti és másnemű személyzet azon nagy számát, melylyel ő körülvette magát. Ő különben is szerette a pompát. Szívesen fogadta mindazokat, kik hozzá jöttek, s mindig tudott valami foglalkozást találni számokra, hogy magánál tartsa őket. Még azon kietlen vidékeken is örömét találta abban, ha előzékeny fogadás által meglepheti az embereket. Suetonius beszéli, hogy mindenütt maga után vitette a koczkavagy mozaik padlózatot, s hogy mindig két asztal állott terítve nála, melyeknél a gazdag rómaiak, kik őt meglátogatni jöttek, s a tartomány előkelő emberei foglaltak helyet.¹ Alvezérei utánozták őt ebben, s Pinarius írja Cicerónak, hogy el van ragadtatva azon lakomáktól, melyeket testvére Quintus rendez az ő tiszteletére.² Nem mintha Caesar a maga személyére nézve sokat adott volna a költséges lakomákra s a pazar fényű lakásra. Tudjuk, hogy ő mértékletes volt, hogy alkalmyszerűleg képes volt a szabad ég alatt is háltni s avas olajjal enni az ételt, anélkül hogy finnyasságot mutatott volna; de a pompás föllépés s a fényűzés iránt ízlése és hajlama volt. Ámbár a köztársaság tartott még, ő már csaknem király vala; még britanniai és germaniai táboraiiban is voltak körötte szolgálatkész udvaroncok. Csak nehezen lehetett hozzá bejutni; Trebatius tapasztalta ezt, s tudjuk, hogy sok időbe került, míg közelébe férhetett. Caesar kétségen kívül nem azon merev és ünnepélyes fönséggel

¹ Suet., *Caes.*, 46 és 48. — ² *Ad Quint.*, III, 1.

fogadta az embereket, mely Pompejusban visszataszítólag nyilatkozott; de bármily kegyteljes akart is lenni, volt benne mindig valami, a mi tisztelő tartózkodást szült, s érezte az ember, hogy az a lekötelező modor, melyet mindenkivel szemben tanúsított, a maga iránt mindig biztos fölényből eredt. A democratia e védője mindamellett is aristocrata volt, ki sohasem feledte el születését és szeretett őseiről beszélni. Hiszen ő volt az, a ki politikai életének kezdetén, midőn a legnagyobb hévvel támadta meg Sulla intézményeit s vissza akarta adni a tribunoknak régi hatalmokat, nagy-nénje fölött egy genealogiai hazugságokkal teljes gyászbeszédet tartott, melyben öntetszelve említette, hogy az ő családja királyoktól és istenektől származik le. Ebben egyébként a Gracchusok, az ő dicső elődeinek, hagyományait követé. Ezek is hévvel védelmezték a nép érdekeit; de modoruk büszke választékosságával emlékeztettek azon aristocratiára, melyből eredtek. Tudjuk, hogy reggelenként clienseik tisztelegtek nálok, s hogy ők gondolták ki először; oly különböztetést tenni ezen tisztelgők közt, mely hasonlított a XIV. Lajos udvarában szokásos kis és nagy elfogadásokhoz.

A mi azonban Caesar környezetében leginkább figyelemre méltó, az a tudományok szeretete. Persze, nem azok az idők voltak többé, mikor a római tábornokok megégették a műremekeket s dicsekedtek tudatlanságukkal. Mummius és Marius óta a tudományok behatoltak a táborokba is, hol, mint tudva van, nincs rendes lakhelyök. Azt hiszem azonban, hogy sohasem lehetett egy hadseregben sem annyi hírneves tudóst, annyi szellemes embert s annyi finom világfit látni, mint ebben. Caesarnak majdnem valamennyi alvezére személyes barátja volt Cicerónak, kik örömet találtak abban, hogy vele, a római irodalom elismert főnökével, folytonos összeköttetésben álljanak. Crassus és Plancus az ő oldala

mellett tanúlták a szónokságot, és Plancusnak ránk maradt leveleiben bizonyos szónoki teljességről megismerhetni, hogy jól használta föl a nyert leczkéket. Trebonius, Massilia meggyőzője, vallomást tett róla, hogy nagyon kedveli Cicero találó mondásait, s ezekből egy gyűjteményt is adott ki. Cicerónak tetszett ugyan ez a megtisztelés; de úgy találta, hogy kiadója a bevezetésbe sokat tett a magáéból, azon ürügy alatt, hogy előkészítse a tréfás mondások hatását s jobban megérthetőkké tegye azokat. „Kimerül a nevetés, mondá, míg én hozzám érkezik az olvasó.“ Hirtius kiváló történetíró vala, ki később főnöke commentárjainak bevégezésére vállalkozott. Matius, Caesarnak egy meghitt barátja, ki méltónak is mutatta magát e barátságra, mert hozzá hű maradt, latin versekben lefordítá az *Iliast*. Quintus is költő volt, de tragikus költő. Azon tél folytán, mikor a nerviek ellen harczolt, oly nagy költői buzgalom szállta meg, hogy négy darabot írt tizenhat nap alatt; ez egy kissé katonás elbánás volt a tragédia muzsájával. Azon darabját, melyet legjobbnak ítelt, az *Erigoné*-t, elküldte testvérének; de a küldemény útközben elveszett. „Mióta Caesar kormányoz Galliában, mondá Cicero, csak *Erigone* nem tudta biztonságban megtenni az útát.“¹ Kétségtelenül meglepő, egyszerre ennyi hadvezéri férfiút találni együtt az irodalmi téren; de még meglepőbb, hogy mindazon római lovagok, kik a hadsereget követték s kiket felügyelőkül és szállítókul, élelmezési biztosokul s adószedőkül alkalmazott, mint látszik, jobban kedvelték az irodalmat, mint sem azt szokásuk és hivataluk rendesen magával hozza. Látjuk, hogy ezek közül egy, Lepta, kit Caesar ilyfajta szolgálatra alkalmazott, köszönetét fejezé ki Cicerónak egyik rhetorikai értekezése megküldése-

¹ *Ad Quint.*, III. 9.

ért, mint olyan ember, ki azon ajándék becsét tudta méltányolni. A hispan Balbus, ez az értelmes bankár, ez ügyes közigazgatási hivatalnok, ki oly jó rendbe hozta Róma, s a mi még nagyobb érdeme, Caesar pénzügyeit, nagyobb szenvedélylyel szerette a bölcsészetet, mint egy bankártól várni lehetne. Sietett leíratni Cicero műveit, mielőtt a közönség előtt még ismertek lettek volna; és ámbár a legszerényebb jellemű emberek egyike volt, nem ijedt vissza az alkalmatlankodástól sem, csakhogy ő legyen az első, ki azokat olvasta.

De mindezen irodalmi emberek közt ismét Caesar talált legtöbb gyönyört a tudományokban, mint a melyek összhangban voltak az ő előkelő természetével, s melyek kétségtelenül a legkellemesebb foglalkozásnak és üdülésnek tűntek föl előtte. És még sem merném azt állítani, hogy teljesen érdek nélküli volt a vonzalom, melylyel azok iránt viseltett, midőn látom, hogy e vonzalom oly kitűnő szolgálatokat tett politikájának. Ő neki minden eszközzel meg kellett nyernie a közvéleményt; pedig semmi sincs, mi arra alkalmasb volna, mit az értelmi fenség, erővel párosúlva. Az ő legfőbb művei e czélra szánvák, s e szempontból el lehet mondani, hogy iratai szintén tettek valának. *Commentárait* Galliában való tartózkodása utolsó idejében nem csupán azért írta oly gyorsasággal, mely barátait is csudálkozásba ejté, hogy néhány tétlen irodalomkedvelőnek gyönyörűséget szerezzen. Meg akarta akadályozni, nehogy a rómaiak elfeledjék az ő diadalait; a hatást, melyet ezek szereztek, akarta följújtíni s ha lehet, növelni azon csudálatosan szép elbeszélési modor által. Midőn az *Analogia* két könyvét írta, bizonyosan számított rá, hogy az emberek meglepetéssel fognak látni egy oly hadvezért, ki Fronto kifejezése szerint „szóképzéssel foglalkozott, mialatt a dárdák hasították a le-

vegőt, s a nyelv törvényeit kutatta, a kürtök és trombiták harsogása közt.“ Ő ismerte azt a hasznót, melyet dicsősége ez ellentétességekből nyerhetett; tudta, hogy mily nagy lesz a meglepetés és a csudálat Rómában, midőn olyan messziről egyszerre érkezik egy grammaticai értekezés és egy új hódítás híre. Ugyanezen gondolat tette előtte Cicero barátságát oly igen kívánatossá. Ha finom és előkelő jelleme gyönyörűséget talált egy oly szellemes emberrel összeköttetésben lenni, azt is jól tudta, hogy ez ember mily nagy hatalommal bírt a közvélemény fölött, s hogy mily visszhangot kelt az ő dicsérete, ha oly ékesszóló ajkáról hangzik szerteszét. Elvesztek azon levelek, melyeket hozzá írt; de mivel Cicero el volt általok ragadtatva, pedig őt nem könnyen lehetett kielégíteni, hinnünk kell, hogy azok tele voltak hízelgéssel és nyájasságokkal. Cicero válaszai is a legélénkebb baráti biztosításokat tartalmazzák. Ez időben nyilvánította, hogy Caesar az ő szívében közvetlenül gyermekei után, sőt májdnem ezekkel egy sorban foglal helyet; keserűen kárhoztatta mindazon előítéleteket, melyek Caesart előbb eltávolították ő tőle, s ígérte, hogy el nem fogja feledtetni vele, hogy ő egyike volt az utólsóknak, kik barátságát keresték és megnyerték. „Utánozni fogom, mondá, azon utazókat, kik később keltek föl, mint óhajtották: megkettőztetik gyorsaságukat és annyira sietnek, hogy azok előtt érkeznek meg a célhoz, kik az éj egy részét is útban töltötték már.“¹ Vettek edtek egymással a kölcsönös kedveskedésben; elhalmozták egymást bókokkal, s egyik a másikat mintegy kihíttá erre verses és prózai munkáiban. Olvasván a britanniai hadjárat leírásának elejét, Cicero túlzott lelkesültséggel így kiáltott föl: „Mily csudás események! mily ország! mily né-

¹ *Ad Quint.*, II, 15.

pek! mily csaták s főleg mily hadvezér!“ S azonnal írta testvérének: „Adjátok Britanniát festenem; szolgáltatd nekem a színeket, az ecsetről majd gondoskodom én.“¹ S csakugyan komolyan hozzá kezdett egy e hódítást tárgyzó hősköltemény írásához, melyet azonban oly gyorsan megírni, mint óhajtá vala, elfoglaltatásai nem engedték. Caesar viszont Cicerónak ajánlotta az *Analogia* fölött szerzett értekezését, s ez alkalommal ragyogó nyelven így szól hozzá: „Te fedezted föl az ékesszólás minden gazdagságát, s te éltél azzal legelőször. Ez által nagy érdemeket szerezteél a római név iránt, s tiszteletet hoztál hazádra. Te a legszebb dicsőséget nyerted meg és oly diadalt, mely a legnagyobb hadvezérékéét is fölülmúlja; mert többet ér a szellem országát tágítani, mint kiterjeszteni a birodalom határait.“² Ez egy íróra nézve a legfinomabb bók volt, mikor az oly győzelmes hóstól jött, mint Caesar.

Ilyen viszonyban állott Cicero Caesarral és tisztjeivel a galliai háborúk alatt. Levelei, melyek ama viszony emlékeit megőrizték, midőn e szellemes emberek ízlését és kitűnősegeit velünk jobban megismertetik, egyúttal életteljesebb színben állítják őket eléink s közelebb visznek hozzájuk. Ez bizonyosan a legnagyobb szolgálat, melyet azon levelek nyújthatnak. Olvasva azokat, úgy tetszik, mintha az ember látná az ő társaságukat, s majdnem azt hiszi, hogy részt vesz mulatságaikban. Nem kell hozzá vakmerőség föltennünk, hogy Róma sokszor foglalkoztatta őket, Gallia mélyéből szemök rá volt irányozva, s hogy ott egy kis feltűnést szerezzenek, azért vetették magukat alá annyi fáradságnak. Mikor annyi ismeretlen országot, a Rhonetól az Oceanig bejártak, mind-

¹ *Ad Quint.*, II, 16. — ² *Cic. Brut.* 72, és *Plinius Hist. nat.*, VII, 30.

ezek az ifjú emberek reménylették, hogy a római ünnepelyeknél és azon körökben, hol a közügyek a beszélgetés tárgyát képezték, az ő nevöket fogja emlegetni az előkelő világ. Maga Caesar is, midőn a Rajnán egy fahíd segélyével átkelt, számított rá, hogy mindazon tétlenségben hivalgók képzeletére mély benyomást fog tenni, kik a forumon, a szószerk növében szoktak lézengeni, hogy ott újdonságot halljanak. Látjuk, hogy seregeinek Britanniában történt partraszállásakor azonnal sietett barátaihoz s főleg Ciceróhoz levelet írni ¹; nem mintha épen ekkor sok üres idővel rendelkezett volna, hanem kétségtelenül azért, mert dicsőségnek tartotta, oly országból keltezni sorait, hová addig még egy római sem tette be lábát. Ha azonban sokat tartottak arra, hogy Rómába diadalmas híreket küldjenek, viszont nagyon kíváncsian várták onnan is az újságokat. Minden onnan érkezett levelet mohósággal olvastak; úgy tetszett, mintha azok egészen Germania- és Britanniáig elvitték volna mintegy ama nagyvilági élet képét, melynek emlékét és a rá való fájdalmas visszagondolást soha sem feledhetik el azok, kik benne örömlüket találtak. Caesart sem elégíté ki a *római nép naplójának* olvasása, mely a legfőbb politikai eseményeket szárazon összevonva s a népgyűlésekről való rövid tudósításokat szokta tartalmazni. Hírnökei szakadatlanul jártak-keltek Gallián keresztül, pontos és a legkisebb részletekig terjedő tudósításokat hozván számára. „Elbeszélnek neki mindent, mondja Cicero, úgy a nagy, mint a kis dolgokat.“ ² Ezek a türel-

¹ Caesar kétszer írt Ciceróhoz Britanniából. Első levele huszonhat nap alatt érkezett meg Rómába, a második huszonnyolcz nap alatt. Ez azon időben nagy gyorsaság volt; s kitünik az adatból, hogy Caesarnak jól kellett szerveznie a futár-szolgálatot. Tudjuk egyébként, hogy Caesar Britanniában csak igen rövid ideig tartózkodott. — ² *Ad Quint.*, III, 1.

metlenül várt, s kedvteléssel magyarázgatott újdonságok képezték bizonyosan barátaival való mulatságainak közönséges tárgyát. Hiszem, hogy azon gazdagon megrakott asztal fölött, melyről szólottunk, ha az irodalmi és grammaticai dolgok megbeszélésén túl voltak, mikor már Matius vagy Quintus verseit meghallgatták, Róma forgott kiváltképen szóban, s hogy az az előkelő ifjúság fáradhatatlan volt a főváros fölemlegetésében. Ha hallja az ember akkor, a mint ezek az ifjú emberek a város legújabb eseményeiről, a politikai závarokról, vagy, a mi még jobban érdekelte őket, a magán botrányokról beszélgetnek, a mint elmondják a legutólsó pletykahíreket, s idézik a legfrisebb élezes szójátékokat, a miket mindenkor gondosan eljuttatott hozzájuk egyik vagy másik ismerősük: alig lehetett volna bizonyára elhinni, hogy a belgák országának mélyén, a Rajna vagy az Óceán közepében vagy egy csata előestéjén van az ember; azt hiszem, hogy inkább képzelhette volna magát a Palatinus aristocrat házainak valamelyikében, vagy a Carinák gazdag városrészeiben, szellemes emberek társaságának közepette.

Cicero levelei még egy másik szolgálatot is tesznek nekünk. Megértetik velünk, hogy mily roppant hatást gyakoroltak Caesar győzelmei Rómában. Épen annyi meglepetést, mint bámulatot eredményeztek azok, mert fölfedezéseket és hódításokat jeleztek egyszerre. Mit tudtak a rómaiak őelőtte ezen távoli országokról? Nehány nevetséges mesét, melyet a kereskedők vittek magukkal útjokról, hogy önmaguknak annál nagyobb fontosságot adjanak. Csak Caesarral lettek ama földek ismeretessékké. Ő merte először megtámadni és győzte le azon germánokat, kiket óriásoknak festettek le s olyanoknak, kiknek tekintete is rémületes. Ő mert először Britanniába menni, hol, mint beszélték, az éj három egész hónapig tart; s mindezen ábrándszerű elbeszélések valami

csudás színezetet kölcsönöztek az ő győzelmeinek. De mégsem mindenki hódolt e varázsnak. Az aristocrat párt előrelátó férfiai, kik legalább homályos előérzetével bírtak annak, hogy a Rajna partjain a köztársaság sorsa dől el, azt akarták, hogy Caesar hívassék vissza, s helyére neveztessek ki egy másik fővezér, a ki talán nem fejezi be Gallia meghódítását, de abba a kísértetbe sem jön, hogy saját hazáját meghódítsa. Midőn a tanácsban indítványoztatott, hogy Ariovistus leveretéseért hálaáldozatok hozassanak az isteneknek, a szélsőségekben járó Cato ezzel ellentétben azt merte tanácsolni, hogy a győztes hadvezért szolgáltassák ki a germánoknak; az ő túlzó ellenvetései azonban nem változtatták meg a közvéleményt. Ez annak pártjára állott, ki oly gyorsan annyi ismeretlen országot hódított meg. A lovagok, kik Róma pénzügyi és üzletembereivé lettek, örvendezve látták, hogy oly megmérhetlen vidékek nyíltak meg tevékenységök előtt. Caesar, meg akarván nyerni, magához hitta őket, s első gondja volt, utat nyitnia számukra az alpokon keresztül. A nép, mely szereti a katonai dicsőséget, s mely szabadon szokta magát a lelkesedésnek átengedni, nem birt belefáradni annak csudálásába, ki a rómaiak előtt kijebb tolta a világ határait. Minden újabb győzelem hírére ünnepet ült Róma, s áldozatokat rendezett az isteneknek. A belgák leveretése után a tanács, a közvéleménynek engedve, kénytelen volt tizenöt napi hálaünnepet (*supplicationes*) szavazni meg, a mi azelőtt még senkiért nem történt. A germaniai hadjárat sikerének tudomásra jutása után ismét húsz s Alesia elfoglalása után újra ugyanannyi napig tartó hálaünnepet határoztak. Rendesen Cicero volt az, ki e megtiszteltetéseket Caesar számára indítványozta, ő volt az általános csudálatnak kifejezője, midőn gyönyörű nyelvén így szólt: „Most először merjük megtámadni a gallokat; eddig megelégedtünk

azzal, hogy ellenök védjük magunkat. A római nép többi hadvezérei elegendő dicsőségnak tartották, ha meg tudják akadályozni, hogy a gallok hozzánk be ne jöjjenek; Caesar fölkeresni ment őket saját hazájokban. Azon vidékeket, melyekről a történet soha nem beszélt, melyeknek nevét sem ismerte a világ, a mi vezérünk, a mi legióink, a mi hadseregünk keresztül-kasúl járták. Ezelőtt Galliába át csak egy gyalogösvény volt a miénk; ma azon népek határai a mi birodalmunk határaivá lettek. Nem a gondviselés böles intézkedése nélkül történt, hogy a természet az alpokat vetette Italia bástyáiul. Ha ott a barbár-népek ama sokaságának nyitott bejárója lesz vala, soha nem lehetett volna Róma egy világbirodalom központjává és székhelyévé. Most már hadd súlyodjenek el azok az áthághatlan bércek! Az alpoktól az oceanig nincs többé semmi, a mitől Italia félhetne.“¹

Az ily nagyszerű dicsőítések, melyeket Cicerónak anyyiszor hánytak szemére, mindamellett is érthetők; és bármit mondjanak is a politikusok, könnyű megmagyarázni azt az elragadtatást, melyet akkor annyi becsületes és eszes ember érzett Caesar iránt. A hódításai által fölkeltett őszinte csudálatot kevésbbé azok nagysága, mint szükségszerűsége igazolta. Ha szinte e győzelmek fenyegetők voltak is a jövőre nézve, de azon pillanatban nélkülözhetlenek valának; később veszélyeztették Róma szabadságát, akkor azonban biztosították lételet.² A mit a különben nagyon jogosult előítéletek és a félelem a gyanakodó arietocratia szemei előtt eltakartak, azt megértette a néppel a hazafias sejtelem és ösztön. A nép homályosan látta mindazon veszélyeket, melyek Galliából

¹ *De prov. cons.*, 13. és 14. — ² Ezt a nézetet fejezi ki Momm-
sen a maga római történetében.

minél előbb keletkezhettek, ha Róma nem sietett leigázni azon tartományokat. Voltaképen nem is a galloktól lehetett félni, — rájuk nézve már beállott a hanyatlás, s nem gondoltak hódításokra, — hanem a germánoktól. Dio nagyon téved, midőn azt állítja, hogy Caesar a háborúkat kényekedve szerint saját dicsősége érdekében kezdette. Bármily hasznót vont is belőlük, annyi áll, hogy inkább kénytelen volt elvállalni azokat, mit sem hogy maga idézte volna elő. Nem Róma kereste ekkor föl a germánokat, hanem inkább a germánok nyomultak merészen Róma felé. Midőn Caesar proconsullá neveztetett, akkor foglalta el Ariovistus a sequanok földjének egy részét, s hatalmába akarta keríteni a többit is. Honfiai, e szép országok termékenysége által vonzatra, minden nap többen-többen keltek át a Rajnán, hozzá csatlakozandók; sőt egyszer huszonöt ezeren jöttek egy csapatban. Mi fogott Italiával történni, ha, mialatt Róma belső küzdelmekben tékozolja erejét, a svévek és sicambrok megtelepülnek a Rhone mellett és az alpok tövén? A Marius által egy századdal előbb visszavert berohanás újra készülöben vala; s ez Róma romlását idézheti elő, mint meg is történt négyszáz évvel később, ha Caesar el nem fordítja a veszélyt. Őt illeti a dicsőség azért, hogy a germánokat a Rajnán túlra vetette vissza, valamint a császárság érdeme volt, hogy oda szorította őket több mint háromszáz év lefolytáig.

De nem ez az egyedüli, s nem is a legnagyobb eredménye Caesar diadalainak. Az által, hogy ő Galliát meghódította, teljesen és örökre rómaivá tette azt. Az a csudás gyorsaság, melylyel Róma akkor a gallokat áthasonítja, csak úgy érthető meg, ha tudjuk, hogy mily állapotban voltak akkor ezek. A gallok teljességgel nem voltak barbárok, mint a germán népek; tekintetbe kell venni, hogy a győzelmes hódító, ki őket jól ismerte, soha sem említi őket e néven

commentáraiban. Voltak nagy városaik, szabályos adórendszerök, összefüggő vallásos hitelveik, nagyravágyó és hatalmas nemességek, s bizonyos nemzeti nevelésök, mely a pap-ság vezetése alatt állt. Ezen, még mindenestre tökéletlen közműveltség, ha nem világosította is föl teljesen a szellemeket, de legalább fölébresztette. A gallok nyitak és tudvágyók s eléggé értelmesek voltak arra, hogy fölismerjék azt, a mi még náluk hiányzik, eléggé mentesek az előítéletektől, hogy szokásaikról le tudjanak mondani, midőn jobbak kínálkoztak. A háború kezdetétől fogva sikeresen utánozták a római harczászatot, tudtak ostromgépeket készíteni, s tudták oly ügyesen kezelni azokat, hogy Caesar teljes elismerését is megnyerték. Ha szinte durvák és csiszolatlanok voltak is tehát, de már egészen el valának készülve egy magasabb polgárisodásra, melynek vágya és ösztöne élt vala bennök. Innen magyarázható meg, hogy oly könnyűséggel elfogadták azt. Tíz évig harcoltak az idegen uralom ellen; de egy napig sem vonakodtak elfogadni az idegen hódító nyelvét és szokásait. Azt lehet mondani, hogy Gallia hasonlított az égető nap heve által megrepedezett földhez, mely mohón iszsza be az eső első csöppjeit; s a római civilisatiót, mely után, anélkül, hogy ismerte volna, annyira szomjazott, oly mélyen beszíttá magába, hogy annyi század után s oly sok forrongás daczára sem vesztette el annak jellegét, s ez az egyedüli dolog, a mi ez országban, hol minden változik, napjainkig megmaradt. Caesar tehát nem csak új területeket csatolt Róma birtokához; sokkal szebb és hasznosabb ajándékot adott ennél: adott egy értelmes népet, mely majdnem oly gyorsan polgárisult, mint a hogy meghódítottatott, s mely az által, hogy rómaivá lett szívre úgy, mint nyelvére nézve, az által, hogy érdekeit új hazája érdekeivel azonosította, az által, hogy védelme végett legióinak sorába állt, az által,

hogy kiváló hévvel és tehetséggel adta magát a művészet és tudomány tanulmányozására, hazája dicsőségét gyarapítandó: sok időn keresztül új ifjúságot és új életerőt kölcsönzött ennek a vénülő birodalomnak.

Mialatt Galliában e nagy események teljesülésbe menének, Róma folyvást a legszégyenletesebb rendetlenségek színhelye volt. Nem volt többé kormány; alig tudták megválasztani a tisztviselőket is, s majdnem mindig verekedésre került a dolog, ha a nép a forumon vagy a Mars-mezőn összegyűlt. E zavarok, melyek miatt a becsületes emberek pirúltak, még jobban emelték Caesar győzelmeinek hatását. Mily ellentét az Ariovistus és Vercingetorix ellen vívott csaták s azon gladiatori harcok közt, melyek vérrel festették meg Róma utcáit! S mily dicsőnek tűnt föl Agendicum vagy Alesia elfoglalása az emberek előtt, kik csak Milo házának Clodius által történt ostromlásával, vagy azzal foglalkoztak, hogy Clodius miként gyilkoltatott meg Milo által! Mindazon államférfiak, kik Rómában maradtak, Pompejus úgy mint Cicero, elvesztettek valamit méltóságukból, midőn ily cselszövénybe keveredtek. Egyedül Caesar, ki idejekorán vonúlt el tőlük, nagyobbodott az általános süllyedés közepett. Így aztán azok, kiknek lelke vérzett e szomorú látványokon, s kik aggódtak a római becsület elveszése miatt, ő rá és hadseregére függeszték tekintetöket. Mint a franczia forradalom némely pillanataiban történt, a katonai dicsőség nyújtott vigaszt a becsületes embereknek a belállapotok szűgyenével és nyomoraival szemben. Ugyanakkor a baj nagysága arra indította az embereket, hogy hathatós gyógyszer után kutassanak. Kezdett erőre kapni az az eszme, hogy elvégre a nyugalom érdekében egy erős és tartós hatalmat kell teremteni. Cicero száműzetése után előre megmondták a

haruspexek, hogy a monarchia újra fog kezdődni, ¹ s nem kellett jósnak lennie, hogy az ember ezt előre lássa. Néhány évvel később, mikor a baj még inkább szaporodott, maga a köztársasági párt minden iszonyodása mellett is kénytelen volt az ideiglenes dictatura erélyes orvosságához folyamodni. Pompejus neveztetett ki egyedüli consullá; csakhogy Pompejus többször megmutatta, hogy se erővel, se a szükséges elhatározottsággal nem bír arra, hogy örökre legyőzze a fejetlenséget. Másutt kellett egy erősebb kart és elszántabb akaratot keresni, s a gondolat természetsszerűleg a gallok legyőzőjére irányult. Dicsősége őt jelölte ki e szerepre; némelyeknek reménye, másoknak félelme előre őt hitta meg e föladat teljesítésére; a közszellem napról-napra jobban hozzá szokott azon eszméhez, hogy ő lesz a köztársaság örököse, s az a forradalom, mely Rómát Caesar kezeibe adta, már félig végre volt hajtva akkor, mikor ő a Rubicón átlépett.

¹ *De Arusp. resp.*, 25.

II.

A GYŐZŐ ÉS A LEGYŐZÖTTEK PHARSALUS UTÁN.

A polgárháború félbeszakítja azon viszonyt, mely Cicero és Caesar közt a galliai háború idejében fönállott. Sokaig habozott Cicero, míg e lépésre elszánta magát, s csak hosszú tétovázás után, lelkiismeretének mardosása, a közvéleménytől való félelem s főleg barátainak példája által hagyta végre rávétetni magát, hogy Pompejus táborába menjen. „Mint a hogy az ökör követi a nyáját, mondá, úgy megyek én a jóérlélmű emberek után;“¹ de csak kedvetlenül s remény nélkül ment oda. Pharsalus után lehetetlennek tartotta a küzdelem folytatását; nyíltan kijelenté ezt a köztársasági főnökök egy gyűlésében, mely Dyrrhachiumban tartatott, s visszasietett Brundusiumba, hogy a győző rendelkezésének alája vesse magát.

Mily bánatot érezhetett ekkor, ha gondolatában visszafelé ment és megemlékezett száműzetéséből történt diadalmi visszatérésére! Ugyane városban, hol akkor oly nagy ünnepelességgel fogadtatott, most lopva kellett partra szállnia, rejtegetni lictorait, kerülni a néptömeget s csak éjjel menni ki. Itt töltött tizenegy hónapot, életének legszomorúbb idősza-

¹ *Ad Att.*, VII, 7.

kát, elszigeteltség és aggodalom közt. Szíve egészen szét volt tépve, s családi ügyei ép annyi gondot okoztak neki, mint a politikai események. Távolléte teljesen szétdúlta vagyoni viszonyait. Mikor a legnagyobb zavarban volt, azt a vigyázatlanságot követte volt el, hogy minden pénzét Pompejusnak kölcsönözte oda. Az egyiptomi király töre megsemmisítette mind az adósságot, mind az adóst. Mi alatt bútorainak és asztali készletének eladásából némi segélyforrásokat törekedett magának nyitni, azt a fölfedezést tette, hogy felesége, egyetértve szabadosaival, elprédálta azt is, a mi még megmaradt vagyonából; megtudta, hogy testvére és unokaöccse, kik Caesarhoz visszapártoltak volt, az ő rovására igyekeztek magokat kitisztázni, s az ő vesztén munkálódtak, hogy magokat megmentsek; újra meglátta szeretett leányát Tulliát, de búban és betegségben találta őt, mint a ki atyjának balsorsát és férjének hűtlenségét siratta egyszerre. E nagyon is igazi bajokhoz ugyanakkor képzelt bajok is csatlakoztak, melyek nem kevesebb fájdalmat okoztak neki; szokott határozatlansága gyötörte főleg. Alig tette be lábát Italiába, már is megbánta, hogy oda jött. Szokása szerint nyugtalan képzelődése mindig rosszabb színben láttatja vele a dolgokat, s mindenben, a mi vele történik, valódi találékony-sággal tud okot keresni az elégtelenségre. Végasztalhatatlan, mikor Antonius arra akarja kényszeríteni, hogy hagyja el Italiát; mikor pedig megengedik, hogy ott maradjon, újra elcsügged, mert ez a kivétel, melyet az ő kedvéért tettek, árthat jó hírvének. Ha Caesar nem ír hozzá, nyugtalan-kodik; ha levelet kap Caesartól, bármily jó akarattal legyen az írva, addig latolgatja annak minden szavát, míg ismét okot talál a megrémülésre; sőt a legszélesebb és legteljesh megkegyelmezés sem nyugtathatja meg egészen. „Ha ily

könnyen megbocsátnak, mondja, az azért van, mert a boszút el akarják halasztani.“¹

Végre ezen lármás és dögleletes városban töltött majdnem egy évi időzése után megengedték Brundisiumot elhagynia. Visszatért szép mezei lakásaira, melyeket annyira szeretett, s melyekben egykor olyan boldog vala. Ott ismét fölhalálta könyveit, folytatta félbehagyott tanulmányait; újra élvezhette azon becses javakat, melyekre az ember nem is gondol, mikor birtokukban van s melyeket csak akkor kezd értékök szerint méltatni, ha egy időre elvesztette: a bíztságot és a nyugalmat. Soha semmi nem volt kedvesebb előtte, mint ez első napok varázsa, melyeket annyi zivatar után nyugton tölthetett Tusculumban, s mint a visszatérés azon csöndes szellemi élvezekhez, melyekre ő mint akkor jól érzé, valójában teremtve van. „Tudd meg, írta barátja Varrónak, hogy visszatértem óta kiengesztelődtem régi barátaimmal, azaz könyveimmel. Egyébiránt nem is azért kerültem volt őket, mintha haragudtam volna rájuk, hanem azért, mert nem tudtam rájuk tekinteni bizonyos szégyenérzet nélkül. Úgy tetszett, hogy midőn oly izgalmas ügyekbe, oly kevésbé megbízható szövetségesekkel rohantam be, nem követtem volt eléggé híven az ő tanításaikat. De ők megbocsátnak nekem, ők visszahívnak társaságokba, s azt mondják, hogy te barátom sokkal okosabb voltál, mint én, nem hagyván oda soha őket. Most, a mikor ismét kibékültem velök, remélem, hogy sokkal könnyebb leend elviselnem a bajokat, melyek ránk nehezülnek, vagy a melyek fenyegetnek.“²

Magatartása mostantól fogva világosan ki volt jelölve. Azon nagy pártnak, melyet szolgált és védelmezett vala, azzal

¹ *Ad Att.*, XI, 20. Én itt *cognitionem* szót olvasok a *notionem* helyett, melynek véleményem szerint nincs értelme. — ² *Ad fam.*, IX, 1.

tartozott, hogy magát távol tartsa az új kormánytól. Keresnie kellett tehát a bölcsészetben s egyéb tudományokban gyümölcsöző hasznosítást tevékenységének, s teremtenie magának egy tisztességes menhelyet távol a közügyektől, melyekkel többé önérzetesen nem foglalkozhatott. Jól átlátta ő ezt, midőn így szól: „Őrizzük meg legalább félig szabadságunkat, az által, hogy tudunk elrejtőzni és hallgatni.“¹ Hallgatni és elrejtőzni, valóban ez az életszabály volt legjobban megválasztva rá s mindazokra nézve, kik Pharsalus után alávetették magukat a győzőnek. Meglátjuk, hogy mennyire volt hozzá hű.

I.

Nagyon nehéz a politikáról egyszerre leszokni. A közügyek kezelése s a hatalom gyakorlása, ha nem elégítik is ki teljesen a lelket, de legalább érdekeletlenné teszik minden egyéb dolog iránt, s az élet üresnek tűnik föl az olyanra nézve, ki szokva volt azokkal tölteni be napjait. Ez történt Ciceróval is. Ő bizonyosan nagyon őszintén határozta el magát, mikor Brundisiumot odahagyta, hogy „egészen a tudományokba temetkezik“; de ezzel többet ígért, mint a mennyit megtartani birt. Hamar bele fáradt a nyugalomba, s a tanulmányozás gyönyöre végre is kissé csöndesnek tetszett neki; nagyobb kíváncsisággal tárt fület a kívülről jövő hírek előtt, s hogy jobban értesülhessen, elhagyta Tusculumot s visszatért Rómába. Ott észrevétlenül ráadta magát régi életszokásaira; újra bement a tanácsba; háza ismét megnyílt azok előtt, kik szerették és művelték a tudományokat, ismét fölkereste Caesar pártján álló barátait, s közvetítésök által újra az egykori viszonyba lépett Caesarral.

¹ *Ad Att.*, XVI, 31.

Könnyen kibékültek mindazon indokok daczára, melyek miatt egymásra neheztelhettek. A szellemi élvekben való gyönyörködés, mely őket egyesíté, erősebb volt náluk, mint minden politikai ellenszenv. Az első ingerültség elmúltával ismét azon kedélyességgel közeledtek egymáshoz, melyet a nagyvilágias modor és jártasság szokott adni; elfeledvén, vagy legalább mutatván, mintha feledték volna, mindazon meghasonlást, mely őket szétválasztotta volt. De e viszony most sokkal kényesebb lett Ciceróra nézve, mint előbb. Egykori tanuló társában most már nem csak pártfogóját, hanem urát is találta föl. Nem volt köztük többé, mint hajdan, bizonyos szerződés vagy összhangzás, mely kölcsönös kötelezettségeket szülhetett volna; közülük egyik győző volt, kinek a hadi jog mindent megengedett, a másik legyőzött, ki amannak kegyelmére bízta életét. A helyzet nehézségét még inkább növelte az, hogy minél több joggal bírt a győző követelőnek mutatni magát, annál inkább parancsolta a közvélemény a legyőzöttnek, hogy tartózkodó legyen. A galliai háború korában föl lehetett tenni, hogy Cicero barátságból, vagy meggyőződésből védelmezte Caesar terveit; de mióta a polgárháború alatt oly félreérthetlenül nyilatkoztatta ki gondolkozását, mióta megmutatta, hogy Caesar ügyét helyteleníti, azóta a győző iránt tanúsított minden kedveskedés nem volt egyébnek mondható, mint alacsony hízelgésnek és szégyenletes eszköznek, a bocsánat kiérdeklésére. Már Pharsalustól való rögtönös visszatérte is sok kárhoztatásra talált. „Nem tudják megbocsátani, hogy még élek“¹ mondá ő maga, Még kevésbé bocsátották meg neki azon bizalmas viszonyt, melybe Caesar barátaival lépett. Az alkotmányos érzésű emberek zúgolódtak a fölött, hogy ő oly gyakran jár Balbus

¹ *Ad fam.*, IX, 5.

házába, hogy ebédre megy a dorbézoló Eutrapelushoz, Pansa vagy Antonius társaságában, vagy Cytheris színésznő oldalán; hogy részt vesz azon pazar ünnepélyekben, melyeket Dola-bella rendezett a legyőzöttek pénzéből. A roszakarat minden oldalról nyílt szemmel tekintett az ő gyöngeségeire. Ő tehát minden pártnak kénytelen volt eleget tenni egyszerre, kímélui a győzőket és a legyőzötteket jó hírneve s biztossága érdekében, megvonulni a hatalom urának oldala mellett, a nélkül, hogy hízelegjen, s a nélkül, hogy megharagítsa, s ily veszélyes helyzetben tenni azt, a mivel saját becsületének tartozott, és tenni azt, a mi nyugalomára szükséges vala. Kényes állapot volt ez, melyből egy közönséges ember talán csak nehezen tudott volna kilábolni, de a mely Cicero ügyességét mégsem haladta túl. Hogy ebből előnyösen bontakozék ki, ahoz megvolt ő benne egy csodálatos adomány, mely megakadályozta, hogy nagyon alázatosnak és lealacsonyútnak tünjék föl még akkor is, ha hízelegni volt kénytelen. Sévigné asszony azt mondja valahol: „A szellem méltóság“. Ez a mondás minden tekintetben igaz; mi sincs, a mi jobban átsegítne valakit lealázódás nélkül a nehéz idők viszonyain. Ha az ember megőrzi szellemét a hatalmasokkal szemben, ha mer tréfálni és mosolyogni mások hallgatásának és ijedelmének közepette, azzal tanúsítja, hogy annak nagysága, kihez beszél, őt nem félemlíti meg, sőt elég erősnek érzi magát súlyának elhordozására. Egy módja ez is a zsarnokkal való daczolásnak, hogy annak jelenlétében ura marad az ember magának, s hiszem, hogy egy követelőző és sötét kényúr ép annyira boszús tud lenni azokra, kik megengedik magoknak, hogy ő előtte szellemet tanúsítsanak, mint azokra, kikről gyaníthatja, hogy bátor szívök van. Ha szinte alsóbb rendű, mégis a lélek bátorsága mellett, mely erélyes elhatározásokra ösztönzi az embert, áll tehát a szellem bátorsága,

melyet kevésbe venni nem szabad, mert gyakran ezt egyedül lehet érvényre juttatni. A merész szívű emberek megbukása után a szellemdús emberekre szokott kerülni a sor, s ezek gyakran szolgálatot tudnak még tenni, mikor a többiek nem képesek többé arra. Mivel ezek szívósak és hajlékonyak, mivel gyorsan föl tudják emelni fejüket, ha a szükség kényszerítette is őket előbb, hogy meghajtsák: azért ők pártjok romjai közt is bizonyos tisztességgel bírnak megállani. Gúnyolódásuk, bármily kíméletes legyen is, bizonyos tekintetben tiltakozás a világra parancsolt hallgatás ellen, s megakadályozza legalább azt, hogy a tett szabadságának vesztével a beszélési szabadságot is egészen elveszítsék az emberek. A szellemdússág tehát nem oly haszontalan dolog, mint némelyek vélni negélyezik; annak is megvan a maga nagysága, s lehet, hogy egy nagy katasztrófa után, mikor minden néma, mindenki le van verve s elbátortalanodva, egyedül ez tartja fön az emberi méltóságot, melyet az enyészet nagy veszélye fenyeget.

Ilyen volt körül-belül Cicero szerepe ez időszakban, s el kell ismerni, hogy ez a szerep nem vala fontosság nélküli. Abban a nagy, megalázott és néma városban ő merészelt egyedül beszélni. Korán megkezdte volt ezt, s még Brundisiumban tartózkodott, nem tudva, ha vajon fog-e kegyelmet nyerni, mikor már megijeszté Atticust szavainak bátorsága által. A büntetlenség természetesen még merészebbé tette, s Rómába lett visszatérte után alig fordított többé egyébre óvatosságot, mint hogy élcelődését a lehető legkellemesb és legszellemdúsabb módon juttassa érvényre. Caesar szerette a szellemes embert, még ha az ő rovására gyakorolta is erejét. A helyett, hogy Ciceróra élczes mondásaiért haragudott volna, egy gyűjteményt szedett össze azokból, s a hispaniai háború legkeményebb szakában rendeletet adott

levelezőinek, hogy küldjék hozzá azokat. És Cicero, ki ezt tudta, minden-fesz nélkül beszélt tovább. Ez a szabad bátorság, mely akkor oly ritka volt, mindenkinek szemét ő rá fordította. Sohasem rajongták jobban körül. Caesar barátai szívesen keresték őt föl, hogy főnökük példáján indulva, a szabadelvűség és türelem látszatát adják magoknak. Mivel Pompejus és Cato halála után ő vala a köztársasági pártból fönmaradt legkitűnőbb ember, a köztársaság eszméjéhez még ragaszkodó pártfelek körötte csoportosultak. Így minden oldalról gyülekeztek köréje, s minden párt találkozott reggelenként az ő házának előcsarnokában. „Egy ugyanazon időben — mondá ő — jönnek hozzám látogatásra a rokon-érzésű emberek, kik szomorkodnak, s a mi örvendő legyőzőink.“¹

Ez a szerepkör kétségtelenül hízelgett neki, s alkalmasint mi sem okozott neki több örömet, mint az, hogy jelentékenységet újra visszanyerte. Jegyezzük meg azonban, hogy midőn így ismét fontos személyiséggé vált, kinek barátságát keresték, kinek házáat látogatták, akkor ő már kitűzött programjának első részéhez hűtlenné vált; részvétele pedig, melyet ez időtájban a száműzöttek visszatérésére gyakorolt, nem sokára a program másik felét is feledtették vele. Viszonozni akarván Caesar első közeledő lépéseit, lemondott arról, hogy visszavonuljon; mindjárt elbeszéljük: miképen mondott le hallgatási szándékáról is, hogy meghálálja Caesar kegyelmét.

Méltán lehet csudálni Caesar kegyelmes voltát; a magasztalás, melylyel ezért őt elhalmozni szokták, meg van érdemelve. A régi világ szánalmat nem ismerő háborúinak közepette róla csillog először felénk az emberiesség első

¹ *Ad Att.*, IX, 20.

sugára. Addig még soha kétség sem szállta meg a győző lelkét jogainak terjedelme iránt; határtalanoknak hitte azokat, s gyakorolta lelkiismereti furdalások nélkül. Ki gondolt Caesar előtt arra, hogy kinyilvánítsa és tettelegessítse a legyőzött tisztelését? Ő jelenté ki először, hogy boszúja nem éli túl győzedelmét, s hogy nem fogja sújtani a lefegyverzett ellenséget. Még inkább növeli az ő magaviselete által felkeltött bámulatot az, hogy a mérséklet és szelídségnek e szép példáját az erőszakosság időszakában adta, Sulla és Octavius proscriptiói közt eső időben; hogy kegyelmet gyakorolt ellenségei iránt akkor, mikor ellenségei lemészárolták az ő elfogott katonáit s élve megégették matrózait a hajókkal együtt. Azonban nem szabad túloznunk; a történetírásnak nem illik dícsénekké válnia. A nélkül, hogy Caesar dicsőségét kisebbitni volna szándékunk, kérdeznünk mégis szabad, hogy mely indokból kegyelmezett ő meg a legyőzötteknek; s jogosan kutathatjuk, hogy mi módon s mily határok közt gyakorolta kegyelmét?

Curio, egyike az ő legjobb barátainak, egy napon azt mondá Cicero előtt bizalmas beszélgetés közben, hogy Caesar véralkatánál fogva kegyetlen természetű, s hogy csak azért kímélte meg ellenségeit, hogy a nép jóindulatát megnyerje; ¹ a skeptikus Curio azonban, mint Caelius is, nagyon hajlandó volt az embereket mindig rossz oldalukról látni: bizonyosan rágalmazta főnökét. Az igazság az, hogy Caesar kegyelmes volt természeténél fogva s egyúttal számításból, *pro natura et pro instituto*; ² Commentárainak folytatója mondja ezt, s az jól ismerte őt. Már pedig ha a szív nem változik is, a politika változhatik a körülmények szerint. Ha az ember egyedül természeténél fogva jó, akkor mindig jó; de ha e

¹ *Ad Att.*, X, 4. — ² *Bell. afric.*, 88.

természeti ösztönhez, mely a szelídségre indít, a megfontolás is csatlakozik, mely számításba veszi a szelídség által eszközölhető jó hatást, s a hasznot, mely abból vonható: akkor megtörténhetik, hogy az ember kevésbé lesz kegyelmesre hajló, mihelyt kevesebb érdeke van, hogy az legyen. Az a ki számításból lett jószívű és emberies, hogy magához vonja az embereket, ugyancsak számításból arra is el fogja szálni magát, hogy kegyetlen legyen, ha szükségét érzi, hogy megfélemlítse azokat. Így történt ez Caesarral is, s ha életét közelről tanulmányozzuk, azt találjuk, hogy az ő szelídsége többször szenvedett fogyatkozást. Nem hiszem, hogy ő valami kegyetlenséget indokolatlanul s csak azon okból tett volna, hogy épen tegye, mint kortársai közül oly sokan cselekedtek; de nem is vonakodott attól, ha belőle előnyt várhatott. Praetorsága alatt Hispaniában történt, hogy oly várost, mely kész volt föladni magát, rohammal vett be, csak azért, hogy ürügye legyen kirabolnia azt. Galliában soha sem habozott, hogy az ellenséget rémítő boszúállással megrettentse. Tudjuk, hogy a venétek összes tanácsának leüttette fejét, hogy az usipiusok és tenetérek közt nagy mérsárlást hajtott végre, hogy egyszerre rabszolgául adatta el Genabum negyvenezer lakosát, hogy levágatta mindazoknak kezeit, kik Uxellodunumban fegyvert fogtak ellene. S az avernek hősiés főnökét, azt a Vercingetorixot, ki neki oly méltó ellenfele volt, nem tartotta-e fogságban öt teljes évig, hogy azután, saját diadalnapján hidegen kiadja a rendeletet kivégzésére? Még a polgárháborúk idejében is, mikor saját polgártársai ellen harczott, belefáradt a kegyelmezésbe. Mikor azt látta, hogy a szelíd eljárás nem fegyverzi le ellenségeit, lemondott arról, s megátalkodottságuk, mely meglepő volt rá nézve, végre is kegyetlenné tette őt. Minél hosszabbra nyúlt a küzdelem, annál komorabb színt öltött föl mindkét részről. A vereségeik

miatt elkeseredett köztársaságiak s az ellenállásuk miatt dühöngő győző közt könyörtelenné válik a harc. Thapsus után Caesar maga adja a példát, s hadserege, megittasodva az ő haragjától, szemei előtt öldöklő a legyőzötteket. Mikor hispaniai utolsó hadjáratára indult, kijelenté, hogy kegyelme véget ért, s hogy mindazok, kik le nem teszik a fegyvert, halállal fognak lakolni. Iszonyú is volt a Mundánál vívott csata. Dio beszéli, hogy a két hadsereg hallgatag dühvel rohant egymásra, s a harci dalok helyett, melyek rendesen hangzani szoktak a csata megkezdésekor, nem hallatszott egyéb, mint pillanatonként ez a szó: „vágd és öld!” A harc bevégződött, kezdetét vette a mészárlás. Pompejus legidősb fiát, kinek elmenekülnie sikerült, több napon keresztül üldözték az erdőkben, s száanalom nélkül legyilkolták, mint a vendéi vezéreket a Bocageban folyt háború alatt.

Caesar kegyelmességének legszebb emléke Pharsalus. Előre kihirdette, mikor Italiába belépett, hogy a proscriptiók nem fognak újra kezdődni. „Nem akarom Sullát utánozni, mondá egy híres levelében, mely kétségtelenül nagyon el volt terjedve. A győzelemnek egy új módját hozzuk be, s keressük biztosságunkat a kegyelem- és szelídségben.”¹ S e szép szavakat eleinte nem is hazudtolta meg. A győzelem után rendeletet adott katonáinak, kíméljék polgártársaikat, s még a csata piaczn kezét nyújtott Brutusnak és sok másoknak. Tévedés azonban azt gondolni, hogy ekkor már általános bocsánatot léptetett életbe.² Ellenkezőleg, Antonius egy rendelete, ki Caesar távollétében Rómát kormányozta, szigorúan megtiltá minden Pompejus-pártinak az Italiába való visszatérést, míg arra engedélyt nem nyert. Egyedül Cicero

¹ *Ad Att.*, IX, 7. — ² Azon általános megkegyelmezés, melyről Suetonius emlékezik, sokkal később adatott ki.

és Laelius, kiktől nem lehetett félni, vétettek ki ez alól. Sokan mások is visszajöttek később, de csak egyenként és különleges rendeletekben hitták vissza ezeket. Eszközül szolgált ez Caesarnak, hogy nagyobb nyereséget húzzon kegyelme gyakorlásából. Az így részlegesen megadott kegyelem rendesen nem ingyen járt; meg kellett azt fizetni a száműzötteknek mindig vagyonuk egy részével, s ritkán is volt mindjárt eleinte egészen teljes; megengedettett a száműzötteknek, hogy visszajöhessenek először Siciliába, azután Italiába, s csak ezután nyitották meg előttük egészen Róma kapuit. Ez az ügyesen kezelt fokozat, míg a Caesartól nyújtott kedvezmények számát sokasbitotta, nem engedte másfelől az iránta való közbámúlatot elszunnyadni. Mindannyiszor újra kezdte a hízelgők kara az ő magasztalásait, s nem szüntek meg a győző nemeslelkűségét ünnepelni.

Volt tehát még Pharsalus után egy csapat száműzött Görögországban és Ázsiában, kik türelmetlenül várták, hogy engedélyt nyerjenek haza jönni, a kik nem kapták azt meg mindnyájan. Cicero levelei azon szolgálatot teszik, hogy ezek közül néhánynyal megismertetnek bennünket. Mindenféle állású és rangú emberek vannak ezek közt, üzérek és adóbérlők ép úgy, mint nagy urak. Egy Marcellus, egy Torquatus, egy Domitius mellett vannak teljesen ismeretlen egyéniségek, mint Trebianus és Toranius, a mi bizonyítja, hogy Caesar boszúja nem szorítkozott csak a pártfőnökökre. Találkozunk ott három íróval is, s a mi megjegyzésre méltó: ezekkel bánnak talán a legkeményebben. Egyik ezek közül, T. Ampius, dühös köztársasági érzelmű vala, ki nem mutatott a száműzetésben annyi szilárdságot, mint gondolni lehetett volna. Ő egy munka írásával foglalkozott, mely kitűnő emberek életét tartalmazá; de úgy látszik, hogy magát illetőleg nem igen hasznosította a föltaalált szép példákat. Job-

ban ismerjük a másik kettőt, kik egymáshoz épen nem hasonlítottak; egyik volt az etruszk Caecina, egy irodalommal foglalkozó üzér, a másik a tudós Nigidius Figulus. Nigidius, kit ismereteinek kiterjedtsége miatt Varro mellé szoktak helyezni, s ki, mint az, bölcsepsz, nyelvész, astronomus, természettudós, szónok és jogász vala, azon felül theologiai kutatásainak mélységével ejtette bámulatba kortársait. Mivel pedig sokat látták foglalkozni a chaldaeusok és orphikusok tanai-val, azért nagy bűvésznek is tartották. Hitték róla, hogy jövődőt tud mondani, s mesélték, hogy föl tudja támasztani a halottakat. Ennyi s ily különfajta foglalkozás mind nem akadályozta őt, hogy ne érdeklődjék hazája ügyei iránt. Akkor nem voltak az emberek oly véleményben, hogy egy tudós fölmentve érezheti magát a polgár kötelességei alól. Ő pályázott köztisztségekre s megnyerte azokat; praetor volt nehéz időkben, s ismertté tette magát erélye által. Midőn Caesar belépett Italiába, Nigidius, híven tanítója Pythagoras elvéhez, ki azt mondá, hogy a bölc tartozik a fenyegetett törvénynek segélyére sietni, rögtön féretette könyveit, s ott volt a Pharsalusnál harczolók első soraiiban. Caecina eleinte ép oly szilárdnak látszott, mint Nigidius, s mint ez, ő is köztársasági heve által tette híressé magát. Nem elégedve meg azzal, hogy Caesar ellen fegyvert fogott, azon fölül még egy pamphletben is gúnyolta őt a háború kezdetén; de aztán épen oly gyávának mutatta magát, mint a milyen dühös volt előbb, s nem bírta elviselni a száműzetést. Ez a könnyelmű és világias ember visszaóhajtozott Róma élveihez, s vígasztalatlan volt, hogy azoktól meg van fosztva. Caesar kegyelmét megnyerendő, arra a gondolatra jött, hogy egy új munkát ír, melyben megczáfolja az előbbit, s eltörli annak rosz hatását. Ezt a munkát *Panaszainak* nevezte, s ezen czím eléggé mutatja, hogy milyen jellegű volt az. Szertelenül pa-

zarolta abban a diesőítést Caesarra, s mégis mindig félt, hogy még nem mondott eleget. „Minden tagomban reszketek, mondá Cicerónak, ha azt kérdem magamtól, hogy meg lesz-e ezzel elégedve.“¹ Ennyi megalázódás és hízeltés végre meglágyította a győzött, s míg az erélyes Nigidiust, ki nem tudott hízeltetni, kérlelhetlenül száműzetésben hagyta elveszni, Caecinának megengedte, hogy Italiához közelebb jöjön és Sziciliában letelepedjék.

Cicero vala mindezen száműzötteknek vigasztalójok, s fölhasználta befolyását, hogy helyzetöket jobbá tegye. Mindnyájokat egyenlő odaadással szolgálta, noha voltak köztük olyanok, kikre neheztelhetett; de nem emlékezett meg többé a tőlük szenvedett bántásra, a mint szerencsétleneknek látta őket. Hozzájok írván, megható ügyességet fejtett ki abban, hogy helyzetökhöz, vagy érzelmeikhez alkalmazza irányát, nem igen törődve azzal, hogy önmagával összhangzásban marad-e, csak hogy vigasztalhassa őket s használhasson nekik. Azóknak, kik a fölött sírángoztak, hogy Rómától távol kell lenniök, azt írta, hogy helytelenül cselekesznek, ha vissza akarnak jöni, hogy jobb csak hallani a köztársaság szomorú helyzetéről, mint szemeik előtt látni azt; viszont egészen ellenkezőleg írt azokhoz, kik nagyon is bátran tűrték a száműzetést, s kik, családjuk fájdalmára, nem akartak könyörögni visszahivatásukért. Ha nagyon szolgálai buzgalmat vett észre valamelyikben, hogy Caesar jószágát felköltse és kieszközölje, akkor ő nem késett az illetőt kárhoztatni, s a lehető legnagyobb kíméllettel figyelmeztette a szerencsétlent az önmaga iránti tiszteletre, melyről megfélekedezett. Ha ellenben azt látta, hogy egy másik kész volt valami hősiességot, melylyel senkinek sem használhatott vala, vagy

¹ *Ad fam.*, VII, 7.

egy hatásra számított veszélyes csinyt elkövetni: sietett lecsillapítani az ily hasztalan merészség tüzét, s okosságot és megnyugvást hirdetett. Ez alatt azonban nem kímélte magáról a fáradságot. Fölkereste a hatalom urának barátait, vagy, ha szükség volt rá, megkísérlé magához a hatalmas-hoz is eljutnia, bár nehéz volt hozzáférni azon emberhez, kire az egész világ terhe nehezült. Kérte őt, ígéretekkel tett, kifárasztá esdekléseivel, s többnyire mindig sikerre jutott, mert Caesar sokat adott arra, hogy őt mind jobban-jobban pártjához csatolja kedvezményei által. Ha egyszer aztán a kegyelmet kieszközölte, ő akarta a hírt először adni tudtúl a száműzötteknek, ki arra türelmetlenül várt; egész ömlengéssel kívánt neki szerencsét, s jókívánataihoz hasznos tanácsokat is csatolt a követendő mérsékletről és hallgatásról. Ilyeneket szívesen osztogatott ő másoknak; maga azonban nem mindig foganatosítá.

Ezen száműzöttek közt nem volt jelentékenyebb személyiség, mint a hajdani consul Marcellus; s viszont egy sem volt, kit több okkal gyűlölhett volna Caesar, mint őt. Marcellus bizonyos kegyetlen daczból megvesszőztetett egy Comum városabeli lakost, hogy megmutassa, mily keveset ad azon jogokra, melyekkel Caesar e várost fölruházta volt. Pharsalus után visszavonúlt Mitylenébe, s nem akart onnan visszatérni, midőn rokonai és Cicero fejökre vették, hogy számára kegyelmet eszközöljenek. Míg e czélra az első lépéseket tették, oly akadályra találtak vala, melyre nem is számoltak: azt vélték, hogy csak Caesart kell megkérlelniök, s íme azon kellett kezdeni, hogy Marcellust hajlítsák meg. Ő egy oly erélyes ember volt, kit ügyének rossz kimenete nem csüggesztett el; valódi böles, ki egészen jól bele találta magát a száműzetésbe; makacs köztársasági, ki nem akart Rómába visszatérni, hogy azt rabszolgaságban találja. Hosszú

alkudozásokba került, míg megengedte, hogy érte a győzőnél könyörögjenek, s akkor is csak kedvetlenül adta beegyezését. Ha az ember olvassa azon leveleket, melyeket Cicero hozzá ez alkalomból írt, csudálni lehet ügyességét, de nehezen érthetők sürgetésének indokai. Meglepetve kérdi az ember, hogy miért érdekli őt Marcellus visszatérése sokkal jobban, mint magát Marcellust. Ők soha sem állottak nagyon benső viszonyban egymással; Cicero nem vonakodik őt megátalkodottságaért kárhoztatni, s tudjuk, hogy az ily merev és önfejlő jellemek nem is voltak az ő ízlése szerint. Hogy tehát ő mégis oly élénken óhajtotta Marcellusnak Rómába leendő visszajövetelét, bizonyosan kellett valami erősebb okának lenni, mint a milyen az iránta való vonzódás lett volna. Ez az indok, melyet ő nem említ, de a melyet ki lehet találni, a közvéleménytől való félelem vala. Jól tudta ő, hogy neki szemére hányják, hogy nem tett eleget a párt ügyéért, s önmaga is vádolta olykor magát azért, hogy oly hamar cserbe hagyta azt. Ha Róma közepéből, hol oly vidáman töltötte napjait azon gazdag lakomák mellett, melyeket Hirtius és Dolabella rendeztek számára, s hová ő — mint mondá — azért ment, hogy szolgásgát kissé megédesítse, visszagondolt azokra a derék férfiakra, kik megölették magukat Afrikában és Hispaniában, vagy azokra, kik száműzetésben, Görögország valamely szomorú és ismeretlen városában éltek, akkor haragudott magára, hogy ő nem tartozik azok közé, s a szenvedéseikre való gondolás gyakran megkeseríté gyönyöreit. Ezért munkálkodott ő annyi buzgalommal azok visszatérésén. Érdekében állott kisebbitnie azok számát, kiknek nyomora oly kirívó ellentétet képezett az ő boldogságával, vagy a kik büszke maguktartása által elítélni látszottak az ő megalázódását. A hányszor egy száműzött visszatért Rómába, úgy tetszett Cicerónak, mintha egy önvádtól szabadúlna meg, s

a roszakarók szemrehányásai alól menekülne. Így mikor várakozása ellenére Marcellus megkegyelmeztetését megnyerte, öröme nem ismert határt. Ez öröm elfeledteté vele azt az elhatározását is, hogy hallgatni fog, melyhez két év alatt hű maradt volt. Megszólalt a tanácsban, hogy köszönetet mondjon Caesarnak, s azon híres beszédét tartá, mely ránk is maradt. ¹

E beszéd értékét igen különbözőleg ítélték meg. Sok ideig minden kifogás nélkül bámulták, s még a múlt században a jó Rollin úgy tekinté azt, mint az ékesszólás példányát és remekét; de e lelkesedés nagyon megcsökkent, mióta az emberek a fejedelmek finom dicsőítésének művészei iránt kevesebb érzékkel bírnak, mióta többre tartanak egy szabad és nyílt szót, mint a legszemlemdúsabb hízelgéseket. Bizonyos, hogy e beszédben néha több méltóság volna kívánatos. Megütközik az ember főleg azon modor fölött, a mint a polgárháború emlékei abban fölelevenítve vannak. Jobb lesz vala vagy semmit sem szólania arról, vagy önézetesebben beszélnie. Szükséges volt-e például eltitkolni azon indokokat, melyek miatt a köztársaságiaknak fegyvert kellett ragadniok, s szükséges volt-e az egész küzdelmet a két nagy személyiség közti nagyravágás összeütközésére vezetni vissza? Ezt volt-e csakugyan az alkalmas pillanat, Pompejus bukása után, hogy Pompejus föláldoztassék Caesarnak, s hogy oly bizonyossággal lehessen állítani, hogy amaz nem használta volna föl oly jól győzedelmét? Hogy azonban nagyon szigorúan ne ítéljük meg azon engedménye-

¹ Én e beszédet természetesen hitelesnek tartom. Azon okok, melyekből e hitelességet megtámadták, előttem tarthatatlanoknak látszanak. Meg fogok alább felelni azon okokra, melyek magából a beszéd jelleméből szoktak vétetni, hogy az nem oly hízelgő és szolgai, mint állítják.

ket, melyekre Cicero kötelezve hitte magát a győztes párt irányában, meg kell emlékeznünk arra, hogy mily körülmények közt mondotta ő ezen beszédét. Ekkor beszélt először nyilvánosan Pharsalus óta. Ebben a Caesar által megrostált és saját teremtményeivel megtömött tanácsban nem hallatszott még egy szabad szó se. Egyedül a hatalom birtokosának barátai és bámulói szólaltak föl; s bármily túlzásokat találjunk is Cicero magasztalásaiban, biztosak lehetünk benne, hogy mindezen hízelgés csak lágymelegnek tűnt föl azok mellett, melyeket ott naponként lehetett hallani. Tegyük hozzá, hogy mivel még senki sem merte próbára tenni Caesar türelmét, nem ismerték pontosan annak határait. Természetes tehát, hogy a ki nem tudja biztosan, hogy hol kezdődik a vakmerőség, mindig fél, hogy kissé vakmerővé válik. Ha az ember nem ismeri a megengedett szabadság határát, az attól való félelem, hogy túlmegy azon, megakadályozhatja néha épen abban, hogy elérje azt. Különben is ez a szónok, ki egy száműzött érdekében beszél, maga is egy volt a legyőzöttek közül. Ő ismerte egész kiterjedésökben ama jogokat, melyeket akkor a győzelem adni szokott, s nem is kísérlette meg ezt eltitkolni. „Mi leverettünk; — mondá Caesarnak — mindnyájunkat joggal megölethetél vala.“¹ Ma a körülmények egészen mások. Az emberieség megcsökkenté ezen kérlelhetlen jogokat, s a győző, ki ezt jól tudja, nem oly könnyen hagyja el magát; s mikor már nem forog hasonló veszélyek közt, könnyű több bátorságot fejtenie ki; de akkor, midőn egy oly hatalmassal állott szemben, ki korlátlan joggal rendelkezik vala fölötte, mikor tudta, hogy szabadságát és életét egy mindenkor visszavonható jótéteménynek köszönheti: szava nem dicsekedhetett

¹ *Pro Marc.*, 4.

azzal a bízottsággal, s tőlünk nem volna igazságos félnékségnek nevezni azt a tartózkodást, melyet ily veszélyes helyzet kényszerített az emberre. Végre, hogy azon kissé túlságos magasztalásokat, melyeket Cicerónál meg szoktak róni, kimagyarázhassuk, van még egy utolsó egyszerűbb s valószínűleg igazabb útmód, mint a többi szokásos, s ez az, hogy ha elismerjük azon magasztalások őszinteségét. Minél nagyobbak valának a győző jogai, annál szebb volt lemondania azokról, s érdeme még inkább növekedett, midőn egy oly ember javára mondott le, a kit jogos okai voltak gyűlölni. S valóban nagy is volt a meglepetés a tanácsurak közt, midőn látták, hogy Caesar a maga személyes ellenének bocsát meg, s Cicero osztozott e bámúlatban. Hogy mindazon öröm- és hálaömlengései, melyekkel beszéde tömve van, nem tekinthetők csupán szónoki hazugságoknak, ezt bizonyítja az a körülmény, hogy ugyanazokat föltaláljuk egy levelében, melyet Sulpiciushoz intéz, s mely nem íratott a közönség számára. „Oly szépnek tűnt föl előttem ez a nap, mondja ama nevezetes tanácsülésről beszélván, hogy azt hittem, a köztársaság újraszületését látom.“¹ Ezzel persze nagyon sokat mondott, mert mi sem hasonlít kevésbé a köztársaság ébredéséhez, mint egy ily önkényes tette a hatalmasnak, midőn kegyelmet osztogat oly embereknek, kik abban valának vétkesek, hogy hazájokat híven szolgálták. Ez az erős túlzás mindamellett is bizonyoságaúl szolgál azon mély és őszinte megindulásnak, melyet Ciceróban akkor Caesar kegyelmessége felköltött. Tudva van, hogy az ő élénk természete mennyire tárva volt a pillanat benyomásai előtt. Rendesen oly erővel hagyja magát elragadtatni a csudálat vagy a gyűlölet által, hogy ezek kifejezésében ritkán tart

¹ *Ad fam.*, IV, 4.

mértéket. Innen jött a Marcellus mellett tartott beszédbe némely oly túlságos magasztalás és szertelen bók, melyet kimagyarázni könnyű, de melyet mégis jobban szeretne az ember nem találni ott.

Ha egyszer ezen túlestünk, csak csodálni való marad hátra. Cicero beszéde nemcsak hízeltételeket tartalmaz, mint némelyek állítják, s a kik gonddal és elfogultság nélkül olvasák azt, egyebet is találnak benne. Megköszönvén Caesarnak kegyelmét, szabadságot vesz magának némely igazságot is szemébe mondani s némely tanácsokat adni. E második rész, mely a mi tekintetünk előtt az elsőnek ragyogása alá rejti, mindenestre érdekesebb, ha bár kevésbbé szembe szökő is, s a maga idejében több hatást idézhetett elő. Ha szinte Cicero művét a közzététel előtt, mint szokása volt, újra dolgozta is, kell hogy itt megtartotta légyen a rögtönzés felbuzdulásának szavait. Ha nem találta is el az első fogásra e szép körmondatokat, a lehangzatosabb és legragyogóbbakat, melyek latin nyelven valaha írták, valószínű legalább, hogy nem változtatott sokat az eszmék rendén s a tárgy keresztülvitelében. Észrevehető, hogy lassanként lelkesedésbe jön s neki melegül, s hogy minél tovább halad, annál többet mér. Szép szónoklatának, melytől oly rég óta meg vala fosztva a hallgatóság, sikere, barátainak tapsai, a bámulat és meglepetés az ifjabb tanácsurak részéről, kik őt még nem hallották, az a bizonyos mámor, melyet az ember maga érez beszéd közben, ha észreveszi, hogy érdekléssel figyelnek rá, végre maga a hely is, a hol beszél, a tanácsház falai, melyekre vonatkozást tesz előadásában, s melyek annyi ékes és szabad szó emlékezetét őrizték: mind ez visszaadja szívének bátorságát. Feledti a kezdet félénk óvalmait, a sikerrel együtt megjön merészsége. Vagy nem támadja-e meg kerülő úton az önkényes hatalmat, midőn így szól: „Fájdalommal látom,

hogy a köztársaság sorsa, melynek halbatatlannak kellene lennie, egészen egy ember életétől függ, ki alá van vetve a halálnak.“¹ És mit tartsunk ezen másik mondatról, mely még erősebb, sőt majdnem kegyetlen: „Sokat tettél, hogy az emberek csodálatát fölébreszd; nem tettél eleget, hogy dicséretöket megérdemeld.“² Mit kell tehát Caesarnak tennie, hogy a jövő ép' annyira dicsérhesse, mint csodálni fogja? Meg kell változtatnia a főnálló dolgok rendjét: „a köztársaság nem maradhat úgy, mint most van.“ Nem magyarázza ki magát, de kitaláljuk, mit akar mondani. A szabadságot óhajtja; nem azt a teljes szabadságot, melyet Pharsalusig élvezett az állam, hanem a szabályzott és mérsékelt szabadságot, mely összefér egy erős és győzelmes hatalommal, az egyedülit, melyet akkor Róma elviselhetett. Világos, hogy e pillanatban Cicero nem hitte lehetetlennek, hogy Caesar és a szabadság közt egyesség létesüljön. Egy oly ember, ki annyira nyíltan lemondott a győztes legkevésebbé kétségbe vont jogainak egyikéről, nem gondolhatta-e rá magát, hogy később a többiről is lemondjon? S midőn oly kegyelmesnek és nagylelkűnek látszott az egyesek iránt, tiltva volt-e hinni, hogy egy napon ugyane szabadelvűséget tanúsítandja hazája iránt is? Bármily gyöngé volt is e reménység, mivel akkor úgy sem lehetett egyébben bízni, egy becsületes embernek és jó polgárnak nem volt szabad lemondani arról; sőt kötelességek volt minden eszközzel buzdítani Caesart annak megvalósítására. Az ilyenek tehát nem vétkesek, ha áradozva dicsőítik őt azért, a mit tett vala, hogy még többnek tevésére nógassák; s azt hiszem, hogy azon magasztalások, melyekkel Cicero őt elhalmozza, veszteni fognak egy kissé a

¹ *Pro Marc.*, 7. — ² *Pro Marc.*, 8.

korholt szolgáltság színezetéből, ha azon czélzatot fontolóra vesszük, mely szavait irányozta.

Caesar a bókokat örömmel, a tanácsokat harag nélkül hallgatta meg. Sokkal jobban örült azon, hogy Cicero lemondott végre a hallgatásról, mintsem hogy neheztelésre gondolt volna azért, a mit mondott. Súlyt helyezett rá, hogy ez államférfi, kire az emberek szeme függesztve volt, valami módon ismét belépjen a nyilvános életbe. Az a hatalmas hang, míg megátalkodva néma maradt, tiltakozni látszott vala az új uralom ellen; s meg se kísérelvén ellenmondani annak, azt gyaníttatta, hogy az ellenmondás nem is áll szabadságában, s ezzel a szolgáltságot még súlyosabbnak tüntette föl. Annyira szívesen hallotta tehát az új hatalom Cicero szavát, hogy hagyta őt beszélni, a mint akart. Ő észrevette ezt hamar, s hasznot vont belőle. E pillanattól kezdve, ha nyilvánosan beszél, érezhető, hogy jobban elemében van. Hangja szilárdabbá lesz, kevésbbé bonyolódik a bókok és magasztalások tömkelegébe. Igen, mert a Marcellus mellett tartott beszédben tett kísérletet, hogy mennyi szabadságot vehet magának; a mint egyszer a tér ki volt puhatolva, jobban urává lett lépéseinek s biztosan haladt tovább.

Ilyen volt Cicero helyzete Caesar dictatorsága alatt; látjuk, hogy e helyzet nem volt oly alacsony, mint sokan állították, s hogy ő a kényuralom korszakában tudott némely szolgálatokat tenni a szabadságnak. E szolgálatok többnyire félre ismertettek; s ez nem is meglepő. Olyan formán áll az emberekkel a dolog, mint a műremekekkel; ha messziről nézzük, csak a szabad csoportozatok s a jól rajzolt alakok tűnnek szembe, a részletek és apró finomságok pedig elmosúlnak. Megértjük egészen azokat, kik magukat teljesen odaadták a győzőnek, mint Curio vagy Antonius, valamint azokat is, kik szünetlenül ellene állnak, mint Labienus és Cato.

Azon szellemdús és hajlékony jellemek iránt ellenben, kik minden szélsőséget kerülnek, kik egyenesen megállnak a meg-alázódás és a lázadás közt, kik inkább eltávolítják, mint erőszakosan megtörik a nehézségeket, kik nem vonakodnak némi hízclgéssel is megvásárolni az igazmondás jogát, azok iránt mindig hajlandók az emberek szigorúnak lenni. Mivel maguktartását nem lehet jól megkülönböztetni azon távolságból, a honnan nézzük, legcsekélyebb kedveskedésük is meghúnyáskodásnak látszik, s úgy tetszik, mintha térdre borúlnának, mikor pedig csupán köszönnék. Csak ha közeledünk feléjük, azaz, ha közlről tanulmányozzuk a tényeket, csak akkor adunk igazat nekik. Azt hiszem, hogy az ily részletes tanulmányozás nem kedvezőtlen Ciceróra, s hogy ő nem csalódott vala, midőn később, életének ez időszakáról beszélvén, mondá, hogy az ő szolgálása nem volt minden méltóság nélküli; *quievi cum aliqua dignitate.*¹

II.

Rajzolván Cicero és Caesarnak Pharsalus utáni viszonyait, szándékosan mellőztem szólni azon nemes vetélről, melyet Cato irányában kifejtettek. Oly érdekes jelenség ez, hogy érdemesnek látszott előttem a különleges tanulmányozásra; s hogy jobban megérthessük azon érzelmeket, melyeket e vetélkezés folytán mindketten feltűntettek, nem lesz talán fölösleges azon személyiség helyes megismerésével kezdenünk, ki vitájoknak tárgya vala.

Catóról rendesen eléggé igazságos fogalmat szoktak alkotni; s úgy azok, kik megtámadják, mint a kik csodálják, körülbelül összhangzásban vannak jellemének fővonásai iránt.

¹ *Philipp.*, III, 11.

Ő nem az a sikamlós és változó természetek egyike, mint Cicero, kit oly nehéz megfogni. Ellenkezőleg, soha sem létezett határozottabb, egyformább ember, mint ő; nincs a történelemben alak, kinek tulajdonságai és hiányai oly éles vonásokban lépnének elő. Kik őt tanulmányozzák, azon egyetlen nehézségnek vannak kitéve, hogy kísértetbe jönnek az erőteljesen kidomborult képet még túlozni is. Egy kis rosszúl alkalmazott jóakarattal könnyű ezen nyakas és szilárd jellemből egy akaratos önfejűt, e nyílt és őszinte lélekből egy paraszt és ripők embert csinálni; de ez aztán csak felöltöztetése és nem igazi képe lesz Catónak. Hogy e túlzást kikerüljük, jó lesz, mielőtt róla szólanánk, megolvasnunk egy kis levelét, melyet Ciceróhoz, mint Cilicia proconsulához, intézett vala.¹ E levélke mind az, a mi Catótól ránk maradt, s csodálnám, ha nagyon meg nem lepné mindazokat, kik ő róla előre elfogult véleményt alkottak magoknak. Nincs abban se durvaság, se bárdolatlanság, de annál több a finomság és szellem. Az alkalom nagyon kényes vala; arról volt ugyanis szó, hogy megtagadjon Cicerótól egy kegyet, melyet az nagyon óhajtott megnyerni. Öreg napjaira ugyanis az a vágy szállotta meg Cicerót, hogy mint diadalmas hős szerepeljen, s azért kérte a tanácsot, hogy szavazza meg a hálaünnepet az isteneknek az ő általa bevégzett hadjárat szerencsés sikere alkalmából. A tanács hajlandónak mutatkozott e szeszélynek eleget tennie, Cato majdnem egy maga mondott ellen; de ő se akart Ciceróval ellenségeskedésbe jöni, s levele, melyet azért írt hozzá, hogy vonakodását igazolja, valódi remeke az ügyességnek. Kimutatja, hogy ő, midőn Cicero kérésének ellenszegül, helyesebben fogja föl dicsőségének érdekeit, mint az maga. Ha ő nem akar hálaünnepet rendezni az isteneknek

¹ *Ad fam.*, XV, 5.

a Cicero által elért sikerért, teszi ezt azon hitben, hogy azért egyedül Cicerót illeti a hála és köszönet. Nem többet ér-e, ha egyedül ő rá magára hárítanak minden tiszteletet, mint ha azt a véletlennek, vagy az ég pártfogásának tulajdonítják? Ez minden esetre szeretetreméltó módja a visszaútasításnak, úgy hogy Cicerónak sem adhatott jogot a haragra, bármily elégületlen volt is különben az eredménnyel. Cato tehát a maga helyén szellemdús ember volt, bárha első tekintetre némileg bajos volna is ezt föltenni. Jelleme simulékonyságot kapott a görög irodalommal való folytonos foglalkozás által; választékos, előkelő világ közepette élt, melyből akarata ellenére is ragadt rá valami. Ezt gyaníttatja velünk ama szellemdús levélke, s vissza kell arra emlékeznünk s újra meg újra elolvasnunk, a hányszor csak hajlandók volnánk őt holmi műveletlen parasztnak képzelni.

Meg kell mindamellett vallani, hogy rendesen rideg és makacs természetű volt, kemény maga iránt és szigorú másokkal szemben. Kedélyének erre volt hajlama, s akarata erősítette ebben. Nem egyedül a természet hibás az ily elzárt és merev jellemek alkotásában, a milyenekre nem ritkán találunk; gyakorta bizonyos föltűnni vágyó eredetiség hajhászása, némi öntetszelgés segíti és nagyobb erőre juttatja a természetet. Catót e hibára maga az a név is hajtotta, melyet hordozott. Híres ősenek példája mindig szeme előtt forgott, s egyedüli törekvése volt hozzá hasonlítani, a nélkül, hogy számot vetett volna az idők és emberek különbözőségével. Ha utánoz az ember, túlzásba esik. Van mindig bizonyos erőltetés és túlhajtás azon erényekben, melyeket valaki föléleszteni próbál. A mintaképnek csak legszembeszökőbb tulajdonait fogja föl az utánzó; a többieket, melyek amazokat mérséklék, figyelmen kívül hagyja. Ez történt Catóval, és Cicero méltán kárhoztatja őt, a miért nagyapjának csak

durva és zord oldalait utánozza. „Ha bölcsességed szigorához — mondá — az ő vídám és barátságos szokásainak némely vonásait tudnád csatolni, lelki tulajdonaidd sokkal kellemesbék lennének.“ ¹ Igaz is, hogy az öregebb Catóban volt bizonyos kedveltető sajátság, bizonyos egyszerű vídorság, bizonyos játszi jószívűség, melyet unokája nem ismert. Ez amattól csak a zordságot és makaesságot vette örököül, a mit aztán túlságba hajtott.

Minden túlzás közt talán legveszélyesebb a jónak túlzása; legalább ez az, a miből legnehezebb kigyógyulni, mert az, a ki e hibában szenved, tetszik magának, és senki se meri megróni érte. Cato hibája minden dologban az volt, hogy nem ismert mértéket. Az által, hogy véleményében szilárd akart lenni, hajthatlanná vált barátainak tanácsával és saját tapasztalatának tanúságaival szemben. Az élet gyakorlata, hogy Bossuetvel szóljunk: ez a parancsoló úr, nem bírt fölötte hatalommal. Erélye a megátalkodottságig ment, s becsületessége olykor a kicsinyeskedésbe tévedt el. E túlhajtott lelkiismeretességnek tulajdonítható, hogy a közhívatlokra való pályázása soha sem sikerült. A nép nagyon követelő volt azok iránt, kik szavazatát kérték. Az év többi részében engedte magát vezettetni és bántalmaztatni; de a választások napján tudta, hogy ő az úr, s szerette magát annak mutatni. Nem lehetett megnyerni, ha nem hízelegtek szeszélyeinek. Cicero gyakran gúnyolódott e szerencsétlen, lótofutó jelöltek fölött (*natio officiosissima candidatorum*), kik reggelenként minden ajtón bekopognak, kik idejüket látogatással s bókolással töltik el, kik kötelességöknek tartják kísérgetni minden tábornokot, ki Rómába bevonul, vagy onnan távozik, kik minden befolyásos szónok körül udvart ké-

¹ *Pro Muraena*, 31.

peznek, s kik kénytelenek az egész világ iránt roppant nagy tekintettel és tisztelettel viseltetni. A nép emberei közül, kiktől utóvégre is a választás függött, a becsületesebbek megkívánták, hogy nekik hízelegjenek, a többiek követelték, hogy megvásárolja őket a jelölt. Cato nem vala az az ember, ki akár az egyiket, akár a másikat megtegye. Ő se hízelegni, se hazudozni nem akart; s még kevésbbé szánta el magát arra, hogy fizessen. Ha sürgették, hogy adjon lakomákat és ajándékokat, mit a jelöltek már rég óta nem mertek megtagadni, ő hevesen válaszolta: „Arról van-e szó, hogy ribancz fiataloktól gyönyörörlveket vásároljatok, vagy arról, hogy a világ uralmát kérjétek a római néptől?” És szünetlenül ismételte azon irányelvet, hogy „csak érdem által kell megvesztegetni az embereket”.¹ Kemény szó! mondá Cicero, melyhez nem voltak szokva az emberek oly időben, mikor minden méltóság eladó vala. Nem tetszett az ily beszéd azon népnek, mely hasznot húzott az általános megvásárolhatóságból, s így Cato, ki megátalkodottan csak érdemével akart vesztegetni, majd mindig legyőzetett azok által, kik pénzzel vesztegettek.

Ily fajta jellemek, becsületesek és határozottak, találkoznak különféle fokozatokon mind a magán, mind a közéletben. E czímen ők szintúgy tartoznak a vígjáték, mint a történelem birodalmához. Ha nem tartanék attól, hogy megsértem azon személyiség tiszteletreméltóságát, kit rajzolok, azt mondanám, hogy az imént idézett büszke válasz önkéntelenül emlékeztet a franczia színpad egyik legszebb alkotására. Az is egy Cato, kit Molière a *Misanthrope*-ban akar festeni. Valójában ugyan itt csak egy magán ember vagyona s nem a világ uralma forog szóban, s csupán csak egy pol-

¹ *Pro Mur.*, 35.

gári pör van kérdés alatt; de e tekintetben a vígjáték Catoja tökéletesen úgy beszél, mint a másik. Ő nem akar meghajolni oly szokások előtt, melyeket nem helyesel. Kocz-kázta azt, hogy pörét el fogja veszteni, nem tiszteleg a bíráknál, s midőn kérdik tőle:

— S kit óhajt, hogy ügyét pártolva fogja föl? —

ő is ép' oly büszkén válaszol, mint Cato:

— Ki mást, mint a jogot, észt és méltánylatot! —

Bárhogyan tekintsük is a dolgot, az ily személyiségek mindig nagy tiszteletet keltenek maguk iránt. Nem viszi rá a lélek az embert, hogy kárhoytassa őket, pedig erre el kell szánni magunkat. A becsület, tisztesség, szabadság s végre minden nemes ügy nem ily túlzásokkal és elfogúlt szigorral szoktak megvédhetők lenni. Azok az erények már magukban véve is eléggé hátrányban állanak azon küzdelem közepett, melyet a romlottsággal és féktelenséggel kell víniok, még ha kelletlenebbé nem teszszük is őket a merevség és czeltalan szigorúság által. Túlozni az apróságokat annyit tesz, mint lefegyvereznünk az erényt. Elég, ha ez kénytelen nehézne lenni, miért akarjuk még visszariasztóvá is tenni? A nélkül, hogy elveit legkevésbé is fölálodozná, vannak oly pontok, melyeknél az erény tartozik engedni az embereknek, hogy uralkodjék fölöttük. Legvilágosabb bizonyítéka, hogy nincs igazuk azoknak, kik hajthatlanságukkal büszkélkednek, épen abban áll, hogy ők sem olyan kérlelhetlenek, mint vélik, és hogy ellenkezésök daczára utóljára is tesznek némi engedményeket. Az a rideg és szigorú Alceste végre is nem egyéb, mint egy világfi, még pedig a javából. Az udvarban él, s ez meg is látszik nemcsak modorán és úrias külsején, ámbár én e *zöld szalagos urat* ízléssel és választékossággal öltöztötnék is gondolom, hanem mentegetőzésein is, melyeket alkalmaz, s azon udvarias kitérésein, melyek szintén

csak hazugságok, s melyeket Philintenél nem tűrne meg. Mielőtt kitörne az előkelő sonette-író ellen, ügyes szófordulatokat alkalmaz, melyekből az igazságot csak gyanítani lehet:

Sonettetemet talán rosznak találja ön? —

— Én nem mondtam azt.

Ez az *én nem mondtam azt*, mit oly gyakran ismét, mi egyéb, ha a misanthrope szigorával ítéljük meg, mint vétkes engedékenységgé és gyarlósággá? Rousseau keményen megroja ezért Alcestet, s azt hiszem, hogy ha Alceste hű marad elveihez, nem tud Rousseau-nak mit felelni. Nem volna nehéz Catóban is kimutatni efféle következetlenséget. A korteskedésnek e szigorú ellensége, ki előbb mit sem akart tenni jelöltségének sikereért, végre is nagyon utána látott a dolognak: eljárt a Mars-mezőre, mint akárki, kezét szorongatni a polgárokkal s kunyorálni szavazatukat. „Hogyan! — mondá neki Cicero, kit ez ellenmondás jókedvre derített, — még te jössz hozzám, szavazatomat kérni? Nem rajtam van-e inkább a sor, köszönetet mondanom egy ily nagy érdemű férfiúnak, hogy értem annyi fáradságot és veszélyt vállal el?“¹ Sőt többet is tett a hazugságnak e szigorú korbácsolója: volt mellette egy rabszolga azok közül, kik *nomenclator*oknak hívtak, s kik Róma minden polgárának tudták nevét és foglalkozását, s ő is ép' úgy igénybe vette ennek szolgálatát, mint mások, hogy elhitesse a szegény választókkal, mintha őket ismerné. „Nem visszaélés és csalás-e ez a közönséggel szemben?“ — mondá Cicero, s Cicerónak ebben igaza volt. S mi a legszomorúbb: az ily engedmények, melyek a jellem méltóságát és egyöntetűségét megcsorbítják, mit sem használnak; az illető rendesen nem jó szívvel s későn tette meg azokat, s így nem törlik el az

¹ *Pro Mur.*, 36.

előbbi keménység emlékét s nem nyernek meg senkit. Késlekedő utánjárásai s nomenclatorainak segítségével daczára Cato nem jutott consulságra, s Cicero szigorúan korholja ügyetlenségeit, melyek miatt megbukott. Kétségen kívül ellehetett ő a consulság nélkül; de a köztársaságnak szüksége lett volna ő rá, és sok becsületes ember szemében a köztársaság elhagyásával és elárulásával egyértelműnek látszott az, hogy lelkiismereti aprólékoskodása s a tisztesség túlzása által a legrosszabbak diadalrajutásának kedvezett.

Az ily túlzások és szélsőségek még érthetők egy oly embernél, kinek elve *az emberek közelségét kerülni*, mint Alcestenek; de meg nem bocsáthatók az olyannál, ki velők akar élni, és még kevésbbé, ki arra vágyik, hogy kormányozza őket. Az emberek fölött való uralkodás kényes és nehéz dolog, mely megköveteli nem kezdenünk azzal, hogy visszariaszszuk azokat, kiket vezetni akarunk. Meg kell lenni a kormányra törekvőben minden esetre azon szándéknak, hogy jobbakká tegye őket, de kezdetben olyanoknak kell tekinteni az embereket, a milyenek valóban. A politika legelső törvénye, csak azt akarni, a mi lehetséges. Cato gyakran félreismeri vala ezt a törvényt. Ő nem tudta alkalmazni magát azon bánásmódhoz, mely nélkül nem lehet kormányozni a népeket; az ő jellemében nem volt meg az a simulékonyság, sem a tisztességes ravaszság azon foka, mely sikerre vezet az elvállalt dolgokban; hiányzott nála azon kapocs, mely az ellentétes dícsvágyó törekvéseket kiegyezteteti, mely a versengő irigykedéseket lecsillapítja, mely a kedélyök, véleményök és érdekek által egymástól elválasztott pártfeleket egy ember köré csoportosítja. Ő csak éles tiltakozás tudott lenni korának erkölcei ellen; ő nem vala pártvezér. Iránta érzett tiszteletünk daczára merjük kimondani, hogy ő makacs lélek volt, mivel szelleme szűk

látkörrel bírt. Nem látta meg mindjárt eleinte azon pontokat, melyeknél tágitni szükséges, s azokat, melyeket védelmezni kell mind haláláig. Mint a stoikusok tanítványa, kik azt mondták, hogy minden vétek egyenlő, azaz Cicero tréfas magyarázata szerint, ép' oly nagy bűn szükség nélkül megölni egy csirkét, mint megfojtani saját apját, ő e különös és kemény elméletet alkalmazta a politikára is. Bezárkózva a szoros törvényesség közé, annak legesekélyebb apróságait is lángoló elkeseredéssel védelmezte. A múlt iránti csodálata nem tudott választást tenni a dolgok közt. Utánozta a régi viseletet ép' úgy, mint a hogy a régi elveket követé; s negélyezésből ő sem viselt tunicát a toga alatt, mert Camillus sem hordott olyat. Korlátolt szellemi látköre, szűkkeblű és nyakas buzgólkodása több mint egyszer ártalmára voltak a köztársaságnak. Plutarch szemére veti, hogy Pompejust Caesar karjaiba kergette az által, mert hiúságától némely jelentéktelen kielégítést megtagadott. Cicero kárhoztatja, a miért a lovagokat elidegenítette, kiket ő annyi fáradsággal hozott közelebb a tanácshoz. A lovagok kétségtelenül oktan követeléssel léptek föl; de inkább mindent meg kellett vala nekik adni, mint engedni, hogy roppant gazdagságukkal Caesart támogassák. Ez alkalommal mondá Cicero Catóról: „Ő Plato köztársaságában, s nem Romulus csöcseléke közt képzeli magát,“¹ s ez a szó jellemzi legjobban azt az ügyetlen politikát, mely nagyon sokat követelvén az emberektől, végre is nem nyer meg semmit.

Cato természetes szerepe az ellenkezés szerepe volt. Ő nem értett ahoz, hogy egy pártot fegyelmezzen és vezessen; de bámúlatos vala, ha arról volt szó, hogy az ellenféllel szembe szálljon. Itt a győzelem elérése végett oly

¹ *Ad Att.*, II, 1.

taktikát tudott alkalmazni, mely neki gyakran sikerült; ha azt látta, hogy oly határozatot hoznak, mely neki vészesnek tűnt föl, s ha minden áron meg kellett akadályozni, hogy a nép megszavazza, akkor ő emelt szót s nem hagyott mást beszélni. Plutarch mondja, hogy tudott egész napon át beszélni, a nélkül, hogy elfáradt volna. Zúgás, kiabálás, fenyegetés, semmi se hozta ki sodrából. Néha lictor rántotta le a szószékről; de mihelyt szabadon volt, újra visszament oda. Egy napon Trebonius tribun annyira fölingerült ez ellenállás miatt, hogy börtönbe vitette Catót; ő megzavarodás nélkül folytatta menetközben beszédét, s a néptömeg ráfigyelve kísérte útjában. Megjegyzendő, hogy voltaképen nem volt ő népszerűtlen ember; a nép, mely szereti a bátorságot, végre is meghódolt e rendíthetetlen hidegvérűség és legyőzhetetlen erély előtt. Megtörtént nehányszor, hogy a nép, saját érdeke és előnye rovására, ő mellette nyilatkozott, és Caesar, bár a tömeg fölött mindenható vala, mégis félt Cato kifakadásaitól.

Mindamellett is igaz, a mint már mondtam, hogy Cato pártvezér nem lehetett, s a mi még szomorúbb, annak a pártnak, mely mellett ő harczolt, nem is volt vezére. Szellemű és nagy emberek egyesülete volt az, kik közül egyikben sem voltak meg a szükséges tulajdonok, hogy a többiek fölött uralkodhassék. Nem is említve Pompejust, ki csak kétes szövetségtárs vala s kiben nem mertek bízni, a többiek közt Scipio mindenkit visszataszított gögje és kegyetlensége által; Appius Claudius csupán egy szilárd meggyőződésű augur vala, ki hitt a szent tyúkokban; Marcellusban hiányzott a simulékonyság és kellem, s ő maga elismerte, hogy őt majd senki sem szereti; Servius Sulpiciusban a furfangos jogtudósnak minden gyöngesége föltalálható volt; végre Cicero és Cato ellentétes túlságokban szenvedtek, s a kettőt

kellett volna egyesíteni, vagy egyiket a másik által módosítani, hogy egy valódi politikus álljon elő. E szerint csak ragyogó egyéniségek, de főnök nem volt a köztársaságiak táborában Pharsalus előtt, sőt azt lehet mondani, hogy mivel az irigy önszeretet s a vetélkedő hiúságok rosztól férnek meg egymás mellett, alig létezett párt is.

A polgárháború, melyen mások annyian hajótörést szenvedtek, mely annyi kicsinyességet és gyávaságot leleplezett volt, az hozta napfényre Cato becsületességét és egész nagyságát. Ekkor bizonyos válság állott be az ő jellemében. Valamint némely betegségekben az utolsó pillanatok közelgése a szellemnek nagyobb fölmagasztosulást és világosságot ad, úgy azon nagy katastropha fenyegetésére, mely Róma szabad intézményeit elnyelendő volt, mintha még jobban megtisztúlna Cato becsületes lelke, mintha értelme a közveszély érzetében a helyzetnek igazabb belátására jutott volna. Míg a félelem másokat túlzókká szokott tenni, ő kigyógyul rendes túlzásaiból; midőn a veszélyekre gondol, melyekben a köztársaság forog, egyszerre bölcsesé és mérsékeltté válik. Ő, a ki mindig kész volt a hasztalan ellenállást megkísérteni, ő tanácsolja, hogy engedni kell Caesarnak; ő akarja, hogy megadják neki azt, a mit kíván; ő elszánja magát minden engedményre, hogy a polgárháborút ki lehessen kerülni. Mikor az mégis kitör, szomorúan megy elébe, s minden eszközt megkísérli, melyekkel annak iszonyait csökkenteni lehetne. A hányszor csak tanácsát kéri, ő mindig a mérséklet és szelidség oldalán áll. Azon ifjú emberek közt, Róma finom társaságának hősei közt, azon művelt, előkelő szépszellemek közt a durva Cato az, ki az emberiesség ügyét védelmezi. Ő viszi keresztül, azon határozatot, a dühös Pompejus-pártiak kitörő ellenzése daczára, hogy egy város se bocsáttassék fosztogatásra, hogy egy polgár se ölessék meg a csatatéren kívül.

Úgy látszik, mintha a szerencsétlenség közelsége, melyet előre lát, lágyította volna meg ezt az erélyes szívet. A dyrrhachiumi csata előestéjén, míg Pompejus táborában mindenki vígadott, egyedül Cato sírt, midőn képzeletben annyi római holttestét látta elterülni a síkon. Nemes könyek, méltók azokhoz, melyeket Scipio húllatott Carthago romlásán, melyeknek emlékezetét annyiszor fölújította volt a régi kor. Pharsalusnál, sátorában, keményen megfeddé azokat, kik csak mészárlásról és száműzetésről beszéltek, s kik előre felosztották a legyőzöttek házait és földjeit. Igaz, hogy a vereség után, midőn e tűlzók legtöbbje Caesar lábai elé borúlt, Cato járt mindenfelé, hogy ellenségeket szerezzen neki s hogy fölújítsa a polgárháborút a világ szélein. A mennyire óhajtá, hogy engedjenek Caesarnak a csata előtt, annyira el volt szánva nem hódolni meg, mikor már a szabadságnak minden reménye oda lett. Ismerjük hősi ellenállását Afrikában, nemesak Caesar ellen, hanem ellentétben a köztársasági párt dühösebbjeivel is, kik mindig hajlandók valának valami túlzást követni el. Tudjuk, hogy Thapsus után, midőn mindent veszve látott, ő nem akarta elfogadni a győző kegyelmét s megölte magát Uticában.

Halála roppant fölindulást keltett az egész római világban. Megszégyeníté azokat, kik a szolgasághoz kezdtek hozzá szokni; bizonyos föllendülést kölcsönzött az elbátortalanult köztársaságiaknak s újra föléleszté ez ellenzékét. Életében nem mindig tett Cato jó szolgálatokat pártjának, halála után nagyon hasznossá lett arra nézve. A bukott ügynek most már megvolt a maga eszménye és vértanúja. A kik párthívei közül megmaradtak, most egyesültek s oltalmat kerestek e hatalmas név árnya alatt. Rómában főleg, e nagy, nyugtalan és zavargó városban, hol annyi ember meggörnyeszté fejét, a nélkül, hogy valójában meghódolt volna, az ő dicsőítése az

elégületlenek rendes tárgyává lett. „A köztársasági és a caesari írók — mondja Mommsen — úgy viaskodtak az utcai holt ember fölött, mint a trójaiak és hellének Patroklos hullája körül.“ Fabius Gallus, Brutus, Cicero, s kétségtelenül sokan mások, kiket nem ismerünk, megírták az ő dícséretét. Cicero Brutus fölszólítására kezdte írni a maga munkáját. Először visszariadt a tárgy nehézsége előtt; „archimedesi föladvány ez“ — mondá ¹ de a mint írásában előhaladt, kedvet kapott munkájához, s bizonyos lelkesedéssel fejezte be. Ez a könyv nem maradt ránk; csak azt tudjuk, hogy Cicero abban teljes és tartózkodás nélküli védíratot adott Cato mellett, „az egekbe emeli“ ² — mondja Tacitus. Pedig ő köztük többször uralkodott volt egyenetlenség, s Cicero levelezésének több helyén nem sok kíméléssel szól róla; de, mint történni szokott, a halál kiegyenlített mindent. Különben is Cicero, ki szemrehányásokat tett önmagának, hogy nem tőn eleget pártja érdekében, boldognak érezte magát, alkalmat találva, hogy tartozását lefizesse. Könyve, melyet szintűgy a szerző, mint a hős neve mutatott be ajánlólag, oly nagy sikerre tett szert, hogy Caesar nyugtalankodott és elégedetlenkedett miatta. Óvakodott mind a mellett is nagyon, hogy kedvetlenségét láthatóvá tegye; sőt ellenkezőleg, sietett egy hízelgő levelet írni Cicerohoz, üdvözölve fényes tehetségét, melyet művében kitárt. „Ennek olvasása közben — mondá — érzem, hogy ékesszólóbbá leszek.“ ³ A helyett, hogy valamely szigorú rendszabályt alkalmazott volna, mint félni lehetett, oly véleményben volt, hogy, mint Tacitus kifejezi, egyedül a toll boszúhatja meg azon támadásokat, melyeket a toll tett. Rendeletére alvezére és barátja Hirtius intézett Ciceróhoz egy hosszú levelet, mely aztán közre is bocsáttatott s melyben Cicero

¹ *Ad Att.*, XII, 4. — ² *Ann.*, IV, 34. — ³ *Ad Att.*, XIII, 46.

könyvét megbírált. Később, mivel e választ nem gondolta elegendőnek, maga Caesar lépett a sorompók közé s azon gondok közt, melyeket neki a hispaniai háború okozott, szerzette *Anti-Cato* című iratát.

Méltán szokták dicsérni Caesar e mérsékletességét, mely nem közönséges oly embereknel, kik határtalan hatalommal bírnak; s a rómaiak joggal jegyezték meg, hogy ritka dolog, miszerint valaki megelégedjék az írással, mikor száműzéshez lehetne folyamodnia (*scribere — proscribere*). A mi nemes magaviseletének érdemét még inkább emeli, abban áll, hogy ő Catót utálta. Mindenkor keserűséggel ír róla Commentáiraiban, s bár szokása volt ellenségeinek igazságot szolgáltatni, még sem mulasztott el egy alkalmat is, hogy Catót lerántsa. Nem merte-e állítani, hogy Cato, midőn ő ellene fegyvert fogott, csupán személyes gyűlöletének s azon vágyának engedett, hogy boszút álljon ő rajta választási bukásaiért, ¹ holott jól tudta, hogy senki sem tud nála nemeslelkűbben feledni és megbocsátni, hazáján kívül nem gondolva másra! Csak hogy ő köztük több, mint csupán politikai véleménykülönbség létezett; jellemök volt egymás iránt ellenszenves. Cato hibái kiválólag kellemetlenekül tűnhetek föl Caesar szemében, erényei pedig olyanok valának, melyeket Caesar nemcsak nem igyekezett megszerezni, hanem megérteni sem tudta azokat. Hogyan lehetett volna neki érzéke a törvényesség ama szoros tiszteletéhez, az ősi szokások ama szigorú védelméhez, neki, ki gyönyörűségét találta a régi erkölcsök kigúnyolásában? Ő a pazarló, kinek szokása volt számítás nélkül tékozolni el saját és az állam pénzét, hogyan lehetett volna méltányos azon szigorú lelkiismeretesség iránt, melyet Cato a közpénzek kezelésében tanúsított, azon gondosság iránt,

¹ Caesar., *Bell. civ.*, I. 4.

melyet magán ügyeiben érvényesített, azon akkor időben ritka dícsvágy iránt, hogy ne legyen több adóssága, mint vagyona? Mindezek, ismétlem, oly tulajdonságok valának, melyeket Caesar nem tudott megérteni. Tehát őszintén és meggyőződésből támadta meg azokat. Szellemes és gyönyöröket kedvelő és az elvek iránt közönyös ember lévén, kételkedő a meggyőződés szilárdságában, és megszokva egy könnyelmű és finom világ közepette élni: ő nehezen nézhette Catót egyébnek egy rajongó és nyers embernél. Mivel ő semmit se helyezett az előkelő műveltség s a választékos modor fölé, jobban tetszett neki a finom bűn, mint a zord erény. Cato ellenben, ámbár nem volt idegen a tudományos műveltségtől s a nagyvilágias szellemtől, alapjában véve mindamellett is csak ősrómai maradt. A nagyvilág és a tudományok minden erőfeszítés mellett sem tudták kiírtani jelleméből azt a hevesiséget, vagy ha úgy akarjuk, azt a formai durvaságot, melyet ő véralkatától és fajától örökölt, s ennek nyomait követhetjük az ő legszebb tetteiig. Hogy ennek csak egy példáját idézzük, Plutarchus beszéli azon bámúlatos szép rajzában, melyet utolsó pillanatairól ír, hogy midőn Cato egyik rabszolgája, ura iránti szeretetből, vonakodott odanyújtani neki a kardot, oly dühös ökölcsapást mért arra, hogy keze véres lett belé. Egy oly kényes ízlésű ember szemében, mint Caesar, ez az ökölcsapás egy alacsony természet áruló jegye volt, s tartok tőle, hogy ez akadályúl szolgált neki, hogy felfoghassa Cato halálának nagyszerű szépségét. Ugyanily ellentét, vagy inkább ugyanily ellenszenvek fordulnak elő összes magán viszonyaikban. Míg Caesar elve az volt, hogy a barátoknak meg kell bocsátani, s míg ő az engedékenységet odáig vitte, hogy szemet hunyt árulásuk előtt is: Cato az övéi iránt nagyon nehézkes és nagyon szigorú vala. Minden habozás nélkül szakított Cyprusban régi barátjával, Muna-

tiussal, midőn ez iránta sértő bizalmatlanságot tanúsított. Családi életében kétségtelenül példányképe volt a becsületességnek és hűségnek; mindamellett is felesége iránt nem tudta mindig azt a tiszteletet és gyöngédséget mutatni, melyet az megérdemelt. Tudjuk, hogy minden tétova nélkül átengedte nejét Hortensiusnak, ki azt kérte tőle, s Hortensius halálakor ismét gondolkozás nélkül visszavette magához. Mennyivel másként viselte magát Caesar saját felesége iránt, ámbár volt oka panaszkodnia rá! Éj idején egy férfit fogtak meg házában, az ügy törvényszék elé került; megboszúlhatta volna gyalázatát, de ő jobbnak látta elfeledni. Tanúul hívatta a bírák elé, kijelentette, hogy mit se tud a dologról; s ezzel megmenté vágytársát, hogy megmentse neje becsületét. Csak később taszítá el magától, mikor a kaland híre már elenyészett. Ő úgy cselekedett, mint egy nagyvilági emberhez illett, ki az életet érti. Itt is, ha Catót és őt hasonlítjuk össze, a kettő közül a kevésbé érzékenykedő, s a tulajdonképen kevésbé tiszteletre méltó, a könnyelmű és szabad szellemű férj az, ki bizonyos természetes finomság által maga részére hódítja az előnyt.

Magaviseletöknek ez ellentétessége, jellemöknek e különbözőzése szerintem még jobban kimagyarázza, mint minden más politikai széthúzásuk, azon modort, mely szerint Caesar Catoról művében nyilatkozik. E műnek fönmaradt töredékei s Plutarchus tanúsága bizonyítják, hogy Caesar szerfölötti hevességgel támadta volt meg Catót, s igyekezett egyszerre nevetségessé és gyűlöltté is tenni. De bármint igyekezett is, fáradsága hiábavaló volt. Mindannak daczára folyvást olvasták és csodálták Cicero művét. Cato jó hírneve nemcsak túlélte Caesar gyalázásait, hanem még növekedett is a császárság alatt. Nero idejében, mikor a zsarnokság legnyomasztóbb vala, Thrasea újból megírta Cato történetét, Seneca idézi őt

könyveinek minden lapján, s ő volt mind végig azon tisztességes emberek büszkesége és példányképe, kik a jellemek általános sülyedtsége közepett megőrizték érzéköket a becsület és méltóság iránt. Ezek még inkább tanulmányozták az ő halálát, mint életét, mert akkor kiválólag szükség volt rá, hogy megtanuljanak meghalni; s ha ez a szomorú kényszerűség beállott, az ő példáját tartották szem előtt, az ő nevét hordozták ajkukon. Minden esetre nagy dicsőség annyi nemes szívet ébren tartani és megvigasztalni oly kegyetlen megpróbáltatások közt, s hiszem, hogy Cato ennél nem óhajtott nagyobbat.

III.

Caesar eljárásából Pharsalus után s a Ciceróval föntartott jó viszonyából azt a következtetést lehet húzni, hogy ő ez időben ismét közeledni akart a köztársasági párthoz. Nehéz is lett volna másként tennie. Míg az volt kérdésben, hogy a köztársaságot fölforgassa, mindenkinek segélyét elfogadta, s főleg a roszak jöttek hozzá. „Ha valaki adósságba merült s mindenéből kifogyott, — mondja Cicero — ha azon fölül bizonyos volt, hogy olyan gonosz, a ki mindent képes merészelní: az ilyet barátai közé vette föl Caesar;“¹ de mind ezen lelkiismeret- és elvnelküli emberek, kitünők arra, hogy fölforgassanak egy fönnálló hatalmat, mit sem érnek azon czélra, hogy velök egy új hatalmat lehessen megalapítani. Lehetetlen volt, hogy Caesar kormánya valami bizalmat költsön mindaddig, míg a hatalom ura mellett s az államcsíny azon embereinek oldalán, kiktől félni lehetett, nem láttak néhány oly tiszteletre méltó egyént, kikre a polgárok becsüléssel szoktak tekinteni.

¹ *Philipp.*, II, 32.

Csakhoggy az ily fajta egyének főleg a legyőzöttek soraiban voltak találhatók. Hozzá kell tennünk, hogy nem is volt Caesar gondolatában, hogy az ő győzelméből csak egy párt húzzon hasznot. Neki nem az volt becsvágya, hogy egy töredék diadaláért dolgozzon, mint Marius és Sulla; ő új kormányt akart alapítani, s a különböző vélemények embereit hította meg, hogy vállalatában segítsék. Némelyek azt állítják, hogy az ő törekvése volt a pártokat kiengesztelni, s ezért nagy dícsérettekkel halmozzák őt el. Ez a dícsőítés nem egészen jogos: ő nem engesztelte ki, hanem megsemmisíté a pártokat. A monarchiai kormányforma mellett, melyet megalapítani akart, ¹ a köztársaság régi pártjainak nem volt helyök. Ő a nép és a tanács versengését ügyesen felhasználta arra, hogy mindkettő fölött uralkodjék; győzelmének legelső eredménye az volt, hogy mindkettőt megbénította; s állítani lehet, hogy Pharsalus után Caesaron kívül nem volt más, mint legyőzöttek. Ez fejt meg, hogy a mint egyszer győzelemre jutott, egyformán felhasználta a tanács és a democratia párhíveit. Ez az egyenlőség, melyet köztük megállapított, természetszerű vala, mivel mindnyájan egyképen és különbség nélkül alattvalókká lettek. Csupán a felől volt bizonyos, hogy a régi köz-

¹ Mivel Caesar működése félbeszakasztott halála által, nem könnyű megmondani: mik voltak az ő tervei. Némelyek állítják, hogy nem óhajtott egyebet, mint az élethossziglan tartó dictaturát; sokkal többen úgy vélekednek, hogy véglegesen meg akarta alapítani a monarchiai államformát. E kérdés sokkal fontosabb, mint sem futólag lehetne tárgyalni s néhány szóval eldönteni. Én csak annyit mondok, hogy először talán csupán dictaturára gondolt; a mint azonban hatalma nőtt, úgy látszik, mind inkább nagyobb megállapodottságra emelkedett lelkében az az eszme, hogy a monarchiát megalapítsa. Mind a mellett is Plutarchus egy helyéből (*Brut.*, 7.) következtetni lehet, hogy az örökség kérdésében halálakor még nem jutott biztos határozatra.

társaságiak szolgálatát elfogadván, ezek nem lesznek az ő kezében mindig engedékeny eszközök, hogy ő kénytelen lesz azoknak bizonyos cselekvés- és beszédbeli szabadságot adni, hogy, legalább külszínleg, meg kell őriznie a köztársaságnak némi látszatát; de ez nem is került neki sok fáradságába. Ő benne nem volt legyőzhetetlen ellenszenv a szabadság iránt, mint azon fejedelmi személyekben szokott lenni, kik abszolút trónon születve, annak nevét csak azért ismerik meg, hogy féljenek tőle és átkozzák. Ő huszonöt éven át a szabadsággal együtt élt, elsajátította annak szokását, megismerte jelentőségét. Nem is törekedett arra, hogy azt teljesen megdöntse. Ő nem hallgattatta el, a mint megtehetette volna, azon ékesszóló hangokat, melyek a múlton keseregtek; nem csön-desítette el még azon nyakas ellenzéseket sem, mely gúnyolódással próbált válaszolni az ő győzelmeire. Engedte, hogy megbírálják kormányzásának némely tényeit, s eltűrte, hogy tanácsokat adjanak neki. Ez a nagy szellem igen jól tudta, hogy megerőtleníti az a hazát, ki a polgárokat közönyösökké teszi saját ügyeik iránt, s ki elveszi kedvöket, hogy azokkal foglalkozzanak. Ő nem hitte, hogy a lomha és hallgatag engedelmességre valami szilárdat lehetne építeni; ezért a kormányban, melyet alapított, bizonyos nemét a nyilvános életnek fönn akarta tartani. Erről értesít bennünket maga Cicero, levelezésének egy érdekes helyén: „Itt mély nyugalom ural-kodik; — írja barátai egyikéhez — én jobban szeretnék mégis egy kis tisztességes és üdvös mozgalmat;” s hozzá teszi: „Látom, hogy Caesar is így gondolkozik.”¹

Mind ezen okok arra indították őt, hogy egy lépéssel tovább menjen a nagylelkűség és kegyelem azon pályáján, melyre Pharsalus után lépett volt. Megbocsátott vala a leg-

¹ *Ad fam.*, XII, 17.

többnek azok közül, kik fegyvert fogtak ellene; közülük többeket magához hívott, hogy a hatalmat osszák meg vele. Mindjárt azon időben, mikor a száműzöttek nagy részét visszahíttá volt, kinevezte Cassiust alvezérének; Brutusnak adta az alpokon-inneni Gallia kormányát, és Sulpiciusnak Görögországot. Beszélni fogunk később a két elsőről; szükséges, hogy Caesar politikáját jobban méltányolhassuk, mindjárt megismertetnünk a harmadikat, s megvizsgálva, hogyan tette magát méltóvá Caesar jótéteményeire, s mi módon használta föl azokat.

Servius Sulpicius Rómának egyik jelentékeny családjából származott, s korának leghíresebb jogtudósa volt. Cicero azon nagy dicséretet mondja rá, hogy ő vitte be először a bölesészetet a jogba, azaz, hogy ő kapcsolta össze általános nézpontok és egyetemes elvek által mindazon apró szabályokat és szabatos formulákat, melyekből e tudomány eddigelé állott. ¹ Nem is habozott Cicero őt minden elődei s főleg a Scaevolák azon nagy családja fölé helyezni, a melyben a római jogtudomány addig az ideig megtestesülni látszott vala. Ezek közt és Sulpicius közt mégis volt egy különbség, melyet szükség megjegyezni. A Scaevolák adtak Rómának jogtudósokat, augurokat, pontifexeket; azaz tündököltek azon tulajdonságokban, melyek a nyúgalmat és békét szeretik; de egyszersmind igen tevékeny polgárok, határozott politikusok, vitéz katonák is voltak ők, kik bátran védelmezték hazájokat a pártütők és az idegenek ellen. Nagyon igénybe vett életökben minden ügyre alkalmasoknak s minden helyzet magaslatán állóknak mutatták magokat. Az augur Scaevola, mikor Cicero ismerte, magas kora mellett is még mindig erőteljes aggastyán volt, ki hajnalban fölkelt, hogy vidéki

² *Brut.*, 51.

védencezeinek jogi tanácsokat oszszon. Ő mindig legelsőnek érkezett a curiába, s vitt magával valami könyvet, melyet olvasott, hogy ne legyen tétlenül, míg tisztársaira várakozik. Midőn azonban Saturninus a köznyúgalmat fenyegette, akkor ez a tudós, ki annyira kedvelte a tanulmányozást, ez az aggastyán, ki már alig birt fölállni és ki csak egyik karját használhatta, fölfegyverezte ezt az egy karját dárdával, s a nép élén haladt a capitolium ostromára.¹ A pontifex Scaevola nemcsak derék jogtudós vala, hanem feddhetetlen jellemű kormányzó is, kinek emlékét soha se feledte el Ázsia. Mikor a publicanusok (az állami adók és vámok bérlei) megtámadták Rutilius Rufust, az ő quaestorát, ki abban volt bűnös, hogy nem engedte azoknak a tartományt kizsarolniok, Scaevola oly bámulatos ékesszólással és oly erővel szállt ki védelmére, melyet semmi fenyegetés nem tudott megrendíteni. Rómából nem akart eltávozni, s nem akarta odahagyni védenceit és ügyeit az első száműzetések idejében, noha jól tudta, hogy mi sors várakozik rá. Marius temetésénél megsebesülve, néhány nap múlva bevégezte éltét Vesta temploma mellett.² Egyébiránt az ily férfiak nem képeztek kivételt Rómában. A köztársaság szép korszakában egy igazi polgár egyszersmind szántóvető, katona, kormányzó, pénzügyér, ügyvéd, sőt jogtudós is kellett hogy legyen. Akkor nem voltak még szakemberek, s egy régi rómaiból ma kénytelenek volnánk négy vagy öt különböző személyiséget csinálni. De már azon időben, a melyhez mi itt eljutottunk, azon sokféle képességek tömege, melyeket előbb egy embertől igényeltek, széthúll; mindenki egy különleges tudományban van otthon, s kezdik megkülönböztetni a tudomány embereit a tett embereitől. Talán a jellemek vesz-

¹ *Pro Rabir.*, 7. — ² *Pro Rosc. am.*, 12.

tették már el egykori erőteljességöket, vagy talán csak azt kell hinni, hogy mióta megismerték és utánozták Görögország műremekeit, minden tudomány bonyolultabbá lett s mindazoknak egyesített terhét nem volt lehető viselni? Akármint álljon is a dolog, ha Sulpicius, mint jogtudós, a Scaevolák fölött állott is, távol volt attól, hogy mint polgár szilárd jellemökkel dicsekedhetett volna. Ő akár mint consul, akár mint praetor soha se volt egyéb, mint elméleti ember és szobatudós. Oly körülmények közt, melyek határozottságot kívánnak, a hányszor csak el kell szánni magát valamire s cselekedni kell, ő zavarban van. Észrevehető, hogy ez a becsületes és szelíd lelkű ember nincs teremtvé arra, hogy első tisztviselője legyen egy forrongó köztársaságnak. Rögeszméje, mely szerint mindig az egyeztető és békebíró szerepét akarta játszani az erőszakosság e korszakában, végre is nevetségessé tette őt. Maga Cicero, ámbár jó barátja volt, gúnyolódik kissé fölötte, úgy mutatván be e nagy békéltetőt, a mint, minden jogász műfogásainak megbiúsulta után, útra kél kis titkárával, közbenjárni a pörös feleknél, mikor azok egyébre se gondoltak, mint hogy egymást fölfalják.

Caesar mindig azon véleményben volt, hogy Sulpicius nem oly jellem, ki neki komoly ellenállást vethessen eléje, s már korán oda működött, hogy megnyerje magának. Azzal kezdte meg, hogy Sulpicius házában szerzett magának szövetségést, még pedig hatalmas szövetségést. Gyakran mondták Rómában, hogy a jó Sulpicius engedi magát felesége, Postumia által vezettetni; Cicero, ki szereti elbeszélni a gonosz híreket, többször említi azt. Úgyde Postumia nem állott épen feddhetlenség hírében, és Suetonius azon nők sorába igtatja az ő nevét is, kik Caesar kedvesei valának. Nagyon számos tagból áll ezek társasága. A csapodár Caesar azonban, ki oly gyorsan változtatta barátnőit, azzal a

különös kiváltsággal dícekedhetett, hogy mindazon asszonyok, kiket elhagyott, mindamellet is odaadó hívei maradtak. Megbocsátották hűtlenségeit, tovább is csatlakoztak sikeréhez, politikájának szolgálatába bocsátották a ravaszság és makacsság mindazon csudás segédeszközeit, melyeket egy asszony, ha szeret, egyedül képes föltalálni. Kétségtelenül Postumia volt az, ki rábirta Sulpiciust, hogy az egész idő alatt, míg consul volt, Caesar érdekében működjék, s ellezze tisztvársa Marcellusnak heveskedéseit, ki azt akarta, hogy mást nevezzenek ki Gallia kormányzójává. Mindezen gyöngeségei dacára Sulpicius mégis őszinte köztársasági érzelmű vala, s mikor a háború kitört, ő is Caesar ellen nyilatkozott s oda hagyta Italiát. A köztársasági párt leveretése után ő is meghódolt, mint a többiek, s újra megkezdte rendes foglalkozásait, midőn Caesar fölkereste visszavonultságában s Görögország kormányzását bízta rá.

Bizonyára lehetetlen volt oly kormányzóságot találni, mely jobban Sulpicius kedve szerint lett volna. Az Athénben való tartózkodás, mely mindig kedves volt a gazdag rómaiaknak, még kedvesebb kellett hogy legyen ez időben, mikor e város annyi kitűnő száműzött menhelyéül szolgált. Míg egyrésről megvolt Sulpiciusnak az a gyönyöre, hogy a világ leghíresebb szónokait és bölcsészeit hallgatta, másrésről beszélgethetett Rómáról és a köztársaságról oly nagy emberekkel, mint Marcellus és Torquatus, s így minden hajlamának egyszerre tehetett eleget. Mi sem lehetett kellemesb ennek a tudós és képzett embernek, kiből a véletlen államférfiút csinált, mint egy terjedelmes, de veszélytelen hatalom gyakorlása, kapcsolatban a szellem legfinomabb élveivel, a világ egyik legszebb és legnagyobb országában. Caesar tehát csak az ő óhajlásának vélt szolgálatot tenni, midőn tisztviselőkép küldötte őt oly városba, hová a rómaiak rendesen élvezni

mentek. Mindamellet is nem látszik, hogy Sulpicius érezte volna előnyös helyzetét. Alig érkezett meg Görögországba, megbánja, hogy oda jött, s elvágyik onnan. Bizonyosan nem az ország nem tetszett neki, hiszen annál jobbat sem találhatott volna; hanem sajnálta a köztársaságot. Miután előbb oly kevés bátorsággal védelmezte, most nem tudott megvigasztalódni bukásán, s vádolta magát, hogy szolgálatába állott annak az embernek, ki fölforgatta azt. Ez érzelmek törnek elő egy leveléből, melyet Ciceróhoz Görögországból ír. „A sors — mondja ő — megfosztott bennünket legbecsesb javainktól; elvesztettük becsületünket, méltóságunkat, hazánkat . . . Oly időkben, mint a melyekben mi élünk, azok a legboldogabbak, kik az életet fölcserélhették a halállal.“¹

Ha egy félénk és mérsékelt ember, mint Sulpicius, így mert beszélni, mit mondhattak és gondolhattak még a többiek! Képzeltetjük ezt, ha megnézzük, hogyan írt Cicero közölük a legtöbbször. Ha az új kormány hivatalnokaihoz beszél is, nem törekszik véleményét eltitkolni; szabad kifejezést ad fájdalmának, mert tudja, hogy azok is osztozkodnak benne. Úgy beszél Servilius Isauricushoz, Ázsia proconsulához, mint a kit a korlátlan egyeduralkodás nem nyugtat meg, s mint a ki óhajtja, hogy annak határ vettessék.² Cornificius-hoz, Afrika kormányzójához, azt írja, hogy az ügyek rosszúl folynak Rómában, s hogy ott sok oly dolog történik, a mi őt bántaná.³ „Tudom, hogyan gondolkozol a becsületes emberek sorsáról s a köztársaság bajairól“ — mondja Furfaninusnak, Sicília proconsulának, mikor egy száműzöttet pártfogásába ajánl.⁴ És mégis mindez egyéniségek tekintélyes hivatalokat kaptak Caesartól; osztozkodtak hatalmában, ba-

¹ *Ad fam.*, IV, 5. — ² *Ad fam.*, XIII, 68. — ³ *Ad fam.*, XII, 18.

— ⁴ *Ad fam.* VI, 9.

rátaiként szerepeltek. De mindazon jótétemények, melyeket tőle nyertek, nem birták őket rá, hogy teljesen ügyéhez csatlakozzanak. Szolgálva őt, mégis tartózkodók voltak valamenynyire, s csak félig adták oda magokat neki. Honnan származhatott ez ellenállás, melylyel az új kormány oly emberekkel találkozott, kik eleinte a pártjára való áttérést elfogadták? Különböző indokokból származott az, melyeket könnyű jelezni. Az első s talán a legjelentékenyebb ok az volt, hogy ez a kormány, még ha elhalmozta is őket tisztességekkel, nem adhatta meg nekik azt, mit a régi köztársaság adhatott vala. A monarchia megalapításával roppant átalakulást szenvedett minden nyilvános állás: a köztisztviselők hivatalnokká lettek. Hajdan a nép szavazata által megválasztottaknak jogukban állott úgy járni el tisztségek ügykörében, a mint akartak. Termékeny kezdeményezés élénkítette a köztársasági méltóságok e hierarchiájának minden fokozatát. Az aedilisen kezdve egészen a consulig mind souverain volt a maga körében. Ez nem lehetett többé így az absolut kormány alatt. Önálló közigazgatási tisztviselők helyett most, úgy szólva, csupán csatornákká váltak, melyeken keresztül egy ember akarata végezte a maga körforgását a világ végső részeiig. Bizonyos, hogy a közbízottság sokat nyert az által, hogy elenyészni látta a hatalom azon összeütközéseit, melyek azt szünet nélkül zavarták, s a tartományokra nagy jótétemény volt, hogy kapzsi kormányzóiktól elvétellett a mindenhatóság. De ha a kormányzottak nyertek is e reformok által, természetes volt, hogy a kormányzók nagyon nem szerették az új állapotokat. Mióta nem volt egyéb megbízatásuk, mint egy másiknak rendeleteit alkalmazni, hivataluk fontossága csökkent, s az a souverain, korlátlan tekintély, melyet mindig fejük fölött éreztek, végre is nyomasztóvá lett azokra is, kik a legjobban megnyúgdtak sorsukban. Ha a dícsvágyók pa-

naszkodtak hatalmok megfogyásán, a beesületes és alkotmányos érzésű emberek sem szoktak hozzá oly könnyen, mint vélték, a szabadság elvesztéséhez. Minél messzebbre távolodtak Pharsalustól, annál jobban sajgott bánatuk. Kezdték magokhoz térni a bukás meglepetéséből; kiocsúdtak lassanként az ijedelemből, melyet az okozott. A nagy katastrophákra következő pillanatokban, mikor az ember elveszettnek hitte magát, egészen átengedi szívét az élet örömének; de ez az öröm egyike azon dolgoknak, mikhez könnyen szokik az ember, s természetes, hogy csakhamar mit sem érez belőle. Mindazok a megrémült emberek, kik a pharsalusi nap után csak a nyúgalmat óhajtották, mikor ez megadatott nekik, egyebet is óhajtottak. Míg életök fölől sem voltak biztosak, nem nyugtalankodtak azon, ha vajon szabadon fognak-e élni; mikor egyszer életök biztosítva volt, föléledt a szabadság vágya minden szívben, s azok is, kik Caesart szolgálták, érezték azt ép úgy, mint a többiek. Tudjuk, hogy Caesar adott e váagnak némi kielégítést; de az nem tartott sokáig. Ép oly nehéz is megállapodni a szabadság lejtőjén, mint az önkény meredekén. Egy adott engedmény megkivántatja a másikat, s kevésbbé gondol az ember arra, hogy az elnyertet élvezze, mint arra, hogy sajnálkozzék azon, a mi még hiányzik. Így történt, hogy Cicero, ki előbb kitörő örömmel fogadta Caesar kegyelmét, s ki Marcellus visszatérését úgy üdvözölte, mintha a köztársaság visszaállításával volna az némileg egy jelentőségű, csakhamar megváltoztatta érzelmeit és nyelvét. Minél tovább haladunk leveleinek olvasásában, annál keserűbbé válik, annál békétlenkedőbb hangot vesz föl. Ő, ki oly szigorúan kárhoztatta volt azokat, kik „karjokat lefegyverezve, szívöket nem fegyverkeztek le“, ¹ ő is keserű

¹ *Pro Marc.*, 10.

érzelmeikkel látta megteljesedni önszívét. Minden alkalommal úgy nyilatkozik, hogy minden el van veszve, hogy pirúl szolgálása miatt, hogy szégyenli az életet. Engesztelhetlen gúnynyal támadta meg a leghasznosabb rendszabályokat s a legjogosabb tényeket is. Csúfolódott a naptár reformálásával s úgy mutatta, mintha megbotránkoznék Róma gyarapodásán. Sőt még tovább is ment. Azon napon, midőn a tanács Caesar szobrát a régi királyokéi mellé helyezte, nem állhatta meg, hogy egy kegyetlen czélzást ne tegyen arra, hogyan veszett el azon királyok közül az első. „Örülök rajta, — mondá — hogy Caesart oly közel látom Romulushoz!”¹ Pedig alig múlt még egy éve, midőn a Marcellus mellett tartott beszédben esdekelve kérte Caesart a haza nevében, hogy vigyázzon életére; midőn ömledezve azt mondá neki: „A te biztonságod a mienk!”

Igy Caesar egészen elégtelenektől volt környezve. A mérsékelt köztársaságiak, kikre számított, hogy művét elősegítendik, nem tudtak belenyúgodni a köztársaság elvesztésébe. A száműzöttek, kiket Rómába visszahívott, kegyelme által inkább megaláztatva, mint hálára kötelezve, nem mondtak le haragjokról. Tulajdon tábornokai, kiket gazdagsággal és tisztességgel halmozott el, a nélkül, hogy pénzvágyukat kielégíthette volna, hálátlansággal vádolták őt, vagy épen életére törtek. Végre a nép, melynek ő bálványa volt, s mely neki annyi készséggel teljesíté minden kívánságát, maga a nép kezdett eltávolodni tőle; nem fogadta többé oly örömujjongással győzedelmeit, mint egykor, s úgy látszék, mintha meg volna ijedve azon, hogy oly nagygyátette Caesart. Mikor szobrát a királyokéi mellett vitték, a néptömeg, mely a menetet nézte, némán maradt; s tudjuk,

¹ *Ad Att.*, XII, 45.

hogy midőn e szokatlan hallgatás hírért a szövetséges királyok és nemzetek futárai a világ minden országába szerte vitték, mindenütt az a hit támadt föl, hogy közel van a forradalom.¹ A keleti tartományokban, hol Pompejus utolsó katonái rejtőztek, a polgárháború tüze, mely inkább hamu alá volt takarva, mint eloltva, minden perczen ismét kilobbanóban vala; s ez örökös riasztó jelek, bár komoly veszélyt nem hoztak magukkal, akadályozták a közbéke megszilárdítását. Rómában mohón olvasták azon szép műveket, melyekben Cicero a köztársaság dicsőségét ünnepelte; tépték egymást az emberek azon névtelen gúnyíratokért, melyek soha sem voltak sem sértőbbek, sem számosabbak. Mint nagy válságok megelőző estéjén szokott lenni, mindenki elégtelen volt a jelennel, nyugtalan a jövő miatt, készen a váratlanra. Tudjuk, mily tragikai módon végződött ez a feszült állapot. Brutus tördöfése nem csupán a véletlen eseménye volt, mint állították; a szellemek általános elkedvetlenedése idézte elő és magyarázza meg e szörnyű megoldást. Az összeesküvők alig voltak többen hatvannál; de egész Róma czinkostársok vala nekik.² Mindazon aggodalom és harag, a multon való keserű bánkódások, a nagyravágyás megghiúsultának érzete, a gonosz és nemes szenvedelmek, melyekkel a szívek meg voltak telve, adták a fegyvert az összeesküvők kezébe, s martius idusa csak a meggyült boszúanyag véres kitorése volt.

Így az események Caesar minden tervét megghiúsították. Nem találta meg önbízottságát kegyelmességében, mint előbb gondolta; az engesztelés munkájának közepette, mely-

¹ *Pro Dejot.*, 12. — ² „Minden becsületes ember, — mondja Cicero (*Phil.* II, 12.) — a mennyire lehetett, részt vett Caesar meggyilkolásában. Egyiknél az eszköz hiányzott, másoknál az elszántság, sokaknál az alkalom; az akarat nem hiányzott egynél sem.”

nek létesítését a világ tapsai közt kísérelte meg, bukott el; nem birta lefegyverezni a pártokat. Ez a dicsőség egy oly ember számára maradt föntartva, ki nem birt se az ő geniusának nagyságával, se az ő jellemének nemességével: az ügyes és vérengző Octaviusra. Nem egyedüli eset ez, midőn a történelem azt a szomorú látványt tárja szemünk elé, hogy közönséges egyének sikert vívnak ki ott, hol a nagyobbak hajótörést szenvedtek volt. De az ilynemű vállalatokban a siker főleg a körülményektől függ, s be kell valani, hogy ezek kiválólag kedveztek Augustusnak. Tacitus megfejtí nekünk az ő szerencsés sorsának főokát, midőn a császárság megalapításáról beszélván így szól: „Akkor már alig volt valaki, a ki a szabad köztársaságot látta volna.“¹ Ellenben azok, kikén Caesar akart uralkodni, mindnyájan ismerték még azt; sokan átkozták, midőn izgalmai és viharzásai által megzavarta éltök nyúgalmát; majd mindnyájan sajnálták, mióta elveszett. Van a szabadság használatában és gyakorlásában, daczára a veszélyeknek, melyekkel együtt jár, bizonyos mindenható inger és vonzerő, melyet nem lehet feledni, ha egyszer megismertük. E makacs emléken tört meg Caesar lángesze. De az actiumi esata után már azok, kik a szabadság nagy jeleneteinek tanúi valának, kik látták a köztársaságot, nem éltek többé. Húsz esztendeig tartó polgárháború, a leggyilkosabb mindazok közt, melyek valaha néptelenítették a világot, majdnem mindnyájokat elnyelte. Az új nemzedék nem nyúlt vissza Caesaron túl. Az első zaj, melyet e nemzedék hallott, azon ujjongásból állt, mely Pharsalus, Thapsus és Munda győz-jét üdvözölte; a legelső látvány, mely szemeivel találkozott, a száműzetések látványa volt. Fosztogatások és mészárlások közt nőtt nagyra; húsz esztendő alatt minden nap remegett

¹ *Ann.*, I, 3.

javai- és életéért; szomjazta a közbátorságot, kész volt a nyugalomért mindent föláldozni. Ez új nemzedéket mi sem vonzotta a múlthoz, mint Caesar kortársait; sőt ellenkezőleg mindazon emlékezet, melyet a múltból megőrzött, csak még szorosabban csatolta azon kormányhoz, mely alatt most élt; de ha történetesen visszafelé fordítá tekintetét, sok okot talált ott a rettezésre, semmit a bánkódásra. Csak is ez az egyedüli föltétel, mely mellett az önkényuralom a köztársaság háborítatlan örökségébe léphetett.

BRUTUS.

CICERÓHOZ VALÓ VISZONYA.

Cicero levelei nélkül Brutus ismeretlen volna előttünk. Mivel róla soha sem beszélnek hideg vérrel, és mivel a politikai pártok megszokták az ő nevével takargatni gyűlöletöket, vagy reményöket, e miatt képének valódi vonásai korán elhalaványultak. Ama szenvedelmes viták közepette, melyeket Brutusnak már csak neve is fölkeltett, míg némelyek Lucanussal majdnem a csillagok közé helyezik őt, s viszont mások, mint Dante, egyenesen a pokolra taszítják alá, nem kerülhette ki, hogy bizonyos regés személyiséggé ne váljék. Cicero olvasása vezet bennünket vissza a valósághoz. Ez a megragadó, de elhomályosult alak, melyet a bámúlat, vagy a félelem szertelenül megnagyított, az ő segélyével kibontakozik a homályból s emberi arányokat ölt föl. Így közelről nézve, ha veszt is nagyságából, nyereség legalább az, hogy igazzá és élővé lesz tekintetünk előtt.

Cicero és Brutus összeköttetése tíz évig tartott. Azon levelek gyűjteménye, melyeket ez időközben írtak egymásnak, bizonyosan terjedelmes volt, mivel egy grammatikus annak

kilenczedik könyvéből vesz idézetet. Mind e levelek elvesztek, kivéve azon huszonötöt, melyek Caesar halála után íratlak. ¹ A többiek elveszése daczára Brutus még mindig oly nagy helyet foglal el a Cicerótól ránk maradt művekben, főleg pedig leveleiben, hogy ott megtalálunk még minden szükséges elemet ahoz, hogy őt megismerhessük. Ezeket fogom egyesíteni s belőlük megalkotni nem Brutus egész életírását, a mi arra kötelezne, hogy nagyon ismert eseményeknél időz-
 zek, hanem csak Ciceróhoz való viszonyainak történetét.

I.

Atticus, ki az egész világnak barátja volt, ismertette meg őket egymással. A 700. év táján történt ez, kevésel azután, hogy Cicero a száműzetésből visszatért, és azon zavarok közepette, melyeket Clodius támasztott, egyike ama Catilina-féle közönséges népámítóknak, kik által Caesar a római nemesség hatalmát megsibbasztá, hogy azután annál könnyebben bánhasson el vele. Az a helyzet, melyet Cicero és Brutus akkor a köztársaságban elfoglaltak, nagyon különböző vala. Cicero a legmagasabb tisztségeket viselte volt, s fényes szolgálatokat tett hazájának. Tehetsége s becsületes jelleme nagybecsű szövetségessé tették őt a nemesi pártra

¹ E levelek hitelességét gyakran kétségbe vonták a múlt század óta. Még legújabbán is nagy élénkséggel folyt e kérdés fölött a harez Németországon, s egy kiváló tudós Herrman F. Göttingában, nagyon figyelemre méltó értekezést boesátott ki e tárgyban, mely ellenében, azt hiszem, nehéz bizonyítani, hogy e levelek csakugyan Cicerótól és Brutustól származnak. Az ő legfőbb érveit összefoglaltam *Recherches sur la manière dont furent recueillies les lettres de Cicéron* ez. iratom V. fejezetében.

nézve, melyhez csatlakozott vala; birt befolyással a népre is, melyet az ő szava el szokott bővölni; a tartományok szereték, mivel gyakran védelmezte érdekeiket a kapzsi kormányzók ellen, s legújabbán Italia is kimutatta iránta való jó indulatát, midőn őt Brundusiumtól Rómaig mintegy diadalmenetben hordozta. Brutus még csak harminczegy éves volt; életének nagy részét távol Rómától töltötte, Athénben, hol, mint általánosan tudva volt, lángoló vágygyal látott a görög böcsészet tanulmányozásához, s aztán Cyprusbán és keleten, hová Catót követi vala. Még eddig nem viselt egyet is azon hivatalok közül, melyek politikai jelentőséget szoktak kölcsönözni, s még több mint tíz évet kellett várnia, míg a consulságra gondolhatott. Mindamellett is Brutus ekkor már jelentékeny személyiség vala. Mikor Ciceróval először ismeretségbe lép, azon távolság daczára, melyet közójök a kor és a méltóság helyezett, Cicero az, ki az első közeledést teszi, ő az, ki Brutus iránt bizonyos tiszteletet és előzékenységet tanúsít. Mintha csak e fiatal ember iránt mindenki kiváló várakozással lenne, mintha mindenki homályos sejtelemmel birna a felől, hogy nagy dolgokra vala rendelve! Mikor még Cicero Ciliciában volt, azt írja hozzá Atticus, sürgetvén, hogy Brutusnak némely kívánságát teljesítse: „Ha nem hozol is vissza a tartományból egyebet, mint az ő barátságát, az már magában véve is sok.“¹ Cicero pedig ugyanez időben azt mondja róla: „Ő már most első a fiatalág közt, s remélem, nem sokára első fog lenni az államban is.“²

Valóban minden nagy jövőt látszék ígérni Brutusnak. Róma legfényesb házainak egyikéből származott, Catónak unokaöcsese, Cassius és Lepidusnak sógora, nőül vette Appius

¹ *Ad Att.*, VI, I. — ² *Ad fam.*, III, 11.

Claudius egyik leányát, a másik már Pompejus idősb fiának volt felesége. Ez összeköttetések által minden oldalról a legbefolyásosabb családokkal állott közeli viszonyban; de jelleme és egyéni tulajdonai még jobban kiemelték őt a sokaságból, mint születése. Ifjúsága rideg vala: a bölcsestet tanulmányozá, nem műkedvelésből, mint a szellem egyik leghasznosb gyakorlatát, hanem mint valódi bölc, ki alkalmazni akarta magára e tudomány szabályait. Athénből nagy hírnevével tért vissza a bölcsestnek, mely hírét tisztességes és szabályzott élete még inkább emelé. A bámulat, melyet erénye okozott, megkésztetődött annak szemében, ki elgondolta, hogy ez erény mily környezetben született vala, s mily förtelmes példák ellen kellett küzdenie. Brutus anyja Servilia Caesar leghesebb szerelmének volt egyik tárgya, sőt talán első szerelme. Ez asszony mindig nagy hatalmat gyakorolt Caesar fölött, s ezt arra használta föl, hogy Pharsalus után meggazdagodjék, magának adatván a legyőzöttek javait. Mikor aztán megvénült, s már érezte, hogy a hatalmas dictator kisíklík kezei közöl, hogy továbbra is uralma alatt tartassa, mint mondják, elősegíté Caesarnak szerelmi viszonyát egyik leányával, Cassius nejével. Az a másik, kit Lepidus vett nőül, szintén nem állott jobb hírben, s Cicero erre vonatkozva beszél egy furesz történetet. Egy fiatal római uras, C. Veditus, nagy kísérettel utazván Ciliciában, kényelmesebbnek látta úti készleteinek egy részét egyik vendégbarátjánál hagyni. Ez, szerencsétlenségre, meghalt, s a törvényszék, mint egyebet, úgy utazónk málháit is lepecsételte, s ez alkalommal először is őt híres dámának, köztük Brutus nővérének, arczképeire akadtak. „Meg kell vallani — mondja Cicero, ki egy élczes megjegyzésre ily kedvezőleg kínálkozó alkalmat világért sem szalasztott volna el —, hogy mind testvére, mind férje nagyon megérdemlik nevöket. A testvér

nagyon ostoba (*brutus*), hogy nem vesz észre semmit, és a férj nagyon kedves (*lepidus*), hogy mindent zúgolódás nélkül el tud tűrni.“¹ Íme ilyen volt Brutus családja. A mi barátait illeti, arról nem szükséges bővebben szólnunk. Tudjuk, hogyan élt akkor Róma gazdagabb ifjúsága, s milyenek voltak a Caeliusok, Curiók, Dolabellák. Ezek kicsapongásainak közepéből Brutus rideg becsületessége, ügybuzgósága, gyönyöröket megvető jelleme, a tanulmányozáshoz való vonzalma, melyről halvány és komoly arcza tanúskodott, előnyösen tűnt ki az ellentétnél fogva. S valóban mindenkinek szeme e méltóságteljes fiatal emberre volt szögezve, ki oly kevésbé hasonlított a többiekhez. A ki hozzá közeledett, nem tudott magától elhárítani egy érzelmet, mely oly rosszúl látszék korával öszhangzani: lénye önkénytelen tiszteletet parancsolt. Még azok is, kik nála idősbek és főbbvalói valának, még Cicero és Caesar is minden dicsőségök daczára, és Antonius, ki oly kevésbé hasonlított hozzá, a másik párt emberei, ellenségei, — mind nem tudtak megmenekülni személyiségének e hatása alól. De a mi még meglepőbb: e hatás túlélte vala őt. Épen úgy érezték azt az emberek az ő emlékével, mint személyével szemközt; életében s haltában egyaránt hódolatot parancsolt. A császárság hivatalos történetírói, Dio, ki oly gonoszúl bánt el Ciceróval, s Vellejus, Tiberius hízelgő udvaroncza, mindnyájan becsülték Brutust. Úgy látszik, hogy a politikai ellenszenv, a hízelgés vágya, a pártok bántalmazása, e komor ridegségű alak előtt mind lefegyverezve érezték magukat.

De nem csak tisztelték, szerették is őt. Pedig e két érzelem nem mindig jár együtt. Aristoteles tiltja, hogy a költő a drámában minden tekintetben tökélyes hősöket sze-

¹ *Ad Att.*, VI, I.

repeltesen, mert az ilyenek, meglehet, nem költenék föl a közönség érdeklődését maguk iránt. Némileg úgy áll a dolog az életben is, mint a színházban; valami ösztönszerű tartózkodás távolít el bennünket a kifogástalan jellemektől, s mivel rendesen a közös gyöngeségek azok, melyek bennünket egymáshoz közelebb hoznak, nem igen érzünk vonzalmat az olyan iránt, kinek gyöngéi nincsenek s megelégszünk az-
zal, hogy távolról bámúljuk a tökélyt. S mégis Brutust illetőleg nem lehetett ezt állítani, s Cicero igazán elmondhatta róla egyik művében, melyet hozzá intéz: „Kit becsültek és szerettek valaha jobban, mint téged?“¹ Ennek az oka pedig voltaképen abban rejlik, hogy az a gyöngesség nélkül való ember gyöngé volt azok iránt, kiket szeretett. Anyja és nővérei nagy befolyást gyakoroltak rá, s nem egy hibát követtek el vele. Sok barátja volt, kiknek szavára, mint szemére hányja Cicero, nagyon is hallgatott; becsületes emberek, de a kik a politika kérdéseihez mit sem értettek; azonban Brutus oly gyöngédséggel ragaszkodott hozzájuk, hogy tőlük menekülni nem birt. Philippinél utolsó fájdalma az volt, midőn Flaviusnak, a műszaki csapatok parancsnokának, s Labeónak, ki alvezére vala, halálukról értesült; megfélekedett magáról is, hogy azokat sirassa. Halála előtti utolsó szavaiban boldognak mondá magát azért, mert egy barátja sem árulta el; ez a hűség, mely akkor oly ritka volt, vigasztalta végső pillanatait. Még legiói is, bár részben Caesar régi katonáiból állottak, s bár szigorúan bánt velök, megbüntetvén a martalócz- és hátul csatangoló katonákat, — legiói is szerették s hívek maradtak hozzá. Végre Róma népe is, mely általában ellensége vala az ő általa védett ügynek, többször tanúsított iránta rokonszenvet. Midőn Octavius a haza ellenei-

¹ *Orat.*, 10.

nek nyilatkoztatta Caesar gyilkosait, s Brutus nevét is hallották a szószerkről lehangzani, mindenki elszomorodva csüggeszté le fejét, s közepéből a megrémült tanácsnak, mely előre érzé a száműzetések kezdetét, egy bátor hang merészelte kimondani, hogy ő soha sem itélné el Brutust.

E büvöletnek Cicero is épügy alá volt vetve, mint mások; de nem minden ellenkezés nélkül történt ez. Brutushoz való bátorsága tele volt zavar- és viharral, s meggyőződésök egyenlősége daczára elég sokszor tört ki köztük ingerült vitatkozás. Meghasonlásuk jellemök különbségéből magyarázható ki. Soha két barát nem hasonlított kevésbbé egymáshoz. Nem lehet embert képzelni, ki jobban a társaság számára lett volna teremtvé, mint Cicero; minden tulajdonságot bevitt oda magával, a mi szükséges, hogy valaki sikert arasson: nagy hajlékonyságot véleményeiben, sok türelmet mások iránt, elég könnyűvérűséget, s azt a tehetséget, melynél fogva könnyen tudott forgolódni minden párt közt, végre némi természetes simúlékonytságot, mely mindent megérthetővé, s majdnem mindent elfogadhatóvá is tett rá nézve. Bár eléggé silány verseket írt, mégis költői erű ember volt; a benyomások iránt kiváló fogékonysággal, ingerlékeny érzelmességgel, ruganyos és gyors szellemmel vala megáldva, mely gyorsan megfogta, de hamar is elbocsátá az eszméket, s egyik szélsőségből a másikba ugrott át. Egy fontos határozatra sem szánta el magát, hogy másnap már meg ne bánta volna. Valahányszor egy párthoz csatlakozott, mindenkor csak eleinte volt tevékeny és eltökélt, s lassanként mind jobban-jobban meglanyhúlt. Brutus ellenben nem dicsekedhetett gyors észszel; rendesen minden vállalat kezdetén habozott s nem tudta magát rögtön elhatározni. Komoly és lassú levén, minden dologban fokenként haladt előre; de ha egyszer eltökélte magát, akkor úgy bezárkózott eszméjébe, hogy abból semmi

sem vehette ki; abba vonúlt egészen vissza, abba öszpontosult, gondolkozás által lelkesült és égett azért, s utóljára semmi egyébbe nem hallgatott, csupán hajthatlan logikájára, mely amaz eszme megvalósítására ösztönte. Azon jellemek közül való volt ő, melyekről Saint-Simon mondja, hogy öröngő következetességgel haladnak útjokon. Makacssága képezte erejét, s Caesar jól ismerte őt, midőn azt mondá róla: „Mindazt, a mit akar, erősen akarja“.¹

Két oly barát, kik ily kevésbé hasonlítottak egymáshoz, természetesen minden alkalommal összeütközésbe jött. Első meghasonlásuk irodalmi volt. Szokásos vala akkor a törvényszéknél egy-egy fontosabb jogügyet több szónok közt osztani meg; mindegyik azt a részt vállalta magára, mely tehetségével jobban egyezett. Cicero, kénytelen lévén gyakran megjelenni a bírák előtt, barátai és tanítványai kíséretében

¹ *Ad Att.*, XIV, 1. — A Campana-muzeumban volt látható Brutusnak egy igen érdekes szobra. A művész, kitől az származik, épen nem igyekezett a mintát eszményíteni, s úgy látszik, hogy csak a teljes valóság föltüntetésére törekedett. Brutust azonban föl lehet benne ismerni. Ez alacsony homlok, az erősen kiálló arczesontok korlátolt szellemet, és makacs jellemet árúlnak el. Arczának lázas és beteg kinézése van; egyszerre fiatal is vén is, mint azoknál szokott lenni, kiknek tulajdonképi ifjúságuk nem vala. Észlelhető rajta főleg valami sajátságos szomorúság, mint oly embernél, ki egy nagy és végzettszerű rendeltetés súlya alatt görnyed. Brutusnak a capitoliumi muzeumban őrzött szép mellszobrán az arcz teltebb és szebb. A szelídség és szomorúság ezen is ki van fejezve; de a beteges kinézés eltűnt. A vonások itt teljesen hasonlóak azokhoz, melyek azon híres emlékpénzen láthatók, mely Brutus utolsó éveiben veretett, s mely hátlapján egy phrygiai sapkát mutat két tör közt, ama fenyegető szavakkal: *Idus martiae*. Michel Angelo kezdett meg egy Brutus-mellszobrot, melynek csudálatos szép terve Florenzben látható. Ez nem csak képzeleti alakítás leendett, sőt inkább látszik, hogy Brutus régi képeit tanulmányozta a művész, eszményítvén azokat.

jött oda, s teendőinek egy részét azok közt osztotta föl, hogy az egésznek eleget tehessen. Gyakran csak a zárbeszédet *pl. ut* *profect* (*peroratio*) tartotta fön magának, hol bőséges és fölbuzdult ékesszólását kedvére gyakorolhatá; a többit pedig amazokra hagyta. Így esett, hogy barátságuk kezdetén Brutus is szónokolt az ő oldala mellett és vezetése alatt. Mindamellett is Brutus nem tartozott az ő iskolájához; mint Demosthenes rajongó tisztelője, kinek szobrát ősei közé állította, az attikaiak tanulmányozásában növekedvén föl, azok nemes nyugalma és velős tömörségét igyekezett visszaadni. Tacitus azt mondja, hogy e törekvése nem volt mindig szerencsés; kerülni akarván a díszet és a pathost, bágyadt és hideg maradt; nagyon hajhászván a szabatoságot és erőt, szárazzá és mesterkéltté vált. Cicero ellenszenvvel viseltetett e hibák iránt; különben is ez ékesszólásban, mely követőkre talált, a saját magáénak bírálatát látván, minden módon igyekezett Brutust megtéríteni; de nem ért célra benne. s e pontban soha sem jutottak megegyezésre. Caesar halála után, midőn egészen más dolog forgott szóban, mint irodalmi vitatkozás, elküldte hozzá Brutus azon beszédét, melyet a capitoliumon tartott, s kérte, hogy igazítsa ki azt. Cicero óvakodott valami igazítást tenni rajta; sokkal jobban ismerte ő tapasztalásból az írók önszeretetét, hogy sem meg akarta volna sérteni Brutust azzal, hogy jobban tud valamit, mint az. A beszéd különben nagyon tetszett neki, s azt írta Atticusnak, hogy gondolni sem lehet szebbet és jobban írottat. „Mindamellett is, teszi hozzá, ha én irom, több szenvedélyt öntöttem volna bele.“¹ Brutusban bizonyára nem hiányzott a szenvedély, de olyan vala az, mint valami titkos és féken tartott tűz, mely csak a legközelebb állókkal érezteti mele-

¹ *Ad Att.*, XV, 1, B.

gét; nem szerette ő a megrázó hatás azon eszközeit, azt a lángoló pathoszt alkalmazni, mely nélkül pedig senki sem ragadja el a tömegeket.

Nem volt tehát ő hű tanítványa Cicerónak, sőt hozzá tehetjük, hogy még tetszős barát sem vala rá nézve. Hiányzott magaviseletében a simülékonyosság; hangja mindig kemény és heves vala. Ismeretségek kezdetén Cicero, ki hozzá volt szokva, hogy a legmagasabb állású egyének is tisztelettel bánjanak vele, fanyarnak és döllyfösnek találta e fiatal ember leveleit, és sértve érezte magát azok által. De más kifogást is tett ellene. Ismerjük a nagy consul ingerlékeny, gyanakvó, követelő hiúságát; tudjuk, mennyire szerette a magasztalást; maga magának is bőkezűleg osztogatta azt, megvárta másoktól is; s ha megadni késtek, nem restelte követelni se. Barátai rendszeren kedveztek e naiv gyöngeségnek, s nem várták be, hogy maga hívja föl őket a dicsőítésre. Egyedül Brutus nem hajlott meg; ő tüntetőleg kedvelte az őszinteséget, s kimélet nélkül kimondta, a mi szívéen feküdt. Panaszkodik is rá Cicero gyakran, hogy kunyorálni kell dicséreteért; sőt egyszer komolyan is megharagudott rá. Híres consulsága volt szóban; s azon tanácskozás, melynek következtében Lentulus és Catilina czinkostársai kivégeztettek. Ez volt Cicero életének legelszántabb ténye, melyre méltán büszkélkedett, mivel száműzetéssel fizette azt meg. Brutus egy beszédében, melyet e nap jelentősége fölött tartott, Cicerónak abban való érdemét, saját nagybátyja Cato javára, kisebbítette. Azt emelte ki csupán, hogy Cicero fődözte föl az összeesküvést, annak megemlítése nélkül, hogy meg is büntette azt, s megelégedett azzal, hogy *derék consulnak* nevezte őt. „Mily sovány dicséret! mondá boszúsan Cicero, azt hinné az ember, hogy ellenségétől származik.“¹ De az effélék csak az önsze-

¹ *Ad Att.*, XII, 21.

retet csekély meghasonlásai voltak, melyeket könnyen lehetett meggyógyítani; de elmondunk egy komolyabb ellenkezést, mely megérdemli, hogy mellette megállapodjunk, mivel sok anyagot nyújt a gondolkozásra e korszakbeli római társadalom fölött.

A 702. évben, azaz kevés idővel azután, hogy Brutussal való összeköttetése megkezdődött, Ciliciába utazott Cicero, mint proconsul. Ő nem kereste e tiszti állást, mert jól ismerte a nehézségeket, melyekkel abban találkozni fog. Elutazott oda, elhatározva magát, hogy kötelességét teljesíteni fogja, s nem tudta azt teljesíteni a nélkül, hogy egyrésről pártfogóit a patriciusokat, más résről pártfogoltjait és védenczeit, a lovagokat magára ne zúdítsa. Valóban, patriciusok és lovagok, rendesen ellenségei egymásnak, ritka egyértelműséggel egyeztek meg a tartományok kizsarolásában. A lovagok, mint az állami adók bérlői, nem törődtek egyébbel, csak hogy öt év alatt, meddig rendesen a bérlet tartott, meggazdagodjanak. Meg is követelték irgalmatlanul a föld termékeiből a tizedet, az árúktól a huszadot, a kikötőkben a beviteli vámot, az ország belsejében a legelő-díjat, egy szóval mindazon adónemeket, melyeket Róma vetett a hódított népekre. Pénzvágyuk nem kímélt semmit; Titus Livius mondja róluk eme szörnyű szavakat: „A hová egy publicanus bemegy, ott nincs többé senkire nézve sem igazság, sem szabadság.“¹ Nagyon nehéz volt a szerencsétlen városoknak jóltartani e szívtelen pénzembereket; a hatósági pénztárak, rosztul kezelve az ügyetlen hivatalnokok, vagy meglopva a becsstelenek által, majdnem mindenütt üresek voltak. Pénzt pedig minden áron szerezni kellett. Úgy de kitől kérhettek azt, ha nem a római bankároktól, kik egy

¹ Liv. XLV, 18.

század óta az egész világnak bankáiraivá lettek? Ezekhez fordultak tehát. Némelyek ezek közül elég gazdagok valának ahhoz, hogy magánvagyonukból kölcsönözhettek városoknak, vagy idegen uralkodóknak, mint az a Rabirius Postumus, kit Cicero védelmezett volt a törvény előtt, s ki az egyiptomi királynak kölcsönözte a szükséges pénzt, hogy ez visszaszerezze országát. Mások, hogy kevesebbet kockáztassanak, pénzügyi társaságokat alkottak, a melyekbe a leghíresebb rómaiak is befektették tőkéiket. Így volt érdekelve Pompejus jelentékeny összeg erejéig egy résznyereséges társulatban, melyet a puteolii Cluvius alapított. Mindezek a hitelezők, akár magánszemélyek, akár társulatok, lovagok vagy patriciusok, nem igen csináltak lelkiismereti dolgot az üzérkedésből, s roppant kamatra adták ki pénzüket, rendszeren 4 vagy 5 százalékra havonként. A nehézség rájuk nézve abban állt, hogy be tudják hajtani kikölcsönzött pénzüket. Mivel csak teljesen tönkre jutott emberek fogadtak el ily kemény föltételeket, az így nagy kamatra kölcsön adott pénz mindig veszélyeztetve volt. Midőn a lejárat megérkezett, a szegény város még kevésbbé volt oly állapotban, hogy fizethessen, mint előbb; ezerféle kifogást tett, kijelentette, hogy a tanácsnál emel panaszt, mit azzal kezdett meg, hogy a proconsulhoz folyamodott oltalomért. Szerencsétlenségre a proconsul többnyire czinkostársa volt éppen az ő szorongatóinak, s részesült azok nyereségében. Akkor a hitelezők, kik biztosítva valának a proconsul segélyéről, mivel jól megfizették, elküldtek a tartományba egy szabadost, vagy egy üzletembert, ki őket képviselje. A proconsul, hivatalos hatalmát rendelkezésére bocsátván a magánosok érdekeinek, ezt a megbízott embert hadsegédi czímmel ruházta föl, néhány katonát adott mellé s teljhatalommal látta el; s a fizetni nem tudó város, ha hamarjában valami kielégítő egyességre

nem tudott lépni, teljes béke idején ki volt téve az ostrom iszonyainak és a hivatalos kiraboltatásnak. Az oly proconsul, ki vonakodott az ily visszaéléshez segédkezet nyújtani, s a ki, Cicero kifejezése szerint, meg akarta menteni a tartományokat a haláltól, természetesen mindazok haragját magára vonta, kik épen a tartományok halálából éltek. A lovagok, s a nagy urak, kik nem kapták meg kölcsönadott pénzüket, halálos ellenségei lettek. Igaz, hogy kárpótlásul számára megmaradt a tartományok hálája, de ez nem sokat érő kárpótlás volt. Ismert dolog, hogy a keleti országokban, „melyek a hosszan tartó szolgaság által undorító hízélgéshez voltak szokva”,¹ épen azok a kormányzók részesültek legtöbb hódolatban, s azoknak emeltek legtöbb szobrot, kik a legnagyobb rablók valának, mert ezektől féltek legjobban. Cicero előde egészen tönkre tette Ciliciát: szándékoztak is tiszteletére egy templomot építeni. A becsületes kormányzónak, ha egy-egy ilyen találkozott, sok nehézségekkel kellett megküzdenni. Cicero becsülettel felelt meg kötelességének; ritkán volt a római köztársaság alatt oly jól kormányzott tartomány, mint az övé; de nem is vitt ő haza egyebet, mint némi elismerést, kevés pénzt, sok ellenséget; s kevésbe múlt, hogy Brutussal is meghasonlásba jöjön.

Brutus, ki hinné? részt vett az ily üzérkedésekben. Pénzt kölcsönzött Ariobarzanesnek, Armenia királyának, azon kis fejedelmek egyikének, kiket Róma kegyelemből élni engedett, úgyszintén Salamis Cyprus-szigetbeli városnak is. Midőn Cicero tartományába utazott, e két ügyet nagyon szívére kötötte neki Atticus, ki, mint tudjuk, maga sem vetette meg az efféle nyerészkedést. Azonban Brutus rosztul helyezte el tőkéit, s Cicero nem birta behajtani. Ariobarza-

¹ Cie., *ad Quint.*, I, 1.

nesnek sok hitelezője vala, s nem fizette ki egyiket se. „Nem ismerek, mondá Cicero, e királynál szegényebbet, s nyomorultabbat, mint ez a királyság.“¹ Mit sem lehetett tőle kicsikarni. A mi a salamisi ügyet illeti, ez mindjárt eléinte komolyabb volt. Brutus nem merte kezdetben bevallani, hogy egyenesen ő van érdekelve a dologban, oly óriási nagy volt a kamat, s oly botrányosak az előzmények. Egy bizonyos Scaptius, Brutus barátja, kölesönzött Salamis lakosainak egy tekintélyes összeget négy száztólira havonként. Mivel azok nem tudták visszafizetni, ő, szokás szerint, Ap-piustól, Cicero elődjétől, egy csapat lovasságot kapott, mely-lyel a salamisi tanácsot oly szoros ostromzár alatt tartotta, hogy öt tanácsnok éhen vezett el. Cicero, értesülvén ez eljárásról, nagyon fölbőszült, és sietett visszahívni a katoná-
kat, kiket oly rossz czélra használtak vala föl. Még mind-
eddig azt hitte, hogy csak Brutus valamelyik pártfogoltjá-
nak tesz kárt; azonban a mint az ügy rosszabb fordulatot
vett, Brutus mind jobban-jobban leleplezte magát, hogy
Cicero annál nagyobb készséget tanúsítson a dolog elintézésé-
ben. Midőn aztán látta, hogy nem lehet többé reménye
pénzét nagy levonás nélkül visszakapni, teljes haragban tört
ki, s rá szánta magát annak kijelentésére, hogy Scaptius
csak egy fölvett név, s hogy ő maga a salamisiak igazi
hitelezője.

Mindenki osztolni fog a csudálkozásban, mely Cicerót
elfogta, midőn ezt megtudá; oly kirívó ellentétben látszott
állani Brutus eljárása jellemével. Önzetlensége és igazságos-
sága bizonyosan nem vonható kétségbe. Nehány évvel azelőtt
Cato fényes elismerést tanúsított e tulajdonai iránt, midőn
nem tudván kiben bízni, mert még ő körötte is oly ritka

¹ *Ad Att.*, VI, 1.

volt a becsületes ember, őt bízta meg azzal, hogy vegye át és vigye Rómába Cyprus királyának kincseit. Biztosak lehetünk hát felőle, hogy ha Brutus így viselte magát a salamisaiak iránt, azért tette azt, mert jogosítva hitte magát arra. Követte a többiek példáját, s engedett egy oly előítéletnek, mely általánosan el volt körülte terjedve. Ez időszakban még a rómaiak a tartományokat meghódított országoknak tekintették. Leigáztatásuk óta nagyon kevés idő folyt még le, hogy sem leveretésök emléke elenyészhetett volna. Föltehető volt, hogy függetlenségöket nem feledték még el, a mi a rómaiakat bizalmatlanságra kényszerítette. Erre minden esetben ügyeltek, s mindig fölfegyverezték magukat ellenök azon rettenetes hadi joggal, mely ellen az ó-korban senki sem tiltakozott. A legyőzött minden javai a győzöt illetvén, nem hogy vádolták volna magukat, ha elvettek azoktól valamit, sőt inkább azt hitték, hogy azoknak ajándékozzák mindazt, mit tőlük nem raboltak el, s a győző talán nemeslelkűnek is vallotta magát szíve mélyében, ha a legyőzöttnak hagyott valamit. Úgy nézték tehát a tartományokat, mint a római nép uradalmait és tulajdonát (*praedia, agri fructuarii populi Romani*), s ehez képest bántak velök. Ha kímélettel viselkedtek is irántok, ez nem szánalomból, vagy jóakaratból történt, hanem eszélyességből, utánozván mintegy a jó gazdát, ki nagyon óvakodik kimeríteni földjeit az által, hogy egyszerre igen sokat követelne tőlük. Ez az értelme azon törvényeknek, melyek a köztársaság alatt a tartományok védelme céljából hozattak; kisebb része volt azokban az emberieségnek, mint a jól fölfogott érdeknek, mely a jelenben tartózkodást parancsolván magára, a jövőt kíméli. Világos, hogy Brutus teljesen e szempontból tekintette a győző jogait és a legyőzött helyzetét. S itt érintjük e becsületes, de szűklátókörű ember egyik legnagyobb gyöngeségét. A római aris-

tocratia önző nézeteiben növekedve föl, nem bírt se elég széles, se eléggé emelkedett látkörrel, hogy fölfedezze annak jogtalanságait; vonakodás nélkül haladt azzal mindaddig, míg természetes szelídsége és emberiensége fölül nem kerekedett nevelése és pártja hagyományainak emlékezetén. Az a mód, mely szerint magát az általa kormányzott tartományokban viselte, mutatja, hogy élete folytonos harc volt természetes becsületessége és a kényszerítő előítéletek közt. Miután uzsoráskodása által megrontotta a salamisiaikat, az alpokon-inneni Galliát kormányozá oly önzetlenséggel, mely becsületére válik; s míg Cyprus szigetén átkozták, Milanóban még Augustus korában is áldották jótékony kormányzásának emlékezetét. Ugyanez ellentéttel találkozunk utolsó hadjáratában is; sírt fájdalmában, midőn látta, hogy Xanthus lakói ellenszegülnek városuk lerontatásának, s Philippi előestéjén megígérte katonáinak, hogy Thessalonica és Lacedaemon kifosztását megengedi. Ez az egyedüli súlyos hiba, melyet Plutarchus az ő egész életében kárhoztatandónak talál; egy makacs előítélet fölébredése volt ez, melytől lelki nemessége mellett sem tudott menekülni, s mely bizonyítja, hogy mily nagy uralmat gyakorolt fölötte mindvégig az a társaság, melybe születése által helyezték.

Ez előítéletnek azonban akkor sem minden ember hódolt. Cicero, ki új-emberlétére könnyebben tudott védekezni a hagyományok zsarnoksága ellen, mindig több emberienséget tanúsított a tartományok iránt, s kárhoztatta azok botrányos kizsároltatását. Testvéréhez írott egyik levelében hangosan kijelenté azt az egészen új elvet,¹ hogy a tartományokat nem kizárólag a római nép érdekében kell kormányozni, hanem saját érdekek szerint is, s oly módon, hogy a lehető legna-

¹ *Ad Quint.*, I, 1.

7 *hominis*

gyobb boldogságot és jólétet kell megszerezni számukra. Ezt kísérlette ő meg Ciliciában, s ezért bántotta őt Brutus eljárása. Vissza is utasította kereken azt a fölszólítást, hogy nyújtson ez ügyben segédkezet, bár Atticus, kinek lelkiismerete sokkal alkalmazkodóbb vala, melegen kérte őt arra. „Sajnálom, válaszolta neki, hogy nem tehetek Brutus tetszésére; s még jobban sajnálom, hogy őt oly különbözőnek találom attól az eszményképtől, melyet felőle magamnak alkoték.”¹ — „Ha elítél engem, mondá másutt, akkor nem óhajtok hozzá hasonló barátokat. Biztos vagyok legalább abban, hogy nagybátyja Cato nem fog kárhoztatni.”²

E szavak keserűen hangzottak, s a két férfi barátsága bizonyosan sokat gyöngült volna e meghasonlás miatt, ha a bekövetkező súlyos idők ismét közelebb nem hozzák őket egymáshoz. Alig tért vissza Cicero Italiába, midőn a régóta előre látott polgárháború kitört. A magán viszálykodásnak el kellett tűnni e nagy bonyodalommal szemközt. Különben is Cicero és Brutus ekkor sajátságos módon találkoztak egy közös érzelemben. Mindketten Pompejus táborába mentek, de mindketten vonzalom és kedv nélkül tették azt, csak mint áldozatot, melyet a kötelesség követelt tőlük. Brutus szerette Caesart, ki iránta minden alkalommal atyai ragaszkodást tanúsított, s még hozzá Pompejust gyűlölte is. Azon kívül, hogy ennek nagyképű hiúsága nem tetszhetett neki, nem tudta Pompejusnak megbocsátani atyja halálát, ki a Sulla-féle polgárháborúk alatt öletett meg. Mindamellett is a közös veszélyben elfeledte vonzalmát és gyűlöletét, elment Thessaliába, hol már a consulok és a tanács együtt valának. Tudjuk, hogy Pompejus táborában buzgalma által tűnt ki;³ de mégis sok oly dolog történt ott, mely őt sértette, s kétségtelenül be-

¹ *Ad Att.*, VI, 1. — ² *Ad Att.*, V, 21. — ³ *Ad Att.*, XI, 4.

látta, hogy sok személyes harag és dícsvágy vegyült össze a szabadság ügyével, pedig ő egyedül ezt az egyet akarta védelmezni. Ez idegenítette el barátját Cicerót, és sógorát Cassiust is; s ez a két utóbbi, boszankodva azon őrvjögő emberekre, kik Pompejust környezék, elhatározta, hogy a háborút nem fogják a végsőig folytatni, mint a többiek akarták. „Még emlékszem, írta Cicero később Cassiusnak, azon bizalmas beszélgetésekre, melyekben hosszú tanácskozások után azon határozatra jutottunk, hogy ha nem is az ügy jogosságát, de legalább saját magunktartását egyetlen csata kimeneteléhez fogjuk kötni.“¹ Nem tudjuk, vajon Brutus részt vett-e a két jó barát e beszélgetéseiben; annyi bizonyos, hogy mindhárman egyenlő magatartást követtek vala. A pharsalusi csata után következő napon Cicero nem fogadta el a köztársasági hadsereg maradványainak vezetését; Cassius sietve átadta Caesarnak a hajóhadat, mely fölött parancsnokolt; a mi Brutust illeti, ő bátor emberként viselte magát a csatában, de a harc bevégezte után úgy vélekedett, hogy eleget tett kötelességének, s a győző szolgálatára ajánlotta föl magát, ki őt örömmel fogadta, félre vezette, kérdezősködött, s végre nyert is tőle némi fölvilágosítást Pompejus visszavonulása felől. E találkozás után Brutus egészen meg volt nyerve; nemesak hogy nem csatlakozott a köztársaságiakhoz, kik Afrikában folytatták a harcot, hanem kísérte is Caesart egyiptomi és ázsiai hódító útjára.

II.

Harminezhét éves volt Brutus a pharsalusi csata idejében. Ez vala a rómaiaknál az az életkor, midőn a politikai

¹ *Ad fam.*, XV, 15.

tevékenység kezdődni szokott. Rendesen akkor lett valaki quaestor, vagy aedilis; kilátása nyílt a praetorság- és a consulságra, s ha emberül viaskodott a forumon, vagy a tanácsházban, meg is szerezte azokhoz magának a jogcímét. Minden fiatal embernek, midőn a politikai pályára lépett, leghőbb vágya volt e nagy méltóságokat azon korban nyerni el, mikor a törvény megengedte, a praetorságot negyven, a consulságot negyvenhárom éves korban; és nem volt nagyobb dicsőség, mint ha elmondhatta valaki: „Én mindjárt akkor lettem praetorrá, vagy consullá, midőn jogom volt azzá lehetnem (*meo anno*).“ Ha aztán az ilyennek, consulsága alatt, kedvezett a sors, s valami jelentékeny háború alkalmat adott rá, hogy ötezer ellenséget leterítsen, akkor diadalmenetet tartott, s többé mi kívánni-valója sem maradt hátra.

Kétségtelen, hogy Brutus is ép úgy táplálta e reményeket, mint mások, s bizonyos, hogy születése és tehetségei meg is engedték volna mindezeknek valósítását. De Pharsalus megdöntötte minden terveit. A méltóságoktól nem volt elzárva, mert hiszen ő barátja vala épen annak, ki azokat osztogató; csak hogy e méltóságok most már csupán üres címek valának, mióta egy ember minden valódi hatalmat magához ragadott. Ez ember egyedül akart úr lenni és senkinek nem engedte, hogy vele a köztekintélyben osztozkodjék. „Még barátait sem hallgatja meg, mondá Cicero, s egyedül magától kér tanácsot.“¹ A többiekre nézve politikai élet nem létezett többé. Még azok is tehát, kik az új kormány alatt hivataloskodtak, gyakran leszorítva érezték magukat a működés teréről, főleg a megelőző évek heves izgalmai után. Az isten, mint Virgilius mondá, pihenést engedett mindkinek. Brutus arra használta föl e pihenő időt, hogy visszatért ifjúkori tanulmányaihoz, melyeket inkább csak félbe

¹ *Ad fam.*, IV, 9.

szakított, mint abba hagyott vala. E visszatéréssel még szorosabban közeledett Ciceróhoz.

Nem is felejtette őt el soha. Mialatt Caesart Ázsiába kíserte, értesült arról, hogy barátja Brundisiumba visszavonulván, ott sokat szenved egyrésről a Caesar-pártiak fenyegetéseitől, kik nem bocsátották meg neki, hogy Pharsalushoz ment, másrésről a Pompejus-pártiak haragjától, kik vádolták a miatt, hogy oly hamar visszajött. E kárhóztató megtámadások nagyon lesújtották Cicerót, ki különben is, mint tudjuk, nem sok erélylyel dicsekedhetett. Brutus bátorító levelet írt hozzá. „Oly tetteket vittél te véghez, mondá, melyek hallgatásod daczára is beszélnek rólad, melyek halálod után is élni fognak, s melyek, ha az állam meg lesz mentve, az állam megmentése által, ha elvész, veszedelme által, kedvezőleg fognak tanúskodni mindenkor a te politikai tevékenységed mellett.“¹ Azt mondja Cicero, hogy e levél elolvasása után úgy tetszett neki, mintha egy hosszú betegségből lábada föl, s szemei újra meglátnák a napvilágot. Midőn Brutus visszatért Rómába, összeköttetésök még szorosabbá vált. Minél obban megismerték, annál többre becsülték egymást. Cicero, kinek képzelme oly élénk, szíve, hatvan éves kora mellett is, oly fiatal vala, egészen bele szeretett Brutusba. Szakadatlan közlekedése ez oly érdekes szellemű s oly egyenes lelkű emberrel, föléleszté s megifjítá tehetségeit. Ama szép műveiben, melyeket ekkor kiadott, s melyek gyorsan következtek egymás után, Brutus mindig nagy helyet foglal el. Látszik, hogy szíve tele van vele, lehető legtöbbet beszél róla, nem fárad el magasztalásában, mindenekfölött annak tetszésére vágyik; azt lehetne mondani, hogy Brutus dicséretein és barátságán kívül nem törődik egyébbel.

¹ Cie., *Brut.*, 96.

Főleg a bölesészet tanulmányozása hozta őket össze. Mindketten szerették és művelték ezt ifjúságuktól fogva; úgy látszik, hogy mindketten még jobban megszerették, s még nagyobb hévvel művelték azt, mióta az egyeduralom eltávolította őket a közügyektől. Cicero, nem tudván megszokni a tétlenséget, minden tevékenységét arra fordította. „Görögország vénül, mondá barátai és tanítványainak; ragadjuk el tőle a bölesészeti dicsőséget.“¹ S ő maga látott munkához először. Kezdetben tapogatózott egy darab ideig, s nem tudta azonnal megtalálni azt a bölesészeti rendszert, mely honfiainak szája szerinti lenne. Egy pillanatig kísértetbe jött a metaphysica finom kérdései felé irányozni figyelmüket, a mi azonban a rómaiak gyakorlati, egészséges eszével ellenkezett. Lefordította a *Timaiost*, azaz Plato leghomályosabb bölesészeti művét; észrevette azonban csakhamar, hogy tévedett, és sietve hagyta el ez utat, melyen egészen egyedül járt. A *Tusculanae disputationes*-ben visszatér az alkalmazott erkölcsstan kérdéseihez, honnan nem is távozik el többé. Az indulatok különféle jellege, az erény sajátzerű természete, a kötelességek fokozatai, mindazon problémák, melyeket egy jóra való ember föl szokott tenni magának az életben, főleg az, mely előtt gyakran meghátrál az ész, de a mely mindig újra meg újra szörnyű megátalkodottsággal lép elő, s némely pillanatokban még a leganyagiasabb és legföldiesebb lelkeket is megzavarja, t. i. a halál utáni jövő kérdése, — íme ezeket tanulmányozza ő dialektikai szörszálhasogatás, s iskolai előítélet és rendszerhez való ragaszkodás nélkül, s kevésbbé törődve azzal, hogy új eszméket találjon föl, mint inkább, hogy némileg mindenünnen összeszedje a gyakorlati és okszerű elveket. Ez a római

¹ *Tusc.* II, 2.

bölcsélet jellege, melyről kár volna kicsinylőleg szólni, mivel nagy szerepet játszott a világban, s a görögök bölcseségtudománya, tartalmasabbá s egyszersmind érthetőbbé téve, ez által jutott el a nyugot népeihez. Ez a bölcsészet Pharsalus óta keletkezik, épen úgy, mint az egyeduralom, és sokat köszönhet Caesar diadalának, mely a politikai életet elnyomván, kényszeríté a tudvágyó szellemeket, hogy tevékenységeknek más tápot keressenek. Mindjárt eleinte lelkesedéssel fogadtatott e bölcsélet a szenvedő és tétlenségre kárhoztatott keblek által, s aztán ahhoz képest lett mind-egyre népszerűbb, a mint a kényúr tekintélye nyomasztóbbá vált. Szerencsésnek érezte magát mindenki, ha ama korlátlan uralommal, melyet a hatalom a külső cselekvések fölött gyakorolt, a maga fölötti teljes hatalmat, melyet a bölcsesség szerez meg, állíthatja szembe. Tanúlni, magába zárkózni, annyi volt mint egy oldalról legalább megmenekülni a kényúr zsarnokságától; s midőn az ember magát igyekezett megismerni, úgy látszott, mintha tagítná azt a tért, melyhez amannak hatalma nem férhetett. Fölfogták ezt a császárok, s ezért valának halálos ellenségei azon tudománynak, mely az ő tekintélyöket korlátozni merészelte. A történetírás mellett, mely a szomorú emlékeket fölüjítgató, ez is csakhamar gyanússá vált, s a kettő, mondja Tacitus, kellemetlen név vala a fejedelmek előtt, *ingrata principibus nomina*.

Nem szükséges kimutatnom, hogy a köztársaság vége felé, vagy a császárság alatt keletkezett bölcséleti művek miért birtak sokkal nagyobb fontossággal, mint azok a könyvek, melyeket ugyanily tárgyak fölött ma írunk; sokkal többet mondtak már erről, mint sem hogy vissza kellene még rá térnem.¹ Bizonyos, hogy azon időben, midőn a

¹ Lásd e kérdésről Martha érdekes munkáját: „*Les moralistes sous l'Empire romain*.“

vallás csupán a cultusra szorítkozott, midőn könyvei az alakiságok gyűjteményén s az istenek gyakorlati tiszteletének apróságig menő részletein kívül nem tartalmaztak egyebet s midőn az nem törekedett egyébre, csak hogy híveinek a szertartások szerinti áldozást megtanítsa: akkor egyedül a bölcsészet vala az, mely minden művelt és nyugtalankodó, iránytalanul hánykódó s irányt kereső léleknek megadhatta azt az útmutatást, melyre szükségök volt. Nem szabad tehát feledni, midőn e korszakból egy erkölestani könyvet olvassunk, hogy az nem csak henyélő tudósok számára íratott, hogy a szép fejtegetésekben gyönyört találjanak, hanem azok számára, kikről Lucretius mondja, hogy tapogatózva keresik az élet útját. Lehet mondani, hogy e tanokat gyakorlatba vitték át, hogy ez elméletek ételszabályokká lettek, s hogy, úgy szólván, ez egész erkölestan életet nyert. Vegyük föl például az első *Tusculanát*; ebben azt akarja Cicero bebizonyítani, hogy a halál nem szerencsétlenség. Látszólag mily elcsépeelt dolgok, s mily nehéz nekünk más-kép tekintenünk e szép fejtegetéseket, mint szónoki gyakorlást, vagy iskolai dolgozatot! Pedig nem így van a dolog, s az a nemzedék, melynek számára írva valának, valami egyebet talált azokban. Ez a nép a proscriptiók előestéjén olvasta ama tanokat, hogy általuk aczélozza erőit, s ez olvasmányokból erőt és határozottságot merített, s jobban elkészült azon csapások hordozására, melyek közeledését előre látta. Maga Atticus is, az önző Atticus, ki annyira távol volt attól, hogy életét valakiért kockáztassa, szokatlan erélyt merített azokból. „Mondod, írja hozzá Cicero, hogy az én *Tusculanáim* fölbátorítanak. Örvendek rajta. Nincs hathatós és biztosabb szer a balsors ellen, mint a mit én ajánlok.“¹ Ez a szer a halál vala. Hány ember is vette azt

¹ *Ad Att.*, XV, 2.

igénybe! Soha sehol nem látható hihetetlenebb megvetése az életnek, soha kevesebb félelem a haláltól. Cato óta az öngyilkosság ragályossá, örvongássá vált. A legyőzöttek: Juba, Petreius, Scipio nem ismertek más módot, hogy megmenekülhessenek a győzőtől. Laterensis bánatjában öli meg magát, midőn látja, hogy barátja Lepidus elárulta a köztársaságot; Scapula, midőn Cordovában nem tudott többé ellenállani, máglyát emeltet, s azon égeti meg magát; midőn Decimus Brutus menekülő futásában vonakodik ez eszközt választani, barátja Blasius, szeme előtt öli meg magát, hogy példát adjon neki. Philippinél valódi örvongássá fajul ez. Még azok is, kik megmenekülhetnek vala, nem akarják túlélni bukásukat. Quintilius Varus hivatali díszbe öltözik, s egy rabszolga által szúratja le magát; Labeo maga megássa önnön sírját, s annak szélén vet véget életének; a fiatal Cato, attól félve, hogy megkímélik, elhajtja sisakját, s fönhangon kiáltja nevét; Cassius türelmetlenné lesz s nagyon korán végzi ki magát; Brutus zárja be ezek sorát bámulatosan nyugodt és méltóságos öngyilkossággal. Mily különös és rémítő magyarázat ez a *Tusculánák* mellé, s mennyire nem mondható elcsépelet közhelynek ez egyetemes igazság, melyet annyi bátor ember pecsételt meg szíve vérével!

Ugyanily szellemben tanulmányozandók amaz igen rövid töredékek, melyek Brutus böleseleti munkáiból maradtak ránk. Mindazon általános eszmék, melyek azokban találhatók, nem fognak többé jelentéktelen és tartalmatlan színben tűnni föl, mihelyt meggondoljuk, hogy az a férfi, ki azokat ki-mondá, gyakorlatilag is igyekezett érvényesíteni életében. Brutus íratai közül a leghíresebb, az *erényről*, Ciceróhoz volt intézve, s méltó mindkettőjökhez. Szép mű vala ez, mely főleg azért aratott tetszést, mert mindenki tudta, hogy az

író nagyon meg van győződve mindarról, a mit mond.¹ Seneca utján egy nagyon nevezetes részlet maradt ebből ránk. E részletben azt beszéli el Brutus, hogy ő Mitylenébe ment azon Marcellus látogatására, kinek később Caesar, Cicero kérére, megkegyelmezett. Komoly tanulmányokkal foglalkozva találta Marcellust, úgy mint a ki könnyen megfeledkezett Rómáról és gyönyöreiről, s a csönd és nyugalom között oly boldogságot érzett, milyenről azelőtt nem volt fogalma. „Midőn el kellett hagynom, monda, s midőn láttam, hogy nélküle megyek tovább, úgy tetszett, mintha én volnék az, ki száműzetésbe megyek, és nem Marcellus, ki ott maradt.”² E példából azt a következtetést vonta, hogy nem kell bánkódni a száműzetés miatt, mivel az ember minden erényeit magával viheti. A könyv erkölcsi tanúsága abban áll, hogy a boldog élethez csak önmagára van szüksége az embernek. Ez is elcsépelt hely, ha úgy tetszik; de Brutus, midőn egész életét ez irányelvvel igyekezett összhangzásba hozni, élő igazsággá tette azt. Nem bölcséleti állítmány volt tehát az, melyet ő fejtegetett, hanem életszabály, melyet másoknak ajánlott, és maga is követett. Korán megszokta a magába zárkózottságot, s azt hogy magában találja föl örömeit és fájdalmait. Ebből ered szellemének az a szabadsága, melyet a legsúlyosabb körülmények közt is megőrzött, a külső dolgok iránt tanúsított ama megvetés, melyet minden kortársai megjegyeztek nála, s az a könnyűség, melylyel magát azoktól el tudta szakítani. Pharsalus előestéjén, mialatt mindenki nyugtalan és aggódo állapotban vala, ő csöndesen olvasta Polybiust, s jegyzeteket csinált, várván a csata kezdődésének pillanatát. Martius idusa után, barátainak izgatottsága és ijedelmei közepett, egyedül ő tartotta meg örök derűlsé-

¹ Quint., X, 1. — ² Sen., *Cons. ad Helv.*, 9.

gét, a mi Cicerót nem kevésbé nyugtalanítá. Kiűzetve Rómából, fenyegetve Caesar veteránjaitól, egészen meg tudta magát vigasztalni, így szólván: „Semmi sincs jobb, mint bezárkózni jó cselekedeteink emlékébe, s nem törődni se az eseményekkel, se az emberekkel.“¹ Magát a külvilágtól elszigetelni és magában élni tudni, bizonyára becses tulajdonság egy elmélkedésnek és tanulmányoknak élő emberre nézve: ez az eszmény, melyet egy bölcész maga elé tűzhet; de a tett emberében, a politikusban vajon nem veszélyes hiba-e ugyanaz? Helyes dolog-e nem gondolni mások véleményével, ha az ember kezdeményezésének sikere éppen mások véleményétől függ? Azon ürügy alatt, hogy csak saját lelkiismeretének szavára hallgat s határozottan az után indul, szabad-e nem számolni a körülményekkel, szabad-e vaktában eredménytelen kalandokba elegyedni? Végre, a ki a tömegen kívül akar állni, s annak szenvedélyeitől teljesen ment akar maradni, nem fogja-e elszakítani a köteléket, mely őt ahoz fűzi, s nem fog-e képtelen lenni annak vezetésére? Appianus beszéli a köztársasági sereg utolsó hadjáratáról szóló íratában, hogy Brutus mindig ura maradt magának, s hogy majdnem kívül állott azon fontos ügyeken, melyek közt a küzdelem folyt. Szeretett társalogni és olvasni; kíváncsian megnézegette azon helyeket, melyeken keresztül útaztak, s beszélgetett a föld népével; igazi bölcse a tábor közepett. Ellenben Cassius, egyedül a háborúra gondolt, nem is hagyván másfelé téríteni figyelmét; s úgy szólván egészen e czél felé irányúlva, hasonlított egy harczoló viadorhoz.² Gyanakszom, hogy Brutus lenézte egy kissé ezt a lázas tevékenységet, mely egészen a köznapi gondok uralma alatt állott, s hogy mosolyt csalt ajkára ez a gladiatori buzgalom. Pedig nem volt igaza; az emberi dol-

¹ *Epist. Brut.*, I, 16. — ² *App., De bell. civ.*, IV, 133.

gokban az ily gladiatoré a siker, s csak az jut eredményhez, a ki egész lelkét fölteszi az ügyre. A magukba zárt szemlélődő emberek, kik a napi szenvedélyeken kívül s azok fölött akarnak állani, bámulatba ejtik a tömeget, de nem vonzzák; lehetnek ők bölcssek, de a pártfőnök szerepét rosztól töltik be.

Egyébiránt lehet, hogy Brutus, ha saját hajlamát követheti, nem is gondolt volna arra, hogy pártfőnökké legyen. Ő nem volt ellensége az új hatalomnak, és Caesar soha egy alkalmat sem mulasztott el, hogy őt megnyerje, az által is, hogy a legsúlyosabban terhelt Pompejus-pártiaknak az ő kedvéért megkegyelmezett. Rómába lett visszatérésök után a birodalom egyik legszebb tartományának, az alpokon-inneni Galliának kormányzását bízta rá. Ez időtájban jött híre a köztársasági hadsereg Thapsusnál történt vereségének és Cato halálának. Ez kétségtelenül nagyon elszomorította Brutust. Dícsbeszédet írt maga is, és iratott Ciceróval nagybátyjáról; de tudjuk Plutarchusból, hogy kárhoztatta őt, a miért visszaútasítá Caesar kegyelmét. Midőn Marcellus, ki épen kegyelmet nyert vala, Athén közelében meggyilkoltatott, némelyek szerették hinni és mondogatni, hogy Caesar alkalmasint részes volt e bűnös merényletben. Brutus azonnal szót emelt, hogy kitisztázza őt e gyanú alól, mégpedig oly melegséggel, mely Cicerót is meglepte. Ekkor tehát egészen Caesar hatása alatt állott. Tegyük hozzá, hogy Pompejus táborában megiszonyodott a polgárháborútól. Az ragadott el nehányat legkedvesebb barátai közül, mint Torquatust és Triariust, nagy jövőjű két fiatal embert, kiknek elvesztésén nagyon bántódott vala. Azon zavarokra gondolván, melyeket az okozott, az áldozatokra, melyeket kívánt, ő is elmondhatta barátjával, Favonius bölcsessel: „Jobb tűnni az önkényuralmat, mint ádáz háborút támasztani.“¹ Hogyan engedte hát még is rávétetni

¹ Plut., *Brut.*, 12.

magát, hogy ő kezdjen újra polgárháborút? Miféle ravasz összebeszéléssel tudták barátai az ő ellenkezését leküzdeni, s fegyverfogásra bírni őt egy oly ember ellen, a kit szeretett, s bele vinni egy oly vállalatba, mely fölfordítandó vala a világot? Megérdemli e tárgy, hogy beszéljünk róla, s Cicero levelei útmutatást adnak erre.

III.

Pharsalus után nem volt hiány elégületlen emberekben. Az a hatalmas aristocratia, mely oly hosszú időn át kormányozta a világot, nem tarthatta magát legyőzöttnek egyetlen vereség után. Annál természetesebb volt pedig, hogy még egy végső erőfeszítést próbáljon, mivel érezte, hogy az első alkalommal nem kedvező körülmények közt vívta a harczt, s hogy midőn saját ügyét Pompejusával kötötte össze, rosszúl választotta meg a csatátért. Pompejus nem nyújtott több biztosítékot a szabadság érdekében, mint Caesar. Tudták, hogy ő kedveli a rendkívüli hatalmi jogokat, s hogy szeretne volna saját kezében összpontosítani az összes nyilvános tekintélyt. A polgárháború kezdetén oly gögösen útasítá vissza az egyezkedés legjogosabb föltételeit, s oly hévvel sietteté a válságot, hogy inkább az a színe volt magatartásának, mintha le akarna rázni egy kényelmetlen vetélytársat, nem pedig a fenyegetett köztársaságnak menne segélyére. Barátja, Cicero beszéli, hogy midőn táborában környezetének henczegését, s ő benne azt a makacsságot, mely szerint senki szavára sem akart hallgatni, látta az ember, gyanú támadhatott föl benne, hogy az, ki a csata előtt oly rosszúl fogadja a jó tanácsokat, korlátlan úr lesz a győzelem után. Ez volt az oka, a miért annyi derék ember, s köztük legelől Cicero, oly sokáig ha-

bozott pártjára állani; ez okból siettek az oly rettenthetlen férfiak, mint Brutus, az első vereség után letenni a fegyvert. Hozzá kell azonban csatolnunk, hogy, ha Pompejus szándéka iránt nem lehettek tökéletesen megnyugtatta az emberek, Caesar terveit illetőleg is csalódhattak. Ő a hatalmat akarta megszerezni, ezt mindenki tudta; de mily hatalmat? Talán csak oly ideiglenes dictaturát, milyen szükségessé válik szabad államokban is a fejetlenség időszaka után, s mely fölfüggeszti ugyan a szabadságot, de nem semmisíti meg? Marius és Sulla korának ismétlését lehetett-e várni, melyet túlélte volt a köztársaság? Szorosan véve lehetett is ezt hinni, és semmi sem tiltja föltennünk, hogy Caesar tisztjei közül többen, főleg azok, kik később kiábrándulván, összeesküdtek ellene, ily véleményben voltak akkor.

Pharsalus után azonban nem volt többé mód, hogy valaki ily csalódásban ringassa magát. Nem kivételes hatalom volt az, melyet Caesar igényelt, hanem egy új kormányrendszert akart alapítani. Nem ő mondta-e, hogy a köztársaság értelem nélküli üres szó, s hogy Sulla bolond volt, a miért lemondott a dictátorságról? Rendszabályai, melyekkel saját hasznára rendezte a népszavazat gyakorlását, a consulok és praetoroknak előre való kijelölése több egymásután következő évek sorára, a közkinestár dolga, és a szabadosai s rabszolgáira bízott állami jövedelmek kezelése, a méltóságoknak saját kezében egyesítése, a közerkölcsök fölügyelőségének czíme alatt gyakorolt rendőrség, az örökös dictatura, mely azonban nem gátolta, hogy minden évben újra consullá ne választassa magát, végre törvényeinek és magatartásának egész jelleme bizonyította, hogy ő véglegesen vette birtokba a hatalmat. Távol attól, hogy, mint Augustus tette, némi kíméléssel járt volna el, hogy hatalmának terjedelmét titkolta volna, még inkább bizonyos tetszélgéssel látszott azt

föltárni, mit sem törődve ellenségeivel, kiket nyíltsága által szerezhetett. Ellenkezőleg, szerette bizonyos gúnyos scepticismussal és merész szemérmatlenséggel, mely a nagy urat mutatta, boszantani a régi szokások rajongó híveit. Mosolyogva szemlélte a pontifexeket és augurokat kikelni színökből, midőn teljes tanácsülésben tagadta az istenek lételet, s mulatságot csinált magának abból, ha kihozhatta sodrukból a formákhoz ragaszkodó e vén embereket, a régi szertartások babonás őreit. Sőt mi több, mivel ő mindenek fölött kedvelte a gyönyöröket, nemcsak gyakorolni szerette a hatalmat, hanem élvezni is; nem elégedett meg a legfőbb tekintély lényegével, hanem külsőségeit is óhajtotta birni: a fényt, mely azt környezé, a hódolatot, melyet az igényelt, a pompát, mely emeli, s a nevet is, mely rá mutat. Tudta ő jól, hogy a királyi cím, mely után ő oly nagy hévvel áhítozott, mennyire meg fogja ijeszteni a rómaiakat; merészsége azonban örömet lelt a régi előítéletekkel való daczolásban, míg őszintesége kétségtelenül tisztességesebbnek tartotta megadni a hatalomnak, melyet gyakorolt, a maga igazi nevét. Caesar-nak e magaviselete azt eredményezé, hogy minden kétséget eloszlatott. Se csalódás, se félreértés nem volt lehetséges. A kérdés tisztán volt fölállítva, nem két dícsvágyó vetélytárs közt, mint a pharsalusi csata idejében, hanem két ellentétes kormányrendszer között. Egyik kérdés, mint történni szokott, a másik által nyert élesebb kifejezést, s a Caesar által nyíltan bevallott szándék, mely szerint egyeduralmat akar alapítani, magával hozta egy nagy köztársasági párt alakulását.

Hogyan jöttek e párt legmerészebb és leghevesebb emberei az egyesülés és szervezkedés gondolatára? Miképen jutottak bizalmas eszmecserék útján oda, hogy a dictator élete ellen eselt szójenek? Mindezt lehetetlen pontosan megtudnunk. Csak az látszik bizonyosnak, hogy az összeesküvés

első gondolata egyszerre két ellenkező táborban fogamzott meg, a phársalusi legyőzöttek közt, s ami meglepőbb, Caesar tábornokai közt is. E két összeesküvés kezdetben valószínűleg egymástól külön állt, s mindegyik a maga kezére működött; míg Cassius a Cydnus partján akarta megölni Caesart, addig Trebonius Narbóban tervezte meggyilkolását. Később, nem tudjuk hogyan, egyesült egymással ez a két celszövő társaság.

Minden párt először is főnököt keres magának. Ha a lefolyt háború hagyományait akarták volna folytatni, ez a főnök azonnal föltalálható vala. Maradt Pompejusnak egy fia, Sextus, ki csudásan megmenekült Pharsalus és Mundától, s túlélte családjá minden tagjait. Legyőzve, de el nem csüggedve, bolyongott ő a hegyek közt, vagy a tengerpartokon, majd mint ügyes pártvezér, majd mint merész kalóz; s a makacs Pompejus-pártiak ő körötte gyűltek össze. De a nagy többség nem akart többé Pompejus-párti lenni. Oly embert akartak főnökül, ki nem csak nevet, hanem elvet képviseljen, és képviselje a köztársaságot és a szabadságot, személyes hátsó gondolat nélkül. Kellett, hogy ez, élete, erkölcsi s jelleme által teljes ellentétben álljon azon kormányynyal, melyet megtámadni készültek. Kívánták, hogy az becsületes legyen, mivel a tényleges hatalom meg volt romolva; önzetlen, hogy tiltakozhassanak azon kielégíthetlen vágyak ellen, melyek Caesar környezetében uralkodtak; hírneves, hogy azon sokféle elemek, melyekből a párt alakult, meghajoljanak előtte, s mégis fiatal, mivel tettereje szükséges leendett a célba vett cselekvésre. Ily ember, ki mind e tulajdonokat egyesíté magában, csak egy vala: Brutus. Ő rá volt szögezve mindenkinék tekintete. A közvélemény egyhangúlag őt jelölte ki a köztársasági párt vezéréül, akkor midőn ő még barátságban állott Caesarral. Mikor még az első összeesküvők

mindenfelé jártak szövetségtársakat keresni, mindig ugyan-
 azt a választ hallották: „Megyünk, ha Brutus vezet.“ Úgy
 látszik, hogy maga Caesar is, bízalma és barátsága daczára,
 néha előérzettel bírt az iránt, hogy honnan fenyegeti őt a
 veszély. Midőn egy ízben ijesztették Antonius és Dolabella
 elégtelensége és fenyegetéseivel, azt válaszolta: „Nem, az
 ily kéjenczeektől nincs mit félni; a sovány és halvány embe-
 rek a veszedelmesek.“ Főleg Brutust akarta ez alatt érteni.

A közvélemény e nyomásához, mely Brutus fölött ren-
 delkezett, és őt akarata ellen is bevonta a cselekvésbe, hatá-
 rozottabb biztatásokat is kellett még csatolni, hogy eltökélje
 magát; érkeztek is ilyenek mindenfelől. Nem szükséges em-
 lítni azon czédulákat, melyeket bírói székén talált, azon föl-
 íratokat, melyeket őse szobrának talpára helyeztek, ¹ s mind-
 azon ügyes fogásokat, melyeket Plutarchus oly jelesül beszél
 el. De senki sem mozdította elő jobban azok tervét, kik
 Brutust összeesküvésre akarták bírni, mint Cicero, ki pedig
 nem is bírt a fölül tudomással. Levelei mutatják, hogy mily
 lélekállapotban volt ő akkor. Kedvetlenség, harag, az elvesz-
 tett szabadság fölötti bánkódás, kiváló élénkséggel nyilvánul
 azokban. „Szégyellem rabszolga-voltomat“, ² írja egykor Cas-
 siushoz, nem is gyanítva, hogy ugyanekkor alattomban Cas-
 sius is arra keresett útát-módot, hogy ne legyen többé rab-
 szolga. Lehetetlen, hogy ez érzelmek azon művekben is ne
 nyilvánuljanak, melyeket ez időtájban írt. Meg is találjuk

¹ Azok, kik e eselfogásokkal éltek, jól tudták, hogy Brutust leggyö-
 nébb oldalán érintik. Az ő leszámazása attól a Brutustól, ki a királyo-
 kat kiüzte vala, nagyon kérdéses volt. De minél kétesebbnek tartották,
 annál jobban igyekezett ő azt bizonyosnak tüntetni föl. Azt mondani
 neki: „Te nem vagy Brutus“, egyjelentőségű volt azzal, hogy őt köte-
 lezik, vagy kísértetbe hozzák tetteleg hebizonyítania származását. —

² *Ad fam.*, XV, 18.

azokat, ha hideg vérrel olvassuk is íratait; még sokkal inkább észre lehetett pedig venni akkor, midőn e könyveket gyűlölettel eltele magyarázták, s oly szemekkel olvasták, melyeket a szenvedély behatóbbakká tett. Hány oly czélzást fogtak azokban föl, mely ma már elkerüli figyelmünket! Hány szűrő és keserű szót, mely ma észrevétlenül hangzik el, tapsoltak akkor meg és ismételtettek kárörömmel azon társaságokban, hol a kényurat és barátait ostromozták! Mint Cicero szellemdúsan nevezi, „a szabadságnak marásai valának ezek, melyek mérgeesebbek akkor, ha a szabadság egy ideig elfojtatott, mint ha kényére van bocsátva.“¹ A kinek csak némileg is kedve telt benne, mindenütt talált alkalmat a czélzásra. Ha a szerző csudálattal szólt a hajdani ékesszólásról, azért tette azt, hogy kigúnyolja a mostani pusztá forumot és a néma tanácsgyűlést; a régi kormány emlékeit csak azért újítgatták föl, hogy az újat megtámadhassák, s a holtak fölött mondott dicséret, satira lőn az élőkre. Cicero bizonyára fölfogta műveinek egész horderejét, midőn később azt mondá róluk: „Ezek olyanok voltak nekem, mint a tanácsház, mint a szószer; beszélhettem róluk.“² Semmi nem tartotta erősebb izgalemban a közvéleményt, semmi nem keltett a lelkekben nagyobb bánatot a mult fölött, nagyobb utálatot a jelen iránt, s végre semmi sem készíthette elő jobban a következő eseményeket, mint ez irodalmi művek.

Cicero értekezéseinek olvasása bizonyosan Brutust ragadta meg legerősebben; neki voltak azok ajánlva, ő értekeztetett azokat. Ámbár arra valának szánva, hogy a nagy közönségre hassanak, tartalmaztak oly részleteket is, melyek egyenesen ő hozzá voltak intézve. Cicero nem csak föl akarta ébreszteni az ő hazafias érzelmeit, hanem ifjúsága emlékeit

¹ *De offic.*, II, 7. — ² *De Divin.*, II, 2.

és reményeit is eszébe juttatá. Ravasz ügyességével még hiúságát is érdekeltté tette a régi kormányforma visszaállítása iránt, midőn kimutatta, hogy mily szerepet vihetne ő abban. „Brutus, monda neki, megújulni érzem fájdalmamat, ha rád tekintek és elgondolom, hogy midőn ifjúságodban oly rohamosan vágattál keresztül a dicsőség útján, egyszerre csak megállított a köztársaság szerencsétlen végzete pályafutásodban. Ez fáj nekem, ez a gond kínoz engemet és Atticust, ki osztozik irántad való becsülésemben és ragaszkodásomban. Érdeklődéssel viseltetünk irántad, s óhajtjuk, bár szedhetnéd erényed gyümölcseit; kívánjuk, hogy a köztársaság állapota engedje meg valamikor azon két híres család dicsőségét, melyből származol, újra föltámasztanod és növelned. Te arra volnál teremve, hogy uralkodjál a forumon, uralkodjál versenytárs nélkül; s azért kétszeres a mi csüggedésünk a miatt, hogy a köztársaság el van veszve rád nézve, és te a köztársaságra nézve.“¹ Az ily módon kifejezett s hasonló szánakozás, melyben a magánérdek a közérdekkel volt összekötve, nagyon alkalmas vala arra, hogy Brutust fölizgassa. Antonius nem mondott egészen igaztalanságot, midőn Cicerót azzal vádolta, hogy bűntárs volt Caesar meggyilkoltatásában. Ha ő maga nem intézett tördöfést Caesar szívére, fölfegyverezte azon karokat, melyek azt tették; és az összeesküvők nem tettek igazságtalanságot, midőn martius idusa után a tanácsházból kijöven, véres töreiket villogtatva, kiáltották Cicero nevét.

E kívülről jövő serkentésekhez más még erősebbek is csatlakoztak, melyekkel Brutus saját házában találkozott. Anyja mindig arra használta föl reá gyakorolt befolyását, hogy közelebb vigye őt Caesarhoz; azonban Servilia befo-

¹ Brut., 97.

lyása épen e válságos időpontban gyöngült meg az által, hogy Brutus házasságra lépett unokanővérével Porciával. Mint Cato leánya, Bibulus özvegye, magával vitte Porcia új otthonába atyja és első férje minden szenvedélyeit, főleg pedig a Caesar elleni gyűlöletet, ki minden szerencsétlenségének okozója volt. Alig lépett be a családba, azonnal kitértek közte és anyósa közt az egyenetlenségek. Cicero, elbeszélvén ezt, nem említi meg okát; de nem alaptalanul gyaníthatjuk, hogy e két nő Brutus hajlamáért versengett egymással, s hogy mindenik akart rajta uralkodni a végett, hogy különböző irányba sodorják magukkal. Servilia befolyása kétségtelenül vesztett valamit e családi viták alatt, és szava, melyet egy új és szeretett feleség tanácsai ellensúlyoztak, nem birt többé a régi tekintélyvel, ha Caesar mellett beszélt.

Ekkép működött össze minden, hogy Brutust cselekvésre bírja. Állítsuk magunk elé e gyöngé és töprengő embert, a mint egyszerre annyi oldalról támadják meg a közvélemény ösztönzései, a múlt emlékei, családi hagyományai, sőt még maga az a név is, melyet viselt, azok a titkos vádak, melyeket keze alá csempésznek, lábai elé szórnak, melyek minden pillanatban óvatlan szemeibe ötlenek, figyelmetlen füleibe zúgnak; képzeljük őt, a mint otthon is ugyanazon emlékeket, ugyanazon vádakot találja föl a jogos fájdalom és a megindító bánat alakjában. Nem volt-e kénytelen végre engedni e mindennap ismétlődő megrohanások előtt? Mindamellett is valószínű, hogy sokáig ellenállt, mielőtt megadta volna magát, s heves harcokat vívott magával azon álmatlan éjeken keresztül, melyekről Plutarchus beszél. De mivel e benső küzdelmek tanúk nélkül folytak le, nem is hagytak nyomot a történetírók műveiben. Ha mégis ismerni akarjuk ezeket: mindössze is annyit tehetünk, hogy meg-

kísértjük föltalálni azoknak némi távoli emlékezetét azon levelekben, melyeket Brutus később írt, s melyek ránk maradtak. Látjuk azokból például, hogy két ízben tér vissza egy ugyanazon gondolatra: „Őseink oly meggyőződésben voltak, mondja, hogy zsarnokot nem kell tűrnünk magunk fölött, mégha apánk volna is¹ . . . Hogy valaki oly hatalommal birjon, mint a törvények és a tanács, ez oly jog, melyet még apámnak sem adnék meg.“² Nem oly válasz-e ez, melyet ő mindannyiszor adott magának, midőn Caesar atyai szeretetének emléke föllegezte be lelkét, midőn arra gondolt, hogy az az ember, ki ellen ő fegyvert emelt, fiának szólítja őt. Azok a jótétemények, melyeket tőle nyert, s melyeket várhatott, lefegyverezhették volna egy más ember karját, de ő megerősítette és érzéketlenné tette magát ellenök. „Nincs oly kellemes rabszolgaság, mondá, mely eltántoríthatna engem azon szándékomtól, hogy szabad legyek.“³ Ezzel védte magát a dictator barátai, s talán saját édes anyja ellen is, midőn ez azon reménynyel akarta őt elvakítani, hogy ha Caesar királyságát tűrni fogja, talán osztozhatni fog vele a főhatalomban. Nem volt ő az az ember, ki szabadságát áruba bocsátotta volna valaha azért a jogért, hogy mások fölött uralkodjék; az ily vásár nem látszott előtte előnyösnek. „Többet ér, írja egy helyt, senkinek sem parancsolni, mint szolgálja lenni csak egy embernek is. Uralkodás nélkül meg lehet élni; de semmivel sincs többé indokolva az élet, ha egyszer rabszolgák vagyunk.“⁴

E tépelődések közepette, melyeket nem ismert a világ, adta magát elő egy esemény, mely nagyon meglepte a közönséget, s melyet Cicero levelei magyarázat nélkül beszél-

¹ *Epist. Brut.*, I, 17. — ² *Epist. Brut.*, I, 16. — ³ *Epist. Brut.*, I, 17. — ⁴ *Quint.*, IX, 3.

nek el nekünk. Midőn híre jött, hogy Caesar, Pompejus fiainak legyőzése után, visszatérőben van Rómába, Brutus oly nagy sürgelemmel igyekezett vele találkozni, hogy az mindenkinek föltűnt, és sokak kárhoztatását ő rá vonta. Mi szándéka volt neki ebben? Cicero néhány szava, melyet eddig nem vettek eléggé figyelembe, megfejti e talányt. Mielőtt végső elhatározásra szánta volna el magát, egy utolsó kísérletet akart még tenni Brutus Caesarral, s meg akarta még egyszer próbálni, hogy őt a köztársaság eszméjének megnyerje. Dicsérte előtte a legyőzött párt embereit, főleg Cicerót, azon reményben, hogy Caesar azokat talán az államügyek vezetésére meg fogja hívni. Caesar jóakarólag hallgatta meg e dicséreteket, jól fogadta Brutust, s nem bátortalanította el nagyon. Ez, nagyon könnyen bizalomra tudván buzdulni, sietve tért vissza Rómába, s hirdette mindenütt, hogy Caesar ismét a jó hazafiakra akar támaszkodni. Sőt annyira ment, hogy Cicerónak tanácsolta, intézzon a dictatorhoz egy politikai levelet, s adjon neki jó tanácsokat, s mutasson iránta előzékenységet. Cicero azonban nem osztotta barátja reményeit, s némi habozás után megtagadta kérését. Különben Brutus csalódása sem tartott sokáig. Antonius megelőzte őt Caesar kegyében. Antoniusnak, ki esztelenségeivel fölzavarta Róma nyúgalmát, sokszoros bocsánatra volt szüksége; de ő ki tudta találni az eszközt, melylyel megnyerje azt. Míg Brutus a köztársaságiakhoz akarta közelebb vinni Caesart, s hitte is, hogy már sikert ért, az alatt Antonius, hogy urának kegyébe lopózkodhassék, legforróbb vágyainak gyújtott tömjént, s bizonyosan szemei előtt ragyogtatta az annyira óhajtott koronát. A lupercaliák ünnepén történt jelenet világosan mutatta, hogy Antonius jutott győzelemre, s Brutusnak lehetlen vala többé kételkednie Caesar szándékaiban. Igaz, hogy Antonius terve ezúttal nem sikerült; a tömeg kiáltozása, a két tribun

ellenzése kényszeríté Caesart visszaútasítani a följánlott koronát; de azt mindenki jól tudta, hogy e kudarcz nem bátortalanította őt el. Az alkalom csak halasztást szenvedett, s nem sokára ismét kínálkozott. A parthusok elleni háború kitörésekor egy régi sibyllai jóslat volt a tanács elé terjesztendő, melynek értelmében a parthusokon csak király győzedelmeskedhetik, s ezért ezt a czímet szándékoztak Caesar számára kérni. A tanácsban pedig sokkal több idegen és szolgai ember ült, hogy sem a válasz kétes lehetett volna. E pillanatot választá ki Cassius, hogy Brutus előtt fölfedezze a készülöben levő összeesküvést, és ennek vezéréül nyerve meg őt.

Cassius, kinek neve ez időponttól kezdve elválaszthatlanul összeforrt Brutuséval, teljes ellentétet alkotott emezzel. Ő nagy katonai hírnevet szerzett magának, midőn Crassus seregének romjait megmentette, és a parthusokat kiűzte Syriából; más részről azonban vádolták őt azzal, hogy az élvezeteket hajhászsa, hogy elveire és magaviseletére nézve epicureus, hogy a hatalomra vágyik, és nem válogatja meg lelkiismeretesen az annak elérésére vezető eszközöket. Mint majdnem minden proconsul, ő is kizsarolta az általa kormányzott tartományt; az beszélték, hogy Syria nem igen örült, hogy éppen ő mentette meg az ellenségtől, s hogy majdnem még jobban szeretett volna a parthusok kezében maradni. Gúnyolódásaiban keserű. méltánytalan, heves s néha kíméletlen vala Cassius,¹ s érteni lehet, hogy a gyilkolástól sem irtózott vissza. De honnan vette éppen azt a gondolatot, hogy Caesart ölje meg? Plutarchus azt mondja, hogy ez a miatti haragjából történt, mert a városi praetorságot, melyet

¹ Meg kell mégis jegyezni, hogy Cassius több levelet intézett Ciceróhoz, melyek közül egy-néhány sok szellemet és vidám kedvet árul el. Még élezes szójátékok is fordulnak elő azokban. (*Ad fam.*, XV, 19.)

Caesar kegye Brutusnak juttatott, nem kapta meg; s valóban semmi sem tiltja azt hinnünk, hogy személyes gyűlölet keserítette el az ő szenvedélyes lelkét. De, ha Cassius csupán ezt a sérelmet akarta volna megboszlúni, nem valószínű, hogy épen azzal a férfival fogjon kezét, ki abban szintén részes volt, s ki abból hasznot húzott. Bizonyosan egyéb okok is indították tehát őt arra, hogy Caesart gyűlölje. Aristocrata levén születésére és természetére nézve, a legyőzött aristocratiának minden gyűlöletét szívében hordozá; véres megtorlást szomjazott feleinek megveretéseért, s Caesar kegyelme nem oltotta ki azt a haragot, melyet elnyomott osztályának látása keltett szívében. Míg tehát Brutus egy elv híve igyekezett lenni, Cassius nyilván egy párt embere volt. Úgy látszik, korán érlelte azt a gondolatot, hogy Pharsalusért a gyilokkal álljon boszút. Cicero legalább beszéli, hogy alig néhány hónappal, miután kegyelmet nyert, azon szándékkal várta Caesart a Cydnus partján, hogy megölje, s Caesar csak azon véletlen által menekült meg, hogy a másik parton kötött ki. Rómában, daczára azon kitüntetéseknek, melyekben részesítették, ismét fölvette elejtett tervét. Ő szötte az összeesküvés szálaít, ő keresett elégületleneket, ő hozta össze ezeket titkos tanácskozásokban, s midőn látta, hogy mindannyian Brutust kívánják vezérül, ő vállalta magára, hogy beszélni fog vele.

Még ekkor feszült lábon állottak egymással, a városi praetura fölötti versenyzésök következtében. Cassius azonban most félre tett minden neheztelést, és fölkereste sógorát. „Megfogta kezét, beszéli Appianus, és így szólt hozzá: Mit teszünk, ha Caesar hízelgő szolgálai indítványozzák, hogy ő királyul kiáltassék ki? Brutus azt válaszolta, hogy ő nem szándékozik elmenni a tanácsülésbe. — De hogyan? kérde Cassius; ha mint praetorokat oda hínak bennünket, mit tegyünk akkor? — Én védelmezni fogom a köztársaságot,

mondá amaz, mind halálig. — Nem óhajtod-e hát, válaszolt Cassius, megölelvén őt, hogy néhány tanácsúr csatlakozzék hozzád, mint terved részesei? Mit gondolsz, vajon nyomorúlt és bérencz emberek-e, vagy Róma első polgárai azok, kik bírói székedre teszik azon intő szavakat, melyeket ott találsz? Más praetoroktól nyilvános játékokat, versenyeket, állatviadalokat vár a nép; te tőled pedig azt követeli, hogy add vissza Rómának szabadságát, mint elődeid tették.“¹ E szavak teljesen magukkal ragadták Brutus lelkét; melyet annyi titkos és nyilvános sürgetés már régen megrendített vala. Még tétovázva, de már majdnem egészen megnyerve, beegyezését csak addig halogató, míg egy részletesen megállapított tervet talált maga előtt.

Az összeesküvés tehát megtalálta végre a maga főnökét. Többé se habozásra, se várakozásra nem volt ok. Sietni kellett a cselekvéssel, nehogy valami vigyázatlanság, vagy személyes gyöngeség zavarólag jöjön közbe. Kevéssel a lupercaliák ünnepe után, melyet február 15-én tartottak, fedezett föl mindent Cassius Brutusnak, s alig egy hónap múlva, martius 15-én, vérezett el Caesar, Pompejus tanácstermében, az összeesküvők tördöfései alatt.

IV.

Brutus volt tényleg az összeesküvés feje, ámbár annak első gondolata nem ő tőle származott. Cassius agyában fogamzott az meg, s egyedül ő követelhetette volna magának a végrehajtás vezetését is. Talán egy pillanatig volt is ilyen

¹ *De bell. civ.*, II, 113. — Plutarchus majdnem ugyanazon szavakkal beszéli el ez eseményt.

szándéka. Tudjuk, hogy először a kivitelre oly tervet ajánlott, melyben jellemének egész vadsága visszatükröződik. Azt akarta ő, hogy Caesarral együtt öljék meg annak legkiválóbb barátait, főleg pedig Antoniust. Brutus ellenezte ezt, s a többi összeesküvők az ő véleményét pártolták. Végre Cassius is megadta magát, mert meg kell jegyezni, hogy, bármily parancsoló és büszke természetű volt is ő, mégis meghajolt Brutus felsőbbbsége előtt. Megkísérlette ugyan több ízben kiszabadítani magát alóla; de sok háborgás és fenyegetés után, legyőzve érezte magát barátjának hideg nyúgalmú szelleme által. Így tehát valóban mégis Brutus vezette az egész vállalkozást.

Világosan látható ez; s azon modorban, a mely szerint a terv megindíttatott és végrehajtatott, teljesen az ő jellemét és észjárását ismerjük föl. Nem egy rendes összeesküvéssel állunk itt szemközt; nem oly emberekkel van dolgunk, kiknek megszokott mesterségök a cselszövés, erőszak és fondorkodás. Nem is közönséges nagyravágók ezek, kik mások vagyonát, vagy méltóságát irigylik; sőt nem is dühöngő emberek, kiket a politikai gyűllöködés őrzöngésbe ragad. Mindez érzelmek kétségtelenül föltalálhatók valának sokak szívében az összeesküvők közül; a történetírók mondják ezt; Brutus azonban kényszerítette őket, hogy hajlamaiukat korlátozzák. Ő sokat adott arra, hogy vállalatát bizonyos nyúgalmas méltósággal hajtsa végre. Ő csak a főnálló rendszernek ellensége; a mi az egyént illeti, úgy látszik, nem táplált iránta semmi gyűlöletet. Miután leszúrta, nem gyalázza meg; sok ellenzés daczára megengedi, hogy temetési ünnepélyt rendezzenek neki, s hogy végrendelete a nép előtt fölolvastassék. Mindenekelőtt az foglalkoztatá legjobban, hogy ne tűnjék úgy föl, mintha maga, vagy hívei érdekében működnek, s hogy kikerülje a személyes dícsvágy, vagy

a pártérdek gyanúját. Ilyen vala ez összeesküvés, melyben oly különböző jellemű emberek vettek részt, de a mely mégis egészen Brutus szellemének bélyegét hordja magán. Befolyása nem kevésbbé érezhető a rákövetkező eseményekben is. Ő semmit sem tett megfontolatlanul, habár Cicero vádolja ezzel, s az egész világ ismétli a vádat; ő előre elkészíté jövőendő eljárásának irányszabályait, s jól megállapított tervet csinált. Szerencsétlenségére kitűnt, hogy e magános fontolgatás által megérlelt s a világgal való érintkezés és emberismeret nélkül fogantatott terv nem vala alkalmazható. Egy gondolkozó s eszes fő műve volt ez, ki azt hiszi, hogy a forradalomban is oly magatartást követhet, mint szabályszerű viszonyok közt, s ki a törvényesség szoros tiszteletét az erőszak munkájában is érvényre akarja emelni. Belátta azután tévedését, s egymásután volt kénytelen mellőzni minden lelkiismereti aggodalmait; de mivel nem volt meg benne a politikusnak az a hajlékonysága, mely alkalmazkodni tud a parancsoló szükséghez; nagyon későn s rossz kedvűleg engedett, és bánkódva vissza-visszafordult azon szép föltevésekhez, melyekről kénytelen volt lemondani. Innen származott habozása és következetlensége. Sokszor mondták, hogy ő azért bukott meg, mert nem volt előre megállapított terve; én, ellenkezőleg, azt hiszem, hogy ő azért nem ért el sikert, mivel az eseményektől kapott leczke daczára is nagyon hű akart maradni azon fellengős tervhez, melyet megalkotott. A tények futólagos elbeszélése elegendő lesz bebizonyítanunk, hogy ez okozta az ő, és pártja vesztét, s hogy a kiontott vér e miatt nem használt semmit.

Caesar halála után az összeesküvők kimentek a tanács-teremből, villogtatva kardjaikat, és maguk mellé szólítván a népet. A nép megdöbbenve hallgatta szavokat, harag nélkül, de nem is rokonszenvesen. Magukra hagyatva, fölmentek a

capitoliumba, honnan védelmi intézkedéseket tehettek, néhány viador oltalma alatt. Ott csak kevés számú kétés barát csatlakozott hozzájuk, a milyenek mindig találkozniak, ha valamely pártnak sikerre van kilátása. Azonban, ha a nép nem sok buzgalmat mutatott arra, hogy őket kövesse, még kevesebb kedvet érzett megtámadásukra. Caesar párthívei meg voltak rémülve. Antonius levetette consuli öltönyét és elrejtőzött. Dolabella örömet színlelt, s úgy adta ki magát, mintha ő is az összeesküdtek közé tartoznék. Sokan sietve hagyták el Rómát, és a vidékre menekültek ki. Midőn azonban észrevették, hogy a rendet senki sem zavarja meg, s hogy az összeesküdtek beérik azzal, hogy a capitoliumból harsogják szöveget a néphez, a legfélénkebbek is visszanyerték bátorságukat. A rémület, melyet e merész tett okozott vala, csakhamar helyet engedett e különös tétlenség fölötti bámulatnak. Másnap Antonius ismét fölölté consuli ruháit, összegyűjtötte barátait, visszatért merészsége, s most már ő vele számolni kellett.

„Férfias bátorsággal, s gyermeki ésszel jártak el, *animo virili, consilio puerili*, mondja Cicero. ¹ Igaz is, hogy úgy látszott, mintha semmi előkészületet nem tettek, semmit előre meg nem fontoltak volna. Martius idusának estéjén bevárták az eseményeket, a nélkül, hogy irányozásukról gondoskodtak volna. Előrelátás hiányából, és könnyelműségből történt-e ez, mint gyakran állították? Nem; elvből és elhatározás szerint cselekedtek így. Brutus csak azért szövetkezett a többiekkel, hogy megszabadítsa a köztársaságot egy embertől, ki az intézmények szabályos kerékforgását akadályozta. Midőn ez ember halva volt, a nép visszanyerte jogait és azok használásának szabadságát. Ha e hatalmat, melyet Caesartól elragadtak,

¹ *Ad Att.*, XV, 4.

csak egy napig is megtartják, oly színe lesz a dolognak, mintha saját érdekeket munkálták volna. Ha előre határozatokat és törvényeket hoznak, ha gondoskodnak a jövő dolgok menetének szabályozásáról, s oly eszközöket tartanak kéznél, melyek által az eseményeknek tetszésök szerinti irányt szabhatnak, nem jelentett volna-e ez annyit, mint hogy némileg az egész köztársaság szerepét maguk részére tulajdonítják el? Mit is tett ennél többet Caesar? Így az összeesküdtek, ha nem akarták azt a szint adni eljárásuknak, hogy őt utánozzák, s hogy csak a dicsvágyó vetélkedés intézte tettöket, kénytelenek voltak visszavonulni, mihelyt az első csapást végrehajtották. Nézetem szerint ez magyarázza meg maguktartását. Az önzetlenség és törvényesség iránti különös elfogultság fegyverezte le karjokat. Bizonyos dicsőséget helyeztek abban, hogy ők csak Caesar megölésére szövetkeztek. A mint ez a tett végre volt hajtva, vissza kellett adniok a népnek a saját ügyeiben való intézkedés jogait és a kormány megválasztását, annak szabad tetszésére hagyván, hogy háláérzetét nyilvánítsa azok iránt, kik fölszabadították, vagy hogy feledéssel fizessen nekik, ha úgy akarja.

Itt kezdődött csalódásuk. Azt hitték ők, hogy a nép és a szabadság közt csak Caesar áll, s hogy, ha Caesar nem lesz többé, a szabadság egész természetesen magától újra születik. De azon a napon, midőn a polgárságot fölhívták, hogy vegye gyakorlatba jogait, senki nem válaszolt, és senki sem is válaszolhatott, mert polgárok nem léteztek többé. „Régóta nem vala már egyéb a római nép, mondja Appianus ez alkalomra, mint sokféle nemzetek zagyvaléka. A szabadosok összevegyültek a polgárokkal, a rabszolgát mi sem különböztette már meg urától. Végre a Rómában szokásos gabnaosztogatások oda vonzották egész Italiából a koldúsokat, az in-

gyenélő és rossz embereket.“¹ Ez a múlt és hagyomány nélküli való sehonnai népség nem volt többé a római nép. Régi keletű volt ez a baj; s a tisztán látó szellemek bizonyosan sok idő óta nyomára jöhettek már annak. Úgy látszik, hogy Cicerót bántotta néha ez a sejtelem, főleg mikor látta, hogy a választásoknál mily könnyen űznek kereskedést a szavazatokkal. Mindamellett is még minden bizonyos látszólagos szabályszerűséggel folyt, s a dolgok a kapott lendület erejétől mozgatva mentek tovább. Ily helyzetben, mikor az állam gépezete már csak megszokásból jár, minden veszve van, ha a mozgás csak egy napra is megáll. Caesárral együtt pedig megszűntek mozogni a régi kerekék. A félbeszakítás nem tartott soká; de a gépezet oly korhadt vala már, hogy mikor megállt, össze is tört minden részében. Így az összeesküvés emberei még azt sem tudták helyre állítani, a mi a polgárháború előtt létezett, s a köztársaság utolsó maradványa, bármily tökéletlen volt legyen is, örökre elveszett.

Ezért nem hallgattak ő rájuk, ezért nem követte őket senki. Látván ez egykedvű népet, s magukra hagyatva a capitoliumban, közülük bizonyosan nem egynek szíve elszorult. Cicero főleg vígasztalan volt a miatt, hogy szép beszédek tartásán kívül egyebet mit sem tesznek. Ő azt óhajtott volna, hogy tegyenek, hogy zsákmányolják ki a kedvező pillanatot, hogy haljanak meg, ha kell. „Nem szép volna-e meghalni ily nagy napon?“ Ez aggastyán, bár rendesen oly határozatlan, több elszántságot tanúsított akkor, mint mind azok a fiatal férfiak, kik oly merész tettet vittek végbe. És mégis minden elszántsága mellett is mit ajánlott ő? „Föl kell tüzelni, mondá, a népet.“ Láttuk, mit bírt erre felelni a nép. „Össze kell gyűjteni a tanácsot; föl kell használni

¹ *De bell. civ.*, II, 120.

íjedelmét arra, hogy kedvező határozatokat hozzon.“¹ Bizonyos, hogy a tanács megszavazza akkor, a mit csak akarnak; de hogyan lehessen a hozott határozatokat végrehajtani? Mind e javaslatok elégtelenek valának, s nem is volt lehetséges hasznosabbakat terjeszteni oly emberek elé, kik elhatározták, hogy a törvényesség terét nem hagyják el. Egyedüli kedvező esélylyel az biztathatta volna még őket, ha merészen kezökbe kerítik a hatalmat, s megtartják azt erőszak és törvénytelenység útján is, nem riadva vissza még a proscriptiótól se; s ha azon népi zsarnoksággal, melyet éppen most döntöttek le, nemesi dictaturát állítanak szembe, egyszóval ha Sullát utánozzák. Ezt akarta talán tenni Cassius; de Brutus irtózott minden erőszakosságtól. A zsarnokság, bárhonnan jöjjön is, bűnnek látszott az ő szemében; ő jobban szeretett volna elveszni a köztársasággal, mint megmenteni azt ily eszközökkel.

Az a néhány nap, mely most következett, sajátszerűen változatos viszonyok közt telt el. Bizonyos kormányszünet állott be, mialatt a pártok különböző eredménynyel mérköztek össze. A nép, mely nem indult az összeesküdtek után, nem támogatta ellenségeiket se. Mivel nem tudták mihez tartani magukat, mindkét részről vaktában folyt a portyázó harez. Ebből eredtek az ellenmondás és meglepő jelenetek. Egy nap közbocsánatot hirdettek ki, s Brutus Lepidusnál volt ebéden; más nap tüzet vetettek az összeesküdtek házaiba. Eltörölték a dictatorságot, és mégis szentesítették a dictator tényeit. Caesar barátai oszlopot és oltárt emeltek tiszteletére a forumon; Caesar egy másik barátja ledöntötte mindkettőt. E zavaros körülmények közepett, míg a két párt határozatlanul és tétovázva ingadozott, semmi merész tetre

¹ *Ad Att.*, XIV, 10. és XV, 11.

nem birván elszánni magukat, míg mindenki maga körül te-
kintgetett, kutatva, hogy mely felől van a nagyobb erő,
megjelentek azok, kik később a hatalom birtokosai leendének.

Régóta készülődött már Rómában egy titkos forrada-
lom, melyet nem vettek észre, mivel előhaladása lassú és
szakadatlan volt; de a mely, midőn teljesedésbe ment, át-
alakítá az államot. Míg a háborúk csak a város kapui előtt
és Italiában folynak vala, a hadjáratok rövid ideig tartottak.
A polgároknak nem volt idejük elveszteni a táborban a pol-
gári élet hagyományait; nem voltak még se hivatásos hadve-
zérek, se katonák, kik mesterembszerűleg űzték volna a
katonáskodást. De a mint a háborúk messzebb országokban
és húzamosabb ideig folytak, azok a kik viselték, hozzá
szoktak Rómától távol élni. Ezek aztán oly hosszú időre
vesztették el szemök előtt a forumot, hogy egészen elfeled-
ték annak szenvedélyeit és szokásait. Ugyanekkor, a polgári
jog szélesb kiterjedést nyervén, megnyílt a legio minden or-
szág fiai előtt. Ez összeelegyedés teljesen meglazította a
kötelékeket, melyek a katonát a polgársághoz fűzték vala;
hozzá szokott, hogy elszigetelje magát attól, hogy külön
érdekeket ápoljon, s a tábort tekintse honának. A galliai
nagy háború után, mely tíz évig tartott, Caesar veteránjai-
nak nem jutott többé eszökbe, hogy ők polgárok volnának,
s emlékezetök nem nyúlt vissza Ariovistuson és Vercingeto-
rixen túl. Midőn meg kellett őket szolgálataikért jutalmazni,
Caesar nem volt hálátlan irántok, s Italia legszebb földjeit
osztotta ki köztük; s ez a fölosztás egészen új és addig
ismeretlen viszonyokat eredményezett. Ez ideig a katonák a
háború után visszatértek a nép tömegébe; ha gyarmatokra
küldték őket, ott elvesztek, beolvadtak a többi polgárok közé.
Ekkor azonban átmenet nélkül léptek táborukból uradal-
maikba, melyeket kaptak, s ez által fönmaradt nálok a ka-

tonai szellem. Mivel nem voltak nagyon távol egymástól, s találkozhattak, nem vesztették el egészen a kalandos élethez való kedvöket. „Összehasonlították, mondja Appianus, a földművelés fáradságos munkáit a harez fényes és jutalmazó véletleneivel.“¹ Így aztán ők Italia szívében egy egész katonai gyarmatot alkottak, mely figyelve hallgatott minden harczy zajra, s kész volt az első hívásra ott teremni.

Épen ekkor sokan tartózkodtak közülük Rómában, kik Caesar által hívatlak be, s arra vártak, hogy földet jelöljön ki számukra. Mások nagyon közel valának, Campaniában, épen abban foglalatostkodva, hogy telepeiken berendezkedjenek, s talán elkedvetlenedve a gazdálkodás ez első fáradságos bajai miatt. Sokan közülük az események hírére Rómába jöttek; a többiek késleltették elhatározásukat, várván, hogy ki fizeti meg őket legdrágábban, s kínálták magukat a legjobb vevőnek. A vevők nem is hiányzottak; sokan sovárogtak a nagy dictator öröksége után. E katonák segélyével, kik szolgálatukat készek voltak eladni, a versenytársak mindegyikének megvoltak a maga párthívei és esélyei. Antonius mindnyájukat fölülmúlta consuli hatalmának fénye, s Caesarhoz való baráti viszonyának emlékei által; ő mellette azonban tért foglaltak a kéjencz Dolabella, ki minden pártot hitegetett, és a fiatal Octavius, ki Epirusból megérkezett nagybátyja örökségének átvételére. Még az a gyámoltalan Lepidus is több legiót fogadott saját szolgálatába, és némi szerepet játszott e hatalomvágyó emberek közt. S ezek mindnyájan, környezve katonáik által, kiket bérbe fogadtak, jelentékeny tartományok urai, bizalmatlan szemmel őrizték egymást, várva a pillanatot, hogy összecsapjanak.

¹ *De bell. civ.*, III, 42.

Mit tett ezalatt Brutus? Elmúlasztván a martius idusán kínálkozó jó alkalmat, fölhasználhatta volna még a Caesar-pártiak czivódásait, hogy rájok üssön és letiporja őket. A pártjához tartozó határozott emberek tanácsolták is neki, hogy ezt kísértse meg, és szólítsa fegyverre azt az összes ifjúságot Italiában és a tartományokban, mely tapssal fogadta Caesar halálát. Brutus azonban útálta a polgárháborút, s nem tudta elszánni magát, hogy ő adjon újból jelt arra. Mivel abban a képzelődésben élt, hogy a nép sietve ragadja meg a számára visszaadott szabadságot, hitte, hogy a köztársaság helyreállítása erőszak alkalmazása nélkül fog végbe menni. Egyik önámítás a másikat szülte, s ő abban a reményben ringatta magát, hogy az a tördöfés, mely pedig tizenkét évig tartó iszonyatos háborút nyitott meg, bizonyosan örök nyugalmat biztosít az államnak. E meggyőződésben, midőn Caesart leszúrván, Pompejus tanácsterméből kijött, Róma utcáin keresztül futva kiáltozta: „Béke! béke!“ Ezentúl ez lett jel-szava. Midőn barátai, értesülvén azon veszélyről, melyben forgott, bejöttek a szomszéd városokból az ő védelmére, visszaküldötte azokat. Jobban szeretett bezárkózni házába, mint valami ürügyet adni az erőszakosságok megkezdésére. Kénytelen levén elhagyni Rómát, egy ideig a szomszéd kertekben rejtőzött, nyugtalaníttatva a katonáktól, s csak éjjel menvén ki; de mindig várva azt a nagy népfelkelést, melyben állhatatosan hitt. Senki sem mozdult. Ekkor aztán messzebbre távozott, Lanuvium és Antium városába menekülvén. Innen hallotta a harezi zajt, melytől visszhangzott Italia; s látta, hogyan készül minden párt a küzdelemre. Csupán ő vonakodott részt venni a harezban. Hat egész hónapig hátrált e borzasztó kényszerűség elől, mely napról napra kikerülhetlenebbé vált. Ő nem tudta magát elszánni, s tanácsot kért

mindenkitől. Maga Cicero is említ leveleiben ¹ egy értekezlet-félét, melyet Antiumban tartott vala, hogy megtudja, mit volna leghelyesebb tennie. Részt vett abban Servilia mellett Porcia, Brutussal együtt Cassius, s meghíttak arra néhányat leghívebb barátaik közül, köztük Favoniust és Cicerót. Servilia jobban aggódván fiának biztonléte, mint becsülete miatt, azt akarta, hogy távozzék el. Antoniustól, ki neki jó barátja maradt, kieszközölt Servilia, fia és veje részére egy *legatiót*, azaz megbízatást, hogy menjen Siciliába gabonát vásárolni. Ez tisztességes és biztos ürügyül szolgálandott arra, hogy Italiát elhagyhassa; de egy, Antonius által aláírt engedéllyel utazni, s jótéteményül fogadni a száműzetést, mily szégyen lett volna az! Cassius nem akart bele egyezni, szenvedélyes kitöréssel beszélt ellene, méltatlankodott, fenyegetőzött, „úgy szólván, lihegett harczi dühében“. Brutus ellenben, nyugodtan, lemondással, kérdezte barátait, elszánva magát, hogy eleget tesz óhajtasuknak még élete kockáztatásával is. Kívánják-e, hogy visszatérjen Rómába? Kész volt oda menni. Ez ajánlatot mindenki ellenezte. Róma tele volt veszélylyel az összeesküdtekre nézve, a minek nem akarták kitenni haszon nélkül a szabadság utolsó reményeit. Mihez kell hát fogni? Csak abban egyeztek meg, hogy mindnyájan keservesen bánták eddigi eljárásukat. Cassius sajnálta, hogy nem ölték meg Antoniust, mint ő kívánta volt; és Cicero nem mondott neki ellen. Sajnos, hogy e kölcsönös vádaskodás mit sem használt; nem arról volt szó, hogy a múlt fölött panaszkodjanak; eljött a pillanat, hogy a jövő útját egyengessék, s e tekintetben nem tudtak semmi megállapodásra jutni.

Ez értekezlet után Brutus nem határozta még el magát azonnal. Ragaszkodott azon szándékához, hogy, a meddig

¹ *Ad Att.*, XV, 11.

csak lehet, lanuviumi villájában marad, olvasgatva és beszélgetve a szép oszlopesarnok alatt a görögök bölcselekkel, kik rendes társaságát képezték. Azonban tovább kellett utaznia. Italia napról napra veszélyesebbé vált; a veteránok ellenségesen barangoltak az országúton, kifosztogatták a mezei lakásokat. Brutus Veliába ment, hol rá néhány hajó várt, hogy Görögországba szállítsák. Száműzetésnek nevezte elutazását, s még utóljára is hitegette magát, hogy az nem lesz jeladás a háborúra. Mivel Antonius épen azzal vádolta, hogy a háborút előkészíti, válaszolt neki saját és Cassius nevében egy gyönyörű levéllel, melynek vége így hangzik: „Ne hízelegj magadnak, mintha minket meg tudnál ijeszteni; félelem nem fér a mi jellemünkhez. Ha más indító okok képesek volnának valami kedvet adni nekünk a háborúhoz, a te leveled nem venné azt el; mert a fenyegetésnek nincs hatalma a szabad lelkeken. De te jól tudod, hogy mi utáljuk a polgárháborút, hogy semmi sem képes minket abba bele vinni; és te bizonyosan azért öltesz fenyegető arcot, hogy elhiteds a világgal, mintha határozatunk félelmünknek volna eredménye. Halld meg a mi véleményünket. Mi óhajtjuk, hogy kitüntetésben élj egy szabad állam védelme alatt; mi nem akarunk ellenséged lenni, de többet adunk a szabadság, mint a te barátságod birtokára. Azért kérjük az isteneket, adjanak neked jó tanácsot magad és a köztársaság érdekében. Ha nem, úgy kívánjuk, hogy minél kevesebbet ártsen neked a te elhatározásod, Róma pedig legyen szabad és dicső!”¹

Veliában Brutushoz csatlakozott Cicero is, ki szintén el akart utazni. Barátainak térlenségén elcsüggedve, ellenségeinek fenyegetései által megijesztve, kísérletet tett már, hogy Görögországba fusson; de kedvezőtlen szél Italia part-

¹ *Ad fam.*, XI, 3.

jaira hajtotta vissza. Midőn megtudta, hogy Brutus távozni készül, találkozni akart még, s ha lehet, együtt menni vele. Gyakran megindító hangon beszélt Cicero e találkozásukról. „Láttam őt, mondá később a néphez tartott beszédében, láttam őt eltávozni Italiából, hogy ne okozzon polgárháborút. Mily fájdalmas látvány vala ez, nem csak az embereknek, hanem a hullámok és a partoknak is! A haza megszabadítója kénytelen volt futni hazájából, a haza megrontói a hatalom élvezetében otthon maradtak.“¹ Brutus utolsó gondolata még e szomorú pillanatban is a közbéke vala. Annyi csalódás daczára is mindig számított még a római népre; azt hitte, hogy nem tett ő eleget a lelkesedés fölbuzdítására; nem tudott bele nyugodni azon gondolatba, hogy nincsenek többé polgárok. A fölött bánkódva utazott el, hogy miért nem tett még kísérletet egy utolsó küzdelemre a törvényesség terén. Kétségtelen, hogy neki nem volt lehetséges Rómába visszatérnie s ismét megjeleni a tanács előtt; de Cicero kevésbbé volt terhelve, dicsősége tiszteletet parancsolt; szavára szívesen hallgattak. Nem próbálhatná-e ő meg ezt az utolsó küzdelmet? Brutus mindig gondolt erre; ekkor ki merte mondani is. Fölmutatta Cicerónak azt a nagy kötelességet, melyet be kellene töltenie, azt a nagy szerepet, melyet szükséges volna eljátszania; tanácsai, szemrehányásai, kérései végre is rá birták Cicerót, hogy mondjon le útjáról és térjen vissza Rómába. Úgy tetszett neki, a hogy később mondá, mintha a haza hívogató szavát hallaná!² Elváltak egymástól, s nem is találkoztak többé.

Bármennyire irtózott is azonban Brutus a polgárháborútól, az események kikerülhetlen árja, mely ellen tíz hónap óta küzdött, végre is besodorta őt abba. Elhagyván Italiát,

¹ *Philipp*, X, 4. — ² *Ad fam.*, X, 1.

Athénbe ment, hol idejét az akademikus Theomnestes, és a peripatetikus Cratippus hallgatásával töltötte. E magatartásában Plutarchus csak ügyes színlelést lát. „Titokban, mint ő mondja, a háborúra készült.“ Cicero levelei ellenben bizonyítják, hogy a háború kereste föl őt. Thessalia és Macedonia tele voltak Pompejus régi katonáival, kik Pharsalus óta ott maradtak; az aegai tenger szigetei, Görögország városai, melyek mintegy menhelyül szolgáltak a száműzöttek részére, sok elégületlen embert rejtettek magukban, kik nem akartak meghajolni Caesar előtt; martius idusa óta pedig ugyancsak itt húzódtak meg mindazok, kik Antonius uralma elől futottak. Végre Athénben egész gyarmata volt azon nagy családokból származó fiatal embereknek, kik születésöknél és koruknál fogva a köztársaságért rajongtak, s kik oda azért jöttek, hogy nevelésöket befejezzék. Ezek mindannyian csak Brutusra vártak, hogy fegyvert ragadjanak. Megérkezésekor mindenütt nagy és ellenállhatlan mozgalom keletkezett, melynek ő maga is kénytelen volt engedni. Apulejus és Vatinius, saját parancsnokságuk alatt, hadsapatokat vezettek hozzá. Macedonia régi katonái Qu. Hortensius vezetése alatt gyülekeztek; annyian jöttek Italiából, hogy Pansa consul végre panaszkodott, és fenyegetőzött, hogy a Brutushoz jövő újonczokat útjukban föl fogja tartóztatni. Az athéni tanulók, köztük Cicero fia s az ifjú Horatius, abba hagyták tanulmányaiikat, s besoroztatták magukat a seregbe. Nehány hónap alatt Brutus úr volt egész Görögország és nyolcz legio fölött.

Ez időpontban úgy látszik, hogy a köztársasági párt mindenütt fölébredt. Cicero nagyobb sikert vívott ki Rómában, mint remélte, s oly ellenségeket szerzett Antoniusnak, kik ezt még Mutina előtt megverték. Brutus hatalmas hadsereget szervezett Görögországban. Cassius bejárta Ázsiát, legiókat gyűjtván útjában, s az egész kelet mellette nyilat-

kozott. A legfélénekbeiket is remény szállta meg, s úgy látszott, hogy a köztársaság érdekében a legjobbat lehet várni annyi nemes harczos támogatásától. És mégis e pillanatban, mikor annyira egyetértőknek kellett vala lenniök, tört ki Cicero és Brutus közt a legsúlyosabb viszály, mely valaha elválasztotta őket egymástól. Bármily kellemetlen legyen is ránk nézve, el kell ezt mégis beszélnünk, mert ebből ismerhetjük meg mindkettőjüket teljesen.

Cicero emelt panaszt előbb. Ez a rendesen oly gyöngé, oly habozó ember Caesar halála óta kiváló erélyt tanúsított. A bölcsesség, a szelídség, a mérséklet, e különben szép tulajdonságok, melyeket annyira szeretett, s oly örömet gyakorolt, nem látszottak többé a fönforgó körülményekkel öszsze egyeztethetőnek. A békés diadalok e főpapja most háborút hirdetett az egész világnak; a törvényesség e szigorú barátja azt kívánta mindenkitől, hogy hagyja el a törvényesség terét. „Ne várakozzál a tanács határozataira,“¹ mondá az egyiknek. „Légy magad magadnak tanácsa,“² írta a másiknak. Hogy célhoz jusson, minden eszközt jónak ítelt, még a legerőszakosabbat is; minden szövetség megnyerte tetszését, még az oly embereké is, kiket nem becsült. Brutus ellenben, bármennyire elszánta is magát, hogy fegyvert fog, aggodalmaskodó és félénk maradt, s most sem kedvelte még az erőszakos föllépéseket. Ámbár neve főleg egy gyilkosság által lett híressé, mégis irtózott a vértől. Ellentétben azokkal az egész világ által elfogadott embertelen törvényekkel, melyek a legyőzöttet föltétlenül a győző kegyelmére bízták, megkímélte ellenségeit, midőn hatalmába jutottak. Példát mutatott erre, midőn Antonius testvérét legyőzván, életben hagyta. Ámbár ez egy rossz ember vala, ki hálából az őri-

¹ *Ad fam.*, XI, 7. — ² *Ad fam.*, X, 16.

zetére rendelt katonákat meg akarta vesztegetni, Brutus mindazáltal tovább is kíméletesen bánt vele. Mindez nem látszik nagy bűnnek; de Rómában nagyon föl voltak indulva e miatt. Antonius dühös fenyegetései, melyeket oly nagy nehézséggel kerülhettek ki, a kiállott rémületek emléke, s azon szörnyű válságok, melyeken hat hónap óta keresztül mentek, a leghiggadtabbakat is elkésérítették. Semmi sincs erőszakosabb, mint a mérsékelt emberek haragja, ha egyszer a bántalmaztatásokkal torkig vannak. Ez állapotnak minden áron s lehetőleg gyorsan véget akartak vetni. Eszökbe jutott, hogy Brutus mily nagy vonakodással és késedelmezve kezdte meg a háborút. Midőn őt most is oly elnézőnek, oly kegyelmesnek látták, féltek tőle, hogy visszaesik tétovázásába és húzni-halasztani fogja a boszú és a bízottság megszerzésének pillanatát. Cicero vállalta magára, hogy tudatni fogja Brutussal elégedetlenségöket. Levelében, mely fönmaradt, nagy hévvel sorolja el azon hibákat, melyek Caesar halála óta elkövettettek; főlemlíté mindazon gyöngeségeket, mindazon ingadozásokat, melyek elvették az elszánt emberek kedvét, és — a minek fölbányása bizonyosan legmélyebb sebet üthetett Brutus szívéen — azt a nevetséges eljárást, hogy az állam békéjét szónoklatokkal akarták megalapítani. „Nem tudod-e, mondá neki, mi körül forog most a kérdés? Egy csapat bűnös és nyomorúlt ember már az istenek templomait is fenyegeti, s e háborúban életünk, vagy halálunk fölött perdül el a koczka. Kit kímélünk? mit cselekszünk? Okos dolog-e oly emberekkel banni kíméletesen, kik, ha győznek, lételünknek még nyomát is el fogják söpörni?”¹

E szemrehányások indulatba hozták Brutust, s hasonló vádakkal felelt vissza. Ő is elégedetlen volt a tanácssal és

¹ *Ad Brut., II, 7.*

Ciceróval. Bármennyire bámulta is a *philippicák* ékesszólását, mégis sok dolog bántotta őt azok olvasásakor. E beszédekben mindenütt átvonuló hang, a keserű személyeskedések, a tüzes kifakadások nem tetszettek annak, ki, midőn leszúrta is Caesart, úgy akart föltűnni, mint kit nem szenvedély vezet, mint a ki inkább ellensége az elvnek, mint az embernek. Pedig ha a philippicákban nagy szeretet nyilvánul a szabadság iránt, heves gyűlölet is szól bennök egy ember ellen. Észrevehető, hogy a hazának ez ellensége, egyúttal a szónok közeli és személyes ellenfele is. Le akarta igázni Rómát; de egyszersmind azt a szabadságot is vette magának, hogy egy nagyon elmés beszédben kigúnyolta az öreg volt-consulnak nevetséges furcsaságait. Mikor e gúnyos beszédet Cicero olvasá, ingerlékeny hiúsága egészen föllázadt, „érezte a marást“, ¹ egy kortársa kifejezése szerint. A nemes harag, melyet az állam ellensége iránt érez, személyes bosszútól nyeri tüzét. Megkezdődött az élet-halálharez, folytatva mindegyre megújuló hévvel tizennégy beszéden keresztül. Le akarom őt sújtani vádjaimmal, mondá, s meggyalázva adni át az utóvilág útálatának“; ² s meg is tartotta szavát. Ez a szenvedélyes makaesség, ez az indulatos és féktelen hang bizonyára bántotta Brutust. De valamint Cicero haragja, úgy hízelgése is sem tetszettek néki. Boszankodott azon túlzó magasztalások fölött, melyeket az oly emberekre halmozott, kik épen nem érdemelték meg, oly tábornokokra, kik minden ügyet szolgáltak vala, oly államférfiakra, kik minden kormányban benn voltak, azokra a dicsvágyó s cselszövő emberekre, kiket Cicero annyi fáradsággal gyűjtött össze, hogy belőlük azt a pártot alkossa, melyet ő a derék hazafiak pártjának nevezett. Boszankodott Brutus főleg a miatt, hogy Ci-

¹ *Ad fam.*, XI, 23. — ² *Philipp.*, XIII, 19.

cero pazarúl osztogatta a kitüntetések a fiatal Octaviusnak, s lábai elé tette a köztársaságot; midőn pedig azt hallá, hogy Octaviust „isteni ifjúnak“ nevezi, „kit az égiek küldtek a haza oltalmára“, alig birta korlátozni haragját.

Melyiköknek volt igaza? Bizonyosan Brutusnak, ha a dolgok végfejlődését vesszük tekintetbe. Világos, hogy Octavius nem lehetett egyéb, mint nagyravágyó ember és áruló. A név, melyet viselt, ellenállhatlan kísértés vala rá nézve; kiszolgáltatni neki a köztársaságot, egyértelmű lett volna annak elvesztésével. Brutusnak igaza volt, midőn azt hitte, hogy Octaviustól jobban kell félni, mint Antoniustól, s amaz iránt táplált gyűlölete nem csalatkozott, midőn a Cicero által magasztalt *isteni ifjában* a birodalom jövő urát, s annak, kit ő megölt, örökösét és utódát sejtette. De mégis Cicerót kellett-e ezért vádolni, vagy csupán a körülményeket? Midőn ő Octavius segélyét elfogadta, szabadságában állott-e visszaütasítani azt? A köztársaság akkor egyetlen harczost sem állíthatott szembe Antoniussal; el kellett fogadni Octavius segélyét, vagy elveszni. Miután pedig az megmentette a köztársaságot, nem lett volna igazságos farkodni a számára nyilvánítandó hála és megtiszteltetés dolgában. Különben is a veteránok oly modorban kérték azokat az ő részére, a mely nem tűrt visszaütasítást, sőt gyakran előre is megszavazták neki. A tanács aztán mind azt a lehető leggyorsabban szentesíté, attól tartva, hogy majd nem is kéri jóváhagyását. „A körülmények, mondja Cicero egy helyt, ruházták rá a főhatalmat; mi csak a hatalmi jelvényeket adtuk neki.“¹ Így tehát, mielőtt valaki Cicerót előzékeny eljárása miatt kárhoztatná, vagy gyöngeségeért vádolná, gondoljon az ő helyzetének nehézségeire. Ő

¹ *Philipp.*, XI, 8.

megkísérlette helyreállítani a köztársaságot azon emberek segítségével, kik az ellen küzdöttek s azt nem szerették. Mi bizalmat is vethetett volna Hirtiusban, ki egy szigorú törvényt hozott volt a Pompejus-pártiak ellen, egy Plancusban és Pollióban, kik Caesarnak hajdan alvezérei valának, egy Lepidus és Octaviusban, kik Caesar helyére akartak beülni? Pedig, még sem rendelkezett más támogatókkal ezeken kívül. Azzal a hatalomvágyó emberrel, ki mindjárt martius idusa ntáni napon meg akarta magának szerezni a hatalmat, nem állíthatott szembe mást, mint a másodrendű és szándékukat jobban rejtegetni tudó nagyravágyók szövetségét. Mindezen nyílt és alattomos törekvések közepett nagyon nehéz volt helyesen eligazodni. Szükség volt ezek közül az egyiket a másik által korlátozni, hízlelgni nekik, hogy vezetni lehessen őket, félig kielégíteni vágyukat, hogy fékezhetők legyenek. Így értendők a rájuk pazarolt vagy megígért kitüntetések, a dicsőítésekben és címosztogatásokban tanúsított fényűzés, s a hivatalos hálaanyilvánítás túlságai. A körülmények által parancsolt kényszerűség vala ez, melynek engedett Cicero; de a helyett, hogy ezért vádat emelnénk ellene, azt kellene inkább következtetnünk, hogy a mikor ő az utolsó törvényes küzdelmet megpróbálta, mikor Rómába visszajött, hogy a nép lelkesedését föléleszsze, s mikor az emlékek erejében és a szó ellenállhatlan hatalmában bízott: hasztalan veszélyeknek s biztos csalódásoknak tette ki magát. Jól tudta ezt Cicero. Néha, a csata hevében, kétségtelenül megrészegekedhetett ékesszólásának diadalaitól, mint például akkor, midőn egyszer naiv hittel írta Cassiushoz: „Ha többször lehetne beszélni, nem volna nagyon nehéz visszaállítani a köztársaságot és a szabadságot.“¹ De e csa-

¹ *Ad fam.*, XII, 2.

lódása nem tartott sokáig. A mámor eltűntével csakhamar fölismerte a szó tehetetlenségét, s ő mondá ki először, hogy csak a köztársasági hadseregbe kell reményöket vetniök. E nézetét nem is változtatá meg többé. „Azt mondod, írja Atticushoz, hogy tévedek, ha azt hiszem, hogy a köztársaság sorsa egészen Brutustól függ; pedig ennél mi sincs igazabb. Ha az még megmenthető, egyedül ő általa és az övéi által fog megmentetni.“¹ Önáltatás nélkül és reménytelenül vállalkozott Cicero ez utolsó kísérletre, s egyedül csak azért, hogy Brutus óhajtásának engedjen, ki makacsul megmaradt a törvényes ellenálláshoz és a békés küzdelemhez való ragaszkodásában. Tehát épen Brutust illette meg legkevésbbé az a jog, hogy szemrehányást tehessen Cicerónak, a miért ez a békés harcz terén nem ért el sikert. Cicero méltán emlékezett meg gyakran ama találkozásukra Veliában, hol hosszas vonakodása daczára rábirta barátja, hogy Rómába visszatérjen. E visszaemlékezés védelmet nyújtott neki; ez megtilthatott Brutusnak minden keserű szót azon férfi ellen, kit épen ő taszított e reménytelen vállalatba.

Cicero bizonyosan mély fájdalmat érzett e szemrehányások fölött. Brutushoz való barátsága azonban nem szenvedett változást. Még mindig ő rá irányozza szemeit; ő hozzá intézi szavát, midőn Italiában minden veszve látszott. Mi sem lehet megindítóbb, mint ez utolsó vészkiáltása. „Gúnyt űz belőlünk, kedves Brutusom, a katonák féktelensége és a vezér dolyfe. Mindenki annyi hatalomra akar szert tenni a köztársaságban, a mennyi ereje van hozzá. Az ész, mérséklet, törvény, kötelesség szava elnémult; senki sem törődik többé a közvéleménnyel, vagy az utóvilág ítéletével. Siess tehát segélyünkre, és add meg végre a köztársaságnak

¹ *Ad Att.*, XIV, 20.

azt a szabadságot, melyet számára bátorságod által megszerezteél, de a melynek mi még nem örvendhattünk. Mindenki hozzád fog csatlakozni; a szabadság a te sátorod alatt talált menhelyet. Ilyen a mi mostani állapotunk; oh bár változnék mielőbb jobbra! Ha azonban mást rendelt a végzet: én csak a köztársaság vesztét fogom siratni, mert annak halhatatlannak kellett volna lennie. Nekem úgysis kevés időm van már hátra az életből!¹

Néhány hónappal ezután Lepidus, Antonius és Octavius, a köztársaság újjászervezése végett szövetekezett triumvirek, mint magukat nevezték, találkoztak Bononia mellett. Sokkal jobban ismerték egymást, hogy sem mindenre képesnek ne tartsa egyik a másikat, s azért aprólékosságig menő óvatossággal jártak el. A találkozás egy szigeten történt, s mindhárman egyenlő számú fegyveres csapatokkal érkeztek oda, melyeknek mindig szemmel kellett tartani őket. Még nagyobb biztosság okaért, s attól való féltőkben, hogy valamelyiknél tör lehetne elrejtve, kölcsönösen kikutatták egymás ruháit. Ekként nyugtatván meg magukat, hosszú ideig értekeztek. A köztársaság helyreállítása szóba sem jött; a hatalom megosztása mellett leginkább foglalkoztatta őket a boszú, s gondosan megállapították azok névsorát, kiket meg akartak öletni. Dio Cassius azt a megjegyzést teszi, hogy mivel mindegyik mélyen gyűlölte a másikat, azért ha valaki egyikkel a három közül szorosabb összeköttetésben állt, biztos lehetett, hogy a másik kettőnek halálos ellensége; annyira, hogy mindegyik épen az ő új szövetségesei legjobb barátainak fejét követelte. De ez a nehézség nem gátolta őket; a hála sokkal kevesebb követeléssel lépett föl szívökben, mint a boszú, s ha néhány jó baráttal, vagy akár néhány rokon-

¹ *Ad Brut.*, I, 10.

nal megfizethették egyetlen ellenség halálát, még mindig jónak találták a vásárt. E kölcsönös engedékenység következtében hamar megegyeztek, s a névsor elkészült. El lehet gondolni, hogy Cicerót nem feledték ki; Antonius szenvedélyesen követelte az ő halálát, s nem valószínű, bármit mondjanak a császárság írói, hogy Octavius erősen védelmére kelt volna. Miért is? Cicero, ha életben marad, csak a rozszúl teljesített hálakötelesség s egy égrekiáltó esküszegés emlékét juttatta volna eszébe.

Cicero halálával e tanulmány határpontjához érkeztünk, mivel czélul Cicero és Brutus viszonyának vizsgálatát tűztük ki magunk elé. A ki tovább akar menni, és Brutus halálát is óhajtja ismerni, elég lesz elolvasnia Plutarchus gyönyörű elbeszélését. Félek, hogy elrontom ezt, ha meg rövidítve adom elő. Megtudjuk abból, hogy Brutus, értesülvén Cicero elvesztéről, mélyen megindult fölötte. Nem csupán barátját gyászolta benne, vele együtt elvesztette egy reményét, mely kedves vala neki, s melyről lemondani nem akart. Ez alkalommal aztán csakugyan meg kellett győződnie arról, hogy Rómában nincsenek többé polgárok, s kétségbe kellett esnie ama gyáva nép fölött, mely így hagyta elveszni védelmezőit. „Ha rabszolgákká süllyedtek le, mondá szomorúan, ez inkább az ő hibájok, mint zsarnokaiké.“ Egy vallomás sem került neki többbe, mint ez. Mióta Caesart megölte, élte a csalódásoknak folytonos sorozata volt, s úgy látszék, mintha az események játékot üznének minden szándékaival. A törvényességhez való lelkiismeretes ragaszkodása miatt elveszett a jó alkalom, hogy a köztársaságot megmenthesse; a polgárháborútól való iszonyodása csak arra szolgált, hogy azt nagyon későn kezdje meg. Nem volt elég, hogy akarata ellenére is kénytelenítettett megsérteni a törvényt, és harcolni polgártársai ellen, azonkívül még be is kellett vallania, nagy fáj-

dalmára, hogy csalatkozott, midőn túlságosan hitt az emberekben. Jó véleményt táplált felőlük, míg távolról, az ő kedves bölcsészeivel, tanulmányozta őket. Mennyire megváltozott véleménye, midőn oly helyzetbe jött, hogy bánnia kellett velök, és igénybe venni szolgálatukat, midőn kénytelen volt tanúja lenni jellemök gyöngeségeinek, meglepni titkos vágyaikat, esztelen gyűlöletöket, és fölfedezni a gyáva félelmet olyanokban, kiket ő derék és bátor embereknek tartott! Mindez oly mély sebet ütött szívéen, hogy midőn Ciceronak utolsó pillanataiban tanúsított gyöngeségeiről értesült, kételkedni kezdett még a bölcsélet, e kedvencz tudománya, értékében is, mely pedig életének gyönyörét képezte. „Mit ér neki, mondá, hogy oly ékesszólólag írt hazája szabadsága mellett, s a becsületről, a halálról, a száműzetésről, a szegénységről? Valóban kezdek nem bízni e tudományokban, melyekkel Cicero oly behatólag foglalkozott.“¹ Olvasván e keserű szavakat, gondoljunk azokra, melyeket halála előtt hangoztatott; egyik megmagyarázza a másikat, s mindkét mondás ugyanazon benső meghasonlásnak tünete, mely azon mértékben vesz mindjobban erőt rajta, a mint a rideg valóság bajai mindinkább elidegenítik az emberektől, és elveszik kedvét az élettől is. Kételkedett a bölcsészethen, látva azok gyöngeségeit, kik azt legmélyebben tanulmányozták; s midőn azt is látta, hogy a proscriptorok pártja diadalmaskodik, kétségbe esett az erény fölött is. Így végezte pályafutását az elméleti tanulmányok ez embere, ki akarata ellenére is a tett emberévé lett, s kit az események szorítottak ki hívásának természetes teréről.

¹ *Epist. Brut.*, I, 17.

OCTAVIUS.

AUGUSTUS POLITIKAI VÉGRENDELETE.

Cicero szerette az ifjúságot; örömet érintkezett vele, s körében maga is megifjodva érezte magát. Azon időben, midőn praetorrá és consullá választatott, nagy jövőjű ifjaktól környezve látjuk őt, mint Caelius, Curio és Brutus, kiket magával vitt a forumra, s bevezetett az ügyvédi szónoklat teendőibe. Később, midőn a pharsalusi győzelem eltávolítá őt hazájának kormányától, bizalmas viszonyban élt e vidám ifjú körrel, mely a győztes párthoz szegődött, s időtöltésből ékes-szólási leczkéket is adott annak. „Ők az én tanítványaim, mondá tréfásan, a jól beszélés művészetében, és mestereim a jól élés tudományában.“¹ Caesar halála után az események egy még fiatalabb nemzedékkel hozták összeköttetésbe, mely akkor kezdett megjelenni a politikai élet színpadán. Plancus, Pollio, Messala, kiket a sors arra tartogatott, hogy egy új kormányrendszer nagy méltóságainak viselői legyenek, keresték az ő barátságát, s maga az, ki a császárságot megalapítja, atyjának nevezte őt.

¹ *Ad fam.*, IX, 16.

Octavius és Cicero levelezése a közönség elé vala bocsátva, s tudjuk, hogy az legalább is három könyvet tett ki. Ama levelek nagy érdekűek lennének ránk nézve, ha fönmaradtak volna. Nyomról nyomra követhetnők, azok olvasása után, minden fejlődési lépését e néhány hónapig tartó barátságának, mely oly szörnyű módon végződött vala. Valószínű, hogy Cicerót első leveleiből eleinte bizalmatlannak, kéteskedőnek, hidegen udvariasnak látnók. Mert, bármint állították is némelyek, nem ő hitta Octaviust a köztársaság segítségére; hanem Octavius maga ajánlotta föl magát. Naponként írt Ciceróhoz, ¹ elhalmozta magasztalásokkal és ígéretekkal, s biztosította soha meg nem szűnő hódolatáról. Cicero sokáig nem akarta próbára tenni e hódoló ragaszkodást. Értelmes és határozott, de nagyon fiatal embernek találta Octaviust, s félt nevétől és barátaitól. „Nagyon rossz környezete van, mondá; soha sem lesz belőle jó polgár.“ ² Mindamellet végre is megnyerni engedte magát; elfeledte bizalmatlankodásait, sőt midőn a „gyermek“, mint nevezni szerette, Modénát fölmenté az ostromzár alól, elismerése oly túlságokba csapongott, hogy a böles Atticus helytelenítését fejezte ki s Brutus boszankodott miatta. Antonius veresége fölötti öröme volt az, mely akkor minden okos mértéket feledtetett vele; ez ember elleni gyűlölete elvakítja és magán kívül ragadja őt. Midőn „e részeseges kalandort dobzódása közepett Octavius törébe kerülni“ ³ látja, nem bír többé magával. Öröme azonban nem tartott sokáig; mivel a fővezér árulásáról majdnem győzelmével egyidejűleg értesül. Főleg ez időpontban lesznek érdekessé levelei. Ezek derítik föl élete utolsó hónapjainak eseményeit,

¹ *Ad Att.*, XVI, 11. — ² *Ad Att.*, XIV, 12. — ³ *Ad fam.*, XII, 25. *Quem ructantem et nauseantem conieci in Caesaris Octaviani plagas.*

melyeket nem ismerünk elég jól. Gyakran vádolni szokták őt azon nagy utánjárásért, melylyel régi barátját meg akarta hajlítani, s én is elismerem, hogy ha csupán saját méltóságának érdekétől vesz tanácsot, jobb lett volna neki mit sem kérni azon embertől, ki oly galádul árulta őt el. De nem egyedül az ő saját személye forgott kérdésben. Rómának nem voltak katonái, kiket Octaviussal szembe állíthasson. Egyetlen mód az ő lefegyverzésére abban állott, ha adott ígéreteire emlékeztetik. Nem lehetett ugyan semmi remény, hogy sikerülni fog ez önző lélekben a hazafiasság szikráját föléleszteni; de megkísérteni legalább czélszerűnek látszott. A köztársaság és Cicero élete egyszerre forgott veszélyben, s a mit neki nem illett megtennie a végett, hogy életét meghosszabbítsa, meg kellett kísérteni azért, hogy talán a köztársaságot megmentheti. Nem alacsonyítja az le magát, a ki hazája szabadságának védelmében emel esdeklő szót, midőn a védelemnek semmi egyéb eszközeivel nem rendelkezik. Kétségtelenül e rémítő pillanatokban írta ő Octaviushoz amaz alázatos szavakat, melyekre leveleinek töredékeiben találunk: „Tudasd velem, mit óhajtasz most már tennem; fölül fogom múlni várakozásodat.“¹ Nem hogy vádolnám őt e könnyörgő szavakért, sőt inkább megvallom, hogy nem tudom megindulás nélkül szemlélni e dicső aggastyánt, midőn így alázza meg magát egy „gyermek“ előtt, ki elárulta bizalmát, ki gúnyt űzött hiszékenységből, de a ki most úr a köztársaság élete és halála fölött!

Sajnos, hogy e levelekből csak tökéletlen részletek maradtak ránk, melyek semmiben sem adhatnak teljes fölvilágosítást. Ha azért ismerni akarjuk azon adatokat, melyek Cicero élete utolsó eseményeire nézve oly nagy fontosságúak,

¹ Orelli, *Fragm. Cic.*, p. 465.

máshová kell fordulnunk. Könnyű és tanulságos lenne itt felsorolni azon véleményeket, melyek ő róla a császárság íróinál találhatók. De jobban szeretek mindvégig hű maradni azon módszerhez, melyet ez egész munkában követtem, s megítélni, ha lehet, Octaviust is, mint Cicerót, abból, a mit maga mond, az ő saját vallomásaiból és közleményeiből. Levelei és emlékiratainak hiányában, mint a melyek elvesztek, vegyük kezünkbe az Ancyra városában talált nagy fölíratot, melyet néha *Augustus politikai végrendelete* néven is említnek, mivel ebben foglalta össze egész életét. Ez, szerencsére, ránk maradt. Tudjuk Suetoniusból, hogy ő meghagyta, hogy azon fölírat éreztáblára vésetvén, helyeztessék el síremléke falán.¹ Valószínű, hogy az nagyon el volt terjedve a keresztyén időszámítás első századában, s hogy hízélgésből, vagy hálaérzetből sok másolatot készítettek arról, a mint a császárság alapítójának ünneplése mind általánosabbá vált az egész világon. Találtak abból töredékeket Apollonia romjai közt, s megvan egy teljesen Angorában, a régi Ancyrában. Midőn Ancyra lakosai egy templomot építettek jóltevőjök, Augustus tiszteletére, emlékét legjobban dicsőíteni vélték az által, ha tetteinek amaz elbeszélését, vagyis inkább életének azon magasztalását, melyet ő maga készített, metszik föl a templom falába. Ez idő óta emez Augustusnak szentelt emlék többször változtatta eredeti rendeltetését; görög templomból byzanti egyházzá, és egyházból török iskolává lett. A tető beszakadt, magával sodorván a homlokfal ékítményeit is, az előcsarnok oszlopai eltűntek, s az ősi romokhoz byzanti és török építmények csatlakoztak, melyek ma már szintén omladékok. De, valami szerencsés véletlen

¹ Suet. *Aug.*, 101.

által, a márványtáblák, melyek Augustus tetteit hirdetik, szilárdan odatapadva maradtak a lerombolhatlan kőfalakhoz.

Kedvező alkalom kínálkozik itt tanulmányoznunk ez emléket. Perrot újabban a latin szöveg egy teljesebb másolatát, s a görög fordításból egy egészen új részletet hozott Galatiából, mely fölvilágosítja és kiegészíti a latint.¹ Neki köszönhetjük, hogy néhány kevésbbé jelentékeny hézag híjával, ma ama fölirat teljes, s elejéről végig olvasható. Föl foghatjuk tehát azt a maga egészében, s vehetjük magunknak azt a szabadságot, hogy ítéletet mondhassunk róla.

¹ Suet. *Aug.*, 101. — ² *Exploration archéologique de la Galatie*, etc., par MM. Perrot Guillaume et Delbet, 1863. — Mivel a galaták görögül beszéltek, s rosztól értették a latint, azért, hogy Augustus tetteinek fölsorolása ne maradjon rájuk nézve megfejthetetlen, a tiszteleti helyen a templomban, a hivatalos latin szöveg tábláját állították ugyan föl, de kívülről a templom falára elhelyezték a görög fordítást, hogy ott mindenki olvashassa. A templom külső részeit azonban épen úgy nem kímélte meg az idő, mint bensőjét. Török házak lapúltak a falak mellé; melyeknek gazdái gerendáikat minden teketória nélkül befűrték a márványba, arra használván föl e szilárd építményt, hogy téglából, vagy vályogból készített viskóikat rá támaszszák. Perrot és Guillaume uraknak minden ügyességeket össze kellett szedniök, hogy e nem igen vendégszerető házakba behatolhassanak. De midőn ezt elérték is, még nagyobb nehézségekkel kellett azután megküzdenniök. Falakat kellett lerontani, gerendákat elhárítani, födeleket megtámaszolni, hogy a régi templom falához férhessenek. Még mindez kevés. A régi fal meg volt repedezve; megfeketítette a sár és korom. Hogyan lehessen kibetűzni a föliratot, mely a fölületet takarta? Hetekig kellett időzniök bűzös és sötét helyiségekben, vagy szénapadlásokon, gyertyánál dolgozni, minden oldalról próbálván megvilágítani a márványlap síkját, s így kellett kisikarni, hogy úgy mondjuk, meghódítani minden betűt a bátorság és kitartás hihetetlen erőfeszítése közt. Azonban ezt a fáradságos munkát teljes siker koronázta. Azon 19 hasázból, mely a görög szöveget tartalmazta, az angol utazó Hamilton öt egészet s még egynek töredékét má-

I.

Az a tulajdonság, mely először is szembe tűnik, midőn az aneyrai fölíratot olvassuk, a méltóság. Lehetetlen, hogy ez meg ne lepjen mindenkit. Észreveszszük abból az uralkodó hangból, mely az egészen átvonúl, hogy az az ember, ki így beszél, több mint ötven évig kormányozta az egész világot. Ismeri azon tények fontosságát, melyeket végrehajtott; tudja, hogy ő egy új társadalmi rendet teremtett, s hogy ő az emberiség egyik legjelentékenyebb átalakulásának állott élén. Épen ezért, ámbár csak az eseményeket foglalja össze és számokat idéz, mégis minden, a mit mond, nagy szabású, s a tények száraz felsorolásának is oly fönséges szint tud kölesönözni, hogy az olvasó valami önkéntelen tisztelettel érzi megtelni lelkét. Pedig ettől óvakodnunk kell. A fönség kényelmes takaró lehet, jó arra, hogy sok gyöngesé-

solta le; Perrot tizenkét, teljesen új hasábot hozott magával. Egyetlenegy, a kilenczedik, nem volt elolvasható; ezt egy erős keresztfal borította el, melyet lehetetlen volt ledönteni. Ez a tizenkét hasáb, bár az idő által nagyon megviselve, kiegészíti a latin szöveg hézagainak nagy részét. Ezek ismertetnek meg bennünket egész ezikkel, melyeknek nyoma sem maradt az eredeti szövegben; sőt még oly részletekben is, hol a latin épebben maradt meg, majdnem minden lépten-nyomon fölvilágosítják azon kétes értelmezéseket, melyek a szöveg magyarázatánál fölmerültek. Egger *Examen des historiens d'Auguste* cz. munkája 412 és köv. lapjain nagy gondnal és bíráló észszel tanulmányozta az aneyrai fölíratot. Mommsen pedig, Perrot másolata segélyével, egy tudományos dolgozatot készít e fölíratról, mely után bizonyára semmi teendő sem marad hátra többé e tárgyban. (Mommsen munkája e könyv első kiadása óta 1865-ben a következő czím alatt jelent meg: *Res gestae divi Augusti ex monumentis Ancurano et Apolloniensi.*)

get elrejtse; XIV. Lajos példája, mely még közel van hozzánk, megtaníthat, hogy ne higgyünk az ilyenben szoros vizsgálat nélkül. Másrésről azt sem kell feledni, hogy a méltóság oly igazán római tulajdon vala, hogy annak külszínét Róma sokáig megőrizte még azután is, mikor lényege már eltűnt. A császárság utolsó idejéből származó fölíratokat olvasva, sem veszi észre az ember, hogy a birodalom már az enyészet felé siet. Azok a szegény fejedelmek, kik már csak nagy nehezen tartanak birtokukban néhány tartományt, épen oly hangon szólnak, mintha az egész világnak parancsolnának, s még legotrombább hazugságaikon is valami hihetetlen nagyszerűség ömlik el. A ki tehát a római emlékek tanulmányozásánál ki akarja kerülni a csalatást, jól teszi, ha őrizkedik az első benyomástól, mely félre vezetheti, és közelebről tekinti meg a dolgokat.

Habár az a fölírat, melylyel itt foglalkozunk, ezt a címet viseli: „Augustus tetteinek leírása“, tulajdonképen még sem egész életét akarta ebben Augustus elbeszélni. Nagy, és igen önkényszerű hézagok vannak abban, s látszik, hogy ő nem is szándékozott mindent elmondani. Midőn a megvénült fejedelem, hetvenhat éves korában, a világ bámúlátától és tiszteletétől környezve, visszatekintett a múltra, s annak futólagos képét kívánta vázolni, sok emléket talált ott olyat, mely rá nézve kéjelmetlen lehetett. Nem kétes, például, hogy nagyon ne irtózott volna visszaidézni eszébe politikai pályafutásának első éveit. Pedig erről mégis csak kellett valamit mondania, s ő nagyon okos volt ahoz, hogy inkább elferdíteni törekedjék a tényeket, mint sem hogy egészen hallgasson róluk, koczkáztatva azt, hogy annál többet fognak azokról mások beszélni. Lássuk, hogyan húzta ki magát e kelepczéből: „Tizenkilencz éves koromban, mondá, fölszereltem egyedül saját felelősségemre és saját költségemen egy

hadsereget; ezzel visszaszereztem a szabadságot a köztársaságnak, mely fölött egy párttöredék elnyomólag uralkodott. Ezért a tanács hálából, megtisztelő határozatok kíséretében, saját sorába, a consularisok közé vett föl, rám ruházta a hadcsapatok fölötti parancsnokságot, s C. Pansa és A. Hirtius consulok társaságában azzal a föladattal bízott meg, hogy propraetori minőségben örököljem az állam jóléte fölött. Mindkét consul meghalt még ugyanazon évben; a nép engem állított helyökre, s a köztársaság rendezésével megbízott triumvirnek nevezett ki.“ E néhány sorban, melyek a fölírat kezdetén állnak, már egy némely dolog sajátságos módon van elhallgatva. Nem azt lehetne-e igazában binni, hogy ő mind e méltóságokat, melyeket fölsorol, egy ugyanazon ügy szolgálatában nyerte meg, s hogy mi sem adta magát elő az először kapott kitüntetések és a triumviratus közt? A tanács ama megtisztelő határozatait, melyek itt bizonyos mérvű arczátlansággal említetnek, ismerjük a *philippicák* ráútalásából. A tanács üdvözli az ifjú Caesart, a miért „a római nép szabadságát megvédelmezte“ és Antoniust leverte volt; az pedig, hogy Caesar a triumvir czímét kapta, vagyis inkább fölvette, azután történt, mikor Antoniussal szövetekezett a római nép leigázására, a Bononia melletti balvégzetű találkozás alkalmával. Mindezekről a fölírás okosan hallgat.

A mi ez összejövétel után következett, azt még nehezebb volt elbeszélni. Főleg ez eseményekre szeretett volna Augustus fátyolt borítani. „Száműztem azokat, kik atyámat megölték, rendes bírói eljárás után büntetvén meg őket. Azután, mikor a köztársaság ellen háborút indítottak, legyőztem őket két csatában.“ Észre fogja venni mindenki, hogy a proscriptiókról nem szól. Valóban mit is mondhatott volna azokról? Kisebbíthette volna-e azok iszonyait bármily ügyes és mesterkéltszócavarással? Mindent összevéve, tisztessé-

gesebb gondolkozású ember is vala ő, mint sem hogy azokról beszéljen. De mivel, Tacitus szép mondása szerint, könnyebb hallgatni, mint feledni: biztosak lehetünk benne, hogy Augustus, habár nem szól is semmit a proscriptiókról, sokszor gondolt azokra egész életében. Ha szinte nem érzett is lelkiismereti mardosást, mégis gyakran restelhetette azt a szörnyen meghazudtoló ellentétet, melyben az ő múltja állott újabb politikájával; mert bármit tett legyen is most, a proscriptiók mindig tiltakozólag emeltek szót a szelíd és érelyes ember ama hivatalos szerepe ellen, melyet ő fölvett vala. Nekem úgy tetszik, hogy ez a kéjelmetlen tartózkodás még itt is elárúlja magát. Hallgatása nem ad neki teljes megnyugtatótást; érzi, hogy azon tapintatosság daczára is, melylyel a dolgokat előadja, elkerülhetlen, hogy szomorú emlékek ne támadjanak föl azok lelkében, kik azt olvasni fogják. Avagy nem ez emlékek megelőzése és lefegyverzése végett siet-e folytatva hozzá csatolni: „Meghordoztam fegyvereimet szárazon és tengeren az egész világban, háborúkat folytatva polgárok és idegenek ellen. Mint győztes, megbocsátottam a polgároknak, kik a harezot túléltek; s a melyeket az idegen népek közül veszélytelenül megkímélni lehetett, azokat jobban szerettem megtartani, mint megsemmisíteni.“

A mint egyszer e kényes ponton túlesett, könnyebb volt elmondani a többit. Mindamellet is nagyon röviden bánik el a legrégibb évek történeteivel. Félt talán attól, hogy a polgárháborúk emléke ártalmára lehet a pártok ama kibékülésének, melyet Actium után az általános kimerültség hozott magával? Bizonyos, hogy az egész fölírásban nincs egyetlen szó sem, mely boszúérzetet szülhetne. Csaknem semmit se szól egykori vetélytársairól. Alig lehet egy megvető kifejezésen kívül egyebet találni Lepidusról, s csak egy

kellemetlen megemlékezést Antoniusról, kit mellesleg azzal vádol, hogy a templomok kincseit eltulajdonítja magának. A Sextus Pompejus ellen viselt háborúról, mely neki annyi erőfeszítésbe került, s azon vitéz tengerészekről, kik őt legyőzték, íme ennyi az egész a mit mond: „Megtisztítottam a tengert a kalózoztól, s e háborúban elfogtam és visszahoztam harmincz ezer szökevény rabszolgát, kik a köztársaság ellen harczoltak, s átadtam őket uraiknak megfenyítés végett.“ Actium mellett nyert ama fényes győzelméről, mely a viláгурalmat szerezte meg számára, csak annyiban emlékezik meg, hogy bizonytságot tehessen azon nagy készségről, melylyel Italia és a nyugoti tartományok siettek előtte hódolatukat nyilvánítani.

Uralkodása utolsó éveinek eseményeinél természetesen jobban szeret időzni, s látszik, hogy mily jól érzi magát, midőn oly győzelmekről van szó, melyekben a legyőzöttek nem rómaiak. Arról meg épen büszkén emlékezik, hogy ő boszút állott oly meggyalázásokért is, melyeket előtte eltűrt a nemzeti gőg. „Hispania térein és Dalmatiában vívott győzedelmeim után visszavettem azon hadi jelvényeket, melyeket több hadvezér vesztett el. Kényszerítettem a parthusokat, hogy három római sereg zsákmányát és zászlóit adják vissza, s megalázódva jöjenek barátságunkért könyörögni. E zászlókat a boszúálló Mars szentélyében függesztettem föl.“ Érthető az is, hogy kedvteléssel szól a germánok ellen viselt hadjáratairól, gondosan elhallgatván Varus leveretését; és hogy igyekszik fölmelengetni azon messze vidékekre intézett hadmenetek emlékezetét, melyek a kortársak képzelmét oly élénk izgalomban tartották. „A római hajóhad, mondja, a Rajna torkolatától azon irányban tartva, merre a nap fölkel, elhajózott oly távoli országokig, hová soha egy római sem hatolt el akár szárazon, akár tengeren. A cimberék, a

charydok, a sennonok, és azon vidékek más népei követeik által barátságért járultak hozzám és a római néphez. Parancsomra és pártfogó védelmem alatt két hadsereg küldetett majdnem ugyanazon időben Arabiába és Aethiopiába. Több népet legyőzván és sok foglyot ejtván zsákmányúl, megérkeztek ezek, Aethiopiában Nabasa városáig, Arabiában pedig a sabaeok határához és Mariba városáig.

De bármily fontosaknak találjuk is e történeti emlékeket, az ancyrai fölírat fő érdeke nem ezekben áll. Valódi jelentősége abban fekszik, a mit Augustus bel-kormányzatáról hoz tudomásunkra.

Itt is azonban jó lesz némi óvatosságot tartanunk szem előtt. A politikusok nem szokták a templomok falára függeszteni azon irányelveket, melyek után indulnak, s nem szokták ekként nagylelkűleg kezébe adni a közönségnek maguktartása titkának kulcsát. Világos, hogy Augustus, ki ez alkalommal az egész világ számára ír, nem akart mindent elmondani, és hogy ha meg akarjuk tudni a teljes igazságot, és alapjából megismerni intézményeinek szellemét, másutt kell kereskednünk az után. E tárgyban a legkimerítőbb tudósításokat Dio Cassius, a történetíró, szolgáltatja nekünk. Dio Cassiust nem igen szoktuk olvasni; nincs is meg benne semmi azon tulajdonok közül, melyek az olvasót vonzanák. Elbeszélését mindegyre végtelen hosszú szónoklatokkal szakítja félbe, a mi még a legnagyobb türelmet is visszariasztja. Szelleme szűk látkörű, politikai nyomaték nélkül való, nevetségesen elfogúlt a babona iránt, és személyeit is babonás színbe öltözteti. — Valóban érdemes volt két ízben viselnie consulságot, hogy komolyan elbeszélje nekünk, miként nyerte vissza bátorságát Octavius egy nagy esatavesztés után, a mint a tengerből egy halat látott egészen lábához fölugrani. — Még jobban fokozza az általa okozott unalmat az, hogy

gyakran ugyanazon tárgyról beszélvén, mint Tacitus, minden lépten-nyomon oly összehasonlításra ösztönöz bennünket, a mely rá nézve nagyon hátrányosan üt ki. Mindamellett is nem tennők helyesen, ha lenézzük Dio Cassiust. Bármily unalmas legyen is ő, mégis nagyon hasznos szolgálatokat tesz nekünk. Ha nem dicsekedhetik is oly széles látkörrel, mint Tacitus, nagyon jól ért a részletezéshez, s ebben csudákat mível. Nincs nála pontosabb és aprólékosabb történetíró. Én úgy képzelem őt, mint egy buzgó hivatalnokot, ki a legalsóbb rangfokozattól kezdve futotta meg pályáját, és megvénült a maga mesterségében. Nagyon jól ismeri azt a hivatalos világot és a kormányzati köröket, melyek közt élt; szakértőleg és szívesen beszél azokról. Ily hajlamok mellett természetes, hogy meglepetve érzi magát azon reformoktól, melyeket Augustus létesített a bel-kormányzat terén. Szereti azokat részletesen megismertetni velünk, s rhetori szokásaihoz s a szép szónoklatok iránti szenvedélyes előszeretetéhez híven, fölteszi, hogy Maecenas ajánlotta a maga reformokat Augustusnak, s fölhasználja ez alkalmat arra, hogy Maece-nassal egy hosszú beszédet mondasson el.¹ E beszéd valóban azon eszméket tartalmazza, melyeket a császárság tervrajzában lehet nevezni. Ez érdekes program, mely később valósíttatott is, kiválólag segít megértenünk azt, a mi még tanulmányozni való az ancyrai fölíratból hátra van. Mindig szem előtt kell ezt tartanunk, ha Augustus intézményeinek szellemét, szabadelvűségének okát, az általa fölhozott tények titkos értelmét, s főleg a polgárság különböző osztályaihoz való viszonyának jellegét helyes világításban akarjuk fölfogni.

¹ Dio, LII, 14—40. Dio felől lásd Egger bírálatát *Examen des hist. d' Aug. et mŕve VIII. fej.*

Kezdjük meg először is vizsgálni Augustus viszonyát katonáihoz. „Körül-belül . . . . ezer római; ¹ mondja ő, hordott alattam fegyvert. Ezek közül szolgálatuk letelte után több mint 300,000-et telepítettem le a gyarmatokban, vagy küldöttem vissza municipiumaikba. Mindnyájoknak adtam földet, vagy annak vételére pénzt.“ Két különböző alkalommal, a Sextus Pompejus és az Antonius ellen viselt háborúk után, állott Augustus mintegy ötven legio élén; halálakor huszonöt legiojánál nem volt több. De még ez a szám is, bármennyire le volt apasztva, rémítő súlylyal nehezült a birodalom pénzügyeire. A kiadások rengeteg növekedése, mely az állandó nagy hadseregek föllállítása következtében nehezült a közkinestárra, sokáig akadályozta Augustust, uralkodása szerencsés folyása mellett is, abban, hogy, mint ma mondjuk, egyensúlyt tudjon az államháztartásban létesíteni. Négy ízben lőn kénytelen magán vagyonából segélyezni a közkinestárt, s ő maga 150 millió sesterciusra (30 millió frank) becsüli azon összegeket, melyekkel az államot megajándékozta. Sok bajába került orvosolnia azon zavarokat, melyeknek legfőbb okát a hadügyi költségek képezték. E végett jött arra a gondolatra, hogy egy katonai nyugdíj-alapot alkosson; s hogy ezt létesíthesse, adakozásra szólítá föl a királyokat, a szövetséges városokat és a római polgárság leggazdagabbjait. Hogy pedig másokat saját példájával buzdítson, ő maga egyszerre 170 millió sesterciust (34 millió frankot) adott e célra. De ez önkéntes adományok nem voltak elegendők, s azért új adókat kellett föltalálni, s az örök-hagyatékok tizedének s az eladások századrészének hozadékából kellett megtölteni a katonai pénztárt. Úgy látszik, hogy még e segélyforrások mellett is rosztól fizették

¹ A szám nem volt olvasható se a latin, se a görög szövegben.

a nyugdíjakat, mivel a pannoniai legiók ezt hozzák föl egyik sérelem gyanánt Tiberius alatti lázadásuk alkalmával. Bizonyos, hogy Augustus kormányzói tevékenységének egyik legnagyobb gondját képezte a hadsereg. Saját legiói épen annyi bajt okoztak neki, mint akár csak az ellenség. Oly katonákkal kellett bánnia, kik uraknak érezték magukat; s kiket tíz év óta hízeltételek és ígéretekkel mámorosítottak meg. Ütközet előtti napon tele voltak követelőzésekkel, érezvén, hogy szükség van rájuk; győzelem után alig lehetett velök beszélni is diadalmi göggyök miatt. Hogy eleget lehessen nekik tenni, ki kellett volna számukra tömegesen sajátítani Italia összes lakosságának földjeit Octavius bele egyezett ebbe kezdetben Philippi után; később azonban, midőn politikája változott, midőn belátta, hogy nem rakhat uralkodása alá szilárd alapokat, ha az itáliai népek gyűlöletét magára vonja, arra határozta el magát, hogy gazdagon megfizeti a tulajdonosoknak azon földjeiket, melyeket veteránjai között kioszt. „Pénzben fizettem meg, mondja, a municipiumoknak azon földek értékét, melyeket negyedik consulságom idejében, s később M. Crassus és Cn. Lentulus consulsága alatt katonáimnak adtam vala. Az itáliai földekért 600 millió sesterciust (120 m. frank), s azokért, melyek a tartományokban fekszenek, 260 millió sesterciust (52 m. frank) fizettem. Mindazok közt, kik katonai gyarmatokat alapítottak a tartományokban és Italiában, én vagyok eddig az első és egyedüli, ki ily módon jártam el.“ Ezzel méltán is dicsekedhetett. Ez időbeli hadvezéreknek épen nem volt szokásuk megfizetni azt, a mit elvettek; s ő maga is hosszú ideig más utat követett. Midőn kissé később föltette magában, hogy hadastyánai követelőzéseinek ellen áll, roppant viharokat keltett föl, melyek közt saját élete is többször veszélyben forog vala. Magaviselete, melyet ekkor katonái-

val szemben tanúsított, mindenesetre azon dolgok egyike, mik leginkább becsületére válnak. Mindent azoknak köszönhetett, személyében semmi sem volt meg abból, mi szükséges lett volna, hogy fölöttük uralkodjék, sem Caesar nagy tulajdonai, sem Antonius hibái: és mégis szembe mert velök szállni, s végre is megfékezte őket. Nagyon méltó a följegyzésre, hogy ő, ámbár hatalmát egyedül a háború által szerezte, mégis fön tudta tartani az általa alapított kormányrendszerben a polgári elem túlsúlyát. Hogy a császárság, melyben az erőnek és életnek nem volt egyéb eleme a hadseregen kívül, nem vált már ez időben katonai kényuralommá: az bizonyára csak az ő szilárdságának köszönhető.

A mi Augustusnak a néphez való viszonyát illeti, ennél mi sincs egyszerűbb. Az ancyrai fölírat értesítése e tárgyban tökéletesen megegyezik Maecenas beszédével. Bánásmódja abban állt, hogy élelmezte és mulattatta a népet. Először is lássuk azon összegek pontos számláját, melyeket élelmezésére fordított. „Fizettem a római népnek atyám végrendelete szerint fejenként 300 sesterciust (60 frank), saját nevemben pedig 400 sesterciust (80 frank) a hadi zsákmányból, ötödik consulságom alatt. Egy másik ízben, tizedik consulságom idején, újra 400 sesterciusnyi ajándékot adtam minden polgárnak, magán vagyonomból. Tizenegyedik consulságom alatt tizenhét ízben osztottam ki gabonát, magam költségére. Midőn a tribuni hatalmat tizenkettedszer ruházták rám, ismét 400 sesterciust adtam fejenként a népnek. Mind ez osztalékokban legalább is 250 ezer ember részesült. Tizennyolezadikszor ruháztatván föl a tribuni hatósággal, s tizenkettedikszor választatván consullá, Róma 320 ezer lakosának adattam fejenként hatvan dénárt (48 fr.). Negyedik consulságom alatt a zsákmányból kiszakítottam s a katonáim által alkotott gyarmatokban osztattam ki oly összeget, hogy

azok mindegyikére ezer sestercius (200 fr.) jutott. Körül-belül százhusz-ezer gyarmatos részesült ez adományban, mely diadalmenetemre következett. Midőn tizenharmadszor voltam consul, 60 dénárt adtam mindazoknak, kik akkor gabonajutalékokban is részesültek; valamivel több, mint kétszáz-ezeren voltak ilyenek.“ E valóban rengeteg nagyságú adakozások fölsorolása után megemlíti Augustus a nép számára általa rendezett játékokat, s bár a szövegben itt néhány hézag található, föl lehet tenni, hogy a nép mulattatása nem került neki kevesebbe mint élelmezése. „Viadori játékokat rendeztem saját nevemben . . . . ízben; ¹ s ötször gyermekeim és unokáim nevében. E különféle ünnepélyek alkalmával mintegy tíz-ezer ember lépett föl a viadalokban. Kétszer magam, és háromszor unokám nevében léptettem a küzdőterre athletákat, kiket minden országból hívtam elő. Nyilvános játékönnepüket tartottam négyszer saját nevemben, és huszonháromszor oly tisztviselők helyett, kik távol valának, vagy nem bírták fődözni az ünnepélyek költségeit . . . . Huszonhatszor saját nevemben, vagy fiaim és unokáim nevében rendeztem áfrikai állatviadalokat a circusban, a forumon vagy az amphitheatrumokban, s mintegy háromezer-ötszáz vadállat öletett meg e viadalokban. Részesítettem a népet egy tengeri ütközet látványában is, a Tiberisen túl, ott hol most a császárok ligete fekszik. Ásattam ott egy ezernyolczszáz láb hosszú, és ezerkétszáz láb széles csatornát. Harmincz, ércz-

¹ A számjegyek nem voltak olvashatók. Megjegyzésre méltó azonban azon gladiatorok nagy száma, kik a viadalokban részt vettek, s kik kétségtelenül el is veszték e véres ünnepélyeken. Seneca, annak bizonyítása végett, hogy mily közönyössé válhatik az ember a halállal szemben, beszéli, hogy Tiberius alatt egy viador panaszkodott e nagy mészárlások ritkasága fölött, s Augustus korára czélozván, mondá: „Azok voltak a szép idők! *Quam bella aetas perii!*“

orrú, három- és két-evezősoros hajó, s nagyszámú kisebb naszád harczott e vízi csatában egymás ellen. E hajókon az evező legénységen kívül háromezer ember volt.“ Azt hiszem, hogy mindez érdekes, és hivatalos magyarázatot szolgáltat Juvenalis ama híres mondásához: *panem et circenses*. Látjuk, hogy e mondás nem költői ötlet vala, hanem egy, Augustus által szerencsésen kigondolt valódi politikai elv, melyet utódai is hagyományként őriztek meg a kormányzatban.

Augustusnak a tanáchoz való viszonya, magától érthetőleg, kényesebb és bonyolultabb vala. Még Pharsalus és Philippi után is nagy név volt ez, melylyel kíméletesen kellett bánni. Ez a régi aristocratia, sokszoros veresége mellett is, okozott még némi félelmet, s érdemesnek látszott némi tekintetbevételre. Észrevehető ez azon gondos figyelemről, melyet Augustus tanúsít végrendeletében, midőn a tanácsról mindig csak tisztelettel beszél, nevét minden alkalommal bizonyos tüntetéssel emlegeti. Valóban azt lehetne mondani, ha a külszínnek hinne az ember, hogy a tanács volt ekkor az úr, a fejedelem pedig beérte azzal, hogy amannak rendeleteit végrehajtsa. Csakugyan ezt is akarta elhitetni Augustus. Egész élete abban telik el, hogy hatalmát titkolja, vagy panaszkodik a fölött. A Palatinus-hegyen fekvő királyi palotájából a legmegindítóbb leveleket intézte a tanáchoz, esedezvén, hogy vegyék le végre vállairól a közügyek vezetésének gondjait; s mikor minden hatalmat összpontosított kezeiben, akkor mutatta legjobban, mintha megcsömörlött volna a hatalom birtokától. Nem föltűnő tehát, ha e taktikát végrendeletében is megtaláljuk; sokkal jobban sikerült az neki a kortársak irányában, hogy sem az utóvilággal szemközt is meg ne próbálja érvényesíteni. S valóban a mérséklet és önzetlenség ugyanazon komédiáját játszsza folyvást előttünk is. Tetteti például, mintha éppen annyit

adna azon méltóságokra, melyeket visszaútasított, mint azokra, melyeket elfogadott vala. „M. Marcellus és L. Arruntius consulsága alatt, mondja, midőn a tanács és a nép kért, hogy vegyem kezembe a korlátlan hatalmat; ¹ nem fogadtam azt el. Nem vonakodtam azonban elvállalni az élelmi szerekre való fölügyeletet egy nagy inség idején, s költséget nem kímélve, megszabadítottam a népet az ijedelemtől és romlástól. Ez aztán viszonzásul megkínált az évenkénti, vagy egész életre tartó consulsággal, a mit én visszaútasítottam.“ De nem csak ez az egyedüli elismerés; a melylyel saját szerénységének adózik. Több ízben van még szó méltóságokról és ajándékokról, melyeket nem akart elfogadni. Itt következik azonban egy, a mi túlmegy minden határon: „Hatodik és hetedik consulságom alatt, miután a polgárháborúkat elfojtottam, az összes polgárság egyértelműleg rám ruházta a legfőbb hatalmat; de én a köztársaság kormányát visszabocsátottam a tanács és a nép kezébe. E tettemért való hálából, tanácsvezgés folytán Augustusnak neveztek, ajtómat babérrel vették körül, s polgári koronával ékesítették föl; a Julius-tanácteremben egy arany paizst helyeztek el azon fölírattal, mely szerint számomra e megtiszteltetést azért szavazták meg, hogy hódolatukat nyilvánítsák erényem, szelídségem, igazságszeretetem és kegyességem iránt. Habár ettől fogva méltóságban a többiek fölött állottam, még sem igényeltem az általam viselt hivatalokban nagyobb hatalmat magamnak, mint a mennyit tisztársaimnak engedtem.“ Ez érdekes hely mutatja, hogy mennyire csالhatnak a fölíratok, ha vakon akarunk bennök megbízni. Nem lehetne-é

Gyanítható némileg Suetonius egyik helye szerint (*Aug.*, 52), hogy a mit a fölírát görög szövege korlátlan hatalomnak (*ἀντιστοιχίας*) nevez, a dictatura volt.

ebből jogosan következtetni, hogy Róma építése után a 726. évben, Augustus nagylelkűsége folytán újra kezdődött a köztársasági kormány. Holott épen ez az időszak, a mikor a császárok korlátlan tekintélye, megszabadulva a kívülről jöhető veszélyektől s megnyugvással fogadtatva az egész világtól, tökéletes befejezettségre jut. Dio maga, a hivatalos Dio, ki annyira kész a császárok szavára esküdni, nem tudván elfogadni Augustus e hazugságát, veszi magának azt a bátorságot, hogy nem hagyja bolondíttatni magát; nem is kerül nagy fáradságába megmutatnia, hogy ez a kormány, bármily név alá rejtőzzék is, alapjában véve mégis csak egyeduralom volt; hozzá tehetne volna azt is, hogy soha korlátlanabb egyeduralom, mint ez, nem létezett. Egyetlen ember ült be a köztársaság összes hatóságainak örökségébe, a ki saját kezébe összpontosít minden hatalmat. Elnyomja a népet, s nem kér tőle tanácsot; uralkodik a tanács fölött, melyet maga választ és tetszése szerint alakít; consul és pontifex levén egy személyben, szabályozza a cselekvést és a hitet; fölruházva levén a tribuni tisztséggel, szent és sérthetlen, azaz a legkisebb szó, mely ellene irányul, szentségtörés jellegével bír; mint censor, a közerkölcsök fölügyelőjének czíme alatt, ellenőrizheti a polgárok magaviseletét, s ha akarja, behatolhat a magánélet legbizalmasabb ügyeibe.¹ Neki minden alá van vetve, a magánélet szintúgy, mint a nyilvános, s hatalmánál fogva joga van betekinteni mindenüvé, a tanácstól kezdve a legalacsonyabb és legeldugottabb kunyhóig. Te-

¹ E sorokban csak összegeztem Dio Cassiusnak egy érdekes fejezetét (*Hist. rom.*, LIII, 17.). Igen jól megítélhetjük abból, hogy a római alkotmány, melyben a közhatalmak elkülönöttsége a szabadság biztosítója vala, hogyan vált, egyedül összpontosításuk következtében, a kényuralomnak szörnyű eszközévé.

gyük hozzá, hogy birodalmának határai a művelt világ határai; a barbárság ott kezdődik, hol a szolgaság véget ér, s a kényuraság ellen még az önkéntes számkiűzetés szomorú eszköze sem nyújt védelmet. S mégis ez az ember, ki mind ezzel a rettenetes hatalommal rendelkezik, ki elől nem menekülhet senki roppant birodalma területén, és a kinek roppant birodalmából lehetetlen valakinek máshová menekülni, mégis ez az ember mondja nekünk arcátlan merészséggel, hogy ő nem akarta elfogadni a korlátlan uralmat!

El kell azonban ismerni, hogy ez a korlátlan hatalom, mely oly nagy óvatossággal rejtegette magát, minden erejéből igyekezett is bocsánatot nyerni az emberektől. Mindazon kárpótlást, a mit a népnek nyújtani lehet, hogy szabadságának vesztét elfelejtessék vele, bőkezűleg megadta Augustus a rómaiaknak. Nem csupán azon anyagi gyarapodásról beszélek, melynek eredménye lett, hogy az ő uralkodása alatt a polgárok száma közel egy millióval növekedett;¹ nem is csak

¹ Az aneyrai fölírat a legszabatosabb fölvilágosítást szolgáltatja e növekedés felől. Augustus a 725. évben tartatott első ízben censust negyvenegy évi szünetelés után; a számbavétel alkalmával 4.063,000 polgár találtatott. Huszonegy év múlva, 746-ban, 4.233,000-et számítottak. Végre 767-ben, Augustus halála évében, 4.937,000 polgár íratott össze. Ha az Augustus által említett számhoz hozzá adjuk a nőket és a gyermekeket, kik nem foglaltattak be a római censusba, látni fogjuk, hogy uralkodásának húsz utolsó éve alatt a népszaporodás közel 16 százalékos középszámot ért el. Ez a szám épen megfelel a népesség szaporodásának Franciaországban a forradalom után 1800-tól 1825-ig; azaz, a meglehetősen hasonló politikai körülmények mindkét országban ugyanazon eredményt szülték. Valójában azt lehetne hinni, hogy a népesség e növekedése Augustus alatt annak tulajdonítandó, hogy sok idegen vétetett föl a polgárjogba. Tudjuk azonban Suetoniusból, hogy Augustus, Caesar példaadásával és elveivel ellentétben, nagyon szűkmarokkal osztogatta a római polgár címét.

a nyugalomról és biztonlétről, mely a polgárháborúk végződése után mindenkire nézve a legsürgősebb szükséggé vált; hanem azon hasonlíthatlan pompáról is, melyet a mindenféle szépítések kölcsönöztek vala Rómának. Ez eszközzel biztosan meg lehetett nyerni a nép tetszését. Caesar ennek tudatában, egyetlen alkalommal száz millió sesterciust (20 millió frank) költött semmi egyébért, csak hogy egy területet megvegyen leendő foruma számára. Augustus még többet tett. Az ancyrai fölírat magában foglalja az általa állított emlékművek sorozatát, mely oly hosszú, hogy lehetetlen egészében idéznünk. Tizenöt templomot, több oszlopesarnokot, egy színházát, egy palotát a tanács számára, egy forumot, egy basilicát, vízvezetékeket, műútakat, stb. említ ott föl. Az egész Rómát újjá teremté. Lehet állítani, hogy egy emlékmű sem került ki figyelmét, s hogy legalább kijavíttatta mindazokat, melyeket újra nem építtetett. Ő végezte be Pompejus színházát, és Caesar forumát, s újra építtette a capitoliumot; egyetlen év alatt nyolczvankét templomot javíttatott ki, melyek romban feküdtek. Ennyi milliónyi kiadást nem is tett ő csak semmiért; s a tékozló költekezés, egy oly takarékos fejedelemnél, bizonyosan mély politikai számítást takart. El akarta kábítani a népet, megrészegetíteni fénynyel és pompával, hogy így elvonja a múlt feszengő emlékeitől. Ez a márványból rakott Róma arra volt rendelve, hogy elfeledtesse a néppel a téglából épült Rómát.

Különben nem ez vala az egyedüli kárpótlás, a mit Augustus a népnek nyújtott. Nemesebb javakat is adott ő, melyek által törvényesíteni akarta hatalmát. Ha szabadságának föllázdozását kérte a néptől, gondoskodott másfelől arról, hogy nemzeti gögjének minden módon elégtételt szerezzen. Senki sem tette tiszteltebbé Róma nevét kifelé; senki nem adott annak annyi alkalmat, hogy büszke legyen azon pa-

rancsoló fölényre, melyet köröskörül gyakorolt, mint ő. Az általunk elemzett fölirat utolsó része tele van azon hódolatok tetszelgő elbeszélésével, melylyel a világ legfélreesebb orszagai is adóztak Rómának az ő uralkodása alatt. Félve attól, nehogy a nép keserűség érzetével vesse tekintetét a belső hanyatlásra, igyekezett Augustus a külső dicsőség felé irányozni a közfigyelmet. Mindazon polgároknak, kiket a pusztán maradt forum, és a meghúnyászkodó tanács látása elszomorított, megmutatta a római fegyvereket, melyek benyomultak a pannónok és arabok közé, megmutatta a római hajóhadat, mely a Rajnán és Dunán ereszté meg vitorláit; megmutatta a brittek, svévek, markomannok királyait, kik Rómába menekültek, kérve a legiók segélyét; megmutatta a médeket és a parthusokat. Róma e szörnyű elleneit, kik tőle kértek királyt; és azon legmesszebb lakó, legkevésbé ismert, távolságuk és névtelenségök által legjobban védett nemzeteket, a kik fölriadván azon nagy név hallatára, mely most hatott el először hozzájuk, esdekelnek a rómaiak szövetségeért. „Jöttek hozzám, mondja, követek India királyaitól, kik még soha nem érintkeztek egy római hadvezérrel se. A bastarnok, scythák, sarmaták, kik a Tanajson innen és túl laknak, az albánok, hiberek, médek királyai küldöttek hozzám megbízottakat, hogy barátságunkat kérjék.“ Valóban a legelégtelenebbek szíve is nehezen állhatott ellen ennyi nagyságnak. Igazi mesterfogása volt azonban az, hogy Róma dicsősége iránt tanúsított gondját kiterjeszté a múltba is. Majdnem istenek gyanánt tisztelte mindazokat, mondja Suetonius,¹ kik bármikor is hazája dicsősége érdekében működtek; s annak bebízonyítása végett, hogy e cultusból senki sincs kizárva, fölemelteté Pompejus szobrát, melynek tövé-

¹ Suet. *Aug.*, 31.

ben Caesar lerogyott vala, s egyik nyilvános téren állíttatta föl. E nemes eljárása egyszersmind ügyes taktika is volt. Befogadván mintegy magához a múlt dicsőségét, előre lefegyverezte a pártokat, melyek azt ő ellene szeretnék volna fordítani; s egyúttal bizonyos szentesítést adott saját hatalmának az által, hogy némileg ama régi emlékekkel kötötte azt össze. Bármily különbség válaszsza is el az általa alapított kormányt a köztársasági kormánytól, mindkettő meg egyezett egy pontban: mindkettő Róma nagyságát törekedett előmozdítani. E közös téren kísérlette meg Augustus kiengesztelni a múltat a jelennel. Ő is szépítette Rómát. védelmezte határait, növelte birodalmát, tiszteletet szerzett nevének. Ő folytatta és teljességre hozta azt a művet, melyen hét század óta munkálkodtak. Elmondhatta tehát magáról, hogy ő folytatója és örököse mindazoknak, kik abban működtek vala, a Catók, Paulus Aemiliusok s Scipióknak; s méltán sorozta magát azok közé. Nem tévesztette e körülményt szem elől akkor se, midőn a nevét hordozó forumot építteté; tudjuk ugyanis Suetoniusból, hogy az általa emelt s az ő tetteinek emlékjeleivel telt oszlopcsarnokok alatt sorban elhelyezte a köztársaság nagy férfainak szobrai, diadalmi jelmezekben ábrázolva. Ez volt ravasz eszélyének tetőpontja; mert midőn ama férfiakat az ő saját dicsőségéhez csatolta, egyszersmind ő is részesült azokéban, s így a maga hasznára fordította azon politikai kormányrendszer nagyságát, melyet épen ő buktatott vala meg.

Úgy látszik, hogy azon sokféle kárpótlás, melyet Augustus a rómaiaknak szabadságukért esérében nyújtott, ki is elégitette őket. Hamar megszokták az új kormányt, s lehet mondani, hogy Augustus ellenzék nélkül uralkodott. Az összeesküvések, melyek több ízben fenyegették életét, némely különálló elégedetlenek, kegyéből kiesett meggondolatlan

ifjú emberek, vagy közönséges nagyravágók bűne, nem pedig a pártok műve gyanánt tekintendők. Sőt lehet-e csak azt is állítani, hogy még pártok lettek volna ez időben? Sextus Pompejus és Antonius pártjai nem éltek túl főnökeik halálát; s Philippi óta nem valának többé köztársasági érzelműek. Ez időponttól kezdve minden értelmes ember által elfogadott elvül tekintetett az, „hogy a birodalom roppant teste nem állhat fön és nem tarthatja magát egyensúlyban egy intező fő nélkül, ki az egészet igazgassa.“ Csak néhány makacs ember nem tért még meg; s ezek írtak az iskolákban heves szónoklatokat Brutus és Ciceró neve alatt, vagy szabadszellemű beszélgetéseket folytattak azon előkelő társas-körökben, melyek ekkor még az úri termeket helyettesítették: *in convivis rodunt, in circulis vellicant*. De ezek jelentőség nélküli kivételek, melyek elenyésznek a bámolat és tisztelet egyetemes karának zengedezései közt. Több mint ötven éven át azon törték fejöket a tanácsurak, lovagok és a nép, hogy új meg új megtiszteléseket találjanak ki annak számára, ki visszaadta Rómának a belső békét, s kifelé oly erélylyel örködött nagysága fölött. Augustus gondoskodott arról, hogy mind e hódolatokat megemlítsé azon fölíratban, mely itt tanulmányának tárgyaúl szolgál; s tette ezt nem gyermekes hiúság viszketegéből, hanem hogy rá mutasson az állam minden rendének azon egyértelmű véleményére, mely az ő hatalmát a törvényesség kenetével szentesíté. E szándék főleg a fölírat amaz utolsó soraiból tűnik ki, hol életének egyik oly eseményére emlékeztet, mely legbecsesebb vala rá nézve, mivel az összes polgárság egyetértése ez alkalommal mutatkozott legfényesebben. „Mialatt tizenharmadik ízben viseltem a consulságot, mondja, a tanács, a lovagi rend és az egész nép a haza atyja nevével ruháztak föl, s azt akarták, hogy ez fölírattassék házam

előesarnokában, a tanácsházban, és az én nevemről nevezett forumon azon diadalszekér alá, melyet tanácshatározat folytán az én tiszteletemre állítottak ott föl. — Midőn ezeket íram, hetvenhatodik évemet éltem.“ Nem ok nélkül tartogatta e részletet a fölírat végére. Ez a „haza atyja“ czím, melylyel őt az összes polgárság nevében Brutus egykori barátja Messala üdvözölte, mintegy törvényes szentesítése volt egy törvénytelenül szerzett hatalomnak, mintegy közbocsánat, melyet Róma a múltnak adott. Érthető, hogy Augustus haldoklása előtt jóleső örömmel nyugtatá meg szemeit azon az emléken, mely őt fölloldozni látszék a vádak alól, s hogy azzal kívánta bezárni politikai életének visszatekintő szemléjét.

II.

Miután ez érdekes emléket fejtegettem, szeretném néhány szóban vázolni azt a benyomást, melyet rám, íróját illetőleg, tett.

Augustus politikai élete két hivatalos okiratban, mely mindkettő valami ritka szerencsés véletlen által ránk maradt, teljesen bent foglaltatik; értem t. i. azon proscriptiói rendelet előszavát, melyet Octavius írt alá, sőt minden valószínűség szerint maga szerkesztett is, s melyet Appianus őrzött meg számunkra; a másik pedig az ancyrai templom falán talált fölírat. Az egyikből látjuk, hogy mi volt Octavius húsz éves korában, midőn a rhetorok és bölcsészek kezei közül kikerült, midőn dícsvágyának első tüze föllobbant, s természetének valódi ösztönei nyilatkozni kezdtek; a másik mutatja, hogy milyenné lett ellenőrizetlen és határtalan hatalmának ötvenhat éves tartama után. Elég összehasonlítani ezeket, hogy

megismerjük azt az utat, melyet befutott, s azt a változást, melyet az emberismeret és az élet gyakorlata idézett elő benne.

Őt a hatalom birása jobbá tette, a mi nem közönséges dolog, s a római történet ő utána mind csak oly fejedelmeket mutat föl, kiket a hatalom megrontott. A philippii csata óta az actiumi ütközetig, vagy inkább azon időpontig, midőn, a triumviratus minden tényeit eltörölván, ünnepélyesen kért mintegy bocsánatot a világtól, észrevehető, hogy mindegyre jobbá igyekszik lenni, s majdnem lépésről lépésre követhetjük haladását. Nem hiszem, hogy a maga ellen való erős küzdelemnek, és a saját természete fölött vívott győzelem ily teljes sikerének egy másik példáját lehetne találni. Természeténél fogva gyáva volt Augustus, s midőn először állott szemben ellenséggel, elrejtőzött sátora alá. Nem tudom hogyan, de lassanként bátrabbá lett; a Sextus Pompejus ellen viselt háborúban megszokta a harczt, s a dalmaták ellen intézett hadjáraton, hol két ízben is megsebesült, már épen vakmerőséget tanúsít. Cynicus és kicsapongó volt, s ifjúkori dorbézolásai, melyekről Suetonius beszél, semmiben sem állanak hátrább Antoniuséinál; azonban a mint korlátlan úr lett, a mikor tehát szenvedélyei kevesebb akadályra találtak volna, mindjárt megjavúl e tekintetben is. Kegyetlen természetűnek, mégpedig hidegvérű kegyetlennek született, a mi miatt nem is lehetett remény ahoz, hogy megváltozzék; és mégis, miután kezdetben megölette jóltevőit is, végre a gyilkosokat is megkímélte; és őt, kinek egyszer legjobb barátja Maecenas hóhér nevet adott, a bölcsész Seneca szelíd fejedelemnek nevezhette.¹ Egyszóval, az az ember, ki a *proscripti*ót alájegyezte, nem

¹ *De Clem.*, 9. *Divus Augustus mitis fuit princeps*. Igaz, hogy szelidségét kifáradt kegyetlenségnek nevezi más helyen.

látszik többé ugyanannak lenni, ki ama véghagyományt írta; s csudálni lehet, hogy a ki úgy kezdte meg, mint ő, ennyire megváltozhatott, s hogy a természetében gyökerező bűnök helyére az erényt, vagy legalább az erény látszatát bírta beültetni.

Mindamellett is, bármennyire kötelezve legyünk igazságot szolgáltatni neki, nehéz volna szeretni őt. Pedig alapjában véve talán helytelenül cselekszünk; mert az ész azt mondja, hogy nagyobb elismeréssel kell lennünk az emberek iránt oly tulajdonságokért, melyeket saját maguk fölött vívott diadalban szereznek, mint az olyanokért, melyeket minden fáradságuk nélkül az égtől kaptak. És mégis, nem tudom hogyan, nekünk ez utóbbi fajták szoktak csak tetszeni; amazokban pedig hiányzik bizonyos kellem, mit csak a természet adhat meg, a mi a szíveket meg tudja nyerni. Nagyon meglátszik az olyanoknál az erőlködés, s az erőlködés mögött a személyes érdek; mert az emberben mindig föltámad az a gyanú, hogy a ki oly sok fáradságot vesz magának, csak haszonérdekből teszi azt. Az e fajta szerzett jóra valóság, melyben a meggondolásnak több része van, mint a természetnek, senkiben sem ébreszt rokonszenvet, mert a számító akarat eredménye gyanánt tűnik föl. Ezért van az, hogy Augustus minden erénye hidegen hagy, s inkább csak az ügyesség remekének látszik mind megannyi. Arra, hogy meghasson bennünket, hiányzik azokban valami a természetesség és önkéntelenségből, mely két tulajdonságot soha sem ismert ez a merev és zárkózott ember, bár Suetonius szerint, benső viszonyaiban szerette az egyszerűséget és kedélyességet negéyezni. De az nem kedélyes ember, ki akar azzá lenni, s Augustus bízalmas levelei, melyekből fönmaradt egy és más töredék, mutatják, hogy tréfáiban hiányzott a könnyedség, s hogy ő csak erőlködve tudott egyszerű lenni. Hiszen másfe-

löl épen Suetoniusból tudjuk, hogy szokása volt megírni azt, a mit barátainak mondani akart, hogy így semmit se hagyjon a véletlenre, sőt hogy néha még Liviával való beszélgetéseit is előre kidolgozta. ¹

A mi aztán teljesen leszállítja Augustus értékét szemünk előtt, az Caesar egyéniségének közelsége; oly nagy közöttük az ellentét. Nem is szólva arról, a mi Caesar természetében nagyobbszerű és ragyogóbb, mindjárt eleinte is nyíltsága hódít meg. Nagyravágyása talán nem tetszik; de még ebben is megvan az az érdeme, hogy legalább nem titkolja azt. Nem tudom miért kardoskodik Mommsen oly nagyon a maga *Rómaiak történeté*-ben annak bizonyítgatása mellett, hogy Caesar nem vágyott a koronára, s hogy Antonius, midőn azt följánlá neki, nem kérte ki előre véleményét. Én jobban szeretem a közvéleményhez tartani magamat, s nem hiszem, hogy az igazságtalan lenne ő iránta. Ő királylyá akart lenni, viselni annak czímét, valamint hatalmával is bírni. Soha sem kérte magát tettetőleg, hogy fogadjon el valami kitüntetést, melyet hévvel óhajtott. Ő nem vala az az ember, ki el akarja hitetni velünk, hogy csak kedvetlenül tartja kezében a legfőbb tartalmat; s nem merte volna, épen azon pillanatban, midőn minden hatalmat magához vont, állítani, hogy visszaadta a köztársasági kormányt a népnek és a tanácsnak; ellenkezőleg, tudjuk, hogy Pharsalus után azt mondá, hogy a köztársaság értelem nélküli üres szó, és hogy Sulla bolond volt, midőn a dictaturáról leköszönt. Ő minden dologban, le egészen az irodalmi és nyelvtani kérdésekig, merész újító vala, ki nem fitogtatott képmutató tiszteletet a múlt iránt, mikor épen annak maradványait le-

¹ Suet., *Aug.*, 84.

rombolá. Ez őszinteség inkább ízlésünk szerint van, mint a hódolatnak ama hazug külszíne, melyet Augustus pazarolt a tanácsra, miután tehetlenségre kárhoztatta azt; s bármily bámúlatot tanúsít is iránta Suetonius, midőn úgy mutatja be őt, mint a ki az ülés előtt minden tanácsurat, nevével szólítván, alázatosan üdvözölt: nem tudom, vajon ne becsüljem-e többre e komédiánál Caesar egyetlen vakmerőségét, ki utóljára föl sem állott, midőn a tanács megjelent előtte. Látszólag mindketten megunták az uralkodást; de senkinek sem jutott eszébe azt hinni, hogy Augustus igazat mondana, midőn oly esdeklőleg kérte a tanácsot, hogy engedjék őt a magánéletbe visszatérnie. Caesar vonakodásának ellenben mélyebb és őszintébb alapja volt. Az a legfőbb hatalom, melyre húsz éven át oly fáradhatlan kitartással, annyi veszélyen keresztül, s oly sötét ármányok fölhasználásával törekedett, hogy azoknak emlékezete is elpiríthatta, nem felelt meg várakozásának, s csak hiányosan töltötte be nagyobbra sovárgó szívét. Tudta, hogy megvetik épen azok, kiknek becsülésére legtöbbet adott; kénytelen volt oly emberek szolgálatával élni, kiket útált, s kiknek túlhajtásai meggyalázták az ő győzedelmét; minél magasbra emelkedett ő maga, annál undorítóbb színben tűnt föl előtte az emberi természet, annál jobban látta, hogyan ébrednek és tusakodnak lábai alatt az ocsmány árulás és az aljas vágyak. Odáig ment ez undorodása, hogy már az életre sem sokat adott; s nem tartotta azt érdemesnek arra, hogy óvja és védelmezze.

Ő rá, ki már a *pro Marcello* tartott beszéd idejében mondá: „Eleget éltem mind a természet rende szerint, mind a dicsőség szempontjából“; ki később, midőn sürgették, hogy óvakodjék gyilkosaitól, csüggedt hangon válaszolá: „Jobban

szeretek egyszer meghalni, mint mindig reszketni“, — ő rá illenének valóban Corneille eme sorai:

Hatalmat óhajték, s kívánságom betölt;
De azt, mire vágytam, nem ismerém előbb.
Birtokában leltem remélt öröm helyett
Csak kízó gondokat s örök küzdelmeket,
Ezer leselkedő ellenséget s halált.
Zavartalan nyugtot lelkem soh' sem talált.

Megrallom, hogy e szép versek, Augustus ajakára adva, kevésbbé tetszenek nekem. Ez a számító, oly hideg, maga fölött oly annyira uralkodni tudó politikus, azt hiszem, soha nem ismerte valójában ezt a nemes szomorúságot, mely a hősben szemünk elé állítja az embert; nem ismerte a szívnek ezt a csüggedését, mely sikerei daczára is elégedetlen magával, mely a hatalmat épen a hatalom miatt útálta meg. Bármennyire bámúlom is ama szép színpadi jelenetet, melyben Augustus kijelenti, hogy le akar mondani a kormányról, mégis nem tudom megállani, hogy kissé ne haragudjam Corneillere, a miért komolyan vette és nagyszerűen festi azt az ünnepélyes komédiát, melynek valódi értéke felől Rómában senki sem hagyta áztatni magát; s én, ha az ő *Cinna*-tragodiáját olvasom, s élvezetemet teljessé akarom tenni, mindig hajlandó vagyok Caesarral helyettesíteni Augustus egyéniségét.

Végül azt teszem még hozzá, hogy Augustusnak e kép-mutató magaviselete nem csupán jellemfogyatkozás vala; politikai hiba is volt az, mely a legszomorúbb nyomokat hagyta hátra az ő általa teremtetett kormányrendszerben. Az első Caesarok zsarnokságát épen az a határozatlanság tette tűrhetőlenné, a mit Augustus önző hazugságai terjesztettek el hatalmok természete és igazi határai felől. Ha egy kormány

merészen kimondja a maga elvét, akkor tudja az ember hanyadán van vele; de mily eljárást kövessen s mily hangból beszéljen a polgár akkor, ha a szabadság külszíne a legvalódibb önkényuralommal párosúl, ha a korlátlan hatalom köztársasági elvek álarca alá rejtőzik? Ily bizonytalanság közepett mindenütt vész és hajótöréstől lehet félni. Elvész az, a ki függetlenül viseli magát; de elveszhet az is, ki szolgálás gondolkozást tanúsít; mert a ki valamit megtagad a császártól, nyílt ellenségnek tekintetik, mint olyan a ki sajnálja a köztársaságot; s viszont az, ki mindenbe nagy készséggel nyugszik meg, nem titkos ellenség-e, a ki tudatni akarja, hogy a köztársaság nem létezik többé? Tacitust olvasva, látjuk, hogyan tapogatóznak e szörnyű korszak államférfiai találomra a szándékosan sűrített homályban, minden lépten-nyomon előre nem sejtett veszélyekben ütközvén meg, magukra vonván a fejedelem haragját akár hallgatnak, akár beszélnek, akár hízelegnek, akár ellenzékeskednek; kutatva örökös rémület közt, hogy mi módon elégíthetik ki ezt a kétes és határozatlan hatalmat, melynek korlátait nem ismerik. El lehet mondani, hogy ez az őszinteség hiánya, mely Augustus intézményeit jellemzi, csapása lett több nemzedéknek. Minden baj onnan származott, hogy Augustus inkább a jelennel, mint a jövővel törődött. Egyes ember volt ő, gazdag minden segédeszközökben, hogy nehéz körülmények közt is ki tudja magát vágni a zavarból; de igazán nagy politikus nem volt, mert látszik, hogy tekintete nem nyúlt túl a pillanatnyi nehézségeken. Oly néppel állván szemközt, mely nem szívesen tűrte a királyságot, egyébnek eltűrésére pedig nem volt alkalmas, föltalált ő egy oly fajta intézményt, mely elburkolt királyság vala, mely mellett azonban életben hagyta a régi kormányrendszer formáit is, a nélkül hogy azokat egymással összeillesztette volna. De ha

nem volt is ő oly nagy politikus, mint némelyek állították, el kell ismerni, hogy kitűnő kormányzó vala, s működésének e része megérdemli mindazon dicsőítést, melyet valaha rá pazaroltak. Egymás mellé állítván mindazt a böles gyakorlatot és hasznos rendszabályt, mit a köztársaság teremtett, életre híván a veszendőbe ment hagyományokat, s maga is új intézményeket alkotván Róma igazgatása, a legiók szolgálata, a pénzügyek kezelése s a tartományok kormányzása ügyében: ilyképen szervezte a birodalmat s képessé tette szembeszállni a külső ellenségekkel és a belső megosztás okaival egyaránt. Ha a birodalom, a kárhozatos politikai kormányrendszer mellett, a jellemeik általános romlottsága s a kormányzók és kormányzottak bűnei daczára, mutathatott még föl szép napokat, és három századig eltartott, azon hatalmas szervezésnek köszönheti azt, melyet Augustustól nyert vala. Ez az ő művének valóban életerős része, s elég jelentékeny arra, hogy igazolja azt a bizonyítványt, melyet maga állít ki magának az ancyrai fölírat eme büszke szavaiban: „Új törvényeket alkottam. Visszaállítottam régi érvényökbe őseinknek némely oly példáit, melyek eltűntek szokásainkból, s magam is hagytam hátra oly példákat, melyek érdemesek lesznek arra, hogy utódaink utánozzák.“

III.

Kétségtelenül Augustus kormányzásának közepe táján, azon időpont körül, midőn a köztársaság korlátlan ura azt színelte, mintha visszaadta volna a népnek és a tanácsnak az államhatalmat, jelentek meg Cicero levelei. Közzétételök idejét nem tudjuk pontosan; de minden körülmény azt lát-

szik mutatni, hogy azon évek valamelyikébe kell azt tennünk, melyek az actiumi győzelemre következtek. Augustus hatalma, mely népszerűbbé lett, mióta mérsékeltebbé vált, elég erősnek érezte már ekkor magát arra, hogy némi irodalmi szabadságot engedjen. Ez időszakot megelőzőleg még bizalmatlankodó volt, mivel nem szilárdult még eléggé meg; majd ismét azzá lett, midőn észrevette, hogy a közvélemény kedvezőtlen fordulatot vett iránta. Uralkodása, mely az emberek proscribálásával vette kezdetét, könyvek égetésével végződik. Cicero leveleit tehát csupán azon időközben lehetett nyilvánosságra bocsátni, mely a szigor e két korszakát egymástól elválasztja.

Senki nem értesít bennünket a felől, hogy mily benyomást tehettek e levelek azokra, kik először olvasták; de bátran merjük állítani, hogy ez a benyomás nagyon erős lehetett. Alig vergődtek még ki a polgárháborúból az emberek; eddig csak a jelen bajaival voltak elfoglalva, s a sorscsapások közt nem érezte magát eléggé szabadon a közszellem arra, hogy a múltra gondolhasson. A mint aztán ez a sokat hányatott nemzedék először lélekzethez jutva, megpihenhetett, sietett visszafelé fordítani tekintetét. Akár, mert számot akart magának adni az eseményekről, akár, mivel élvezni akarta azt a keserű gyönyört, melyet az ember, mint a költő mondja, az elmúlt szenvedések emlékezetében talál: visszatért ama szomorú évekre, melyeket épen átélt, és óhajtott visszamenni azon küzdelem eredetéig, a melynek végét látta. Semmi sem elégíthette ki e kíváncsiságot oly mérvben, mint Cicero levelei. Nem is szenved kétséget, hogy azokat akkor mindenki mohó vágygyal olvasta.

Nem hiszem, hogy e levelek olvasása ártott volna Augustus kormányának. Az új rendszer néhány jelentékeny személyiségének jó hírve talán szenvedett némi csorbulást

a miatt. Kellemetlen lehetett bizonyosan az oly emberekre, kik a fejedelem kiváló barátaiként dicsőítették magukat, midőn köztársasági érzelmök hitvallásáról törölték le a feledség porát. Fölteszem, hogy a kárörvendők nagyon jól múltattak azon leveleken, melyekben Pollio esküdözik, hogy örök ellensége lesz a zsarnokoknak, vagy a melyekben Plancus, heves szavakban, Octavius árulásának rója föl bűnül a köztársaság minden szerencsétlenségét. Maga Octavius sem maradt megkímélve, s azon korszak felújított emlékei, midőn ő Caesar gyilkosaival fogott kezét, s midőn Cicerót atyjának nevezte, nem voltak rá nézve kellemesek. Volt min múltatni néhány hétig az elégületlen politikai köröknek. Egészen véve azonban a baj csekély volt, s e gúnyolódások épen nem háborgatták a nagy birodalom biztonságát. Inkább lehetett attól félni, hogy a képzelődés, mely mindig kedvez a múltnak, csupa szabadelműségből oly tulajdonokkal ruházza majd föl a köztársaságot, milyenekkel mindig könnyű ékesíteni a már nem létező kormányokat. Azonban Cicero levelei épen arra voltak alkalmasok, hogy inkább lerontsák, mint táplálják az efféle ábrándokat. Oly képet nyújtanak azok amaz idők ármányairól, rendzavarásai és botrányairól, a mely elejét vette a múltra irányuló minden üres sovárgásnak. Azon emberek, kiket nekünk Tacitus úgy fest, mint a kik bele fáradtak a küzdelembe, s vágytak a nyugalom után, nem találhattak ott semmit, a mi csalogassa őket; s az a modor, a mint a Caeliusok, Curiók, Dolabellák éltek a szabadsággal, nem engedte, hogy e kor fiai a szabadság vesztének fájdalmát érezzék.

Egyedül maga a szerző emléke nyert e levelek közzététele által. Meglehetősen szokásba jött ekkor Cicero bántalmazása. Azon mód daczára, mely szerint a hivatalos történetírás előadni szokta volt a bolognai találkozást, és azt a szép sze-

repet, melyet Octavius vitt volna a proscriptiók ügyében,¹ mégis kellemetlen emlékeket tartalmaztak azok ő rá nézve. Hogy azért az általa elkövetett hibát csökkentsék, hozzá láttak, hogy rágalmazzák áldozatait. Ezt akarta tenni Asinius Pollio, midőn Lamia mellett tartott védbeszéde alkalmával úgy nyilatkozott, hogy Cicero gyáván halt meg.² Azok, kiknek meghúnyáskodása nem ment ennyire, s kik nem éreztek magukban bátorságot arra, hogy őt gyalázzák, óvakodtak legalább attól, hogy róla valamit mondjanak. Megjegyzésre méltó, hogy e korszak nagy költői nem szólnak ő róla, s tudjuk Plutarchusból, hogy a Palatinuson csak titokban merték műveit olvasni. A mennyire tehát lehető volt, mély hallgatás borította e nagy alak dicsőségét; de leveleinek nyilvánosságra hozatala ismét mindenkinek eszébe juttatá őt. Ki egyszer azokat olvasta, nem feledheté el többé e nyájas, szeretetreméltó, emberies, s még gyöngeségeiben is oly vonzó egyén képét.

Ez érdekhez, melyet Cicero személyisége leveleinek kölcsönöz, ránk nézve egy még mélyebb jelentőségű körülmény is járul. Mindabból, a mit fejtegettem, láttuk, hogy mennyire hasonlít a mi korunk azon időszakhoz, a melyről az ő levelei értesítenek. Az a kor is, mint a mienk, nélkülözte a szilárd hitet; s azon szomorú tapasztalás folytán, melyet a forradalmakból merített, elkedvetlenülült mindentől, midőn kénytelen volt megszokni mindent. Az a kor is, mint mi, ismerte a jelennel való elégedetlenséget, s a holnap bizonytalanságait, melyek miatt soha nem élvezheté a nyugalom örömét. Saját magunkat találjuk föl ama korban; azon idők embereinek bánata a mi bánatunk is, s mi is szenvedjük azon bajokat, melyekről ők panaszkodának. Mi is, mint

¹ Lásd főleg Velleius Pat., II, 66. — ² Sen. *Suas.*, 6.

ők, azon átmeneti időszakok — a történelem legfájdalmasabb időszakai — egyikébe vagyunk helyezve, hol, a múlt hagyományai már eltűnván, és a jövő körvonalai még nem lévén tisztán kivehetők, senki sem tudja mihez tartani magát. Nagyon fölfogjuk, ha ők gyakran sóhajtva mondták az öreg Hesiodussal: „Bárcsak előbb meghaltam volna, vagy születtem volna később!“ Ezért hat ránk oly szomorú és oly élénk érdekekkel Cicero leveleinek olvasása; ez az, a mi engem feléjük vonzott; s ez az, a mi talán némi élvezettel kecsegtet bennünket, egy pillanatig azon egyének társaságában élnünk, kiket ama levelek rajzolnak, s kik gyakran úgy tűnnek föl, mintha a köztünk levő évszázadok daczára is kortársaink volnának.

V É G E.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

KÖNYVTÁRA 1891 / 19 57 N. SZ.